

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՓՅՈՒՌԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

**« 1946-1948 թթ.
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԴՐԱ ԴԱՍԵՐԸ.
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ԱՅՍՕՐ»**

Համահայկական գիտաժողով

Զեկուցումների ժողովածու

**Հայաստան
2008**

9(47.925)

5-14

Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա
Երևանի պետական համալսարան
«Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ

«1946-1948 թթ.

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴՐԱ ԴԱՍԵՐԸ.
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ԱՅՍՕՐ»

Համահայկական գիտաժողով
Ձեկուցումների ժողովածու

“THE 1946-1948 REPATRIATION AND ITS LESSONS:
THE ISSUE OF REPATRIATION TODAY”

Pan-Armenian Conference
Collection of Papers

“РЕПАТРИАЦИЯ 1946-1948ГГ И ЕЕ УРОКИ:
ПРОБЛЕМА РЕПАТРИАЦИИ СЕГОДНЯ”

Всеармянская конференция
Сборник докладов

12-14 դեկտեմբերի, 2008թ.
Ծաղկաձոր, Հայաստանի Հանրապետություն

ԵՐԵՎԱՆ
 ԼԻՄՈՒՏ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
2009

9614

ՀՏԴ 941(479.25) (06)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Հ 140

Հ 140

«1946-1948թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու.
- Եր.: Լիմուշ, 2009.-406 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է 2008 թվականի դեկտեմբերի 12-14-ը Ծաղկաձորում կայացած «1946-1948թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» գիտաժողովի ընթացքում կայացած «1946-1948թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումները:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-9939-64-012-9

© ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ՀՐԱՆՈՒՇ ՀԱԿՈՐՅԱՆԻ ԲԱՑՄԱՆ ԵԼՈՒՅԹԸ

Սիրով և ջերմությամբ ողջունում են գիտաժողովի բոլոր մասնակիցներին: Առանձնակի շնորհակալություն են ուզում հայտնել գիտաժողովի կազմակերպման մեր գործընկերներին՝ ՀՀ ԳԱԱ-ին, մասնավորապես պատմության ինստիտուտին, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամին, ԵՊՀ-ին:

Այս գիտաժողովն ազդարարում է հայ ժողովրդի նոր տեսակի եւ նոր որակի հայրենադարձության գործընթացի սկիզբը: Այն հոգու, մտքի, սրտի հայրենադարձություն է, իսկ ավելի ճիշտ՝ այն մենք անվանում ենք հայադարձություն: Մենք այն անվանում ենք հայադարձություն. վերադարձ դեպի ազգային ինքնությունը, արմատները, հայրենիքն ու պատմությունը:

Սփյուռքի նախարարությունը ստեղծելով՝ հանրապետության նախագահը ռազմավարական խնդիրներ դրեց նրա առջև՝ հայապահպանություն, հայ ներուժի հայտնաբերում և օգտագործում՝ Հայաստանի եւ սփյուռքի զորացման եւ գործակցության համար, ինչպես նաև մշակել հայրենադարձությանը խթանող ծրագրեր եւ ձեռնարկներ: Նախաձեռնելով և անցկացնելով այս գիտաժողովը՝ հնարավորություն է ստեղծում վերլուծել 1946-1948 թթ. հայրենադարձության բոլոր սխալները, դասերը, դիտարկումները, լսել մեր փիլիսոփաներին, պատմաբաններին, հոգեբաններին, իրավաբաններին, սոցիոլոգներին, կարողանալ ճիշտ եզրակացություններ անել, որպեսզի հետագա ծրագիրը մշակելիս ունենանք գիտական հիմք՝ սխալներ թույլ չտալու համար: Պետք է հաշվի առնենք խորհրդային տարիներին կազմակերպված հայրենադարձության ընթացքում թույլ տրված սխալները:

Եվ այսօր, տարիների հեռվից, խորհրդային ղեկավարության մեղքով հայրենադարձության ընթացքում թույլ տրված սխալների համար, պատճառած բազում-բազում տառապանքների, զրկանքների և հոգեկան տվայտանքների համար, որպես ոլորտի պատասխանատու, հայցում են բոլոր հայրենադարձների ներողամտությունը:

Ներողություն են խնդրում այն հիասթափությունների, դառնությունների, օտարվածության ու հուսալքումի, այն դեռ չսպիացող վերքերի ու կորուստների համար, որ կրեցին՝

հավատով ու նվիրումով, իբրև սրբատեղի՝ Հայրենիք վերադարձած մեր հայրենակիցները:

Ներողությանը զուգահեռ հայտնում են մարդկային անսահման շնորհակալություն, որ մեր հայրենադարձված հայրենակիցները, Հայաստանի բնակչության հետ ձեռք ձեռքի տված, նվիրվեցին Հայրենիքի շենացմանը, զարգացմանը և առաջընթացի ապահովմանը:

Հայրենադարձության ճշգրիտ ծրագիր մշակելու համար անհրաժեշտ է խորհրդային շրջանում իրականացված հայրենադարձության փորձի խոր գիտական ուսումնասիրություն, մտքի եւ հոգու հայրենադարձությանը նպաստող ծրագրերի մշակում, որը պետք է իրականացնել հոգեբանական իրավիճակն ուսումնասիրելով, ազգային ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչողության, մշակույթի եւ արմատների ճանաչողությանն ուղղված միջոցառումների ծրագրմամբ: Հայաստանում եւ սփյուռքում մարդկային ռեսուրսների, ֆինանսական, նյութական հնարավորությունների ուսումնասիրումը, վերադարձին առնչվող հիմնահարցերի եւ խնդիրների հստակեցումը, հայրենադարձության իրականացման ուղիների եւ մեթոդների մշակումը, համաշխարհային փորձի ուսումնասիրումը եւ գնահատումը, հայրենադարձության փորձ ունեցող երկրների եւ միջազգային օրենսդրության ուսումնասիրումը, հայրենադարձության մասին օրենքի նախագծի մշակումը եւ բազմակողմանի քննարկումները կարող են որոշակի արդյունք տալ:

Մաղթում են մեր գիտաժողովին գիտական լուրջ, արգասավոր բանավեճեր, կարևոր առաջարկների մշակում, սփյուռքահայ և հայաստանցի մասնագետների համատեղ հարցադրումներ, որոնք, անշուշտ, կօգնեն մշակվող փաստաթղթերի ու ծրագրերի հիմնավորված և իրատեսական լինելուն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԵՐԺ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՈՒՂԵՐՁԸ

Ողջունում են «1946-1948 թվականների հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» գիտաժողովի կազմակերպիչներին, մասնակիցներին և հյուրերին:

1946-1948 թվականների հայրենադարձությունը բարդ ու բազմաշերտ մի երևույթ էր, որի ազդեցությունները դեռևս կարող են խոր և համակողմանի ուսումնասիրության: Ձանգվածային հայրենադարձության բոլոր հետևանքները չէ, որ մինչև այսօր համրայնորեն գիտակցված են: Այս առումով, նման գիտաժողովներն ունեն հասարակական-քաղաքական կարևորություն և հրատապություն, հատկապես հիմա, երբ հայրենաբնակ և աշխարհասփյուռ հայությունը հարթում է համազգային միասնության ուղին: Ուրախ եմ, որ հայ գիտական-քաղաքական միտքն անդրադառնում է մեր պատմության կարևորագույն այս դրվագին, որից, դասեր ունենք քաղելու:

Քսաներորդ դարի երկրորդ կեսին հայերի զանգվածային հայրենադարձությունը աննախադեպ էր իր բնույթով, թափով ու հետևանքներով: Բայց դա միանգամյա գործողություն չէր: Այն, թեև ավելի համեստ չափերով, շարունակվեց նաև հետագայում և շարունակվում է մինչև այսօր:

Մեր պետությունն ամեն կերպ նպաստելու է հայ ազգային ինքնության հաստատմանն ու պահպանմանը, ինչպես նաև հայրենադարձությանը: Նպաստելու է ոչ միայն հայերի ֆիզիկական վերադարձին պատմական հայրենիք, այլև աջակցելու է օտար ափերում ուժացման դեմ մեր քույրերի ու եղբայրների մղած ամենօրյա անհավասար պայքարին:

Հայրենադարձության համար բարենպաստ միջավայր ձևավորելու գործում մենք դեռ բազմաթիվ անելիքներ ունենք: Նման գիտաժողովները, կարծում եմ, նաև կոչված են առաջարկներ մշակելու: Առաջարկներ, որոնք կօգնեն խուսափել նախկին սխալներից:

Համայն հայության հայրենիքը միշտ սպասում է իր զավակներին, երբեք ուշ չէ տուն վերադառնալ:

Գիտաժողովին մաղթում եմ արդյունավետ աշխատանք, մասնակիցներին՝ հաջողություններ իրենց հայրենակեր գործունեության մեջ:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից ողջույն ենք հղում և Հայրապետական Մեր օրհնությունն ու բարեմաղթանքները բերում գիտաժողովի մասնակիցներին:

Մեծապես ուրախ ենք, որ համախմբվել եք այսօր Հայաստանում՝ ձեր մտածումները կիսելու 1946-1948թթ. իրականացված հայրենադարձության վերաբերյալ: Անդրադառնալով հայրենադարձության մեր պատմական փորձին և ազգային մեր կյանքում ներկա խնդիրներին՝ ավելի հստակ պիտի պատկերացնենք հայրենադարձության հնարավորություններն ու ընթացքները այսօր և զորացնենք աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի կապը Հայրենիքի հետ, որով պիտի պահպանվի հայ համայնքների կենսունակությունը:

Գոհություն Տիրոջը, այսօր մեր ժողովրդի զավակները ազատ են Հայաստան այցելելու, Հայրենիքը իրենց կյանքի մաս դարձնելու և Հայրենիքի կյանքով ապրելու: Մշակութային, գիտակրթական միջոցառումների, համատեղ նախաձեռնությունների ընդարձակումը, բարեգործական ու տնտեսական նոր ծրագրերի կյանքի կոչումը նոր բարի արդյունքներ պիտի բերեն մեր ժողովրդի ազգային զարթոնքին, հոգևոր հայրենադարձությանը և ծառայեն մեր Հայրենիքի հզորությանը, որպեսզի առավել լինեն Հայրենիք վերադարձի հնարավորությունները:

Առ Աստված աղոթքով Հայրապետական Մեր զնահատանքն ենք բերում միջազգային այս գիտաժողովի կազմակերպիչներին՝ ՀՀ Սփյուռքի նախարարությանը՝ Նախարար Տիկ. Հրանուշ Հակոբյանի գլխավորությամբ, ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիային, Երևանի Պետական Համալսարանին, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամին՝ մաղթելով արդյունավոր աշխատանք գիտաժողովին և հաջողություններ ազաշեն ու հայրենամվեր իրենց առաքելության մեջ:

Թող Տերն Իր շնորհի և օրհնության ներքո խաղաղ ու բարօր պահպանի մեր Հայրենիքը և ժողովրդին ի սփյուռս աշխարհի և պարզևի զորություն ու պայծառություն՝ լինելու քաղցրապտուղ ու բարեբեր Իր այգու մեջ:

«Աշխարհասփյուռ հայության թիվն ավելին է, քան Հայաստանում ապրողների թիվը, եւ հասկանալի է, որ Հայաստանն իր Սփյուռքով որակապես այլ իրողություն է, քան առանց Սփյուռքի: 21-րդ դարում մենք այլեւս չենք կարող հաշվի չառնել այս հանգամանքը: Հասկանալի է, որ մենք ապրում ենք որակապես այլ երկրում, քան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո էր, այսօր ոչ միայն Հայաստանն է որակապես այլ, այլ նաեւ աշխարհն է փոխվել, եւ աշխարհի զարգացման փիլիսոփայությունն այսօր այլ է: Կարծում եմ, որ դասերը, որ մենք պետք է քաղենք այս գիտաժողովի ընթացքում, պետք է ուղղված լինեն դեպի ապագա, իսկ դա նշանակում է, որ մենք ձեզ հետ միասին ի վիճակի պետք է լինենք կանխատեսելու, թե ինչպիսին է լինելու այդ ապագան: Մեր աչքի առջեւ այսօր ծեւավորվում է նոր աշխարհ, եւ մենք իրավունք չունենք սխալ-վելու, սխալ կանխատեսումներ իրականացնելու, սխալ մոդելներ ընտրելու, որպեսզի տարիներ անց նորից ներողություն չխնդրենք անպտուղ հայրենադարձության ծրագիր իրակա-նացնելու համար, ինչն արեց տ. Հակոբյանը հեռավոր սխալ-ների համար:

Այսօր սփյուռքը մեզանից այնքան հեռու չէ, ինչպես նախկինում էր: Այսօր սփյուռքը կազմում է մեր ամենօրյա կյանքի անբաժանելի մասը, եւ դրան նպաստել է գլոբալիզացվող աշխարհը, որն օրեցօր դառնում է շատ ավելի փոքր, դրան էապես նպաստել են ժամանակակից գիտատեխնիկական հեղափոխության արդյունքները, որոնք մեզ հնարավորություն են տալիս ինտեգրվել բոլոր համայնքների հետ: Տարածքը, որտեղ բնակվում է հայը, այնքան էլ կարելու չէ, որքան այդ հայի ինքնությունը, ինչպես է նա մտածում, ինչպես է վերաբերվում Հայաստանին՝ հայրենիքին, եւ ինչպես է նա ընդհանրապես ընկալում ազգությունը: Բարի երթ այս կարևոր համաժողովին, որին մենք մեծ հետաքրքրությամբ հետևելու ենք:

Ամատուների Վիրաբյան

Խորհրդային Հայաստան սփյուռքահայության հերթական զանգվածային ներգաղթի կազմակերպման խնդիրը սերտորեն առնչվում էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիայից հայկական որոշ տարածքների ազատագրման իրական թվացող հեռանկարի հետ: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը խնդիրն անուղղակիորեն կենտրոնական իշխանությունների առաջ բարձրացրեց 1945թ. ապրիլին, երբ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը դիմեցին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ Ստալինին և Մոլոտովին՝ Իրան, Սիրիա-Լիբանան, Ռումինիա և Բուլղարիա ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի ներկայացուցիչներ ուղարկելու խնդրանքով: Նրանց առջև խնդիր էր դրվելու ուսումնասիրել «այդ երկրներում հայերի վիճակը, մասնավորապես, խորհրդային քաղաքացիություն ընդունելու, Հայաստան տեղափոխվելու նրանց ձգտումների հետ կապված հարցերը»:¹

Հայերի զանգվածային հայրենադարձություն կազմակերպելու հիմնախնդիրը կենտրոնական իշխանություններին հանձին Ստալինի, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը հերթական անգամ ներկայացրեց 1945թ. մայիսի 15-ին՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Սարգսյանի և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանի ստորագրած գրությամբ²: Հայտնելով, որ արտասահմանում ապրում է մոտ մեկ միլիոն հայ, և ներկայացնելով նրանց տեղաբաշխումն ըստ երկրների, Հայաստանի ղեկավարները նշում են, որ սփյուռքահայերը Հայրենական պատերազմի տարիներին ակտիվորեն պայքարել են ընդդեմ գերմանական ֆաշիզմի, ստեղծել են հայրենասիրական ընկերություններ, առաջադիմական լիզաներ, միջոցների հանգանակություն են կազմակերպել Կարմիր բանակի օգնության, «Սասունցի Դավիթ» և Գեներալ Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյուների հիմնադրամների համար³:

Ստալինին ուղարկած գրությունն ավարտվում է հետևյալ առաջարկություններով.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 24:

² Նույն տեղում, թթ. 33 - 36:

³ Նույն տեղում, թ. 34:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը դրական են վերաբերվում հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան արտասահմանյան հայերի վերադարձի հարցին և խնդրում են Ձեր թույլտվությունը.

1. Հայաստանի ժողկոմխորհին՝ կազմակերպել ռուս-թուրքական պատերազմների և թուրքական կառավարության կողմից հայերի կոտորածների ընթացքում արտասահմանյան երկրներ փախած հայերի վերադարձը:

2. Կազմակերպել ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման գծով կոմիտե:

3. Հայկական գաղթօջախներում առաջադիմական, հայրենասիրական և բարեգործական ընկերությունների ներկայացուցիչներից ստեղծել հայերի հայրենիք վերադարձի գծով կոմիտեներ:

4. Հավանություն տալ արտասահմանյան հայերի նախաձեռնությամբ հայության շրջանում միջոցների հավաքման և Խորհրդային Հայաստան վերադարձի ու տեղավորման հիմնադրամ ստեղծելու համար՝ այդ նպատակով ներգրավելով արտասահմանի բարեգործական ու այլ ընկերությունների հիմնադրամները և այլն:⁴

Հայաստանի ղեկավարության մայիսի 15-ի գրությունը Ստալինը թողեց անպատասխան: Նա առավել քաջատեղյակ էր երկրի իրական հնարավորություններին (մասնավորապես Հայաստանում շատ ծանր վիճակում էր բնակարանային հարցը, զգացվում էր արդյունաբերական ապրանքների և պարենի սուր պակաս) և հարցի քննարկումը հետաձգեց: Ստալինը սպասում էր դաշնակից տերությունների Պոտսդամի կոնֆերանսին, որտեղ բարձրացվելու էր «հայկական և վրացական տարածքների» խնդիրը: Հասկանալի է, որ առանց միութենական կառավարության որոշման Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ոչինչ չէր կարող ձեռնարկել: Իսկ արտասահմանից շարունակում էին ստացվել հազարավոր դիմումներ՝ հայրենադարձվելու խնդրանքներով: Հատկապես ծանր էր հայերի վիճակը Հունաստանում: Այնտեղ բնակվող 25 հազար հայերից միայն 5 հազարն ուներ հունական քաղաքացիություն, իսկ մյուսները զրկված էին քաղաքացիական որևէ իրավունքից: 1945թ. այնտեղ բռնկված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով հայերը հալածվում էին որպես «խորհրդամետ և կոմու-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թթ. 35-36:

նիստամետ» կողմնորոշում ունեցողներ: Հյուսիսային Հունաստանից՝ Մակեդոնիայից և Թրակիայից հալածանքներից փրկվելու համար շատ հայեր փախչում էին Բուլղարիա:⁵

Որպես առիթ օգտագործելով Հունաստանի հայ բնակչության ծանր դրությունը՝ Հայաստանի ղեկավարությունը 1945թ. հուլիսի 4-ին կրկին դիմում է միութենական կառավարությանը, այս անգամ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ.Մոլոտովին: Նամակագիրները՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ս.Կարապետյանը և Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանը առաջարկում էին, ելնելով հունահայերի ծանր վիճակից, արտասահմանյան հայերին հայրենիքում վերաբնակեցնելու ընդհանուր հարցից առանձնացնել հունահայերի հարցը, և բավարարել նրանց խնդրանքը խորհրդային քաղաքացիություն ընդունելու վերաբերյալ: Խնդրվում է թույլատրել 1945թ. ընթացքում Հունաստանից խորհրդային Հայաստան վերաբնակեցնել 15-20 հազար հայ՝ հաշվի առնելով Սև ծովով նրանց հայրենադարձվելու համեմատաբար նպաստավոր հնարավորության առկայությունը:⁶

Սակայն այս նամակը ևս անհետևանք մնաց: Իսկ խորհրդային Հայաստանի կառավարության անունով սփյուռքից շարունակվում էին ստացվել հազարավոր նամակներ, որոնց պատասխանը կառավարությունը չուներ: Հայրենադարձության հարցը արտասահմանյան մամուլում դարձավ շահարկման առարկա: Ստեղծված իրադրությունից ելք գտնելու համար Գր.Հարությունյանը որոշում է մեկնել Մոսկվա, անձամբ տեսակցել Ստալինի և երկրի մյուս ղեկավարների հետ:

Բանակցությունների արդյունքում Գր.Հարությունյանը հոկտեմբերի վերջին Մոսկվայում երկու գրություն է կազմում արտասահմանյան հայերի հայրենիք վերադառնալու վերաբերյալ, մեկը Ստալինի, մյուսը՝ Մալենկովի անուններով:

Ստալինին ուղղված գրությունում շեշտը դրված է երեք հանգամանքի վրա.

1. Արտասահմանյան հայերից շարունակվում են ստացվել դիմումներ հայրենիք վերադառնալու թույլտվության մասին: Խորհրդային Հայաստանն այդ դիմումներին դրական պատասխան չի տվել՝ միութենական կառավարության որոշման բացակայության պատճառով:

⁵ Նույն տեղում, գ. 28, թթ. 1-11:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, ք. 29:

2. Հայկական գաղթօջախներում թշնամաբար տրամադրված խմբերը լուրեր են տարածում այն մասին, թե խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը չի պատասխանում դիմումներին այն պատճառով, որ խորհրդային իշխանությունը բացասաբար է վերաբերվում հայերի վերադարձին հայրենիք:

3. Խորհրդային Հայաստանի 25-ամյակի առթիվ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը և ժողկոմխորհը անհրաժեշտ են գտնում ունենալ մամուլում հրապարակված միութենական կառավարության հատուկ որոշումը, արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերի հայրենիք՝ խորհրդային Հայաստան վերադառնալու թույլտվության մասին:⁷

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Մալենկովին հասցեագրված գրությունն ավելի մանրամասն է, տեղեկություններ կան արտասահմանում ապրող հայերի թվի, հայրենիք վերադարձողների աշխատուժի օգտագործման հեռանկարների և այլ հարցերի մասին: Գրությանը կցված էր հարցի վերաբերյալ ԽՍՀՄ կառավարության որոշման նախագիծը:⁸

Հայրենադարձություն սկսելու մասին Գր.Հարությունյանի առաջարկը երկու անգամ՝ 1945թ. նոյեմբերի 19-ին և 21-ին, քննարկվում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյում և ստանում դրական լուծում:⁹

Այն հանգամանքը, որ Գր.Հարությունյանի ներկայացրած նախագիծը նոյեմբերի 21-ին, առանց որևէ փոփոխման, ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը Ստալինի ստորագրությամբ ընդունում է որպես որոշում «Արտասահմանյան հայերի խորհրդային Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին» վերնագրով, վկայում է այն մասին, որ այն նախօրոք համաձայնեցված էր եթե ոչ Ստալինի, ապա Մալենկովի հետ, և հավանություն էր ստացել քաղբյուրոյում:

Այսպիսով, խորհրդային կառավարությունը կանաչ լույս վառեց հայրենադարձության ճանապարհին, և սկսվեցին հայրենադարձների ընդունման ու տեղավորման ուղղությամբ ամենադժվարին՝ նախապատրաստական աշխատանքները:

⁷ Նույն տեղում, ք. 73:

⁸ Նույն տեղում, թթ. 74, 75:

⁹ Политбюро ЦК РКП /б/ - ВКП /б/. Повестки дня заседаний. 1919-1952. Каталог. Т. 3, 1940-1952, Москва, 2001, с. 409.

Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության մասին խորհրդային կառավարության որոշումը խանդավառությամբ ընդունեց համայն հայությունը: Հայրենադարձության մասին որոշումը դրականորեն ընդունեցին գաղութահայության քաղաքական բոլոր ուժերը՝ կոմունիստները, հնչակյանները, ռամկավարները և նույնիսկ դաշնակցականները:

Որ դաշնակցությունը սկզբնական շրջանում ողջունեց հայրենադարձությունը, վկայում են նույնիսկ արտասահման գործողված խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչները: Սակայն իրադրությունը փոխվեց, երբ ԽՍՀՄ կառավարության 1946թ. փետրվարի 22-ի «Արտասահմանից խորհրդային Հայաստան հայերի վերաբնակեցման գործնական միջոցառումների մասին» որոշման ցուցումների համաձայն՝ հայկական գաղթօջախներում սկսեցին կազմակերպվել «Հայերի վերադարձին աջակցող տեղական կոմիտեներ»՝ կազմված արտասահմանյան հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների հիման վրա»¹⁰: «Առաջադիմական» կազմակերպությունների անվան ներքո հասկացվում էին կոմունիստները, հնչակյանները, վերապահումով՝ ռամկավարները, բայց ոչ դաշնակցականները:

ԽՍՀՄ ներկայացուցչությունների և հայկական կոմիտեների տվյալներով, խորհրդային Հայաստան ներգաղթելու համար ցուցակագրվել էր 360 հազար մարդ: Ըստ երկրների այդ պատկերն ուներ հետևյալ տեսքը. Սիրիա և Լիբանան՝ 140, Հունաստան՝ 20, Իրան՝ 60, Ֆրանսիա՝ 50, Եգիպտոս՝ 30, Հարավային Ամերիկա՝ 29, Թուրքիա՝ 20, Բուլղարիա՝ 9, Ռումինիա և ԱՄՆ՝ մեկական հազար մարդ:¹¹

1946թ. առաջին կեսն անցավ լարված նախապատրաստական աշխատանքների մեջ: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1946թ. փետրվարին կայացած պլենումը քննարկեց ներգաղթը հաջող իրագործելու համար անհրաժեշտ գործնական քայլերի ծրագիրը: Մատնանշվեց այն հանգամանքը, որ «միայն Հայրենական պատերազմում ձեռք բերված հաղթանակը և խորհրդային Հայաստանի 25 տարվա խոշոր նվաճումները հնարավոր դարձրին ներգաղթը»:¹²

ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը 1946թ. փետրվարի 22-ին և հունիսի 21-ին ընդունեց սփյուռքահայության ներգաղթի հետ կապված գործնական միջոցառումների մասին որոշումներ:¹³

Վերջապես 1946թ. հուլիսին ներգաղթողների առաջին զնաքները ժամանեցին խորհրդային Հայաստան: Կարճ ժամանակում, մինչև հոկտեմբերի կեսերը, հայրենադարձվեցին մոտ 50 հազար հայ՝ նախատեսված 30-35 հազարի փոխարեն: Եվ անմիջապես ծագեցին առաջին դժվարությունները՝ կապված բնակարանների, աշխատատեղերի, սննդի, հագուստի, առաջին անհրաժեշտության պարագաների պակասի, կենցաղային ծանր պայմանների հետ:

Մոտենում էր 1947 թվականը: Միութենական կառավարությանն է ներկայացվում հայրենադարձների հերթական խմբաքանակ ընդունելու մասին որոշման նախագիծը: Իսկ դժվարություններն ու դժգոհություններն աճում էին, սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների պատճառով հայրենադարձների շրջանում սկսում են նկատվել արտագաղթի տրամադրություններ: Մեկ տարվա ընթացքում, մինչև 1947թ. հունիս ամիսը, Թուրքիայի հետ սահմանը կարողանում են խախտել և անցնել 21 մարդ, իսկ 110-ը ձերբալավվում են այդպիսի փորձ կատարելիս: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի 1947թ. մայիսի 16-ի որոշմամբ սահմանամերձ շրջաններում բնակեցված հայրենադարձներին սկսում են տեղափոխել և բնակեցնել հանրապետության այլ տարածքներում, տեղափոխման է ենթարկվում 215 ընտանիք:

Դժվարությունները հնարավոր չէր ամբողջությամբ հաղթահարել նույնիսկ Ստալինի ստորագրությամբ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1947թ. հունվարի 29-ի, մարտի 24-ի, դեկտեմբերի 10-ի հատուկ որոշումներով: Այդ տեսակետից հատկանշական է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր.Հարությունյանին ներկայացրած «Հայրենադարձ հայերի քաղաքական-բարոյական վիճակի մասին» զեկուցագիրը (կազմված հայրենադարձ հայերի շրջանում աշխատող սեկտորի կողմից՝ 1947թ. սեպտեմբերի 27-ին): Ահա մի քանի մեջբերում այդ պերճախոս և ծավալուն փաստաթղթից:

«Հայրենադարձների շատ ընտանիքներ երևանում, Լենինականում, շրջաններում, սովխոզներում ապրում են ծանր բնակարանային պայմաններում: Ստալինի անվան կոլտնտե-

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 44, թ. 175:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 100, թ. 92:

¹² Նույն տեղում, ց. 26, գ. 3, թ. 112:

¹³ Նույն տեղում, գ. 44, թթ. 175 - 177, գ. 45, թթ. 407 - 410:

սությունում (Բերիայի անվան շրջանում) մի սենյակում ապրում է ընտանիք՝ բաղկացած 22 շնչից: Այդ նույն կոլտնտեսությունում 16 ընտանիքներ ապրում են անավարտ շինություններում: Հիմնական դժգոհությունների պատճառը այն է, որ քաղաքաբնակներին ուղարկում են գյուղ,- ասում է քարավանի ղեկավար Դևեջյանը,- որտեղ նրանք հայտնվում են դժվար դրության մեջ, որովհետև աշխօրից առաջմ ոչինչ չեն ստանում, իսկ հաց ու մթերք չեն կարող գնել, որովհետև չունեն փող»:¹⁴

Միաժամանակ անհրաժեշտ է շեշտել, որ հայրենադարձ հայերից շատերն իշխանության մարմինների կողմից չէին վայելում քաղաքական վստահություն: Օրինակ, Կիրովականում կառուցվող ագլտական պարարտանյութերի գործարանում 1948թ. հոկտեմբերին աշխատում էր 169 հայրենադարձ: ՀիսՄ պետանվտանգության նախարարությունը դիմում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանին՝ խնդրելով հանձնարարել հայրենադարձներին տեղափոխել գործարանի շինարարությունից այլ աշխատանքի, հաշվի առնելով գործարանում իրականացվող «հատուկ միջոցառումները»¹⁵: Գործարանի տնօրինությունը 15 օր անց հայտնում է Կենտկոմ, որ հանձնարարությունը կատարված է, հայրենադարձների մի մասը տեղափոխված է այլ աշխատանքի, իսկ մի մասն էլ տարբեր պատճառներով հեռացվում է աշխատանքից:¹⁶

1947թ. երկրորդ կեսից արտագաղթի տրամադրություններն աճեցին, շատացան սահմանն անցնելու փորձերը: Համաձայն սահմանապահ գործերի հայկական օկրուգի հրամանատարության հատուկ հաղորդագրությունների, ձերբակալված սահմանախախտ հայրենադարձները իրենց արարքը բացատրել են սոցիալական ծանր վիճակով:

Սահմանի խախտման դեպքերը դարձան ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի հատուկ քննարկման առարկա, որտեղ առաջին անգամ սահմանի խախտումը կապվում է ոչ միայն «քաղաքական-դաստիարակչական աշխատանքների» բացակայության, այլև «հայրենադարձների առանձին ընտանիքների պարուստի համար անհրաժեշտ միմիմունի» չապահովման հետ:¹⁷

Սահմանի հաճախակի դարձած խախտումները ԽՍՀՄ դատախազության կողմից ստուգումների առիթ ծառայեցին: Արդյունքների մասին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ա.Ժղանովին ներկայացրած զեկուցագրում ԽՍՀՄ զխալոր դատախազ Կ.Գորշենինը նշում է, որ 1946-1947թթ. սահմանն անցնելու փորձի համար կալանավորվել է 286 մարդ, որոնք իրենց ցուցմունքներում հիմնականում հենվել են բնակարանային-կենցաղային վատ պայմանների վրա: Ստուգման արդյունքում պարզվում են հայրենադարձների նկատմամբ անհոգ վերաբերմունքի բազմաթիվ փաստեր: Զեկուցագրի վերջում տեղեկացվում է, որ «Հայաստան են ժամանելու հայրենադարձների նոր խմբեր, և բնակարանների պատրաստ չլինելը հանրապետությունում կստեղծի խիստ անբարենպաստ իրադրություն»:¹⁸

Կ.Գորշենինի զեկուցագիրը դարձավ ինչպես ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի, այնպես էլ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի քննարկման առարկա:¹⁹ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1947թ. նոյեմբերի 14-ին ընդունում է «Հայաստան վերադարձած արտասահմանյան հայերի աշխատանքային, բնակարանային, նյութական-կենցաղային հարցերի կարգավորման գործում եղած թերությունների վերացման միջոցառումների» ծրագիր: Բյուրոն հանձնարարում է կուսակցական, խորհրդային և տնտեսական մարմինների ղեկավարներին, անձնական պատասխանատվությամբ, վերացնել հայրենադարձների ընդունման, աշխատանքով ապահովման, բնակարանների շինարարության, տնային իրերի ու վառելիքի հատկացման գործում եղած թերությունները: Շրջկոմների քարտուղարներին պարտադրվում է մեկ շաբաթվա ընթացքում աշխատանքով ապահովել աշխատունակ բոլոր հայրենադարձներին և արդյունքների մասին ներկայացնել հաշվետվություն: Հայրենադարձության հետ կապված հարցերի համակարգումը դրվում է Կենտկոմի երկրորդ քարտուղարի վրա:²⁰

Հայրենադարձների նկատմամբ պետության ուշադրությունը թեև օրեցօր աճում էր, սակայն արտագաղթի տրամադրությունները շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին: 1948թ. առաջին կեսի ընթացքում սահմանը հաջողվեց անցնել 14

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 27, գ. 47, թթ. 96 - 100:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 28, գ. 87, թ. 55:

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 205, թթ. 32 - 33:

¹⁷ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 60:

¹⁸ ՀՍՍ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 60, թ. 207:

¹⁹ Նույն տեղում, ց. 27, գ. 33, թ. 79, գ. 34, թթ. 45-49:

²⁰ Նույն տեղում, թթ. 46-49:

անձանց, որոնցից մեկին Իրանի իշխանությունները հետ վերադարձրին: Փետրվարի 18-ին Վեդու շրջանի Նոր կյանք ավանի 11 հայրենադարձներին, որոնք ներգաղթել էին Իրաքից, հաջողվեց անցնել Թուրքիայի սահմանը²¹: Նույն թվականի օգոստոսի 2-ին հայրենադարձ հայերի մի խումբ փորձում է անցնել սահմանը նույն շրջանում: Հանդիպելով սահմանապահ կարգախմբի՝ սահմանախախտները որսորդական զենքից կրակ են բացում սահմանապահների վրա: Փոխհրաձգության ժամանակ 4 սահմանապահ և 2 հայրենադարձ վիրավորվում են, ստացած վերքերից հիվանդանոցում մեկական սահմանապահ և հայրենադարձ մահանում են²²:

1949թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին սահմանն անցնելու փորձ կատարեց 168 հայրենադարձ, որոնք արտասահման անցնելու ցանկությունը դարձյալ բացատրել են նյութական ծանր պայմաններով:

1947թ. հայրենադարձության ծրագիրը չկատարվեց: Նախատեսված 63 հազար մարդու փոխարեն հայրենադարձվեց 35 401 մարդ: Ճիշտ է, Իրանի կառավարությունը 1947թ. արգելեց հայերի հայրենադարձությունը, Եգիպտոսում և Պաղեստինում բռնկվեցին համաճարակներ, իսկ Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի կառավարությունները չարտոնեցին հայերի հայրենադարձությունը, սակայն մյուս երկրներից էլ հայրենադարձության ծրագիրը չկատարվեց:

1947թ. դեկտեմբերի 10-ին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը հաստատեց 1948թ. հայրենադարձության ծրագիրը, որով նախատեսվում էր ընդունել 10 հազար մարդ²³: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն դեկտեմբերի 23-ին, քննարկելով որոշման կենսագործման հարցը, հաշվի առնելով ներգաղթածների բնակարանային դժվարությունները, հանձնարարեց ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին, Արտասահմանյան հայերի ընդունման կոմիտեին, վերաբնակեցման վարչությանը, քաղկոմ-շրջկոմներին, քաղաքային և շրջանային գործադիր կոմիտեներին, հիմնական ուշադրությունը դարձնել 1946-1947թթ. հայրենադարձներին բնակարանով ապահովելու վրա²⁴:

²¹ Նույն տեղում, ց. 28, գ. 43, ք. 60:

²² Նույն տեղում, գ. 77, քթ. 26-30:

²³ Նույն տեղում, քթ. 2 - 4:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 90:

Սակայն ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն, 1948թ. հունիսի 25-ին քննարկելով հայրենադարձների համար վարկով իրականացվող անհատական բնակարանային շինարարության ընթացքի մասին հարցը, արձանագրում է, որ վերաբնակեցման վարչությունը 1948թ. հունիսի 1-ի դրությամբ շրջաններում բնակարանային շինարարության ծրագիրը կատարել է 66,1 տոկոսով, որը կազմում էր տարվա ծրագրի ընդամենը 12,9 տոկոսը, իսկ կոլտնտեսություններում այն կատարվել էր գրեթե նույն չափով՝ 68,8 տոկոսով: Նույն վիճակն էր նաև քաղաքներում՝ 6914 առանձնատան փոխարեն շահագործվել է 189-ը, այդ թվում Երևան քաղաքում 4918 տան դիմաց ընդամենը 152-ը²⁵:

Հասկանալի էր դառնում, որ ինչպես նոր հայրենադարձության, այնպես էլ նախորդ տարիներին հայրենադարձների տեղավորման ծրագրերը ծախսողվել էին: Եվ հորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը որոշում է 1949թ. հայրենադարձությունը դադարեցնել:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1948թ. օգոստոսի 24-ին որոշում է ընդունում այդ տարվա հայրենադարձությունը կրճատելու մասին: Որոշման առաջին կետով հայրենադարձությունը դադարեցվում էր Ֆրանսիայից (2000 մարդ), Սիրիայից և Լիբանանից (3500 մարդ), իսկ ԱՄՆ-ից նախատեսված 1000-ը կրճատվում էր 750-ով: Երկրորդ կետով թույլատրվում էր Եգիպտոսից լրացուցիչ ներգաղթել 400 մարդ ընդհանուր թիվը հասցնելով 1900-ի: Երրորդ կետով 1949 թվականից հայերի զանգվածային հայրենադարձությունը արտասահմանից դադարեցվում էր, իսկ չորրորդով՝ կրճատվում էին արտասահմանյան հայերի ընդունման ու տեղավորման կոմիտեի և վերաբնակեցման վարչության հաստիքները²⁶:

Փաստորեն, որոշման համաձայն, 1948թ. հայրենադարձությունը պետք է իրականացվեր Ռումինիայից (1000 մարդ), Եգիպտոսից (1900 մարդ) և Բուլղարիայից (1000 մարդ): Մինչև սեպտեմբերի կեսերը հայրենադարձներ Հայաստան ժամանեցին Ռումինիայից և Եգիպտոսից, իսկ Բուլղարիայի հայերը, թվով հազար մարդ, որոնք վաճառել էին իրենց բնակարանները, կահկարասին և սպասում էին ջերմանավի²⁷ այդպես էլ

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 47, ք. 122:

²⁶ Նույն տեղում, գ. 49, ք. 147:

²⁷ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 58, ք. 36:

հայրենիք չհասան՝ 1948թ. սեպտեմբերի 14-ին հայրենադարձությունը կասեցվեց:

Պատճառը Ստալինի հեռագիրն էր Գ.Մալենկովին. «Հայ ներգաղթողների մեջ կան ամերիկյան հետախույզներ, որոնք նախապատրաստել են դիվերսիա «Պրեդա» ջերմանավում»:²⁸ Ստալինը նկատի ուներ «Պրեդա» ջերմանավում, որը մի քանի օր առաջ հայրենադարձների մի մեծ խումբ էր հասցրել Բաթումի նավահանգիստ, սեպտեմբերի 1-ին բռնկված հրդեհը:

Նույն օրը, 1948թ. սեպտեմբերի 13-ին, Մալենկովը պատասխանում է Ստալինին. «Դուք, իհարկե, իրավացի եք, հայ ներգաղթողների մեջ կան ամերիկյան հետախույզներ, որոնք իրականացրել են դիվերսիա «Պրեդա» ջերմանավի վրա՝ Բաթումից Օդեսա դուրս գալուց առաջ, հայերի ափ իջնելուց առաջ կան այդ ընթացքում: Մենք կծեռնարկենք բոլոր միջոցները»: Մեկ օր հետո, սեպտեմբերի 14-ին, Մալենկովը հեռագրում է Ստալինին. «ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի սեպտեմբերի 14-ի որոշմամբ արտասահմանյան հայերի ներգաղթը ԽՍՀՄ անմիջապես և ամբողջովին դադարեցվում է. արգելվում է հայրենադարձների ընդունումը Հայաստան, անկախ նրանից, թե որտեղից են ներգաղթողները»:²⁹

Որոշումից հետո մեկ բացառություն, այնուամենայնիվ, կատարվեց: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1948թ. հոկտեմբերի 19-ին որոշեց «համձնարարել ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին, համաձայն ԽՍՀՄ կառավարության 1948 թ. հոկտեմբերի 8-ի որոշման՝ բացառության կարգով լրացուցիչ ընդունել 260 մարդ ԱՄՆ հայերից»:³⁰ Ամերիկահայերը վաճառել էին իրենց տուն ու տեղը, հրաժարվել ԱՄՆ քաղաքացիությունից և ստացել խորհրդային քաղաքացիություն, ուստի ամերիկյան իշխանությունները նրանցից պահանջում էին հեռանալ երկրից: Խորհրդային իշխանություններին այլ ելք չէր մնում, քան «բացառության կարգով», ընդունել նրանց: Հայերի այդ խումբը, թվով 162 մարդ (մոտ հարյուր հոգու հաջողվեց մնալ ԱՄՆ-ում), 1949թ. փետրվարին հասավ Հայաստան՝ դրանով ավարտելով մեծ հայրենադարձությունը:

Կասեցնելով հայրենադարձությունը՝ խորհրդային ղեկավարությունը հաշվի չառավ այն հանգամանքը, որ արտասահմանի

հազարավոր հայ ընտանիքներ, վաճառելով իրենց ունեցվածքը, դուրս գալով աշխատանքից, դրանով հայտնվեցին ծանր դրության մեջ: Այնուհանդերձ, 1946-1948թթ. մոտ 90 հազար հայեր տեղափոխվեցին խորհրդային Հայաստան: Նրանք դժվարությամբ, բայց ներգրավվեցին հանրապետության տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում, դարձան խորհրդային երկրի լիիրավ քաղաքացիներ, մեծ ներդրում ունեցան Հայաստանի արդյունաբերության, խորհրդահայ մշակույթի և գիտության զարգացման գործում:

Ամփոփելով վերոհիշյալը, կարելի է միանշանակ շեշտել.

1. Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին խորհրդային կառավարության որոշումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց համայն հայության կողմից՝ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սփյուռքում:

2. Սփյուռքահայության հայրենադարձությունը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ սփյուռքահայության շրջաններում կապում էին թուրքիայի կողմից բռնագրավված հայկական տարածքների՝ խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու հետ: Այդ գաղափարը իր արտահայտությունն էր գտել ինչպես Սան Ֆրանցիսկոյում բացված Միավորված Ազգերի կոնֆերանսի պատվիրակություններին հայկական կազմակերպությունների համձնած հուշագրերում³¹, այնպես էլ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր.Հարությունյանի կողմից 1945թ. հուլիսի 6-ին Ստալինին հղած նամակում³² և ընտրողների առջև 1946թ. փետրվարի 1-ին ունեցած ճառում³³:

3. Սփյուռքի բոլոր քաղաքական ուժերը սկզբնական շրջանում կողմ էին հայրենադարձությանը: Սակայն հետո, խորհրդային մարմինների կողմից մեկուսացվելով հայրենադարձության կազմակերպումից, ՀՀԴ-ն հանդես եկավ հայրենադարձության դեմ, իսկ ՌԱԿ-ը, տեսնելով հայրենադարձության գործում առկա սխալները և թերությունները, սկսեց քննադատել դրանք և պահանջել, որ այն իրականացվի առավել կազմակերպված, որպեսզի մարդիկ չհայտնվեն նորանոր դժվարությունների առջև:

4. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները պատրաստ չէին բնակչության այդպիսի հոծ զանգվածի ընդունման և

²⁸ Политбюро ЦК ВКП /б/ и Совет Министров СССР. 1945-1953, Москва, 2002, с. 271.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 271-272:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 52, ք. 40:

³¹ «Սովետական Հայաստան», 1945, 13 հունիսի:

³² ՀՀ ԶԶԿԳ ԿՊԱ, ֆ. 1, գ. 034, գ. 27, ք. 41:

³³ «Սովետական Հայաստան», 1946, 3 փետրվարի:

տեղավորման համար: Նրանց անկազմակերպ գործունեության, հաճախ նաև խոսքի և գործի հակասության, ինչպես նաև բնական դժվարությունների պատճառով հայրենադարձների մեծ մասը հայտնվեց բնակարանային, աշխատանքային, նյութական և կենցաղային դժվարությունների պայմաններում, կրկին խաթարվեցին մարդկային շատ ճակատագրեր, որոնց հետևանքով առաջացան արտագաղթի տրամադրություններ: Հաճախ չունենալով հարցերի լուծման տնտեսական միջոցներ՝ իշխանությունները դիմում էին վարչական մեթոդների, վերաբնակեցնում էին նոր տեղեր, իսկ 1949թ. իրականացվեց «ամհուսալի տարրերի» աքսոր:

5. Խորհրդային իշխանության մարմինների անկանխատեսելի գործունեության հետևանքով արտասահմանի հազարավոր հայ ընտանիքներ, վաճառելով իրենց ունեցվածքը, դուրս գալով աշխատանքից, տարիներով սպասում էին Հայաստան մեկնելուն, ընկնելով նոր, ծանր դրության մեջ:

1947թ. հուլիսի 9-ին Իրանի ՀԽՍՀ ներկայացուցիչ Վ.Կարապետյանը տեղեկացնում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գր.Հարությունյանին, որ 20 հազար գյուղացիներ դեռևս 1946թ. վաճառել են իրենց անձնական ունեցվածքը, ցանքս չեն կատարել և հայտնվել են ծանր կացության մեջ³⁴: Նույն վիճակում էին նաև Ռումինիայի, Հունաստանի, Եգիպտոսի և մյուս երկրների հայերը:

6. Կասեցնելով հայրենադարձությունը՝ խորհրդային ղեկավարությունը հաշվի չառավ վերոհիշյալ հանգամանքը: Մարդկային ճակատագրերը նրան չէին հուզում: Մի խումբ բուլղարահայեր, 1951թ. դիմելով Ա.Միկոյանին, գրում են. «Բառերով հնարավոր չէ Ձեզ հաղորդել ողբերգությունը, որը ապրեցինք մենք, երբ հայտնվեցինք ձմռան նախօրյակին այդպիսի դժվար կացության մեջ»³⁵:

7. Հետպատերազմյան լարվածության և մեծ տերությունների նոր հակասությունների պայմաններում խաթարվում էին հասարակ մարդկանց ճակատագրերը:

8. Թույլատրելով հայրենադարձությունը՝ Ստալինը ցանկանում էր այն օգտագործել խորհրդային Միության շահերի համար՝ Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: 1948թ., երբ պարզ էր, որ Թուրքիայի նկատմամբ ծրագրերը ձա-

խողվում են, նրան այլևս պետք չէին հայրենադարձները, և նա կասեցրեց այն:

9. 1946-1948թթ. մոտ 90 հազար հայեր տեղավորվեցին Խորհրդային Հայաստան: Նրանք դժվարությամբ, բայց ներգրավվեցին հանրապետության տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում: Նրանք և նրանց սերունդները դարձան հանրապետության լիիրավ քաղաքացիներ:

³⁴ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 27, գ. 62, ք. 49:

³⁵ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 58, ք. 36:

Էդուարդ Մելքոնյան

1946 - 1948թթ. սփյուռքահայերի ներգաղթի պատմության կարեւոր եւ հետաքրքիր հարցերից է նրա կազմակերպման պատճառները: Հայրենադարձությունը թույլատրվեց Խորհրդային Միության կառավարության (Ժողկոմխորհի) նախագահ Ստալինի 1945թ. նոյեմբերի 21-ի որոշումով, որում ասվում էր. «Ուշադրության առնելով արտասահմանում ապրող հայերի դիմումները նրանց հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան վերադառնալու թույլտվության մասին եւ ՀՍՍՀ ղեկավար մարմինների միջնորդությունը, թույլատրել ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերի վերադարձը, որոնք այդ մասին ցանկություն են հայտնել»³⁶: Համաձայն այդ փաստաթղթի, ներգաղթի կազմակերպման հիմնական պատճառը հենց իսկ արտասահմանի հայերի ցանկությունն էր վերադառնալ հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան:

Սփյուռքի հայության ձգտումը՝ ներգաղթել Խորհրդային Հայաստան սպասելի էր: 1921-1936թթ. ավելի քան 40 հազ. գաղթական հայեր կամավոր ներգաղթել էին Խորհրդային Հայաստան, նրանց թիվը կլիներ ավելի մեծ, եթե 1937թ. Խորհրդային Միությունը չխզեր բոլոր հարաբերությունները հայ սփյուռքի հետ: Հայտնի էր նաեւ, որ դրանից հետո անցած շուրջ 9 տարիների ընթացքում սփյուռքահայերի մի ստվար հատվածի մոտ չէր մարել Խորհրդային Հայաստան ներգաղթելու ցանկությունը: Եթե նրանք անփոփոխ էին Հայաստանում ապրելու իրենց ցանկության մեջ, ապա ի՞նչ էր փոխվել Ստալինի մոտեցումներում, որ նա հիշեց սփյուռքի հայության մասին, եւ, կրկնեմ, անտեսելով երկրի այդչափ ծանր վիճակը, թույլատրեց նրանց ներգաղթը:

Փոխվել էր շատ բան: Երկրորդ աշխարհամարտում հաղթանակած Խորհրդային Միությունը դարձել էր՝ ռազմաքաղաքական առումով ամենահզոր երկրներից մեկը: Ստալինը ոչ միայն միջազգայնորեն ամրագրեց երկրի տարածքների

ընդլայնումը, որ տեղի էր ունեցել 1939թ. սովետա-գերմանական պայմանագրով, այլեւ ձեռք էր բերել Արեւելյան Պրուսիան (Կալինինգրադի մարզը) եւ Կուրիյան կղզիները, նրա հսկողության տակ էին հայտնվել Արեւելյան Եվրոպայի երկրները:

Այս բոլոր ձեռքբերումների հետ մեկտեղ, սակայն, Ստալինը, որը որդեգրել էր Ռուսաստանի արեւելյան ավանդական քաղաքականության սկզբունքները, ձեռնամուխ եղավ եւս մեկ աշխարհաքաղաքական ծրագրի իրականացմանը, այս անգամ Միջին Արեւելքում՝ միաժամանակ Իրանում եւ Թուրքիայում, որում դեպքերի բերումով որոշակի դեր էր հատկացված նաեւ հայ սփյուռքին:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Թուրքիան վա-րում էր շատ ճկուն եւ խորամանկ արտաքին քաղաքակա-նություն: Թեւեւ 1939թ. հոկտեմբերին ստորագրվեց անգլո-ֆրանկո-թուրքական պայմանագիրը փոխօգնության մասին, Թուրքիան հետագայում ոչ միայն խորշեց օգնության հասնել դաշնակիցներին, այլեւ 1940թ. առեւտրական պայմանագիր կնքեց Գերմանիայի հետ, իսկ 1941թ. հունիսի 18-ին, այսինքն՝ Խորհրդային Միության վրա Գերմանիայի հարձակումից չորս օր առաջ, ստորագրվեց թուրք-գերմանական «չհարձակման եւ բարեկամության» պակտը: Թուրքիայի հիմնական նպատակն էր՝ Խորհրդային Միության պարտությունը. վարչապետ Սարաջօղլուն ֆոն Պապենին ասում էր. որ «որպես թուրք...սաստիկ ցանկանում է, որ Ռուսաստանը ոչնչացվի», որ «Գերմանիան կարող է լուծել Ռուսաստանի հարցը, միայն եթե սպանվի Ռուսաստանում ապրող ռուսների առնվազն կեսը...»³⁷:

Արդեն 1942թ. աշնանը Թուրքիան մեծ թվով զորքեր էր կենտրոնացրել սովետա-թուրքական սահմանին, ինչը ստիպեց Ստալինին տեղակայել այստեղ 45-րդ բանակը, 15-րդ հեծելազորային կորպուսը եւ այլ զորամիավորումներ, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին գերմանական զորքերի առաջխաղացումը կանխելու համար: Ստալինգրադի ճակատամարտում գերմանական բանակների ջախջախումից հետո Թուրքիան ստիպված էր վերանայել իր պլանները: Այնուամենայնիվ, նա պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային միայն 1945թ. փետրվարի 23-ին, ուստի եւ ոչ մի մասնակցություն չունեցավ Երկրորդ աշխարհամարտում:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, գ. 74, ք. 1

³⁷ А. Миллер, Краткая история Турции. М., 1948, с.218

Թուրքիայի նման վարքագիծը, նրա թշնամական քաղաքականությունը խորհրդային Միության նկատմամբ անհետեւանք չմնաց: Պատերազմը դեռ չէր ավարտվել, երբ 1945թ. մարտի 19-ին խորհրդային Միությունը հայտարարեց, որ մտադիր է դեմոնստրացիայի ենթարկել 1925թ. սովետա-թուրքական պայմանագիրը, քանի որ այն «չի համապատասխանում նոր իրադրությանը եւ լրջորեն բարելավվելու կարիք ունի»³⁸:

1945թ. հունիսին Մոսկվայում սովետա-թուրքական բանակցությունների ընթացքում խորհրդային Միությունը առաջ քաշեց սեւծովյան նեղուցների մասին 1936թ. Մոնտրյոյի պայմանագրի վերանայման, ինչպես նաեւ Կարսի եւ Արդահանի մարզերի վերադարձման հարցը: Թուրքիայի ժխտական պատասխանը սպասելի էր, բայց դա էական չէր Ստալինի համար:

Ստալինը, հետեւելով ռուս ցարերի օրինակին, ընդհանրապես համարում էր, որ ազատ է հարեւան երկրների հետ իր գործողություններում եւ նրանց հետ վեճերը ձգտում էր լուծել ուղղակի բանակցությունների, այլ ոչ թե միջազգային կոնֆերանսների միջոցով: Այս դեպքում, սակայն, Թուրքիան օգնության էր դիմել Արեւմուտքին, ուստի եւ սպասելի էր, որ Ստալինի պահանջները կքնարկվեն դաշնակից երկրների ղեկավարների վերջին Պոտսդամի կոնֆերանսում, որ տեղի ունեցավ 1945թ. հուլիսի 17-ից օգոստոսի 2-ը: Ակնհայտ էր նաեւ, որ ԱՄՆ-ը եւ Մեծ Բրիտանիան, տեսնելով, թե Ստալինը ինչպես է Արեւելյան Եւրոպայի երկրները հետևողականորեն դարձնում խորհրդային Միության քաղաքական և տնտեսական կցորդը, կհակադռն նրա այս նոր «արեւելյան» ձգտումներին: Ստալինը չէր շտապում դիմել կտրուկ գործողությունների: Նա դեռեւս չէր հանդիպել ԱՄՆ նոր նախագահ Տրումենի հետ և ցանկանում էր պարզել այն գինը, որը վերջինը պատրաստ էր վճարել խաղաղության պահպանման համար: Տրումենը, իր հերթին, թեւ խիստ դժգոհ Ստալինի քաղաքականությունից Արեւելյան Եվրոպայում, դեռ չէր մշակել սեփական վարքագիծը:

Ամեն դեպքում, Պոտսդամում Ստալինին անհրաժեշտ էր հիմնավորել իր տարածքային պահանջները, քանի որ Թուրքիան *de jure* հայտնվել էր հաղթանակած պետությունների կազմում: Ահա այստեղ է, որ նա որոշեց օգտագործել «հայ-կական խաղաքարտը»: Դա պահի տակ արված քայլ էր, այլ նախօրոք պատրաստված գործողություն: Սկսած մոտավորապես 1944թ.

կեսերից Մերձավոր Արեւելքի երկրներում աշխատող խորհրդային դիվանագետները, ի կատարումն Մոսկվայի ստացած հրահանգների, աշխուժացրել էին իրենց շփումները տեղի հայ համայնքների հետ՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել նրանց տրամադրություններն ու դիրքորոշումները, հատկապես խորհրդային Հայաստան ներգաղթելու վերաբերյալ, ինչպես եւ էլ ավելի խթանել խորհրդային Միության հետ կապված նրանց ազգային-քաղաքական սպասելիք-երը: Այդ գործունեության ձեւերից էր նաեւ «տեղեկատվության արտահոսքը», որի արդյունքում սփյուռքում հետզհետեւ ավելի հաճախակի եւ առավել վստահ սկսեցին խոսել հայկական տարածքների վերադարձման, նոր ներգաղթի մոտալուտ կազմակերպման մասին: Այդ տրամադրությունների տարածմանն ու ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց, օրինակ, կաթողիկոսի տեղապահ Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանի հանդիպումը Ստալինի հետ 1945թ. ապրիլի 9-ն: Այսպես, Թավրիզում խորհրդային Միության գլխավոր հյուպատոսը հաղորդում էր, որ տեղի հայերի մեջ այն կարծիքն է տիրում, թե Ստալինը իբր հանձնարարել էր «...Ազգային եկեղեցական ժողովում հարց բարձրացնել խորհրդային Հայաստանի տարածքների ի հաշիվ Թուրքիայի, ընդլայնման եւ արտասահմանի հայերին Հայաստան մշտական բնակության տեղափոխելու հնարավորության մասին...»³⁹ Նմանօրինակ լուրերը, կարծես, հաստատվում էին. 1945թ. հունիսի 25-ին Ստալինին հղած հեռագրում Եկեղեցական ժողովը հույս էր հայտնում, որ խորհրդային Միությունը կվերացնի այն «անարդարությունները, որին ենթարկվեց հայ ժողովուրդը Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում»:

Այս ամենի արդյունքում թե՛ Պոտսդամից առաջ եւ թե՛ հետագա մի քանի ամիսներին տարբեր երկրների հայ համայնքներից բազմաթիվ նամակներ ուղարկվեցին Ստալինին, որոնցում սփյուռքի հայերը ողջունում էին նրա մտադրությունները հայկական տարածքների վերադարձման եւ ներգաղթի կազմակերպման վերաբերյալ: Իսկ դա, իր հերթին, իրավունք էր տալիս Ստալինին եւ Մոլոտովին Պոտսդամում խորհրդային Միության տարածքային պահանջները ներկայացնելիս ասել, որ «...խոսքը այն սահմանի վերականգման մասին է, որ գոյություն է ունեցել մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմը...», որ

³⁸ «Известия», 21 февраля, 1945

³⁹ Էդ. Մելքոնյան. Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության պատմություն: Երեւան, 2005, էջ 352 – 353

«...թուրքական տերիտորիայում ապրում են մոտ 400-500 հազար հայեր, որ ...հորհրդային Հայաստանի տերիտորիայից դուրս, արտասահմանում, ապրում է մեկ միլիոնից ավելի հայություն: Երբ հայերի տերիտորիան ընդարձակվի, արտասահմանում ապրող հայերից շատերը կձգտեն վերադառնալ հայրենիք», հիշեցնել Իդենին, որ «...անգլիական կառավարությունը անցյալում բազմիցս հանդես է եկել թուրքական տիրապետության տակ եղած հայ բնակչության պաշտպանությամբ» եւ ընդհանրապես՝ «...Հայերը շատ ընդունակ եւ եռանդուն մարդիկ են, հատկապես տնտեսական հարցերում: Թող թուրքերը հայերին տան հորհրդային Միությանը, դա կլինի արդարացի»⁴⁰:

Այսօր արդեն ավելորդ է խոսել Ստալինի՝ հայերի հանդեպ հատուկ՝ դրական իմաստով, տրամադրվածության մասին: Լինելով Realpolitik-ի համոզված հետևորդ, նա գործում էր շատ պրագմատիկ եւ ասում «...եթե նա (Թուրքիան), ուզում է մեզ հետ դաշն կնքել, հարկավոր է շտկել այդ սահմանը, եթե նա չի ուզում շտկել սահմանը, ապա վերանում է դաշինքի հարցը»⁴¹: Այլ կերպ ասած՝ նպատակը տարածքներն էին, անկախ նրանից, թե ով, որ ժողովուրդն է այնտեղ ապրել կամ ապրելու է ապագայում:

Պոտսդամը, Հենրի Քիսինջերի խոսքերով՝ «խուլերի այդ երկխոսությունը», որեւէ լուծում չտվեց Ստալինի կողմից Թուրքիային ներկայացրած պահանջներին: Նրա հիմնական արդյունքը եղավ այն, որ սկիզբ դրվեց մի գործընթացի, որը Եվրոպան եւ ողջ աշխարհը բաժանեց ազդեցության երկու ոլորտների: Ինքը՝ Ստալինը, ոչ միայն շարունակեց թելադրել իր կամքը Արեւելյան Եվրոպային, այլեւ առավել մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ նմանօրինակ մի ծրագրի իրագործմանը Միջին Արեւելքում՝ ոչ միայն Թուրքիայում, այլեւ միաժամանակ Իրանում:

Պատերազմի ավարտին Իրանի հանդեպ հորհրդային Միության քաղաքականության մարտավարությունը պայմանավորված էր մի շատ կարեւոր հանգամանքով: Դեռեւս 1941թ. օգոստոսի 25-ին հորհրդային Միությունը, վկայակոչելով 1921թ. սովետա-իրանական պայմանագրի 6-րդ կետը, իր գործերը

մտցրեց Իրան, միաժամանակ հարավից եւ հարավ-արեւմուտքից Իրան մտան անգլիական զորքերը: Իրանի օկուպացիան պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով՝ երկրում գործող գերմանական գործակալական լայն ցանցը, քաղաքական եւ պետական շրջանականներում ու բանակում ակնհայտ գերմանամետ տրամադրությունները, դրանով իսկ՝ Գերմանիայի կողմից նավթով հարուստ տարածաշրջանի՝ Իրանի, ինչպես նաեւ Իրաքի հնարավոր գրավումը: Բացի այդ, այն ապահովելու էր հորհրդային Միության համար դաշնակիցների տրամադրած ռազմական բեռների անվտանգ տարանցիկ տեղադրվածությունը: Հետագա մի քանի տարիների ընթացքում հորհրդային Միությունը զգալիորեն ուժեղացրեց իր դիրքերը Իրանում, դրա վկայություններից էր կոմունիստական տիպի «Թուրք» կուսակցության ստեղծումն էր, որը ղեկավարվելով «...Մոսկվայի հրահանգներով ...դարձավ ազդու լծակ Իրանի նկատմամբ «սովետային»՝ քաղաքականություն իրագործելու գործում»⁴²: Ստալինի քաղաքականության հիմնական նպատակն էր հսկողության տակ վերցնել Իրանի հյուսիսային՝ նավթով հարուստ շրջանը: Հանդիպելով Իրանի կառավարություն հակազդեցությունը, հորհրդային Միությունը, օգտվելով իր գործերի ներկայությունից, տեղի բնակչության մեջ հրահրեց եւ ղեկավարեց մի շարժում՝ այդ երկրամասը Իրանից անջատելու նպատակով:

Եվ ահա Պոտսդամի կոնֆերանսից անմիջապես հետո Ստալինը դիմեց վճռական գործողությունների՝ նախ Իրանում: 1945թ. սեպտեմբերին հռչակվեց Իրանական Քրդստան քրդական հանրապետությունը, իսկ ղեկտեմբերին՝ Իրանական Ադրբեջանի ինքնավար հանրապետությունը: Երկու կազմավորումների կառավարությունները մեծ մասամբ կազմված էին կոմունիստներից եւ փաստորեն ղեկավարվում էին Մոսկվայից: Ուշագրավ է, որ իր աշխարհադաքական ծրագիրը իրականացնելիս, Ստալինը երկու դեպքում էլ՝ Իրանում եւ Թուրքիայում փորձում էր հանդես գալ փոքր, ճնշված ժողովուրդների պաշտպանի դերում:

Միաժամանակ, այդ երկու դեպքերի միջեւ, սեպտեմբերից դեկտեմբեր ընկած կարճ ժամանակահատվածում՝ Ստալինը սկսեց իրագործել նաեւ իր ծրագրի «թուրքական» մասը: 1945թ. նոյեմբերի 21-ին նա ստորագրեց հայերի ներգաղթի մասին որոշումը՝ դրանով իսկ, կարծես, փաստի առաջ կանգնեցնելով

⁴⁰ Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի Պոտսդամի/ կոնֆերանսը. 1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2: Փաստաթղթերի ժողովածու: Երեւան: էջ 44-45, 183-184:

⁴¹ Մույն տեղում, էջ 184:

⁴² Վ.Բայրուրտյան. Իրանի պատմություն: Երեւան, 2005, էջ 638:

իր երեկվա դաշնակիցներին: Բայց ամենակա-րևորը՝ այդ նույն օրերին երեւան էին գալիս մեծ թվով բարձրաստիճան սպաներ, իրենց հետ ունենալով (պրոֆեսոր Ջիվիլեզովի վկայությամբ) ռազմական քարտեզներ, որոնց վրա արդեն տեղում նշվում էր խորհրդա-թուրքական նոր սահմանը⁴³:

Սակայն Տրումենը, որն արդեն հասկացել էր, որ Ստալինին կարելի է կանգնեցնել միմիայն ուժային ճնշման միջոցով, այս անգամ դիմեց վճռական գործողությունների: Նա նախևառաջ պահանջեց անհապաղ դուրս հանել խորհրդային զորքերը Իրանից: «Սենատոր Չեմերի Ջեքսոնը իր հուշերում վկայում է, որ Տրումենը Սպիտակ տուն էր հրավիրել ԱՄՆ-ում խորհրդային դեսպան Ա.Գրոմիկոյին եւ նրան հայտարարել, որ եթե խորհրդային բանակը անհապաղ դուրս չգա Իրանից, ապա ԱՄՆ-ը նրա դեմ կօգտագործի ատոմային ռումբ»⁴⁴: Իր հերթին Իրանի կառավարությունը պաշտոնական բողոքով դիմեց ՄԱԿ, որը պետք է քննարկեր այն 1946թ. մարտի 26-ին: Ստալինը ստիպված էր զիջել, եւ դրանից մեկ օր առաջ՝ մարտի 25-ին, խորհրդային Միությունը հայտարարեց, որ խորհրդային բանակը դուրս կբերվի Իրանից 5-6 շաբաթվա ընթացքում: Մի քանի օր անց՝ ապրիլի 4-ին ստորագրվեց համաձայնագիր, որով ստեղծվում էր սովետա-իրանական ընկերություն Յուսիսային Իրանում նավթի հանքավայրերի հետախուզման եւ շահագործման վերաբերյալ, որի արժեթղթերի 51%-ը պատկանալու էր խորհրդային Միությանը: Թվում էր, Ստալինը այնուամենայնիվ հասավ իր նպատակին, սակայն... «Այս բոլորը մի ճկուն խաղ էր վարչապետ Ղաֆանի կողմից: Նա բնավ մտադիր չէր գործնականում իրագործելու իր ստորագրած փաստաթուղթը: Նրա նպատակն էր ամեն գնով խորհրդային զորքերը դուրս բերել տալ իր երկրի տարածքից եւ ժամանակ շահել Ադրբեջանի եւ Քրդստանի «ինքնավարական շարժումը»՝ զենքի ուժով ջախջախելու համար»⁴⁵ Առաջ անցնելով նշեմ, որ այդպես էլ եղավ. 1946թ. վերջին իրանական զորքերը մտան Իրանական Ադրբեջան եւ Քրդստան ու վերահաստատեցին կենտրոնական կառավարության իշխանությունը: Իսկ ավելի ուշ՝ 1947թ. հոկտեմբերին, Իրանի մեջլիսը անվավեր եւ չեղյալ հայտարարեց սովետա-իրանական նավթային համաձայնագիրը:

⁴³ Էդ. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 359:

⁴⁴ Վ.Բայբուրտյան, նշվ. աշխ., էջ 645:

⁴⁵ Վ.Բայբուրտյան, նշվ. աշխ., էջ 647:

Իրանից դուրս բերված խորհրդային զորքերը տեղակայվում էին սովետա-թուրքական սահմանին՝ Չայաստանում եւ Վրաստանում, ինչպես նաեւ Բուլղարիայում, նույնպես Թուրքիայի հետ նրա սահմանի վրա: Ստալինը, այնուամենայնիվ, համառորեն ձգտում էր իրագործել իր աշխարհաքաղաքական ծրագիրը, զոնե նրա մի մասը: Սակայն, ոչ պակաս համառությամբ Տրումենը հակազդում էր դրան: Նույն 1946թ. Պետական դեպարտամենտը մի քանի անգամ բողոքի նոտա ներկայացրեց խորհրդային Միության ԱԳՆ-ին՝ Թուրքիայի հանդեպ ռազմական սպառնալիքների առիթով: ԱՄՆ-ն պատրաստ էր նաեւ հզոր նավատորմիկ ուղարկել՝ վերջինիս պաշտպանելու համար:

Պրոֆեսոր Վ. Բայբուրտյանը իր գրքում բերում է Ստալինի հեռախոսագրույցը խորհրդային Ադրբեջանի Կոմկուսի քարտուղար Բաղիրովի հետ՝ Իրանից զորքերի դուրսբերման նախօրյակին: Նա ասել էր. «Մենք պետք է հեռանանք, քանի որ չենք կարող դիմադրել ամբողջ աշխարհին: Ես ցավում եմ, բայց մեր զորքերը պետք է դուրս հանվեն»: Նույնը նա կարող էր ասել եւ Թուրքիայի պարագայում: Ի վերջո, հատկապես. Տրումենի 1947թ-ի հայտնի դոկտրինից հետո, որը երաշխավորում էր Թուրքիայի եւ Յունաստանի տարածքային ամբողջականությունը, նա ստիպված եղավ վերջնականապես հրաժարվել զորքերը Թուրքիա մտցնելու մտադրությունից:

Իսկ այդ ընթացքում, սկսած 1946թ. հունիսից Չայաստան էին գալիս հայրենադաժների քարավանները (դրանց տարեց տարի նվազող քանակը, ի դեպ, ինքնին վկայում էր Ստալինի ծրագրի ձախողման մասին), սփյուռքում կազմակերպվում էին ներգաղթի հանգանակություններ, Չայկական Չամաշխարհային կոնգրեսի պատվիրակությունը ԱՄՆ Պետքարտուղարի տեղակալ Դին Էջիսընին կոչ էր անում «Թուրքիայից հայկական հողերը հետ վերցնել... և կցել խորհրդային Չայաստանին», եւ դա՝ այն դեպքում, երբ արդեն հայտնի էր Տրումենի դոկտրինը: Բայց նրանց կարելի էր հասկանալ: Ստալինի «արեւելյան» քաղաքականությունը եզակի հնարավորություն էր ստեղծում իրենց հայրենի տարածքների զոնե մի մասը վերադարձնելու համար, և հանուն դրա իրագործման նրանք ոչ թե ի վիճակի չէին, այլ պարզապես չէին ցանկանում հաշտվել իրենց հույսերի վրա խաչ քաշող քաղաքական նոր իրողության հետ: Նոր իրողության, որը կոչվեց «սառը պատերազմ»;

Ստալինի մտադրությունների փոփոխման հետևանքներից էր նաև հայ հայրենադարձների մշտական նվազումը: Եթե 1946-ին Հայաստան ներգաղթեց մոտ 51 հազ. հայ, ապա 1947-ին՝ մոտ մեկ երրորդով պակաս՝ 36 հազ, իսկ արդեն 1948-ին ընդամենը 3000: Եվ ոչ թե ցանկացողների թիվն էր նվազել, այլ պարզապես ավարտվում էր Ստալինի հերթական մեծ աշխարհաքաղաքական խաղը, հանուն որի թույլատրվեց սփյուռքահայերի ներգաղթը: Դա եզակի եւ իր նախադեպը չունեցող երեւույթ էր, երբ Ստալինի ծրագրերը համահունչ էին հայ ժողովրդի ազգային շահերի եւ նպատակների հետ: Սփյուռքահայությունը՝ փոքր, բայց իր իսկ համար այդչափ կարելու դերը կատարեց մեծ նվիրումով եւ հաջողությամբ, իսկ Ստալինը... իսկ Ստալինը պարտություն կրեց իր ավելի հզոր հակառակորդից, ուստի եւ անհմաստ եւ ավելորդ համարեց հայերի հայրենադարձության շարունակումը:

Այս վերջին հարցին, թվում է, դժվար չէ պատասխանել, քանի որ մինչ այդ՝ 1944թ. հոկտեմբերի 4-ին որոշում էր ընդունվել Խորհրդային Միության քաղաքացիների հայրենադարձության մասին, որ 1945թ. փետրվարի 11-ին Յալթայի գագաթաժողովի ժամանակ կնքվել էին սովետա-ամերիկյան եւ սովետա-անգլիական պայմանագրեր երեք երկրների քաղաքացիների փոխադարձ եւ ընդգծեմ՝ պարտադիր հայրենադարձության մասին:

Հարկ է ընդգծել, սակայն, որ նշված երկու դեպքում էլ խոսքը հենց Խորհրդային Միության քաղաքացիների, այդ թվում նաև հայերի մասին, որոնք տարբեր պատճառներով (Գերմանիա քշված քաղաքացիական բնակչություն, ռազմագերիներ, նացիստների հանցակիցներ) հայտնվել էին Գերմանիայում եւ եվրոպական այլ երկրներում եւ որոնց ընդունված է անվանել տեղահանված անձինք (перемещенные лица, displaced persons-dp): Մինչդեռ 1945թ. նոյեմբերի 21-ի որոշումը վերաբերում էր հայերին, որոնք երբեք չէին եղել Խորհրդային Միության քաղաքացիներ, ավելին՝ նրանց բացարձակ մեծամասնությունը բռնազաղթել էր հայրենիքից ժամանակ, երբ դեռ գոյություն չուներ ոչ Խորհրդային Հայաստանը եւ ոչ էլ Խորհրդային Միությունը: Այդ առումով ուշագրավ է, որ Խորհրդային քաղաքացիներին վերաբերող որոշումներում խոսվում էր «հայրենադարձության» (перемещение), իսկ 1945թ. նոյեմբերի որոշման մեջ՝ «վերադարձի» (возвращение) մասին: Ճիշտ է, արտասահմանում կային փոքր թվով հայեր՝ հիմնականում ՀՀ Դաշնակցու-

թյան անդամներ, որոնք արտագաղթել էին Հայաստանից 1921թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության ճնշումից հետո: Արտերկրում նրանք սկզբից եւեթ ծավալեցին հակախորհրդային գործունեություն այդ իսկ պատճառով նրանց ներգաղթելու հնարավորությունը հավասար էր զրոյի:

Պետրոս Յովհաննիսյան

Հայ պատմագիտության մեջ սփյուռքահայերի հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրությունն անցել է երեք փուլ: 1920-1950-ական թվականներին հիմնահարցին հպանցիկորեն արդարադրծել են խորհրդահայ պատմագիտության ավագագույն ներկայացուցիչները: Հայրենադարձության պատմության ուսումնասիրության երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1960-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականների վերջերը: Այս փուլում հարցի հետազոտությունը դրվել է գիտական հիմքերի վրա, ընդլայնվել է ուսումնասիրության բազան ու թեմատիկան: Հրապարակ են իջել մեծագրական առաջին ուսումնասիրությունները: Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1990-ական թվականների սկզբից մինչև մեր օրերը: Այս փուլում կատարված ու կատարվող հետազոտություններն որակապես տարբերվում են նախորդ փուլերում իրականացված աշխատանքներից, քանզի սրանք առավել զերծ են գաղափարական նախապարտադրանքներից ու միտումնավոր մեկնաբանություններից:

Մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի և ընդհանրապես Սփյուռքի պատմության առաջին հետազոտողը հայ պատմագիտության մեջ խորհրդային ականավոր պետական գործիչ Ա. Ֆ. Մյասնիկյանն էր: Թեև այդ բնագավառին նվիրված նրա աշխատություններն⁴⁶ ունեն առավել հրապարակախոսական բնույթ և հետապնդում են կոնկրետ նպատակ՝ տալ հայ քաղաքական կուսակցությունների բնութագրությունը և մատնանշել նրանց խաղացած դերը գաղութահայության շրջաններում, այնուհանդերձ, սրանցում հեղինակը մատնանշում է Սփյուռքի ապագայում հայրենադարձության կարևորությունն ու հույժ անհրաժեշտությունը: Նման մտայնությամբ են տոգորված նաև համայնավար նշանավոր կուսակցական-պետական գործիչ Ա. Գ. Յովհաննիսյանի մի շարք աշխատություններ, որոնցից առանձնանում է սփյուռքահայությանը հուզող առաջնային խնդիրների վերլուծությանը նվիրված գիրքը⁴⁷:

⁴⁶ Տե՛ս Ա. Մարտունի (Մյասնիկյան), Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924: Նույնի «Գաղութահայ աշխատավորությունը», Թիֆլիս, 1924:

⁴⁷ Ա. Գ. Յովհաննիսյան, Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925:

Լինելով սփյուռքագիտության բնագավառի անդրամիկ ուսումնասիրությունները, հասկանալիորեն դրանք անխուսափելիորեն տուրք էին ժամանակի համայնավարական գաղափարախոսությանը, սակայն միաժամանակ մատնանշում էին սփյուռքահայության ապագա կյանքում հայրենադարձության կարևորությունը:

Հայրենադարձությանը նվիրված առաջին, ավելի կոնկրետ՝ խորհրդային Հայաստանում հայրենադարձների բնակեցման խնդրին է նվիրված Ս. Խուդզարյանի հոդվածը, որը կարևոր ֆինանսա-տնտեսական և վիճակագրական հաշվարկներ է պարունակում 1922-1929թթ. հայրենադարձության վերաբերյալ⁴⁸: Եթե զանց առնենք հոդվածի պարտադիր գաղափարական ֆոնը, ապա այն իրենից չափազանց մեծ աղբյուրագիտական արժեք է ներկայացնում: Հայրենադարձության երևույթը կարևորել է նաև պրոֆ. Զ. Հակոբյանը՝ խորհրդային Հայաստանին նվիրված տպավորությունների և գնահատականների իր ջատագովական գրքում⁴⁹:

Հայրենադարձության առանձին հարցեր արծարծվել են ժամանակի օֆիցիոզ մամուլի տարբեր օրգաններում և հատկապես «Նոր ուղի» ամսագրում: Մեզ հետաքրքրող հարցերի իմաստով մասնավոր հետաքրքրություն է ներկայացնում Պ. Մակինցյանի գրախոսականը՝ նվիրված 1927թ. լույս տեսած Ֆ. Նանսենի «Խաբված ժողովուրդ» գրքին⁵⁰:

Սկսած 1930թ. սկզբներից Սփյուռքի, այդ թվում և հայրենադարձության, պատմության վերաբերյալ խորհրդահայ պատմագիտության մեջ որևէ անդրադարձի չենք հանդիպում: Հարցի ուսումնասիրությունը երկար ժամանակով դադարեց⁵¹: Միայն Ի. Ստալինի մահից հետո լույս տեսած Ա. Մ. Հակոբյանի⁵², Ս. Վ. Խարմանդարյանի⁵³, Վ. Ն. Ներկարարյանի⁵⁴ և այլոց⁵⁵ երկասի-

⁴⁸ Ս. Խուդզարյան, Ներգաղթը և գաղթականության բնակեցումը Հայաստանում, տե՛ս «Նոր ուղի», 1929, N 6, էջ 122-131:

⁴⁹ Հ. Հակոբյան, խորհրդային Հայաստան, Երևան, 1929:

⁵⁰ Պ. Մակինցյան, Նանսենի գործն ու գիրքը, տե՛ս «Նոր ուղի», 1929, N 1, էջ 341-351:

⁵¹ Բացառություն է է. Մ. Էլիբեկյանի «Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան» հոդվածը [տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1949, N 2, էջ 17-26]:

⁵² Ա. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1955, էջ 315-317:

⁵³ С. В. Хармандарян, Армянская ССР в первый год Новой экономической политики, Ереван, 1955, стр. 144-151.

րություններում հպանցիկորեն շոշափվել են հայրենադարձության հետ կապված մի շարք խնդիրներ: Նկատենք, սակայն, որ թվարկված աշխատանքներից և ոչ մեկում օբյեկտիվ վերլուծություն չի կատարվել և մեզ հետաքրքրող ամբողջ նյութը կրում է պրոպագանդիստական-տեղեկատվական բնույթ: Նույնը, որոշ վերապահումներով, վերաբերում է նաև ԳՊԱ ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 7-րդ և 8-րդ հատորներում զետեղված համապատասխան նյութերին⁵⁶:

1960-ական թվականների սկզբներից՝ օգտվելով խրուշչովյան ծնհալի ընձեռած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունից, մի խումբ երիտասարդ պատմաբաններ՝ Դր. Ռ. Սիմոնյան, Լ. Ա. Խուրշուդյան, Զ. Ս. Կիրակոսյան, Կ. Լ. Դավաթյան, Մ. Ա. Բաբլոյան, Դ. Խ. Թովուզյան և ուրիշներ ձեռնամուխ են լինում գրեթե անտեսված սփյուռքահայության պատմության առանձին հարցերի ուսումնասիրությանը: Մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան այն տարիներին մեծ հետաքրքրություններ կայացնող մի քանի ուշագրավ մենագրություններ: Այդ ուսումնասիրությունների միջոցով է, որ ընթերցող հասարակությունն ու գիտական շրջանները թեկուզև միակողմանի, տեղեկություններ են քաղել Սփյուռքի պատմության վերաբերյալ: Նշված բոլոր հեղինակների ուսումնասիրություններում անդրադարձ կար նաև հայրենադարձության վերաբերյալ, սակայն չկար մասնագիտական և լիարժեք վերլուծություն:

Հայրենադարձության և նրան աղերսվող հարցերի ամբողջական, գիտական ուսումնասիրության առաջին փորձը պատկանում է Դ. Ռ. Մելիքսեթյանին: Պետք է շեշտել, որ այն տարիների ԳՊԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրինությունը գնաց համարձակ ու պատասխանատու քայլի՝ նման բարդ թեմայի հանձնարարումը դեռևս 30-ը չբոլորած մի երիտասարդ ուսումնասիրողի: Բարեբախտաբար սպասելիքներն արդարացվեցին:

⁵⁴ Վ. Ն. Ներկարարյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան երկիրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Երևան, 1956, էջ 279-284:

⁵⁵ Մասնավորապես տես «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության» կոլեկտիվ եռհատորյակը (հատ. 1-3, 1954, 1958, 1960:)

⁵⁶ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն» ՀՊԱ հրատ., հատ. VII, Երևան, 1967 (բաժնի հեղինակ՝ Հ. Ռ. Մելիքսեթյան), «Հայ ժողովրդի պատմություն» ՀՊԱ հրատ., հատ. VIII, Երևան, 1970 (բաժնիների հեղինակներ՝ Լ. Ա. Խուրշուդյան և Ա. Կ. Գրիգորյան):

1950-ական թվականների վերջերից սկսած հանրապետության գիտական մամուլում հրատարակվում են Դ. Մելիքսեթյանի մի շարք ուսումնասիրություններ⁵⁷: Կատարված ամբողջ աշխատանքն ի վերջո ամփոփվեց երկու ծավալուն մենագրություններում: Լինելով հայ պատմագիտական մտքի ակնառու ձեռքբերումներից՝ այդ մենագրությունները կարևոր դեր կատարեցին հիմնահարցի հետագա գիտական մշակման բնագավառում: Առաջին գրքում⁵⁸ ցույց են տրված Համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական կառավարության կողմից բռնագաղթի ենթարկված արևմտահայերի հայրենադարձության իրականացման ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության տասնհինգամյա (1921-1936թթ.) ձեռքբերումները: Այստեղ բացահայտված են նաև հայ գաղթականության ճակատագրի նկատմամբ Ազգերի լիգայի քաղաքականությունը, հայրենադարձության շուրջ Սփյուռքում ի հայտ եկած խմորումներն ու պայքարը, ԴՕԿ-ի, հայրենակցական միությունների ու բարեգործական հաստատությունների գործունեությունը: Արխիվային հավաստի նյութերի հիման վրա հեղինակը կարողացել է մոտավոր ճշտությամբ պարզել 1921-1936թթ. ընթացքում Խորհրդային Հայաստան ներգաղթածների քանակը: Ըստ Դ. Ռ. Մելիքսեթյանի՝ այդ ընթացքում հայրենադարձվել են 42.286 տարագիրներ⁵⁹: Հատկանշական է, որ պատմաբանը՝ առաջին անգամ մեր պատմագիտության մեջ, մատնացույց է

⁵⁷ Հ. Ռ. Մելիքսեթյան, Հայաստանի օգնության կոմիտեն և նրա դերը հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորների կապերի ամրապնդման գործում, տես «Տեղեկագիր» ՀՊԱ (հասարակ. գիտ.), 1959, N 8, էջ 31-48: Նույնի՝ «Սովետական իշխանության առաջին քայլերը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ (1921-1922)», տես նույն տեղում, 1960, N 3, էջ 3-20: Նույնի՝ «Սփյուռքահայերի ներգաղթը Սովետական Հայաստան» (1921-1925), տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, N 2, էջ 142-149: Նույնի՝ «Հայ գաղթականության հարցը Ազգերի Լիգայում», տես «Տեղեկագիր» ՀՊԱ (հասարակ. գիտ.), 1961, N 9, էջ 43-60: Նույնի՝ «Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը 1946-1948 թթ.», տես «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1984, N 1, էջ 16-35: Նույնի՝ «Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք կապերի սկզբնավորումը», տես «Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման և ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր» (Ժողովածու), Երևան, 1987 և այլն:

⁵⁸ Հ. Ռ. Մելիքսեթյան, Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940թթ.), Երևան, 1975, տես նաև Պ. Հ. Հովհաննիսյանի զրախտությունը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1975, N 3, էջ 221-223):

⁵⁹ Հ. Ռ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 270:

անում հայրենադարձության կազմակերպման ու իրականացման գործում թույլ տված սխալներն ու վրիպումները:

Երկրորդ մենագրությունն ունի առավել ընդգրկուն ծավալ: Այն նվիրված է Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունների և հայրենադարձության ամբողջական պատմությանը և ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1920-1980-ական թվականները⁶⁰: Այստեղ քննարկման առարկա են դարձել բազմաթիվ հարցեր՝ սփյուռքայնացման գործընթացը, հայ գաղթականության խնդիրը Ազգերի լիգայում և Նանսենյան ծրագիրը, սփյուռքահայերի հայրենադարձության երեք փուլերը՝ 1921-1936թթ., 1946-1948թթ., 1962-1982թթ., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները, սփյուռքահայերի մասնակցությունը խորհրդային Հայաստանի տնտեսական, մշակութային, հասարակական կյանքին, սփյուռքահայ կուսակցությունների և կազմակերպությունների դիրքորոշումը հայրենադարձության նկատմամբ և պոթյունների դիրքորոշումը հայրենադարձության նկատմամբ և այլ հարակից խնդիրներ, որոնք, ինչպես ճիշտ է նկատել պրոֆ. ալ. հարակից խնդիրներ, որոնք, ինչպես ճիշտ է նկատել պրոֆ. Թ. Հակոբյանը՝ «մինչ այդ, թերթային և ամսագրային հոդվածները չհաշված. գիտական քննարկման նյութ չէին դարձել»⁶¹: ները չհաշված. գիտական քննարկման նյութ չէին դարձել»⁶¹: Գերազանցաբար 12 երկրներից Հայրենիք են վերադարձել 20.646 ընտանիք (89.750 մարդ), իսկ 1962-1982 թվականներին՝ 30 արտասահմանյան երկրներից 31.920 մարդ⁶²:

Հ. Մելիքսեյանի մենագրությունները շատ կողմերով են տարբերվում նախորդ աշխատություններից: Հնարավոր անաչառության սահմաններում պատմաբանը փորձել է տալ հայրենադարձության ֆենոմենի իրական նկարագիրը: Առաջին անգամ խոսք է ասվել հայրենադարձության կազմակերպման գործում տեղ գտած թերությունների ու բացթողումների, սխալների, ծում տեղ գտած թերությունների ու բացթողումների, սխալների, կամային-վարչարարական երևույթների մասին և այլն: Անշուշտ, հնարավոր չէր այսօրվա տեսանկյունից պահանջել, որ պատմաբանը չէր հայտնաբերում տեղի ունեցածի ամբողջ ողբերգականը: մաբանը վեր հաներ տեղի ունեցածի ամբողջ ողբերգականը: նշելի է նաև, որ առաջին անգամ է, որ պատմագիտության մեջ փորձ է կատարվել վերլուծելու սփյուռքահայության շրջանում

հայրենադարձության նկատմամբ քաղաքական ուժերի որդեգրած դիրքորոշումներն ու թեր ու դեմ տեսակետները: Թեև այստեղ ևս տուրք է տրվել ժամանակի պատմագիտության մեջ տիրող մտայնություններին և Սփյուռքը տարրաբաժանվել է խորհրդային Հայաստանի բարեկամների ու հակառակորդների և այլն: Հ. Մելիքսեյանը նաև առաջինն էր խորհրդահայ պատմաբաններից, որ անդրադարձ է կատարել հայրենաթողության խնդրին, որն այն տարիներին քննարկման թեմա չէր և շատերը խուսափում էին ճշգրիտ գնահատականներից: Թեև ինքը՝ Հ. Մելիքսեյանը ևս երևույթը բացատրելով ֆինանսական-տնտեսական գործոններով, իսկ արտագաղթողներին էլ անվանելով լոկ «մոլորյալներ», չի կարողացել ամբողջական պատասխան տալ արտառոց-բացասական այդ երևույթին:

Անկասկած է, որ Հ. Մելիքսեյանի զույգ մենագրությունները մշակակալի ներդրում են սփյուռքագիտության բնագավառում: Դրանք կարող են հիմք հանդիսանալ հիմնահարցի ապագա անաչառ և համակողմանի ուսումնասիրությունների համար:

Անկախ Հ. Մելիքսեյանի կատարած աշխատանքների, հանրապետական գիտական մամուլում 1960-1970-ական թվականներին տպագրվում են թեմային վերաբերող հետաքրքրություն շարժող մի քանի հոդվածներ ևս⁶³:

Խորհրդային Հայաստանում հայրենադարձների կյանքին, մշակույթի ու տնտեսության մեջ նրանց ունեցած զգալի ներդրումին են վերաբերում Ստ. Մ. Կուրտիկյանի⁶⁴ և Բ. Լ. Չուգասյանի⁶⁵ վավերագրական ակնարկների ժողովածուները:

Խորհրդային պատմագիտության վերջին շրջանում (1980-ական թվականների երկրորդ կես) և հետխորհրդային տարիներին լույս են տեսել մի շարք ուշագրավ աշխատություններ, որոնցում փորձ է կատարվել հիմնահարցը լուսաբանել նորովի: Այստեղ պետք է առանձնացնել Ն. Սարգսյանի կատարած աշ-

⁶⁰ Հ. Ու. Մելիքսեյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980թթ.), Երևան, 1985, տես նաև Թ. Խ. Հակոբյանի գրախոսականը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1986, N 1, էջ 249-252):

⁶¹ Թ. Խ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 249:

⁶² Հ. Ու. Մելիքսեյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁶³ А.Александрян, М.Туманян, Страницы из истории репатриации армян (1946-1948 гг.), տես «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1963, N 2, էջ 61-80, Գ.Տ.Խրիստյան, Սփյուռքի մի քանի հիմնական խնդիրների մասին, տես «Տեղեկագիր» ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1963, N 8, էջ 63-76: Ա.Առդյան, Էջեր հայրենադարձության պատմությունից, տես «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, N 2, էջ 119-124: Գ.Ա.Իվանյան, Նանսենի համեմատողովն ու հայ գաղթականությունը, տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, N 1, էջ 164-174: Մ.Վ.Արզումանյան, Նանսենը և հայ գաղթականության հարցը 1925-1929 թվականներին, նույն տեղում, 1974, N 4, էջ 3-19 և այլն:

⁶⁴ Ստ. Մ. Կուրտիկյան, Հայրենի հողի վրա, Երևան, 1960:

⁶⁵ Բ. Լ. Չուգասյան, Հայրենադարձ իրանահայ դեմքեր, Երևան, 1997:

խատանքը: Թեման դարձել է Ն. Ա. Սարգսյանի թեկնածուական ատենա-խոսությունը, որի շրջանակներում էլ նա 1980-ական թվականներին լույս է ընծայել մի քանի հոդվածներ⁶⁶: Հետագայում նա շարունակել է իր ուսումնասիրությունները խնդրո առարկա բնագավառում և հոդվածներ տպագրել նվիրված հայրենադարձության պատմության առավել քիչ հայտնի կողմերին⁶⁷:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գաղթականության շարժի ու թվաքանակի հարցերը մանրամասն քննարկման առարկա են դարձել է. Գ. Դանիելյանի հոդվածներում⁶⁸ և թեկնածուական ատենախոսությունում⁶⁹: Նույն ժամանակաշրջանում (1918-1920թթ.) գաղթականության և մասնավորապես արևմտահայ փախստականների խնդրին վերաբերող առանցքային մի քանի հարցեր են ներկայացվել Կ. Պ. Հայրապետյանի հոդվածներում⁷⁰:

⁶⁶ Ն. Ա. Սարգսյան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և կառավարության միջոցառումները սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը նախապատրաստելու ուղղությամբ (1946-1948թթ.), տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1983, N1, էջ 152-159: Նույնի՝ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպման և նրանց սոցիալիստական շինարարության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ (1946-1948 թթ.)», տե՛ս «Լրաբեր», ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.) 1983, N 8, էջ 13-19:

⁶⁷ Ն. Ա. Սարգսյան, Սփյուռքահայերի 1946-1948թթ. զանգվածային հայրենադարձության նախապատրաստումը, տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, N3, էջ 3-12: Նույնի՝ «Սփյուռքահայերի 1946-1948թթ. զանգվածային հայրենադարձության երևույթը», տե՛ս «Դրոշակ», 1998, N 17, 27 օգոստոս-9 սեպտեմբեր, էջ 29-31:

⁶⁸ Է. Գ. Դանիելյան, Արևմտահայ գաղթականության հարցը Սովետական Հայաստանում, տե՛ս «Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման և ամրապնդման պատմության մի քանի հարցեր», ժողովածու, Երևան, 1987, էջ 226-257: Նույնի՝ «Անդրկովկաս ապաստանած արևմտահայ գաղթականության թվաքանակի հարցի շուրջ (1914-1917 թթ.)», տե՛ս «Լրաբեր», ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.), 2002, N3, էջ 112-120: Նույնի՝ «Խորհրդային Հայաստանում ապաստանած հայ գաղթականության թվաքանակի հարցի շուրջ», տե՛ս «Մեծ եղեռն-90», գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 95-102 և այլն:

⁶⁹ Է. Գ. Դանիելյան, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում. շարժը, կացությունը, թվականը (1914-1922 թթ.), Երևան, 1997:

⁷⁰ Կ. Պ. Հայրապետյան, Հայաստանի խորհրդայնացման մայիսյան փորձը (1920) և արևմտահայ փախստականները, տե՛ս «Լրաբեր», ՀԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1992, N 2, էջ 136-146: Նույնի՝ «Փախստականների նկատմամբ պետական քաղաքականության օրենսդրական ձևակերպումը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր)», տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, N1, էջ 39-48: Նույնի՝ «Փախստականների հիմնախնդիրը Հայաստանի նորաստեղծ առաջին հանրապետությունում», տե՛ս «Կանթեղ», ժողովածու, Երևան, 2004, N 2, էջ 128-136:

Զափագանց ուշագրավ և, ըստ էության, ամբողջովին նորույթ են Արմենուհի Ստեփանյանի հետազոտությունները, որ նվիրված են հայրենադարձների ազգագրությանը: Նա համապատասխան զեկուցումներով բազմիցս հանդես է եկել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում (Երևան, Գյումրի, Նալչիկ, Ս. Պետերբուրգ և այլուր): Մեկ տասնյակից ավելի այդ զեկուցումներից կառանձնացնեմք հետևյալները՝ «Հայոց հայրենադարձության ազգագրական տեսանկյունները» (1999թ.), «Հայրենիք հասկացության ընկալումը ներգաղթած արևմտահայերի մեջ» (2001թ.), «Հայրենադարձների ենթաէթնիկ ինքնագիտակցության դրսևորումներն ամուսնական կապերում» (2001թ.), «Հայրենադարձների ու տեղացիների փոխընկալման լեզվական դրսևորումները» (2004թ.), «Իրանահայերի ներգաղթը 1946-1948թթ.» (2007թ.), Армяне-перемещенные: Вопросы этнической идентичности (2005թ.) և այլն: Կատարվածի արդյունքում տպագրության է պատրաստվել «Հայոց հայրենադարձության ազգագրությունը (1921-1970-ական թվականներ)» մենագրությունը:

Պրոֆ. Հ.Վ. Հակոբյանը վերջին տարիներին հրատարակել է երկու արժեքավոր մենագրություն, որոնք վերաբերում են Հայ դատին ու Հայոց ցեղասպանության միջազգային իրավական հարցերին, հայրենադարձության պատմական ու իրավական հիմքերին⁷¹: Թեև սրանք անմիջական աղերս չունեն մեզ հետաքրքրող «բնագավառին, սակայն զգալի նյութ են պարունակում, որ կարող են շահավետ լինել հարցի գլոբալ ուսումնասիրության համար: Հեղինակը, շրջանառության մեջ դնելով մեծ թվով արխիվային նյութեր և հենվելով Հայ դատին վերաբերող պայմանագրերի ու միջազգային այլ փաստաթղթերի, միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքների և նորմերի վրա՝ հիմնավորել է տարագիր հայության Հայրենիք վերադառնալու, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի բռնազավթած հողերը վերադարձնելու պահանջը:

Պատմագրական այս ակնարկը, որ անդրադարձ է պատմագիտության մեջ Հայրենադարձության պատմության վերաբերյալ հայ կատարված աշխատանքների, բնականաբար, ամբողջական չէ: Նախ բացակայում է Սփյուռքում կատարված հա-

⁷¹ Հ. Վ. Հակոբյան, Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Երևան, 2000: Նույնի՝ «Տարագիր հայության Հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը», Երևան, 2002:

մապատասխան հետազոտական աշխատանքների բնութագիրն ու գնահատականը և երկրորդ՝ չի ներկայացվել թեմայի աղբյուրագիտությունը, բնագավառներ, որոնք կարող են լինել ապագա ուսումնասիրության առարկա: Կատարված աշխատանքների ուսումնասիրությունը բերում է այն հետևության, որ հայրենադարձության պատմությունն ամբողջությամբ կարոտ է նորովի իմաստավորման, լուսաբանման և մեկնաբանման: Սա պետք է լինի հայ պատմագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ՍՓՅՈՒՌ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Հրանուշ Հակոբյան

Հանրապետության նախագահի կողմից ռազմավարական խնդիր է առաջադրվել մշակելու հիմնավոր ծրագրեր հայրենադարձություն իրականացնելու համար, որը նաեւ արտահայտվել է կառավարության ծրագրում: Հետևաբար, հարկ է վերլուծել գիտնականների, իրավաբանների, պատմաբանների, փիլիսոփաների, սոցիոլոգների, հոգեբանների, մեր հայրենադարձված հայրենակիցների տեսակետները, դիտարկումները հայրենադարձության, այդ գործընթացի բացերի, սխալների, հետևանքների մասին, որպեսզի մշակվող առաջիկա ծրագիրը լինի գիտական և հիմնավոր, իրատեսական և իրագործելի:

Մենք պետք է հաշվի նստենք 1946-48թթ. հայրենադարձության ընթացքում թույլ տրված սխալների, ինչպես նաև այն հանգամանքի հետ, որ հազարավոր մեր հայրենակիցների հայրենասիրությունը, երազների հայրենիքն իրական տեսնելու անհագուրդ ցանկությունը հակադրվեց ԽՍՀՄ անկազմակերպ և անհիմն մոտեցումներին:

Սոցիալական ծանր պայմանները հատկապես II աշխարհամարտից հետո ցավալի վիճակի մեջ էին դրել ողջ Հայաստանի բնակչությանը, և հայրենադարձված մեր քաղաքացիները չստացան հայրենիքի այն ջերմությունը, սերը, հոգատարությունը, որը հատուկ է հյուրասեր, մարդասեր հայ ժողովրդին, և նրանք կրեցին աննկարագրելի զրկանքներ, ապրեցին սովի, ցրտի և ծանր պայմաններում:

Տարիներն անցան, նրանց հիմնական մասը հաստատվեց հայրենիքում, կրթվեց, դարձավ մեր մտավորականության փայլուն ընտրանին: Նրանք իրենց ներկայությամբ նոր մակարդակ և նոր շունչ հաղորդեցին հայկական իրականությանը:

Հայ մշակույթը լուսավորեցին այնպիսի անմարելի աստղեր, ինչպիսիք էին Գոհար Գասպարյանն ու Միհրան Երկաթը, Հակոբ Հակոբյանն ու Պերճ Զեյթունցյանը, Օհան Դուրյանն ու Հովհաննես Զեքիջյանը, Արմինե Թութունջյանն ու Վարդուհի Վարդերեսյանը, Հովհաննես Բադալյանն ու Երվանդ Մանարյանը և ուրիշներ:

Խորհրդային հաշվենկատ քաղաքականության հետևանքով հայրենադարձության ընթացքում թույլ տրվեցին բազում սխալներ, հայրենադարձները կրեցին բազում-բազում տառապանքներ, զրկանքներ և հոգեկան ծանր ապրումներ, որոնք հաճախ ողբերգական ավարտ ունեցան: Այդ երևույթները պատճառ դարձան հիասթափությունների, դառնությունների, օտարվածության ու հուսալքումի, չսպիացող վերքերի ու կորուստների, որ կրեցին՝ հավատով ու նվիրումով, իբրև սրբատեղի՝ Հայրենիք վերադարձած մեր հայրենակիցները:

Այսուհանդերձ, հայրենադարձված հայրենակիցները, Հայաստանի բնակչության հետ ձեռք ձեռքի տված, նվիրվեցին Հայրենիքի շենացմանը, զարգացմանը և առաջընթացի ապահովմանը:

Թերևս անհնար է փակել անցյալի այս դառը էջը, բայց այսօր գալիքին պիտի նայենք վստահությամբ. նորանկախ Հայաստանը մայր է բոլոր հայերի համար և պատրաստ է զորավիգ լինել իր զավակներին:

Ճակատագրի բերումով Արևելահայաստանը դարձավ Հայ ժողովրդի հավերժական հանգրվանը: Դեռ հայոց Մեծ ողբերգության նախօրյակին և հետո՝ 1914-1918թթ միայն, 350 հազար հայ զաղթեց Ռուսական կայսրություն՝ հիմնականում Արևելահայաստան: Հայության հոսքը շարունակվեց նաև Առաջին հանրապետության տարիներին. 1918-1920թթ. մեծ ոգևորությամբ մի շարք երկրներից Անկախ հայրենիք դարձան հիմնականում գիտնականներ, բարձրակարգ մասնագետներ, ռուսական բանակի հայազգի սպաներ՝ մասնակցելու հայրենիքի վերաշինության գործին: Ապա 1921թ. տարահալած հայության հոսքը դեպի Բաթումի նավահանգիստ՝ սկիզբ դրեց հայրենադարձության գործընթացին: 1921-36թթ. ներգաղթածների թիվը հասավ 42 000-ի⁷²:

Դեռ 1921թվականին ստեղծված Հայ օգնության կոմիտեի՝ ՀԵԿ-ի նախագահ, Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի կոչը հնչեց որպես ազգային հանճարի ներքին ձայն:

«Աշխարհի ամեն կողմ ցրված հայ ժողովուրդ: Լսի՛ր, քեզ կանչում է Հայաստանի օգնության կոմիտեն: Հայաստանի վերաշինության գործին պարտավոր է մասնակցել ամեն մի հայ՝

մոտիկից սկսած մինչև հեռավոր գաղութները⁷³», - ազդարարում է առաքյալ-բանաստեղծը: Սակայն 1937թվականին ՀԵԿ-ը փակվեց՝ իբրև հակախորհրդային կազմակերպություն, 8 տարի սփյուռքահայության համար փակվեցին նաև հայրենիքի դռները:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին հայոց Սփյուռքի հայրենադարձության զաղափարը դարձավ խաղաքարտ՝ Թուրքիային տարածքային պահանջներ ներկայացնելու ստալինյան ծրագրի համար:

Պատերազմից քայքայված, աղետալի վիճակում գտնվող խորհրդային Հայաստանը պատրաստ չէր ընդունել այդչափ մեծ թվով հայրենադարձների: Ու թեև այս անգամ խեղճ ու սովախար զաղթականների փոխարեն հայրենիք էին գալիս Արևելքի ու Արևմուտքի երկրների մեծ ու փոքր քաղաքների բնակիչները, իրենց բնակության երկրներում կայացած մասնագետներ՝ արհեստավորներ, առևտրականներ, բժիշկներ ու գիտնականներ, սակայն նրանց սպասում էր օտարվածության, անվստահության ծանր մթնոլորտը, ոգևորություններ ու հիասթափություններ: Երբեմն էլ՝ անչափելի, տիեզերական էր նրանց ողբերգությունը, որ ապրում էր երիցս դատապարտված հայը, ում ճակատին «Ժողովրդի թշնամի» հրեշավոր, կեղծ խարամն էր դաջվում, և էշելոններով տանում էին դեպի Սիբիր:

Մյուս կողմից, անհերքելի փաստ է հետևյալ վիճակագրությունը. մեծ հայրենադարձությունից հետո 38200 աշխատունակ հայրենադարձներ տեղավորվել են աշխատանքի, որոնցից 16200-ը արդյունաբերության մեջ, 13000-ը՝ գյուղատնտեսության, 4893-ը ինքնահաստատվել են գիտության մեջ, 3186-ը՝ մշակույթի և կրթության բնագավառում⁷⁴:

Անհերքելի է այն մեծ ավանդը, որ մեր բնակչության հետ միասին ներդրեցին հայրենադարձները, հայրենիքի վերաշինության գործում. արդյունքում՝ Խորհրդային Հայաստանը հետամնաց ազդարային հանրապետությունից վերաճեց բարձր զարգացած արդյունաբերության, մեքենայացված գյուղատնտեսության, ծաղկող մշակույթի ու կրթության, առաջընթաց ապրող գիտության ու առողջապահության երկրի:

⁷³ Կ. Գալաքյան «Հայ Սփյուռքի պատմություն», 2005թ., էջ 24:

⁷⁴ ՀՀ. ՊԱԱ., № 875, Ե 1, Գ 31, էջ 3:

Ծնվեցին ու բարգավաճեցին նոր քաղաքներ ու ավաններ, որոնք կոչվեցին հայրենադարձների ծննդավայրերի անուններով՝ Նոր Մալաթիա ու Նոր Սեբաստիա, Նոր Արաբկիր ու Նոր Զեյթուն, Նոր Կիլիկիա ու Նոր Արեշ, Նոր Հաճն և այլն: Հայրենադարձների համար նմանատիպ բնակավայրեր ստեղծվեցին նաև Լեմհանկանում, Կիրովականում, Էջմիածնում, Հոկտեմբերյանում, Վեդիում:

1964թ. Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեն, որի գործունեությունը խստագույնս վերահսկվում էր «Ռոդինա» համամիութենական կոմիտեի կողմից, նրա բոլոր ծրագրերը, պլաններն ու միջոցառումները ներկայացվել են կուսակցական, քաղաքական տեսանկյունից: Արդյունքում, սակայն, կոմիտեի այնպիսի շնորհալի, իմաստուն ղեկավարների, աշխատակիցների շնորհիվ, ինչպիսիք էին Վարդգես Համազասպյանը, Կառլեն Դալլաքյանը, Հրաչիկ Սիմոնյանը, Ռոմեն Կոզմոյանն ու ուրիշներ, իրականացվեցին հայ ժողովրդի միասնականացման բազում ազգաշեն ծրագրեր: Նրանց հեռատեսության, շրջահայացության, մշակած ու իրականացրած արդյունավետ ու բազմաբովանդակ գործունեության, ձեռնարկումների շնորհիվ միասնական ու ամրակուռ դարձավ հայ ժողովրդի ոգին ու կամքը, սկիզբ դրվեցին Հայրենիք-Սփյուռք գործակցության նոր ուղիների ու նոր հորիզոնների:

Նրանք կարողացան պետության նպատակները ծառայեցնել հայապահպանման, ազգային հիմնախնդիրների լուծման ծրագրերին ու նպատակներին:

Երբ փորձում ես վերլուծել հայ ժողովրդի Մեծ հայրենադարձությունը, մտովի պատկերացնում ես մի անգո վիճակագրություն՝ իր անվերջ հարցականներով. Խորհրդային հայրենիք դարձած 100 հազարավոր տարահալած հայրենադարձներից, որոնցից 90 հազ. վերադարձան 1946-1948թթ., քանիսը իրենց հարազատ միջավայրում զգացին, քանիսը՝ խորթ ու օտար, քանի յաթաղանից մազապուրծ տառապյալներ նորից աքսորվեցին ու քանիսը զոհ գնացին խորհրդային առաջնորդի կործանարար մոլագարությանը, նրանց ժառանգները հիմնավորվեցին հայրենիքում, թե նորից սփռվեցին աշխարհով:

Հայրենադարձության հիմնախնդիրը Հայաստան-Սփյուռք գործակցության ոլորտի պետական քաղաքականության ռազ-

մավարական նշանակություն ունեցող առաջնահերթություններից է:

Սակայն այսօր՝ նոր աշխարհաքաղաքական զարգացումների, ժողովրդագրական տեղաշարժերի, սոցիալական կատակլիզմների ու համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, Հայաստանի Հանրապետությունում հայրենադարձության ծրագրի մշակումը, համապատասխան արդյունավետ օրենսդրական հիմքերի ստեղծումը և կիրառումը չափազանց բարդ, նուրբ ու տարողունակ գործընթաց է, որը պահանջում է պատասխանատվության բարձր գիտակցություն, գիտական բազմակողմանի հետազոտություն, նախապատրաստական լուրջ, կշռադատված ու համակարգված աշխատանք:

Կարծում եմ՝ խնդրի ավելի հիմնավոր, գիտական ուսումնասիրությունը օգտակար կլինի Սփյուռքի նախարարության կողմից հայրենադարձության նոր, պետական ծրագրի մշակումն առավել արդյունավետ դարձնելու համար:

Սկզբնավորվում է հայ ժողովրդի նոր տեսակի ու նոր որակի հայրենադարձության գործընթաց: Անհրաժեշտ է նախ իրականացնել հոգու, սրտի, մտքի հայրենադարձություն, որը կոչենք «Հայադարձություն»։ «Հայադարձություն» դեպի սեփական ինքնությունը, արմատը, հայրենիքը:

Օտարության մեջ հանգրվանած հայ մարդը Հայրենիք վերադառնալու գաղափարին, հողի ու արյան, հայրենի օջախի կանչին նախ՝ պետք է արձագանքի իր ազգային ինքնության ճանաչողությամբ ու լիարժեք գիտակցությամբ, հայացքն ուղղի դեպի նախնիների երկիրը, դեպի ազգային արմատները, մշակույթն ու արժեքները՝ հոգևոր շրջադարձ ապրի, ապա՝ նոր միայն մտածի ֆիզիկական վերադարձի մասին:

Նա պետք է վերանայի իր կենսափոխոփայությունը՝ կյանքի իմաստի, երջանկության, հավերժականի ու անցողիկի իր ընկալումը: Հայրենադարձը պետք է իր հայրենի օջախը դառնա հոգեբանորեն պատրաստ, հայրենիքում իր վաղվա օրվա, ունենալիք հնարավորությունների մասին հստակ պատկերացմամբ, երկրում առկա դժվարություններին դիմակայելու պատրաստականությամբ, հայրենիքի շենացմանն ու զորացմանն ակտիվորեն մասնակցելու վճռականությամբ, քաղաքացիական բարձր գիտակցությամբ: Այդ գործընթացն արդեն սկսվել է. հարյուրավոր այնպիսի հայրենադարձվածներ, ինչպիսիք են՝ Հունանյանը, Թուֆեսկյանը, Էռնեսկյանը, Ռալֆ

Յիրիկյանը, եկել հաստատվել են Հայաստանում և մեզ հետ միասին կառուցում են Մայր Հայրենիքը:

1991թ. կատարվեց ողջ հայ ժողովրդի երազանքը, և Հայաստանը հռչակվեց անկախ և ժողովրդավարական երկիր: Չնայած ավերիչ երկրաշարժին, պատերազմին և շրջափակմանը, այնուամենայնիվ, սկսվեց նոր ինքնիշխան պետության կառուցումը, որին աջակից եղան Սփյուռքի մեր հայրենակիցները: Եվ պատահական չէ, որ հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանը Հայաստան-Սփյուռք գործակցությունը բնորոշում է «Հայաստանը մի՛ պետություն է Սփյուռքով և բոլորովին այլ պետություն՝ առանց Սփյուռքի», և որ համայն հայության ներուժը մեր երկրի մրցակցային առավելությունն է:

Ներկայում տարբեր ձևերով ակտիվանում է Սփյուռք-Հայաստան գործակցությունը, քայլեր են ձեռնարկվում՝ օգտագործելու Սփյուռքի ներուժը Հայրենիքի զարգացման, հայապահպանության նպատակով:

Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության առաջադրանքը կատարելու համար մշակվելու է հայեցակարգ-ծրագիր հայրենադարձության մասին: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է.

1. Խորհրդային շրջանում իրականացրած հայրենադարձության փորձի խոր, գիտական ուսումնասիրություն, նրա կիրառելի տարրերի, դասերի ու սխալների հստակ տարանջատում:
2. Մտքի ու հոգու հայրենադարձությանը՝ «հայադարձությանը» նպաստող ծրագրերի մշակում: Այն պետք է իրականացնել, հոգեբանական իրավիճակն ուսումնասիրելով, ազգային ինքնագիտակցությանը, ինքնաճանաչողությանը, մշակույթի և արմատների ճանաչողությանը միտված միջոցառումների ծրագրավորման և իրականացման շնորհիվ:
3. Եվ Հայաստանում, և՛ Սփյուռքում ռեսուրսների, հնարավորությունների ուսումնասիրում, վերադարձին առնչվող խնդիրների ու հիմնահարցերի հստակեցում, հայրենադարձության իրականացման ուղիների և մեթոդների մշակում:
4. Հայրենադարձության համաշխարհային փորձի ուսումնասիրություն և գնահատում, ուսանելի մեթոդների ու ծրագրերի կիրառման հեռանկարների քննություն:

5. Հայրենադարձության հետ առնչվող այլ երկրների, միջազգային օրենսդրության ուսումնասիրություն, հայրենադարձության մասին օրենքի նախագծի մշակում, դրա բազմակողմանի քննարկում:

6. Հայրենադարձության գործընթացի իրականացում:

7. Ինտեգրման ծրագրերի մշակում և իրականացում:

Հայրենադարձության ծրագիրը երկու փուլի պետք է բաժանել: Մենք գիտենք, որ տարածաշրջանում վիճակը բարդ է և անկայուն, որտեղ ապրում են 100 հազարավոր հայեր, և նրանց հնարավոր ներգաղթի դեպքում անհրաժեշտ է նվազագույն պայմանների ստեղծումը: Իսկ հեռանկարում՝ հասնել այնպիսի զարգացման մակարդակի, ունենալ այնպիսի ծրագիր, որ Հայաստանում բնակվելը դիտվի որպես առավելություն յուրաքանչյուր հայի համար:

Մեր ժողովրդի կյանքում նրա միասնականացման ճանապարհի կարևոր իրողություններից մեկի՝ 1946-1948թթ. Մեծ հայրենադարձության գիտական վերլուծությունը, հիմնավորված հետևությունները և իրատեսական եզրահանգումները, անշուշտ, կնպաստեն նոր հազարամյակի հայի վերադարձին՝ դեպի ազգային գաղափարն ու տեսակը, մշակույթն ու արմատները, դեպի հայրենի հողը, որ պիտի ծաղկի ինչպես Երկիր Դրախտավայր, որ պիտի իրականանա հայոց ազատամարտի և անկախության մեծանուն նվիրյալներից մեկի՝ Դրոյի սերունդներին կտակած պատգամը.

... Հայը հավաքվի իր բույնի մեջ,
Հայը հային կառավարի,
Հայը լինի իր երկրին տերը,
Հայը լինի իր անկախության տերը⁷⁵:

Գրականություն

1. «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003թ.:
2. Կարլեն Դալաթյան, «Հայ Սփյուռքի պատմություն», Երևան, 19.....թ.:
3. ՀՀ Ազգային արխիվի թիվ 875 ֆոնդի, 1-ին ցուցակի, 31 գործ:
4. Է. Դանիելյան, Ա.Ա. Մելքոնյան, «Հայոց պատմություն», Երևան, 2008թ.:

⁷⁵ Դրո, «Երկեր», Երևան, 1997թ, էջ 86

Համլետ Սարգսյան

Պետականությունը կորցնելուց հետո հայ ժողովուրդը միշտ պայքարել է անկախության համար, որի ընթացքում կրել է ոչ միայն մարդկային, այլև տարածքային կորուստներ:

Հայերի ազատագրական շարժումները առավել լայն թափ ստացան հատկապես XVIII-XIX դարերում, երբ երկատված հայ ժողովուրդը հեծում էր թուրքական և պարսկական լծի տակ: Առավել ծանր էր արևմտահայերի վիճակը, թուրքական կառավարությունը բացահայտ հակահայ քաղաքականություն էր վարում և պատեհ առիթը բաց չէր թողնում բռնություններ կիրառելու: Նախ, XIX դ. վերջերին Հայկական հարցի միջազգայնացումը առիթ հանդիսացավ համիդյան կոտորածների, իսկ Առաջին աշխարհամարտի տարիները՝ 1915թ. եղեռնի, որը թուրքական իշխանությունների կողմից նախօրոք պլանավորված հրեշավոր ծրագիր էր: Կարճ ժամանակահատվածում հայաթափվեց Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքը, ցեղասպանության զոհ դարձավ ավելի քան 1.5 միլիոն հայ: Կոտորածներից հրաշքով փրկվածները ցրվեցին աշխարհով մեկ, համալրելով եղած գաղթավայրերը, կազմավորելով նորերը, որտեղ նրանք մասամբ հարմարվել, մասամբ էլ ձուլվել էին տեղացիներին: Նրանք ապաստան գտան Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Բալկանյան երկրներում, Ֆրանսիայում, Հյուսիսսային և Հարավային Ամերիկայում⁷⁶:

Արտերկրում հայերը զրկված էին տարրական քաղաքական իրավունքներից ու գտնվում էին նյութական, բարոյահոգեբանական ծանր վիճակում: Նոր պայմաններում նրանք ստիպված էին օտար լեզու սովորել՝ երբեմն մոռանալով մայրենին, հարմարվել նոր միջավայրին, խորթ ավանդույթներին ու տնտեսական նոր հարաբերություններին: Նրանց երազանքը, թե Առաջին աշխարհամարտից հետո իրենց հնարավորություն կտան վերադառնալ հայրենի օջախներ՝ չիրականացավ:

Տարագրված հայերից շատերը ցանկություն հայտնեցին բնակություն հաստատել հայրենիքում: Արձագանքները չուշա-

ցան, հայրենադարձությունը կազմակերպելու առաջին քայլերը կատարվեցին Հայաստանի Հանրապետության գոյության տարիներին (1919-1920թթ.): Այս գործում իր կարևոր ներդրումն ունեցավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆ. Նանսենը: Ռուսաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հայաբնակ վայրերից նորոստեղծ հանրապետություն ժամանեցին գիտության, մշակույթի ու այլ բնագավառների ավելի քան 20 հազ. հայ:

Հայրենադարձությունը նոր թափ ստացավ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո: Չնայած դժվարություններին ու տնտեսական ծանր պայմաններին, Հայաստանի կառավարությունը որոշում կայացրեց և 1921թ. վերջերից ձեռնարկեց հայրենադարձության իրականացումը:

Խորհրդային կառավարությանը մտահոգող հարցերից մեկն էլ աշխարհասփյուռ հայերի հայրենադարձության⁷⁷ խնդիրն էր, որն ուներ քաղաքական ու տնտեսական նշանակություն և իրականացման համար մեծ ջանքեր ու միջոցներ էին պահանջվում:

Արդեն 1921թ. դեկտեմբերին Իրաքից Բաթում հասավ հա-յերի ավելի քան 3 հազ. մարդուց բաղկացած առաջին քարավանը, որին մեկ ամիս անց հաջորդեց երկրորդը:

Հայ բնակչության զանգվածային հայրենադարձությունը տևեց ավելի քան կես դար, որի ընթացքում աշխարհի տարբեր վայրերից վերադարձավ ու մայր հայրենիքում հիմնավորվեց ավելի քան 200 հազ. հայ:

Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության պատճառներից մեկը Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական հողերի ետ պահանջումն էր, որը ընդունվեց Խորհրդային իշխանության կողմից: Սակայն հարցի բազմաթիվ քննարկումները միջազգային ատյաններում՝ արդյունք չտվեց: Պատճառներից մեկն էլ մի շարք երկրներում հայերի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակն էր, ինչպես նաև սփյուռքահայերի բազմաթիվ դիմումները Հայաստանի կառավարությանը՝ վերսկսելու հայրենադարձությունը:

Չանգվածային հայրենադարձությունը պետության կողմից ծրագրավորված միջոցառում էր աշխարհասփյուռ հայությանը Հայաստան ներգաղթելու հնարավորություն ընձեռելու համար,

⁷⁶ Հայաստանի Սովետական Հանրապետության, հ.6, Եր., 1980, էջ 207-209:

⁷⁷ Մեզանում հայրենադարձության համակողմանի ուսումնասիրության գործում իր անուրանալի ավանդն ունի մի քանի մեծագրությունների ու բազմաթիվ հոգվածների հեղինակ, պատմաբան Հովհիկ Մելիքսեթյանը:

ընդ որում, ներգաղթը թույլատրվում էր նաև փոքր խմբերով: Ընդունված է հայրենադարձությունը պայմանականորեն բաժանել երեք փուլերի, որոնք կախված են որոշակի ժամանակահատվածում իրականացված ներգաղթի չափերից ու անընդհատությունից:

Առաջին փուլը ընդգրկում էր 1921-1936թթ., որի ընթացքում Հայաստան ներգաղթեց 43-44 հազ. հայ՝ հիմնականում Իրաքից, Հունաստանից, Թուրքիայից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, Սիրիայից: Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը առավել մեծ թափ ստացավ ՀԽՍՀ Կենտրոնական և Ժողկոմխորի 1931թ. օգոստոսի 10-ի «ՀՍԽՍՀ սահմաններն արտասահմանի աշխատավոր հայերի մասսայական նոր ներգաղթ արտոնելու մասին» որոշումից հետո: 1936թ. հետո զանգվածային հայրենադարձությունը ժամանակավորապես ընդհատվեց հետզհետե բարդացող միջազգային դրության և խորհրդային երկրում մոլեգնող անհատի պաշտամունքի հետևանքով:

Երկրորդ փուլը, որին նվիրված է սույն աշխատանքը, ընդգրկում էր ետպատերազմյան երեք տարիները՝ 1946-1948թթ., որի ընթացքում հայրենիքում հաստատվեց ավելի շատ հայ, քան հայրենադարձության առաջին և երրորդ փուլերում՝ միասին վերցրած: Այս փուլում ներգաղթեց գրեթե 100 հազ. հայ: Չնայած երկրորդ փուլից հետո զանգվածային հայրենադարձությունը քաղաքական հետապնդումների պատճառով գրեթե դադարեց, սակայն անհատական կամ խմբային ներգաղթը շարունակվում էր: Միայն 1950-ականներին հայրենիք դարձան ավելի քան 4 հազ. մարդ:

Երրորդ փուլը սկսվեց 1962թ. և տևեց շուրջ քսան տարի, որի ընթացքում 30 երկրներից հայրենադարձվեց 34-35 հազ. մարդ, որոնք հիմնականում ժամանեցին Իրանից, Սիրիայից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, Իտալիայից, Լիբանանից, Հորդանանից, Եգիպտոսից, Իսրայելից, Անգլիայից, ԱՄՆ-ից, Արգենտինայից, Ռուսիայից և այլ երկրներից⁷⁸:

Ինչպես նշվեց վերևում, սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության երկրորդ փուլը սկսվեց Երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Հարկ է նշել, որ այդ տարիները Հայաստանի համար ևս դժվարին էին, տնտեսությունը քայքայված էր,

պատերազմ մեկնած շուրջ 400 հազ. հայերի զգալի մասը չվերադարձավ, շատերն էլ հաշմանդամ դարձան, երկիրը աշխատող ձեռքի պակաս էր զգում և զանգվածային հայրենադարձություն կազմակերպելը կարող էր ինչ որ չափով խթանել Հայաստանի բնակչության աճը: Նախքան պատերազմը Խորհրդային Հայաստանում, ըստ 1939թ. մարդահամարի տվյալների, ապրում էր 1282.3 հազ. մարդ: Ընդհանուր առմամբ, 1939-1941թթ. Հայաստանի բնակչությունը նվազել էր 78.6 հազ., իսկ բուն պատերազմի տարիներին՝ 174 հազ. մարդով (1941թ. 1360.9 հազ. դիմաց 1945թ. կազմել էր 1186.9 հազ. մարդ): Այս տարբերությունն, անշուշտ, լիովին չի արտահայտում կորուստների իրական չափերը, եթե նկատի ունենանք այդ տարիներին ծնվածների թիվը: Ետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի բնակչության թիվն ավելացավ հիմնականում հայրենադարձության հաշվին, այդ են վկայում 1946-1949թթ. բնակչություն աճի ցուցանիշները, որը կազմել էր 170 հազ. մարդ⁷⁹:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո աստիճանաբար ոտքի էր կանգնում ԽՍՀՄ-ի տնտեսությունը: Վերստին փորձ արվեց վերականգնել ընդհատված հարենադարձությունը: Խորհրդային կառավարությունը ընդառաջ գնալով սփյուռքի հայությանը, 1945թ. նոյեմբերի 21-ին ընդունեց հատուկ որոշում. «Արտասահմանյան հայերի Սովետական Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին»: Որոշման մեջ նշվում էր, որ Հայաստանի կառավարությանը թույլ էր տրվում կազմակերպելու այն սփյուռքահայերի վերադարձը, որոնք ցանկություն են հայտնել: Այս միջոցառումների շրջանակներում որոշվեց Ժողկոմխորիին առընթեր ստեղծել արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման ու տեղավորման կոմիտե: Ներգաղթի կոմիտեի խնդիրն էր սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպումը արտասահմանում և նրանց ընդունումը ԽՍՀՄ տարածքում ստեղծված կայաններում (Բաթում, Ջուլֆա և Բաքու), իսկ վերաբնակեցման վարչությունը՝ ներգաղթածների տեղաբաշխումը հանրապետությունում, նրանց բնակարանային ու աշխատանքային հարցերի կարգավորումը, նոր ավանների ու բնակելի տների

⁷⁸ Գ.Ե. Ավագյան, Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Եր., 1976, էջ 119-126, Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Ա, Եր., 2007, էջ 109:

⁷⁹ Տե՛ս Զ. Կորկոտյան, Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932, էջ XXXIII, Գ.Ե. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 34-36:

կառուցումը⁸⁰: Հանձնարարվում էր նաև հայրենիք վերադարձողների համար բնակարանային շինարարություն ապահովել պետական վարկերով՝ բնակելի տան արժեքի 50%-ի չափով: Սփյուռքահայերը ազատվում էին մաքսավճարից՝ իրենց պատկանող ու նոր բնակավայր փոխադրվող գույքի համար:

Հայաստանի կառավարությունը պետք է հոգ տաներ տնտեսության զարգացման և բնակչության կենսամակարդակի մասին ու ամեն ջանք գործադրեր հայրենադարձներին բնակարանով ու աշխատանքով ապահովելու համար⁸¹:

Հայրենադարձությունը նախապատրաստելու համար Բուլղարիա, Ռումինիա, Սիրիա, Հունաստան, Լիբանան և Իրան գործուղվեցին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի երկուական ներկայացուցիչներ, իսկ այդ երկրների ԽՍՀՄ դեսպանություններում նշանակվեցին նույնքան պատասխանատուներ: Իրենց եղբայրներին ընդունելու համար գործի էր անցել նաև Հայաստանի բնակչությունը, նրանք ամեն ինչ անում էին կազմ ու պատրաստ դիմավորելու սփյուռքահայերին:

Սփյուռքահայերի զգալի զանգվածներ ցանկություն էին հայտնել վերադառնալ հայրենիք: Այս առումով լայն գործունեություն էին ծավալել նաև սփյուռքի առաջադեմ կազմակերպությունները, ներգաղթին աջակցող տեղական կոմիտեները, որոնց հիմնական խնդիրներից էր նաև հայրենիք վերադարձողների նյութական ապահովման և տեղերում հայրենադարձության նախապատրաստման հետ կապված հարցերի լուծումը և հայրենիք վերադառնալ ցանկացողների ցուցակագրման աշխատանքները՝ հնարավորինս կարճ ժամկետներում: Առանձնապես ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը, որը 1945թ. այդ նպատակով հանգանակեց 1 միլիոն դոլար:

Հայ անվանի մտավորականներից շատերը ևս արծազանքեցին այդ նախաձեռնությանը, նրանք իրենց գոհունակությունը և սրտի խոսքն ասացին մամուլի էջերում: Հայ մեծ բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը այս առիթով գրում էր. «Անվերապահ խնդրյալն է ընդունում ենք այս նշանակալից ակտը: Ոչ մի ազնիվ հայ, բացի ցնծագին գնահատականից, ուրիշ վերաբերմունք չի կարող ունենալ այս որոշման հանդեպ»:

⁸⁰ Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Եր., 1985, էջ 172-178:

⁸¹ Գ.Ե. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 122:

Ականավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը այսպես էր արտահայտվել. «Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսերով, մեր հոգիները՝ անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկե պսակներով լցված սպասում ենք ձեզ»: Անվանի վիպասան Դ. Դեմիրճյանը դիմելով սփյուռքահայ եղբայրներին գրում էր. «Մենք, Սովետական Հայաստանի հայերս, զրկաբաց կնդուներք մեր եղբայրներին և նրանց հետ միասին կանցնենք մեր պատմական, ազնիվ ու վեհ գործին՝ կյանքի, շինարարության, աշխատանքի և ստեղծագործության»⁸²: Նման հրապարակումները, գիտական հոդվածներն ու ելույթները շատ էին, ոգևորությունը շատ մեծ էր, քանի որ հայրենիքը ընդունում էր աշխարհասփյուռ հայրենակիցներին:

Սփյուռքահայերի հայրենադարձության վերաբերյալ կառավարության որոշումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հանրապետության բնակչության կողմից: Օրինակ, Արտաշատի շրջանի աշխատավորները 1946թ. ապրիլին կոչով դիմեցին հանրապետության աշխատավորներին, սատար կանգնելու ներգաղթին:

Այնուհետև նշվում էր, որ արդեն հավաքել են ավելի քան մեկ միլիոն ռուբլի և շրջանի 44 բնակավայրերում առանձնացրել են 569 ու սկսել կառուցել 186 բնակարան: Այս նախաձեռնությունը վարակիչ եղավ հանրապետության մյուս շրջանների համար, հայրենադարձության ֆոնդին փոխանցվեցին միլիոնավոր ռուբլիներ⁸³:

Հայրենադարձների առաջին քարավանը «Տրանսիլվանիա» ջերմանավով Բաթումի նավահանգիստ հասավ 1946թ. հունիսի 27-ին: Հայրենիք էին վերադառնում հիմնականում Դամասկոսի և Բեյրութի հայերը, որոնց թիվը հասնում էր 1806-ի: Երկու օր անց հայրենադարձների գնացքը Բաթումից շարժվեց դեպի Խոր-հրդային Հայաստան: Ներգաղթի առաջին քարավանին հետևեցին մյուսները: 1946թ. հուլիս-օգոստոսին սկսվեց ռումինահայերի և բուլղարահայերի, ապա հունահայերի ու իրանահայերի հայրենադարձությունը:

Ներգաղթի թույլտվությունից անմիջապես հետո, 1946թ. փետրվարին ցանկություն էին հայտնել հայրենիք վերադառնալու ավելի քան 130 հազ. մարդ, այդ թվում՝ Սիրիայից ու Լիբա-

⁸² Ա. Գևորգյան, էջեր հայրենադարձության պատմությունից, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, թիվ 2, 1969, էջ 121-122:

⁸³ Հ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 186:

նանից՝ 50 հազ., Հր. Ամերիկայից՝ 32 հազ., Իրանից՝ 21 հազ., Թուրքիայից՝ 19 հազ., Հունաստանից՝ 8 հազար մարդ:

ՀԽՍՀ կառավարությունը հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայրենիք վերադառնալ ցանկացողների թիվը շատ է, նախապես որոշել էր 1946թ. հայրենադարձները 8930 ընտանիք կամ 28.8 հազ. մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 4930 ընտանիք կամ 15.8 հազ. մարդ, Սիրիայից ու Լիբանանից՝ համապատասխանաբար 1450 կամ 4950, Հունաստանից՝ 600 կամ 3450, Ռումինիայից՝ 800 կամ 2550, իսկ այլ երկրներից՝ 50 ընտանիք կամ 150 մարդ:

Քանի որ ամենագնացվածային հայրենադարձությունը պետք է լիներ Իրանից, ուստի ներգաղթի առաջին կոմիտեներից մեկը կազմավորվեց հենց այդ գաղթօջախում: Կոմիտեն իր բաժանմունքներն ուներ երկրի հայաբնակ վայրերում: Հայրենիք վերադառնալու շարժումն այնքան ոգևորիչ էր, որ 1946թ. գարնանը ներգաղթելու համար արդեն ցուցակագրվել էր 3256 ընտանիք կամ 11532 մարդ⁸⁴:

Անշուշտ, դժվարությամբ էր իրականացվում հայրենադարձությունը, երկիրը նոր էր թևակոխել զարգացման ուղին, չլուծված բազմաթիվ խնդիրներ կային, բոլոր ցանկացողներին հնարավոր չէր տեղավորել, առանց այդ էլ ժամանողների թիվը մեծ էր նախօրոք պլանավորվածից:

Այսպիսով, 1946թ. Խորհրդային Հայաստանը ընդունեց սփյուռքահայերի 10801 ընտանիք կամ 50949 մարդ: Ըստ առանձին երկրների պատկերն այսպիսինն էր. Իրանից գաղթեց 3870 ընտանիք կամ 20597 մարդ, որը կազմում էր հայրենադարձների 40.5%-ը, Սիրիայից և Լիբանանից՝ համապատասխանաբար 3974 կամ 19253 (37.8%), Հունաստանից՝ 1372 կամ 4974, Բուլղարիայից՝ 1248 կամ 4383, Ռումինիայից՝ 517 ընտանիք կամ 1738 մարդ (մանրամասն տե՛ս աղյուսակը):

⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս, Ա. Ստեփանյան, Իրանահայերի ներգաղթը 1946-1947թթ., Հայ ժողովրդական մշակույթ XIV, հանրապետական գիտական մտաշրջանի նյութեր, Եր., 2007, էջ 282-286:

Հայրենադարձները տեղավորվեցին հանրապետության 32 քաղաքներում ու շրջաններում: Քաղաքներում տեղաբաշխվեց 21704 մարդ (միայն Երևանում՝ 15 հազ.), կամ 42.6%-ը, շրջակենտրոններում՝ 3994, կոլտնտեսություններում՝ 17863, իսկ խորհրդատեսություններում՝ 3185 մարդ: Հետաքրքիր է նշել, որ հայրենադարձների ընդհանուր թվից աշխատունակ էր 20855 մարդ կամ 41%-ը, որոնք ըստ զբաղմունքի բաժանվում էին հետևյալ խմբերի. գյուղացիներ՝ 9405 մարդ, շինարար բանվորներ՝ 1138, դերձակներ՝ 1483, կոշկակարներ՝ 1459, տեքստիլ բանվորներ՝ 672, վարորդներ՝ 791, ոսկերիչներ՝ 191, այլ մասնագիտության 4280, մտավորականներ՝ 343 մարդ⁸⁵:

Այս տարիներին Երևանում հաստատվեց քաղաքային ամբողջ բնակչության գրեթե 70%-ը, քանի որ արդյունաբերությունը բուռն զարգացում էր ապրում և աշխատուժի մեծ կարիք կար հատկապես նրա մեքենայա ավաններում: Գյուղա-կան վայրերից հայրենադարձվածները հիմնականում տեղա-վորվեցին Արարատյան դաշտի նոր յուրացված հողերում ստեղծված 70 գյուղերում⁸⁶:

Հայաստանի նախարարների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի ճշտված տվյալների համաձայն, 1946թ. հայրենադարձվել էր 11035 ընտանիք կամ 51060 մարդ: Հետևաբար, 1946-1948/49թթ. հայրենիք են վերադարձել մոտ 20550 ընտանիք կամ 89770 հայ⁸⁷:

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ 1946թ. միայն Իրանից, Սիրիայից և Լիբանանից հայրենիք եկավ հայրենադարձների ընդհանուր թվի ավելի քան 78%-ը, իսկ 1946-1948թթ.՝ շուրջ 59%-ը: Այս երկրներում ընտանիքի միջին ցուցանիշը ևս բարձր է՝ 5.2 մարդ: Ինչպես և սպասվում էր եվրոպական երկրներում ընտանիքի միջին չափը չէր հասնում 3.5 մարդու: Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին և Չինաստանին, ապա այստեղ գործ ունենք անհատական կամ փոքր խմբերով ներգաղթի հետ:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ հատկապես առաջին և երկրորդ փուլերի ընթացքում հայրենադարձների քանակին

վերաբերող ցուցանիշները բավականին մոտավոր են, ուստի տարբեր աղբյուրների կողմից ներկայացված թվերի մեջ կարող են լինել որոշակի տարբերություններ, մասնավորապես, առանձին փուլերի և հայրենադարձների ընդհանուր թվի վերաբերյալ:

1946թ. հայրենադարձների մեծ մասը՝ 9865 ընտանիք, տեղավորվեց բնակչության կողմից տրամադրված վերանորոգված հարմար սենյակներում, իսկ 936 ընտանիք՝ նոր կառուցված բնակարաններում⁸⁸:

Հայաստանում տեղավորված հայերի վիճակի, նրանց առջև ծառացած խնդիրների մասին պատկերացում կազմելու և հետագա միջոցառումներ իրականացնելու համար, կառավարությունը ստեղծեց հատուկ հանձնաժողովներ, որոնց ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվեց, որ քաղաքներում տեղ չլինելու պատճառով, քաղաքաբնակ շատ հայրենադարձներ ստիպված էին տեղավորվել գյուղերում, սակայն ըստ մասնագիտության աշխատատեղ չլինելու, ինչպես նաև վառելիքի, պարենամթերքի պակասության հետևանքով, նրանց մեջ դժգոհությունները շատ էին: Ականատեսների վկայությամբ բնակարանների պակասը հանգեցրել էր նրան, որ հայրենադարձները երբեմն տեղավորվում էին ուր որ պատահեր, մասնավորապես, նրանք մույնիսկ օգտագործեցին Երևանի արվարձաններում գտնվող զոմերը՝ ներկայիս Մալաթիայի շուկայի տարածքը: Առանձնապես ծանր էր նաև Արտաշատի, Էջմիածնի, Վեդու, Ջանգիբասարի (Մասիս) շրջաններում ու մի շարք սովխոզներում տեղավորված իրանահայերի վիճակը:

Ներգաղթի կոմիտեն հաշվի առնելով Իրանում և Հունաստանում ապրող հայերի համեմատաբար ավելի վատթար վիճակը, որոշում ընդունեց 1947թ. ներգաղթ կազմակերպել միայն այդ երկրներից, սակայն հանգամանքների բերումով, Իրանից ոչ մի հայ չգաղթեց:

Հայաստանի կառավարությունը մեծ ջանքերի գնով հայրենադարձների համար հնարավորինս նորմալ պայմաններ ստեղծեց հատկապես բնակարանային շինարարության գործում: Միայն 1947թ. նրանց ընդունման ու տեղավորման համար ծախսվել էին միլիոնավոր ռուբլիներ, ավելին, առանձին ձեռնարկությունների ու գերատեսչությունների կողմից կառուցվեցին 3700 բնակարան: Հայրենադարձների համար հիմնադրվեց ութ նոր ավան, իսկ առանձնատներ կառուցելու համար հատկաց-

⁸⁵ Алексанян А., Туманян М., Страницы из истории репатриации армян (1946-1948 гг.), с. 76-77.

⁸⁶ Գ.Ե. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 122-123:

⁸⁷ Հ. Մելիքսեթյանի աշխատանքում թվերը մի փոքր այլ են (20646 ընտանիք կամ 89750 մարդ), տես նշվ. աշխ., էջ 240:

⁸⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ.362, ց.1, գ.14, ք.29:

վեցին երկարաժամկետ ու ցածր տոկոսադրուքով վարկեր: Բնակարանային ու սոցիալ-տնտեսական խնդիրները լուծելուն էին ուղղված իշխանությունների սահմանած մի շարք արտոնություններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել.

ա) գյուղաբնակ հայրենադարձները 2-5 տարով ազատվում էին գյուղատնտեսական հարկերից,

բ) բազմազավակ և միայնակ մայրերին տրվելու էր պետական նպաստներ,

գ) հայրենադարձներին թոշակավորելիս, որոշվեց հաշվի առնել արտերկրում աշխատած տարիները:

Նախապատրաստական հսկայածավալ աշխատանքներից հետո, 1947թ. հուլիսից վերսկսվեց սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը: Մինչև տարեվերջ հայրենիք վերադարձան 8521 ընտանիք կամ 35401 մարդ, այդ թվում Սիրիայից և Լիբանանից՝ համապատասխանաբար 2525 կամ 12985, Հունաստանից՝ 3478 կամ 13241, Ֆրանսիայից՝ 1518 կամ 5260, Եգիպտոսից՝ 486 կամ 1669, Պաղեստինից՝ 243 կամ 1250, Իրաքից՝ 177 կամ 856, ԱՄՆ-ից՝ 88 կամ 151, Չինաստանից՝ 6 ընտանիք կամ 16 մարդ: Անհրաժեշտ է նշել, որ 1947թ. ներգաղթողների թիվն ավելի մեծ կլիներ, եթե չլիներ մի շարք խանգարիչ հանգամանքներ: Այսպես, Իրանի կառավարությունը, ինչպես նշվեց վերևում, արգելել էր 25 հազ. հայերի հայրենադարձությունը, նույն ձևով վարվեցին նաև ԱՄՆ-ի, Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի կառավարությունները: Իսկ ահա Եգիպտոսում ու Պաղեստինում բռնկված համաճարակի հետեւանքով անորոշ ժամանակով հետաձգվեց հայերի վերադարձը մայր հայրենիք:

1947թ. հայրենիք ժամանած սփյուռքահայերից 21719 մարդ կամ 61.2%-ը, տեղավորվեց քաղաքներում, շրջկենտրոններում հաստատվեցին 2250, բանավաններում՝ 1624, կոլտնտեսություններում՝ 7344, խորհրդային տնտեսություններում՝ 2464 մարդ⁸⁹: Հայրենադարձներից աշխատունակ էր ընդամենը 15100 մարդ կամ 42.6%-ը, որից 61%-ը՝ արհեստավորներ էին, 18%-ը՝ հողագործներ, 10%-ը՝ շինարարներ և այլն:

1947թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշեց՝ «1948թ արտասահմանյան հայերի Հայկական ՍՍՀ ընդունելու և տեղավորելու միջոցառումների մասին»: Այդ որոշման համաձայն նախատեսվում էր ընդունել շուրջ 15 հազ. հայրենա-

դարձներ Լիբանանից և Սիրիայից, Եգիպտոսից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, ԱՄՆ-ից ու Հր. Ամերիկայի երկրներից: Սակայն սփյուռքահայերի տեղավորման և այլ հարցերում առաջացած խնդիրների հետևանքով, որոշվեց 1948թ. ընդունել միայն 10 հազ. հայրենադարձ, ընդ որում, ԱՄՆ-ից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից՝ հազարական, Եգիպտոսից՝ 1.5 հազ., Սիրիայից և Լիբանանից՝ 3.5 հազ., Ֆրանսիայից՝ 2 հազար մարդ: Բայց նախատեսված ծրագիրը ևս չիրականացավ: 1948թ. Եգիպտոսից, Ռումինիայից և Չինաստանից հայրենիք վերադարձավ ընդամենը 897 ընտանիք կամ 3092 մարդ:

Հայաստանի կառավարության ներգաղթի կոմիտեն պլանավորել էր 1949թ. ընդունել 10 հազ. մարդ՝ Լիբանանից, Եգիպտոսից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից և ԱՄՆ-ից, որոնց մի զգալի մասը 1948թ. ներգաղթողների խմբից ետ մնացածներն էին: Սակայն միջազգային բարդ իրավիճակը հնարավորություն չտվեց իրականացնել այդ նախաձեռնությունը և միայն ԱՄՆ-ից հնարավոր եղավ հայրենադարձներ ընդունել կամ 162 մարդ: Հետագայում, նկատի ունենալով բնակարանային և այլ կարգի դժվարությունները, զանգվածային հայրենադարձությունը 1949թ. սկզբներին կարճ ժամանակով ընդհատվեց:

Այսպիսով, 1946-1949թթ. արտերկրի 12 գաղթօջախներից զանգվածային հայրենադարձության արդյունքում, հայրենիք վերադարձան 89750 մարդ կամ 20646 ընտանիք⁹⁰: Սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայրենադարձությունը կատարվել է նաև փոքր խմբերով կամ առանձին ընտանիքներով և նրանցից շատերը չեն գրանցվել, ընդունված է փաստել, որ այդ տարիներին Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 100 հազ. հայ:

⁸⁹ Հ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 228-229:

⁹⁰ Հ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 228-229, 231-232:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ
1946-1948թ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ**

Էդուարդ Մելքոնյան

1946-1948թթ. Մեծ ներգաղթը իր մեծամասամբ լուսավոր, բայց նաեւ տխուր էջերով դարձավ XX դարի հայ իրականության ամենակարեւոր իրադարձություններից մեկը: Ուստի բնական է, որ սփյուռքի հայությունը՝ անհատներն ու կազմակերպությունները այս կամ այն չափով հաղորդակից եղան այդ իրադարձությանը: Դրանց շարքում առաձնահատուկ եւ կարեւոր տեղ էր վերապահված սփյուռքի հնագույն եւ ամենախոշոր բարեսիրական կազմակերպությանը՝ 1906թ. Կահիրեում Պողոս Նուբարի հիմնած Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միությանը՝ Բարեգործականին:

Բայց նախ հարկ է հիշել այդ տարիների սփյուռքի ազգային-քաղաքական նկարագիրը: 1920թ. կոմունիստական իշխանության հաստատումը Հայաստանում անմիջապես բերեց սփյուռքի քաղաքական առճակատմանը, որը հետզհետե ներթափանցեց սփյուռքահայերի կենսագործունեության գրեթե բոլոր ոլորտները:

Առճակատման հիմքում ընկած էր Խորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերվելու գլխավոր չափանիշի ընտրությունը: Համարել որպես այդպիսին Հայաստանի իշխանությունների գաղափարախոսությունը, թե՞ հենց Հայաստանի գոյության փաստը: Սփյուռքի մի մասը՝ «կոշտ» ընդհիմությունը՝ Դաշնակցություն կուսակցությունը՝ իր կառույցներով, առաջնային համարեց գաղափարական չափանիշը եւ որդեգրեց հակախորհրդային գործելակերպը: Սփյուռքի մյուս մասը՝ ՌԱԿ-ի և ՍԴՀԿ-ի գլխավորությամբ, հայ ժողովրդի ազգային շահերի տեսակետից խորհրդային իշխանությունները համարելով չարաց փոքրագույնը, բավարարվեց «մեղմ» ընդդիմության դերով: Նրանցից յուրաքանչյուրը հավատարիմ մնալով սեփական քաղաքական գաղափարներին, միեւնույն ժամանակ ձգտեց հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Հայաստանի հետ, օժանդակել հայկական տարածքներից հայաբնակ մնացած այդ միակ հատվածի զարգացմանը: Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ նման դիրքորոշում էր որդեգրել նաեւ Բարեգործականը:

Սակայն Հայաստանի հետ հարաբերվելու պատրաստակամությունը դեռ բավարար չէր, անհրաժեշտ էր մյուս կողմի՝ խորհրդային իշխանությունների համաձայնությունը: Իսկ նրանք՝ հավատարիմ դասակարգային պայքարի սկզբունքներին, արգելել էին վերը հիշատակած բոլոր ազգային կուսակցությունների գործունեությունը երկրում եւ բացառում էին նրանց հետ համագործակցության որեւէ տարբերակ:

Ահա այս առումով է, որ Բարեգործականը տարբերվում էր գրեթե բոլոր խոշոր համասփյուռքյան կազմակերպություններից: Թեեւ նրա ղեկավար մարմիններում կային ՌԱ Կուսակցության որոշ թվով անդամներ, այնուամենայնիվ, Բարեգործականը ի սկզբանե իրապես անկախ, զուտ բարեսիրական եւ ոչ քաղաքական կազմակերպություն էր: Կարելի էր հանգամանք էր նաեւ այն, որ Բարեգործականը սփյուռքի ոչ միայն ամենահեղինակավոր, այլեւ ֆինանսական որոշակի կարողություններ ունեցող կազմակերպություններից էր:

Այս եւ որոշ այլ հանգամանքների բերումով է, որ Բարեգործականը դարձավ սփյուռքի միակ ավանդական կազմակերպությունը, որին թույլատրվեց գործել Խորհրդային Հայաստանում շուրջ 14 տարիների ընթացքում՝ 1923–1937թթ-ին: Այդ տարիներին նա՝ զուդահեռ իր մեծածավալ որբախնաման եւ գաղթախնամ գործունեությանը տարբեր երկրներում, կարելի էր ծրագրեր իրականացրեց նաեւ Հայաստանում. Նուբարաշեն ավան, հիվանդանոցներ, բնակելի տուն, կրթաթոշակներ, հայագիտական մենագրությունների հրատարակում եւն (Էդ. Մելքոնյան. Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն. Երեւան, 2005թ., 167–203): Սակայն 1937թ. Ստալինյան Մեծ տերորի տարում նա որակվեց որպես հակախորհրդային կազմակերպություն, նրա գործունեությունը արգելվեց, իսկ պաշտոնական ներկայացուցիչը Հայաստանում՝ Զ. Գարակյոզյանը զնդակահարվեց Նույն տեղում, էջ 297–309/։ Դրանով իսկ Խորհրդային իշխանությունները խզեցին միակ կապը սփյուռքի հետ:

Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին Խորհրդային Միության եւ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի միջեւ դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումը, հայ սփյուռքի, հատկապես ամերիկահայերի համար բացառիկ հնարավորություն էր Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդի, խորհրդային բանակի հանդեպ իր համակրանքն ու օժանդակությունը դրսևորելու

համար: Սփյուռքի հայությունը, կարծես, ցանկանում էր առիթ տալ Խորհրդային Միությանը՝ վերանայել քաղաքականությունը իր հանդեպ: Բարեգործականը, սակայն, ի տարբերություն այլ կազմակերպությունների, ցանկանում էր ոչ թե սոսկ հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ, այլ հենց իսկ վերահաստատել իր 14-ամյա համագործակցությունը, հնարավորություն ստանալ շարունակել եւ զարգացնել Հայաստանյան իր ծրագրերը:

1942թ. հոկտեմբերին Նյու Յորքում կայացած Բարեգործականի 30-րդ ընդհանուր ժողովում ընդունված որոշումներից մեկը ամբողջությամբ վերաբերում էր Խորհրդային Հայաստանին: Նրանում, մասնավորապես, ասվում էր. "...հեռագրել... Ուաշինգթոնի Դեսպան Լիթվինովին, եւ...խնդրել որ նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ Պատուիրակութիւն մը ընդունի՝ որպէսզի Խորհրդային Միության եւ Բարեգործականի հարաբերության խնդիրները վերահաստատվեն": /Նույն տեղում, էջ 338/: Դեսպանի հետ հանդիպումը կայացավ հաջորդ՝ 1943թ. հունվարին, որի ընթացքում Բարեգործականը նաեւ ցանկություն հայտնեց 75 հազար դոլար տրամադրել Հայաստանին: Եւս մեկ ամիս անց Լիտվինովը, Մոսկվայից համապատասխան հրահանգ ստանալուց հետո, հայտնեց, որ Խորհրդային Միության կառավարությունը համաձայն է ընդունել այդ գումարը եւ հատկացնել այն Երեւանի պետհամալսարանին, Մարի Նուպար ակնաբուժարանին, Դարուհի Յակոբեան մայրանոցին, կարոտյալներին եւ ուսուցիչներին: Առաջ անցնելով, նշեմ, որ հետագա ամիսներին եւ տարիներին՝ մինչեւ 1945թ. վերջը, քաջալերված կապերի վերահաստատումով, Բարեգործականը շարունակեց իր օգնությունը Հայաստանին (դրամական առաքումները, հագուստեղեն, դեղորայք եւն), որի ընդհանուր գումարը կազմեց 1 միլիոն 390 հազար դոլար /ՅԲԸՄ, տեղեկագիր 1940 – 1945թթ., էջ 53/:

Նկատի առնելով պատերազմի հետեւանքով կարիքավորների թվի աճը Հայաստանում եւ Եւրոպայի ու Արեւելքի երկրներում, Բարեգործականը 1943թ. նոյեմբերին հայտարարեց "Համազգային եւ համաշխարհային" հանգանակություն կազմակերպելու մասին, որի ընթացքում նախատեսվում էր հավաքել 250 հազար դոլար: Այդ գումարի կեսը պետք է հատկացվեր Հայաստանին՝ "ի նպաստ խառնաբերված աղետելոց եւ բժշկական ու հիվանդանոցային հոգածության": Ի դեպ,

Քառորդ միլիոնի հանգանակության ժամանակ է, որ առավել ակտիվ եւ արդյունավետ գործունեության համար հանրաճանաչ է դառնում Ալեք Մանուկյանի՝ Բարեգործականի ապագա նախագահի, իսկ այդ պահին Դետրոյթի մասնաճյուղի ատենապետի անունը:

Հանգանակության վերջին հրապարակային ժողովը տեղի ունեցավ 1944թ. հոկտեմբերին, նրան առանձնահատուկ կարեւորություն էր հաղորդում Նյու Յորքում Խորհրդային Միության Գլխավոր հյուպատոս Եւգ. Կիսիլյովի եւ փոխհյուպատոս Ս. Ապրեսյանի ներկայությունը: Դա վկայում էր, որ Բարեգործականը վերստին վայելում է Խորհրդային Միության հարգանքն ու վստահությունը, ինչը, իր հերթին, իրական էր դարձնում գործնական հարաբերությունների վերահաստատումը: Այդ պահին, թեւեւ հանգանակությունը դեռ չէր ավարտվել, հավաքված գումարը արդեն գերազանցում էր քառորդ միլիոնը, կազմելով մոտ 300 հազար դոլար, որից մոտ 130 հազ. օգտագործվեց Հայաստանի համար:

Իմ նախորդ գեկուցման մեջ ես նշեցի, թե ինչպես սկսած 1944թ. կեսերից սփյուռքում սկսում են ակնարկել հնարավոր հայրենադարձության մասին: Ահա, Բարեգործականի Ամերիկայի կենտրոնական հանձնաժողովի վարիչ-տնօրեն Երվանդ Մեսիայանը՝ հանգանակությանը նվիրված իր հոդվածում, գրում էր Հայաստանի եւ Բարեգործականի միջեւ նոր կապերի հաստատման մասին, որոնց շնորհիվ կիրականանա Պողոս Նուպարի այն գաղափարը, որ միայն "հայկական պետութեան տակ եւ հայկական հայրենիքին մէջ...հայ ժողովուրդին տառապող զանգվածներն իրենց պետական ապահովութիւնն ու բարօրութիւնը պիտի գտնէին": (էջ 342);

Քառորդ միլիոնի հանգանակությունը ավարտվեց 1944թ. վերջին, իսկ արդեն 1945թ. ապրիլին Բարեգործականի նախագահ Արշակ Գարակյոզյանը հայտարարեց նոր, այս անգամ կես միլիոն դոլարի հանգանակության մասին: ՀԲԸ Միության անընդմեջ երկու հանգաբակությունները աննախադեպ էին սփյուռքի համար: Նրանք վկայում էին Բարեգործականի անվիճելի հեղինակության մասին՝ հատկապես ամերիկահայերի մոտ, որոնք եւ նվիրաբերում էին ընդհանուր գումարի առյուծի բաժինը: Այն, որ Բարեգործականը վայելում էր ամերիկահայերի համակրանքը, վկայում են հետեւյալ թվերը: 1941թ. ԱՄՆ-ում, Կանադայում եւ Հարավային Ամերիկայում ՀԲԸ Միությունը

ուներ 110 մասնաճյուղ, իսկ անդամների ընդհանուր թիվն էր 3.700: Երեք տարի անց՝ 1944թ. Միությունը ուներ 176 մասնաճյուղ եւ շուրջ 8.000 անդամ:

Կես միլիոնի հանգանակությունը նոր էր սկսվել, երբ նույն 1945թ. հունիսի 16-ն էջմիածնում կայացավ Ազգային եկեղեցական ժողովը: Ժողովի արտասահմանյան մասնակիցների թվում էին նաեւ Միության փոխնախագահ Զայկ Գավուկչյանը եւ Միության Եգիպտոսի Կենտրոնական հանձնաժողովի փոխատենապետ Զանիկ Չաքրը: Հունիսի 23-ին կայացավ նրանց հանդիպումը Հայաստանի կառավարության նախագահի տեղակալ, Արտաքին գործերի ժողովոմ Սահակ Կարապետյանի հետ: Այդ կարեւոր, 1937թ. դեպքերից հետո առաջին հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին մի շարք հարցեր, սակայն, այստեղ հիշատակեմ նրանցից միայն մեկը: Ս. Կարապետյանին հուզող հարցին, թե «ինչպիսի» օգնություն է մտադիր ՀԲԸ Միությունը ցույց տալ Խորհրդային Հայաստանին», Հ.Գավուկչյանը պատասխանեց. «Մենք կարող ենք օգնություն ցույց տալ ինչպես տարադրամով՝ ամերիկյան դոլարի ձեւով, այնպես էլ իրերով եւ սարքավորումներով, նայած ինչն է ավելի հարմար Հայաստանի կառավարությանը: Այդ նպատակի համար Միության տրամադրության տակ այժմ կա 500.000 դոլար, բայց այդ գումարը կարող է կրկնապատկվել եւ եռապատկվել»: (Էդ. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 356): Քննարկման արդյունքում որոշվեց, որ Ս. Կարապետյանը անհրաժեշտ սարքավորումների ամբողջական ցանկը կներկայացնի Միության նախագահ Ա.Գարակյոզյանին ուղղած իր նամակում: Այսպիսով վերսկսվեց Բարեգործականի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերությունների ու համագործակցության նոր շրջանը:

Այդ պահին Ստալինը սկսել էր իրականացնել «արեւելյան» աշխարհաքաղաքական ծրագիրը, որի բաղկացուցիչ մասերից էր հայերի ներգաղթը Հայաստան: Իսկ դա անհրաժեշտ էր դարձնում վերականգնել թեկուզ եւ կարճ ժամանակով, հարաբերությունները սփյուռքի հետ: Եւ նորից՝ ինչպես 1920-ական թվականին, խորհրդային իշխանությունները ստիպված էին որպես միակ եւ վստահելի գործընկեր ընտրել ՀԲԸ Միությունը: Սակայն, ինչպես եւ նախորդ շրջանում, վստահությունը Բարեգործականի նկատմամբ սահմանափակ էր: Նույն այդ օրերին ֆրանսահայ կոմունիստների հետ հանդիպման ժամանակ,

Ս.Կարապետյանը, խոսելով Բարեգործականի ֆինանսական միջոցների մասին (ինչը ինքնին ուշագրավ է), ասում էր, որ դրանք պետք է օգտագործել «ուղղակի նպատակով՝ օժանդակել հայերին նրանց Հայաստան տեղափոխվելու դեպքում»: Ի տարբերություն դրան, թե Միության ներկայացուցիչների հետ զրույցի ժամանակ եւ Ա. Գարակյոզյանին հասցեագրած իր նամակում, Ս. Կարապետյանը այդ հարցը ընդհանրապես չի հիշատակում: Տվյալ դեպքում նա խստորեն հետեւում էր օրենքի տառին՝ ներգաղթի մասին դեռեւս չէր եղել եւ ոչ մի պաշտոնական հայտարարություն:

Ներգաղթի մասին հայտարարվեց հինգ ամիս անց՝ նոյեմբերի 21-ին, իսկ դեկտեմբերի 25-ին նորաստեղծ Արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման եւ տեղավորման կոմիտեն /Ներգաղթի կոմիտե/ իր առաջին պաշտոնական նամակներից մեկը հասցեագրեց Բարեգործականի նախագահին: Նամակում մասնավորապես, ասվում էր.

«Մեր կարծիքով, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը կարող է օգնությունն իրագործել հետեւյալ ուղղությամբ՝ 1/ Օգնել ներգաղթող հայերին՝ ինչպես ճանապարհի ծախսերը, այնպես էլ Հայրենիք վերադառնալուց հետո սկզբնական շրջանի պետքերը հոգալու գործում: 2/ Տրամադրել որոշ գումարներ ներգաղթող կարիքավոր ընտանիքների բնակարանային շինարարության նպատակին: 3/ Ձեռք բերել եւ ներգաղթող հայերի հետ կամ ուղղակի Կոմիտեի հասցեով ուղարկել արդյունաբերական, հիվանդանոցային եւ մանկական հիմնարկների կահավորում, հագուստ, կոշիկներ եւ այլ նյութեր, հայրենիք վերադարձող հայերի աշխատանքի եւ կենցաղի կազմակերպման անհրաժեշտ դրություններ ստեղծելու եւ նոր կառուցվող ավաններում բուժական, կրթական, արդյունաբերական եւ կուլտուրական այլ հաստատություններ ստեղծելու համար:»

Պատասխան նամակում նախագահ Ա. Գարակյոզյանը հայտնում էր, որ Միությունը որոշել է ձեռնարկել Ներգաղթի Մեկ Միլիոն Տոլարի Հանգանակություն, որ նախորդ հանգանակության Հայաստանի տրամադրելի գումարները եւս կհատկացվեն ներգաղթին:

Ներգաղթի Մեկ Միլիոնի Հանգանակությունը, որը սկիզբ առավ 1946թ. ապրիլին եւ ավարտվեց 1947թ. գարնանը, պսակվեց արտակարգ, իսկ ոմանց համար անսպասելի մեծ

հաջողությամբ: ԱՄՆ-ում, Կանադայում եւ Ֆրանսիային Ամերիկայի երկրներում հանգանակության արդյունքն էր 1 073 810 դոլար, իսկ այլ երկրներում (Ֆրանսիա, Եգիպտոս, Յունաստան, Անգլիա, Իտալիա եւ այլն)՝ եւս 339 232 դոլար: Այստեղ հարկ է նշել նաեւ, որ այդ տարիներին հանգանակությունները իրապես ժողովրդական էին եւ նրանց հաջողությունը պայմանավորված էր մեկ-երկու մեծահարուստ հայերի մասնակցությամբ, ինչպես դա պատահում է այսօր:

Ամերիկայի երկրներում հավաքած գումարը բաշխվել էր հետեւյալ կերպ. Հայաստան, Ներգաղթի կոմիտեին՝ վարձված շոգենավերի համար 700 հազար, վեց էքսկավատորների եւ հագուստեղենի համար՝ 92642, տարբեր երկրների ներգաղթի հանձնախմբերին՝ ներգաղթող հայերի փոխադրության եւ հագուստեղենի համար, այդ թվում, Իրան՝ 110041, Լիբանան՝ 91486, Սիրիա՝ 33750, Բուլղարիա՝ 14 358, Յունաստան՝ 10 039, Ռումինիա՝ 5429, եւս մոտ 26000 դոլար հագուստեղենի եւ կազմակերպական տարբեր տեսակի ծախսերի համար:

1947թ. ապրիլին, երբ հայտնի դարձավ որ ներգաղթը շարունակվելու է Միությունը որոշեց նույն 1947թ. ձեռնարկել եւս մեկ, այս անգամ Կես միլիոն դոլարի հանգանակություն:

Գրեթե այդ նույն օրերին՝ ապրիլի 30-մայիսի 4, Նյու Յորքում կայացավ Հայկական Համաշխարհային Կոնգրեսը: Հայկական Կոնգրեսի պատկերացմամբ ներգաղթը պետք է շարունակվեր անընդմեջ եւս մի քանի տարի, ուստի եւ որոշվեց մինչեւ 1950թ. հանգանակել 5 մլն դոլար, այդ թվում 1 մլն նույն 1947թ.: Արդյունքում՝ ՀԲԸ Միությունը «ընդառաջ երթալով ժողովրդային խաւերու եւ մանաւանդ Համաշխարհային Հայկ. Քոնկրեսին կողմէ արտայայտուած բաղձանքներուն, որոշում կայացուց որ Կես Միլիոն Տոլարի յաւելուածական հանգանակութիւնը բարձրացուի Մէկ Միլիոն Տոլարի, այն ակնկալութեամբ որ այդ գումարը մինչեւ տարեվերջ ապահովուի»:

Այս նոր հանգանակության նախատեսած ժամկետները շատ հեռու էին իրատեսական լինելուց: Ամենից լավ դա հասկանում էին հենց իրենք՝ ՀԲԸ Միության ղեկավարները: Ակնհայտ էր, որ նոր երկրորդ Մեկ Միլիոնի Հանգանակությունը հնարավոր էր ձեռնարկել միայն 1948-ի սկզբին եւ ոչ շուտ: ՀԲԸ Միությունը Ներգաղթի կոմիտեի նախագահին հասցեագրած իր նամակում, տեղեկացնելով երկրորդ Միլիոն Տոլարի հանգանակութեան մասին, միեւնոյն ժամանակ նշում էր.

"ժողովուրդին համար քիչ մը ծանր է, 5-6 տարիէ ի վեր, առանց ընդմիջումի, հանգանակութեանց իր բաժինը բերել, մանաւանդ երկու վերջիններուն..."

Հանգանակությունը սկսվելուց մոտ մեկ տարի անց՝ 1948 թ. հունիսին, Միությունը ամփոփեց նախնական արդյունքները. ԱՄՆ-ում եւ Կանադայում հավաքված գումարը կազմում էր շուրջ 331130 դոլար, եւ մոտ 200 հազար հանգանակվել էր այլ երկրներում: Դա հաստատում էր Միության իրատեսությունը, երբ նա սկզբնապես՝ մինչ Հայկական Կոնգրեսի որոշումը, նախատեսում էր հանգանակել հենց այդքան գումար:

Սփյուռքահայերի, առաջին հերթին, ամերիկահայերի նվազող մասնակցությունը այս վերջին հանգանակությանը բացատրվում էր ոչ մայն անընդմեջ հանգանակությունների փաստով: Հարկ է նկատի առնել, որ այն ընթանում էր սկիզբ առած սառը պատերազմի պայմաններում, որը ունեցավ եւ իր ներազգային դրսեւորումները: Այսպես, օրինակ, դաշնակցական մամուլում հրապարակվեցին հողվածներ, որոնցում ՀԲԸ Միությունը մեղադրվեց նրանում, որ հանգանակած գումարները ներգաղթողների տեղափոխման նպատակով ծախսելու փոխարեն, նա, իբր, տրամադրել է ԱՄՆ-ում Խորհրդային Միության ղեկավարմանը, որը, իր հերթին, օգտագործել է այն իր հակամերիկյան գործունեության համար: Դրանով՝ Դաշնակցությունը, որի եւրոպական կառույցների որոշ ղեկավարներ պատերազմի տարիներին համագործակցեցին նացիստների հետ, հույս ուներ ձեռք բերել հակախորհրդային կոշտ կեցվածք որդեգրած Տրումենի վարչակարգի վստահությունն ու բարեհաճությունը:

Ստեղծված իրավիճակում «Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ղեկավար ղեմեր եւ հայ եկեղեցական առաջնորդներ հարկադրուեցան երթալ Ուաշինկթոն, ուր մասնաւոր տեսակցութիւն ունեցան Պետական Բաժանմունքի /Դեպարտամենտի/ գլխաւորներու հետ: Եւ վաւերական փաստերով համոզեցին զանոնց, որ հանգանակուած գումարներէն ոչ մէկ սենթ փոխանցուած է սովետ ռեւէ պաշտօնայի, այլ ամբողջ յատկացուած է ներգաղթողներու ճամբորդական կարիքներուն: Ուաշինկթոն-նի հաւանութեամբ կատարուեցաւ 1947-ի հանգանակութիւնը: Բայց հայ հասարակութեան մէկ մասին մէջ, դաշնակցական վարիչներուն արծակած զրպարտչական արշաւը որոշ վախեր յարուցած էր: Եւ իբրեւ հետեւանք՝ շատեր

վերապահ մնացին, ու նուիրահաւաքման արդիւնքը նշանակելի չափով նուազ եղաւ նախորդ տարուան գերակատարուած գումարէն»։ (Էդ. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 371)

Մյուս կողմից, չնայած իր օգնությանը Հայաստանին եւ ներգաղթին, Բարեգործականը այդպես էլ չկարողացավ վերականգնել իր ներկայությունը Հայաստանում։ Նրա խնդրանքները ունենալ մշտական ներկայացուցիչ երեւանում մնացին անպատասխան։ Խորհրդային Միությունը հերթական անգամ խզում էր իր հարաբերությունները հայ սփյուռքի հետ։

ՊԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍԴՅԿ-Ի ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կարալիս Լէվէճեան (Սիրիա)

Յարգելի գիտաժողովի մասնակիցներ,

Այսքան վաւերական եւ գիտական ներկայութեան մէջ իմ խօսքս պիտի հնչէ ոչ գիտական, պարզ այն պատճառով՝ որ ներգաղթի եւ անոր առթած թեր ու դէմ վէճերը ես կուզեմ ընկալելի դարձնել բարոյահոգեբանական առումով, յատկապէս այն ժամանակի ու մթնոլորտի պայմաններուն մէջ՝ զորս կը տիրէր հայրենադարձութենէն առաջ ու յետոյ։

Մերծաւոր Արեւելք, հայրենադարձութիւն, նպատակ եւ հետեւանք։

Մեր խօսքը կեդրոնացուցած ենք արաբական երկիրներէն յատկապէս սուրիահայ գաղութէն ներս մինչ ներգաղթ ու յետ ներգաղթի հետեւանքներուն ու անդրադարձներուն։

Կիլիկիոյ երկրորդ գաղթէն յետոյ՝ ինպէս ծանօթ է բոլորիս, հայ գաղթականները հաստատուեցան սահմանամերձ արաբական երկրներ՝ Սուրիա, Լիբանան, Յորդանան, Պաղեստին եւ եգիպտոս։ Անոնք՝ իրենց աշխատասիրութեամբ, արագօրէն սկսան համարուիլ տեղական պայմաններուն։ Հիմնականօրէն ըլլալով հմուտ արհեստաւորներ՝ անոնք իրենց համապատասխան հացը վաստակելու սկսան արդար աշխատանքով եւ իրենց բարեխիղճ բնաւորութեամբ, շահեցան տեղացի արաբներու սէրն ու համակրանքը։ Բնականաբար այս համարուելուն նպաստեց նաեւ այն, որ տուեալ երկիրը ֆրանսական գաղութարարներու հովանաւորութեան տակ էր, եւ գաղութարարները մեծապէս կօզտուէին հայ վարպետներու ծառայութիւններէն։ Ասոր հետ մէկտեղ, արաբերենի չիմացութիւնը նոյնպէս կը նպաստէր արհեստով հաց վաստակելուն։ Հայ կիներ ու երիտասարդ աղջիկը անմասն չէին մնար իրենց ամուսիններէն ու եղբայրներէն, անոնք ասեղնագործութեամբ եւ այլ տնային աշխատանքներով կօծանդակէին իրենց բազմանդամ ընտանիքներուն։ Այս հիւրընկալ երկրին մէջ, անոնք շուտով հրաժարուելով թիթեղաշէն ու փայտաշէն կացարաններէն՝ պետութեան, Բարեգործական ընդհանուր միութեան եւ այլ անհատ բարերարներու յատկացուցած հողերուն վրայ սկսան կառուցել նոր թաղամասեր, արուարձաններ՝ իրենց եկեղեցի-

մատուցներով, դպրոցներով եւ ակումբներով: Այստեղ պէտք է նշեմ, որ հայերը միմիայն արհեստավորներ չէին, այլեւ կային բժիշկներ, դեղագործներ և արվեստի գործիչներ, որոնց նպաստը մեծ էր սուրիահայ գաղութի դարգացման մէջ: Օրինակ, այն թատերախումբը զորս ես կը ղեկավարեմ արդեն 25 տարի է վեր՝ հիմնուած է Յնչակեան կուսակցութեան կողմէ 1919-1924-էն սկսեալ՝ մէկէ աւելի թատերախումբեր կը գործէին թէ կուսակցական, թէ դպրոցական կամ հայրենակցական միութիւններու հովանաւորութեամբ:

Ազատուելու համար իր փոքր դաշնակից հայերուն նկատմամբ ստանձնած բարոյական պարտաւորութիւններէն միջազգային հանրութիւնը, ֆրանսիական գաղութներու ճնշման տակ ստիպեց, որ գաղթական հայերը ընդունէին տեղական քաղաքացիութիւնը: Սա եղավ արեւմուտքի նեմզ ու դաւադիր քաղաքականութեան վերջին հարուածը: Այսպիսով վերջ կը դրուէր դէպի երկիր վերադառնալու յոյսերուն: Այս եղելութիւնը կարծես նուէր մը կը լլար Քեմալական Թիւրքիային զայն ազատելով աւելորդ գլխացաւ մը:

Հայերու նոր կարգավիճակը աւելի ցայտուն դարձաւ, երբ ֆրանսացիները թիւրքերուն հանձնեցին Սուրիական «Ալեքսանդրէի սանճաքը» 1936-1937 թուականներուն, ուր իրենց հազարամեա գիւղերուն մէջ կապրէին մուսալեռացիները, քեսապցիները եւ ամանուսցիները: Յետագային, հայերու եւ արաբներու ճնշման տակ է, որ Քեսապը սահմանէն այսկողմ մնաց: Այս իրադարձութիւններուն ամփոփումը յստակ արձանագրեցի մատնանշելու այն հոգեկան ծանր ապրումները, զորս կը կրէին 15-ի ջարդերու հետնորդ, «մանկութիւն չունեցած» հայորդիները: Սակայն անոնք հակառակ այս դաժան վիրաւորանքներուն ու հոգեկան տուայտանքներուն, իրենց հոգիին մէջ դեռ կը փայփայէին վերադարձի երազանքը: Ու թէեւ ջանասիրաբար կը կառուցէին, սակայն միշտ կը հաւատային որ անոնք ժամանակաւոր կառոյցներ էին: Այսպէս կը թելադրէր անոնց սիրտը:

Եւ եղաւ 1940 թուականի Բ աշխարհամարտը: Հայ երիտասարդներ զինուորագրուեցան արտերկրի ֆրանսական բանակներուն ընդդէմ ֆաշիստական Գերմանիոյ: Անոնք գիտակցաբար գացին ռազմի դաշտ (լիպիական անապատներ) հաւատալով թէ ֆաշիստներու ջախջախման մէջն էր իրենց փոքր հայրենիքի՝ Հայաստանի փրկութիւնը: Չէ՞ որ հաստատ համոզուած էին

անոնք, որ Գերմանիոյ ավանդական դաշնակից թիւրքը ամենապատեհ առիթը օգտագործելով կրնար ներխուժել Հայաստան: Այս թեզի պաշտպանութեամբ հանդէս եկաւ Ս.Դ.Յ.Գ.-ը, որ իր ողջ ներուժը տրամադրեց այս գործին, ու իր աշխարհասփիւռ շրջաններուն կոչ ըրաւ, որպէսզի հանգանակութիւններով օժանդակեն «Սասունցի Դաւիթ» տանկային շարասիւններուն կազմակերպման Այդ օրհասական օրերուն սփիւռքահայը օրը-օրին, ժամը-ժամին կը հետեւէր յատկապէս Սովետական ճակատի իրադարձութիւններուն, ինչն ունէր իր արդարացի մեկնաբանութիւնը, քանի որ այդ ճակատի երկայնքով իրենց կեանքը կը զոհէին հայաստանցի իրենց եղբայրները: Եւ երբ ֆաշիստական Գերմանիան ջախջախուեցաւ, լուրէր հասան թէ ուր որ է Սովետական բանակը պիտի ներխուժէ Թիւրքիայ, պատմական Հայաստան: Սակայն բոլոր սպասումները ի դերեւ ելան, Թիւրքիան կրցած էր սիրաշահիլ արեւմտեան դաշնակիցներու սիրտը... Այնուամենայնիւ երկրորդ աշխարհամարտը շահած Սովետ Միութեան վարկանիշը կտրուկ բարձրացաւ սփիւռքի մէջ, քանզի փրկուած էր մեր փոքրիկ հայրենիքը: Սա հոգեբանական նոր լիցք կը հաղորդէր շատերուն, նոր խանդաւառութիւն յուսադրող ու շէնշող: Ոգեւորութիւնը այնքան տարողունակ էր, որ մարդիկ, նոյնիսկ ղեկավարներ, չէին երեւակայէր որ պատերազմող Հայաստանը իր ողջ մարդկային ներուժը տրամադրած էր պատերազմին. եւ երկիրը տնտեսապէս քայքայուած էր: Յնչակեանները, հաւատարիմ իրենց սկզբունքներուն բնականաբար պիտի ըլլային Հայաստանի հետ, ու երբ 46-47-ին հայրենիքն իր գիրկը կանչեց զաւակներուն կուսակցութիւնը միայն կազմակերպչական օգնութեամբ բաւարարուեցաւ, այլեւ իր ողջ կուսակցական ու համակրական շարքերը ուղղորդեց դէպի երկիր: Միայն մէկ փաստ արձանագրեմ, Քեսապի շրջանէն 4 գիւղ հակառակ իրենց հազարամեայ գոյութեանը հոն, անսալով կուսակցութեան կոչին, ներգաղթի ճամբան բռնեցին: Անոնք են Պաշտօն, Ծովի Թաղ, Գարատուրան եւ Սեւաղբիւր: Այդ օրերուն համատարած հաւատացած էին, թէ մէկ հայ իսկ դուրսը պիտի չմնայ: Գոնէ այդ տպաւորութիւնը ձգած էր Սովետական քարոզչութիւնը: Բայց յուսախաբութիւնը շատ արագ յուսալքեց այն բոլորին, ովքեր հերթագրուած էին ու կը սպասէին երթալու... Այնուհետեւ անհասկանալի մամակներ սկսան գալ, կցկտուր բառերով եւ հայատառ արաբերէն իմաստով: Բայց չէին հաւատար,

կարծելով թե զրպարտութիւններ են անոնք: Իսկ երբ քանի մը հոգիներ փախուստ տալով Յաւէյ հասան, այդ մարդոց դաւաճան նկատեցին... Այո, ինչպէս նշեցի սովետական քարոզչութիւնը այնքան հզօր էր, որ նոյնիսկ կենդանի վկաներուն չէին հաւատար: Ներգաղթողներուն ոսկէ երազը Սովետական իրականութեանը փոխուելով մղձաւանջի վերածութեցաւ, իսկ իրենց սփիւռքի մէջ ծգած տնակները պալատներ թուեցան: Ներգաղթի ծգած թեր ու դէմ արծագանգը այնքան ազդած էր մնացողներուն վրայ որ նոյնիսկ ներգաղթէն քանի մը տարի յետոյ աշխարհ եկածներուս մէջ ալ սողոսկեցաւ: Բայց եւ այնպէս, որքան ալ բացասական երանգներ տրուին, որքան ալ արմատապէս սովետացած հոգիներէն թոյն ժայթքած է ախպար որակաւորումով անմեղ ու շփոթայար ներգաղթողներուն հասցեին այդ բոլորէն վերն ու էականը հայրենիքին միաձուլուիլն էր, միասին շենացնելն էր հողը հայրենի: Ահա այս մտասեւեռման մէջ հնչակեան կուսակցութիւնը չէր սխալած նոյնիսկ իր շարքերուն նոսրացման գնով:

Այս բոլոր վերիվայրումներուն պատճառով, երբ 64 թուականին սահմանափակ ներգաղթ մը եղաւ, ոգելորութիւնը արդէն մարած էր, թէւ երբ 60-ականի սկիզբը Թ.Ալթունեանի երգի-պարի անսամպլը Յաւէյ այցելեց, դիմաւորողներուն շարասիւնը հասած էր Յաւէյի մուտքէն մինչեւ 10 քմ. համ Սսել գիւղը: Զարմանալիօրէն այդ ինչ խանդավառ ալիք մըն էր, որուն նմանը խօսքով կարելի չէ նկարագրել, կարծէք թէ շատոնց գիրար կորսնցուցած հարազատներ գտած էին իրար, գոնէ ես այդ ողջագուրումներուն ականատեսը եղած եմ: Ահա այսպիսին էր չներգաղթած հայորդիներուն վերաբերմունքը իրենց հայաստանցի եղբայրներուն եւ քոյրերուն հանդէպ: Վստահ կրնամ ըսել, որ այդ ողջագուրումներուն, լացերուն, յուզումներուն թարգմանը հայրենաբաղձութիւնն էր: Բնականաբար, 65 թուականին ոգելորութեան պակասը կարելի չէ միայն ներքին դժգոհութիւններու արծագանգներուն վերագրել, քանզի կար նաեւ տեղական կեանքի ու կենսամակարդակի բարելաւման գործօնը, լեզուին տիրապետելու եւ համալսարաններ յաճախելու գործօնը, մէկ խօսքով՝ տեղական բարքերուն, սովորութիւններուն եւ մշակոյթին հետ մերժեմալու գործօնը: Բայց ասոր առջնքեր սկսած էր անդրովկիանոսեան գաղթը. Ամերիկաներ, Աւստրալիա, եւ այլն: Այն թաղամասերն ու արուարձանները, որոնք հայու քրտինքով շաղախուած էին,

արագօրէն սկսան պարպուիլ: Գացողները առանց ետ նայելու, 30-35 տարի հիւրանոցի մէջ ապրողի հոգեբանութեամբ գաղթեցին... Երբ մենք այդ արուարձաններէն մէկուն մէջ գտնուող Վարդանեան վարժարանի 35-ամեակը նշեցինք, այդ թաղամասը արդէն հայաթափուած էր: Եւ այսօր, երբ չկան հայահոծ գաղթածախները արաբական երկիրներուն մէջ, մնացածներն ալ թէւ կենաց-մահու պայքար կը մղեն ուծացման դէմ՝ սակայն կաթիլ առ կաթիլ, շիթ առ շիթ արիւնաքամ կըլլանք: Այս նահանջը աւելի զգացուեցաւ, երբ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը 16-17 տարի տեւեց ընդմիջումներով: Եթէ առաջ սուրիահայը քիչ մը մտահոգուէր, շունչը Լիբանան կառ-մէր, ուր կար 250 հազար հայ, իսկ այսօր այդ թիւը դժբախտաբար պատմութեան անցած է: Ուրեմն ի՞նչ հետեւեցնենք. կրնա՞նք ըսել թէ այսօր արդէն չկան այդ երկիրներուն մէջ հայրենաբաղձներ: Ո՛չ, չենք կրնար ըսել, քանի որ տակաւին կան հայեր, որոնք կը նախընտրեն ապրիլ հայրենիքին մէջ: Անոնց թիւը այնքան ալ արհամարհելի չէ բնաւ: Մանաւանդ որ անոնք կուզեն ապրիլ ազատ, անկախ եւ ժողովրդավար Յայաստանի մէջ, սակայն անոնք մտավախութիւն մը ունին. կասկած մը, որ մի գուցէ անվստահութիւնն է, մի գուցէ 46-էն ի վեր չսպիացած վերք մըն է, մի գուցէ այսօրուայ Յայաստանի ներ-քաղաքական իրավիճակի անհարթութիւնն է, կամ սոցիալական բեւեռացումն է, ուր աչք կը ծակեն հովանաւորեալ վերջէն հարստացածներու ճիւղերու շարասիւնները, իրենց 5-10-20 հոգիանոց թիկնագորքերով: Թերեւս Յայաստանէն մինչեւ օրս թափ առած արտագա՞ղթն է:

Ասոնք հարցականներ են, որոնք պատասխանի կը սպասեն: Իսկ պատասխանը պատկան դեկավարութիւնը պէտք է տայ, ոչ թէ գեղեցիկ ու յուզիչ խօսքերով, այլ իր գործունէութեամբ: Զէ՞ որ աշխարհն այսօր փոքրացած է, ու ամէն բանէ տեղեակ է մարդը: Եթէ անարդարութիւններ տեղի կունենան հոս՝ արծագանգը աւելի մեծ կը հնչէ դուրսը, եթէ սպանութիւններ կըլլան ու 10 հոգի կը զոհուի ու սպաննողները չեն գտնուիր, կամ ուրիշի վզին կը փաթթեն արդէն ոչ միայն ներսը, այլեւ նոյնիսկ դուրսը չի մարսուիր... Եկէք սփիւռքահայ երիտասարդի հոգեբանութեամբ դատենք, թէ ան ինչպէ՞ս պիտի ընդունի հայրենի հողի ազատագրման իր կեանքը նուիրած հերոսի քաղաքացիութիւն ստանալու մերժումը հայրենի իշխանութիւններուն կողմէ, ի՞նչ է, Նիգերիայէն կամ Գոնկոյէն

եկած ֆուքպոլիստը աւելի կարելոր է Հայաստանին... Մեկնաբանութիւնները ձեզի կը թողում:

Դուրսի հայուն խորթ է «տանիք» հասկացողութիւնը: «Տանիք»-ը պետութիւնը պէտք է ըլլայ: Մարդը կուզէ զաւ իր փոքր դրամագլուխով, որով կրնայ հազիւ տուն մը գնել եւ տնամերձ խանութ մը բանալ իր ապրուստը հոգալու համար, իրեն կըսեն «տանիք ունի՞ս»: Սա անթոյլատրելի է: Կամ սփիւռքահայը կայցելէ հայրենիք, ու միայն Երեւանի շքեղ մեքենաները տեսնելով կըսէ. «Եղբայր, այսքան հարստութիւն կայ հոս, ինչո՞ւ մեզմէ դրամ կուզեն... Թերութիւն ունեցողը այս անգամ սփիւռքահայն է, որովհետեւ անիկա չի տեսներ միւս փոքր քաղաքներու անմխիթար վիճակները, կամ գիւղերու դատարկութիւնը: Ան միայն Երեւանով կը գնահատէ ամբողջ Հայաստանը: Ինչպէս աշխարհի բոլոր երկիրներուն մէջ հոս զարկ պէտք է տրուի միւս քաղաքներուն զարգացման գործին: Երեւանը գոնէ մէկ մրցակից քաղաք մը պէտք է ունենայ, որն ալ այլընտրանք մը կըլլայ բոլորին համար: Առաջարկ մըն ալ ունիմ. այն հայը, որ կուզէ ներգաղթել, նուազագոյնը 4 տարի հարկերէ պէտք է ազատուի, իսկ եթէ Երեւանէն դուրս կուզէ տեղաւորուիլ, այդ չհարկուելու ժամանակամիջոցը պէտք է կրկնապատկուի:

Հայրենիքը դուրսի հայուն պէտք է հրապուրէ ոչ թէ պատմական յուշարձաններով, բնութեամբ եւ անցեալով միայն՝ այլեւ ներկայով, իր առօրեական յարաբերութիւններով, որովհետեւ պատմութիւնը նաեւ ինքն է ու իր կեանքը, որ իր ապրած ու չապրած յուշերով, իր իղծերով ու երազանքներով կը հիւսուի, եւ որքան հրաշալի կըլլայ՝ երբ իր հայրենի հողին վրայ կիրագործէ այդ բոլորը:

ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1946-1948 թթ.

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐԴՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Հարություն Առաքելյան

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եւ նրանից անմիջապէս հետո նոր որակ ստացան Հայրենիք - Սփյուռք հարաբերությունները, եւ այդ խնդրում կարելոր դերակատարություն ունեցավ հենց Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը: Այս հարցում մեծ ազդակ հաղորդեցին ԽՍՀՄ իշխանությունների երկու հիմնական ձեռնարկումները՝ հողային պահանջատիրությունը եւ զանգվածային հայրենադարձությունը:

Ժողովրդավարական եւ ազատական գաղափարախոսության հիմունքներով կազմված Ռամկավար ազատական կուսակցությունը Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերից լծվեց Հայրենիքի հզորացման գործին՝ ընդունելով կարելոր մի սկզբունք, այն է՝ հարյուրավոր տարիներ հետո հայ ազգը կարողացավ ստեղծել Հայաստան, թեկուզ սովետական հանրապետությունների ընտանիքում եւ այդտեղ է, որ հայ ազգը կարող է պահպանել իր գոյությունը, զարգանալ եւ ամենակարելորդ՝ լինել ֆիզիկապէս պաշտպանված:

Շատերին թվաց՝ կուսակցության նմանատիպ քաղաքական ուղեգիծն ընտրված է մյուս ավանդական կուսակցություններին հակառակ, որոնք, կարելի է ասել, թշնամական վերաբերմունք ունեին Սովետական Հայաստանի հանդէպ: Սակայն նմանատիպ ենթադրությունները որեւէ կապ չունեին իրականության հետ, քանի որ ռամկավարները, «բուրժուական» կուսակցության պիտակը կրելով, գաղափարական ուղղությունը պահպանելով, այնուամենայնիվ, Հայրենիքի հզորացումը վեր դասեցին ամեն ինչից, եւ դրա համար էլ շատ երկրներում ռամկավարները կրեցին զրկանքներ, մանավանդ «սառը պատերազմի» տարիներին:

Այո, Հայրենիքում Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմությունը շարունակողներից լինելը, ինձ եւ ընկերներիս մեծ հպարտություն եւ միաժամանակ մեծ պատասխանատվության զգացում է տալիս, անկախ նրանից, թե կու-

սակցության պատմության որ ժամանակաշրջանի մասին է խոսքը:

Մինչ 1946-1948թթ. ազգահավաքին Ռամկավար ազատական կուսակցության ղեկավարությանն անցնելը, կուզենայի շեշտել մի քանի կարեւոր պատմական իրողություններ, որոնց շնորհիվ կարելի է փաստել, որ կուսակցությունը պատրաստ էր ազգահավաքի գործընթացին եւ ուներ փորձառություն նմանատիպ կազմակերպչական գործերում:

Առաջին պատմական իրողությունը

Խոսքս վերաբերում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ կազմակերպված հայրենադարձության աշխատանքներին իր մասնակցությունը բերած ռամկավար ղեկավարներից՝ Արշակ Չոպանյանի ազգանվեր գործունեությանը: Նրա նամակներն՝ ուղղված Խանջյանին, Ֆրանսիական կառավարության նախարարներին տվեցին դրական արդյունքներ: Չոպանյանի շնորհիվ հանգանակվեցին հարյուր հազարավոր ֆրանկներ՝ ներգաղթը կազմակերպելու համար: 1936 թվականին Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Սիրիայից եւ մի քանի այլ երկրներից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեցին հազարավոր հայ ընտանիքներ: Չոպանյանը կամուրջ հանդիսացավ Հայաստանի ղեկավարության եւ Սփյուռքի բազմաթիվ կառույցների միջեւ:

Երկրորդ պատմական իրողությունը

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ՝ 1943 թվականին, Ռամկավար ազատական կուսակցությունը անմիջական մասնակցություն ունեցավ «Սասունցի Դավիթ» տանկային դիվիզիայի ստեղծման կազմակերպական աշխատանքներին: Բազմաթիվ կուսակցականներ օրինակ ծառայեցին հանգանակության արշավի ժամանակ: Այդ օրերին էր, որ կուսակցության ղեկավարությունը աջակցության պաշտոնական նամակներով դիմեց ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Միխայիլ Կալինինին, Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Արամ Փիրուզյանին եւ կաթողիկոսական տեղակալ Տեր Գեւորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին:

Երրորդ պատմական իրողությունը

Ռամկավար ազատական կուսակցության, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության եւ ամերիկյան Առաջադիմական միության ներկայացուցիչները 1942-ին սկսեցին բա-

նակցել Նյու Յորքում եւ միաձայն որոշումով հիմնեցին Ամերիկահայ խորհուրդը, որին հետզհետե միացան, իբրեւ գործակից, նաեւ եկեղեցիներ, բարեգործական մասնաճյուղեր, հայրենակցական միություններ եւ այլ մարմիններ: Կալիֆոռնիայում նույն ծրագրով կազմվեցին Ազգային խորհրդի հանձնախմբեր (Ֆրեզնո, Լոս Անջելես, Սան Ֆրանցիսկո), անդամական նույն դրությամբ: Կուսակցությունը իր ողջ կառույցները տրամադրեց այս ծրագրի իրականացման համար:

Ազգային խորհրդի նպատակն ընդգրկում էր երեք առաջադրանք.

- օժանդակել Միացյալ Նահանգների պատերազմական ճիգերին զանազան մարմիններում (Կոնգրես, Սենատ, նահանգային պետական կառույցներ եւ այլն), մասնավորապես պաշտպանության պետական բաժնեթղթեր վաճառելու աշխատանքով,

- օգնել Հայաստանին՝ ուղարկելով դեղեր եւ անհրաժեշտ պիտույքներ,

- հետեւողականորեն պայքարել Թուրքիայի բռնագրաված արեւմտյան նահանգների ազատագրման եւ Խորհրդային Հայաստանին միավորվելու համար՝ դաշնակից պետության հաղթանակից հետո:

Հետագայում բավականին համարձակ քայլերի դիմեց Ազգային խորհուրդը: 1947թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը Նյու Յորքի հռչակավոր «Ուղղորդված Աստորիա հոթելում» կազմակերպեց Համաշխարհային հայկական կոնգրես, որին մասնակցում էին քսան երկրներից ժամանած պատգամավորներ՝ Հայ ազգային խորհուրդների եւ այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ աշխարհի բոլոր ծայրերից, նույնիսկ Չինաստանից եւ Հարեջստանից: Պատգամավորների թվում էին արդեն Հայ Առաքելական եւ Ավետարանական եկեղեցիների պատվիրակները, երիտասարդական, ուսուցչական, կանանց միությունների, Բարեգործական եւ Հայրենակցական կազմակերպությունների ընտրյալները: Նույնիսկ այն հայ գաղութները, որոնք կազմակերպություններ չեն ունեցել, ներկայացված էին կոնգրեսին համայնքներից ընտրված պատգամավորների միջոցով: Ամերիկյան ազգային խորհրդի այս ձեռնարկումը հայոց պատմության մի անմախքնաբաղ իրադարձություն էր: Այն առաջին անգամ միավորելով հայ ազգային բոլոր ուժերը՝ դրանք ուղղում էր մեկ նպատակի՝ հայոց պատմական դատի պաշտպանությանը: 700-ից ավելի պատգամավորներ միահա-

մուռ դիմումներ հղեցին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, ԽՍՀՄ-ի ղեկավարներին, ինչպես նաև Միավորված Ազգերի Կազմակերպությանը: Բնականաբար, խոսքը դարձյալ Հայկական դատի եւ հայրենադարձության մասին էր:

Կոնգրեսը քննարկեց.

1. Միություն եւ համագործակցություն ստեղծել բոլոր հայ գաղութներում ներգաղթի եւ վերաշինության շուրջը:
2. Մշակութային եւ հոգեւոր կապերը զորացնել գաղութների եւ մայր հայրենիքի միջեւ:
3. Հասարակական նպաստավոր կարծիք ստեղծել հայի իրավունքների նկատմամբ եւ դրանց արդար լուծումը կազմակերպել Ազգերի լիգա կազմակերպության միջոցով:

Վերը նշված պատմական փաստերն էին պատճառը, որ 1946-1948թթ. հայրենադարձության ժամանակ ռամկավարներն արդեն համագործակցության որոշակի փորձառություն թե՛ ՀԲԸՄ-ի, թե՛ եկեղեցիների, թե՛ հայրենակցական ու սփյուռքահայ կազմակերպությունների հետ: Եվ անառարկելի փաստ է, որ որքան էլ մեծ էր կուսակցության դերակատարությունը Հայրենիքին ուղղված ծրագրերում, այնուամենայնիվ Ռամկավար ազատական կուսակցությունը միշտ հանդես է եկել համախմբողի դերում, փորձել է սեղանի շուրջ հավաքել հակառակորդների՝ բանակցությունների միջոցով հարթելու «սուր անկյունները»:

Կուսակցության հայրենամյվեր գործունեությունը նաև առիթ դարձավ վերականգնելու ՀԲԸՄ եւ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության միջեւ հարաբերությունները, որոնք սառեցվել էին 30-ական թվականներին՝ կապված Խանջյան-Գյուլբենկյան բարդ հարաբերություններով:

Եվ ընդհանրապես մեծաթիվ են այն կուսակցականները, որոնք իրենց հայրենամյվեր գործունեությունն իրականացրին եւ շարունակում են մինչ օրս իրականացնել ՀԲԸՄ, եկեղեցական խորհուրդների, հայրենակցական, մարզական-մշակութային միությունների միջոցով՝ չքաղաքականացնելով ազգային գործունեությունը եւ միաժամանակ զերծ մնալով հայրենասիրական դասեր տալու դաստիարակչական քաղաքականությունից:

Ռամկավար ազատական կուսակցության VIII Պատգամավորական ժողովը, որը տեղի ունեցավ Կահիրեում, 1946թ.

հոկտեմբերի 23-ից մինչեւ նոյեմբերի 2-ը, որին մասնակցում էին Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Արեւմտյան Եվրոպայի, Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի եւ Հորդանանի լիազոր պատվիրակներ, իր Բանաձում անհրաժեշտ համարեց շեշտել «քաղաքական թանկարժեք, փրկարար ու անքակտելի կապը», որով Հայաստանը զոդված էր ԽՍՀՄ-ին: Նման համոզմունքը Ռամկավար ազատական կուսակցության քաղաքական սկզբունքները ձեւավորող խարխալն էր:

Դեռեւս մինչեւ սույն պատգամավորականը՝ կուսակցության 25-ամյակին նվիրված շրջաբերականում հետեւյալ տողերին ենք հանդիպում. «...մեր կուսակցության անառարկելի մենաշնորհն է պահել քաղաքական այն շիտակ, տրամաբանական եւ միակ կարելի ուղեգիծը, որ մեր ղեկավարությունը, ավելի քան քսան տարիներ առաջ տվավ արտասահմանի մեր ժողովուրդին, եւ բարեբաստիկ արդյունքին ականատես ենք այսօր: Այդ ուղեգիծը, որ Իսրայել Օրիի ժամանակներեն կուգար ու այնքան փրկարար եղած էր մեր ազգին համար անցյալին մեջ, գիտենք թե ոմանց կողմն ենք ինչքան կարճատեսությամբ, ինչ մեղապարտ ինքնահավանությամբ, մեկ կողմ նետված եւ ուրացված էր...»: Այս ակնարկը՝ «ոմանց» վարքի առիթով, հենց մատնանշում էր կուսակցության համոզմունքը տվյալ պահի անժամանցելիության վերաբերյալ:

«Հայ Սովիեթ Հանրապետության գոյությունը՝ իբր Հայ պետություն եւ Հայ կառավարություն, չենք ըմբռնել իբր լոկ քաղաքական ապահովության կայուն վիճակ մը, - ասված է հայտարարության մեջ: - Որքան որ անհավատալի հրաշք մը թվի ան, հինգ դարերու գերութենն եւ այնքան դառն հուսախաբություններն վերջ, այդ հրաշքը՝ փոխան սքանչացումի վերացումին, կդնեն համայն Ազգը վաղվան նոր պատասխանատվություններուն առջեւ: Իր սահմաններեն ներս ապրող հայության թվով ու որակով ուժեղացումն ու վերելքը՝ անհրաժեշտ պայմաններն են հայուն քաղաքական աճումին եւ հիմնական ազդակները Հայկական դատին բարվոք լուծման, հարց մը, որ հայ ներկա իրականության հիմնական մտասեւեռումն է»:

Կուսակցության VIII Պատգամավորականը իր 16 նիստերի ընթացքում անցավ խիստ գործնական մթնոլորտում: Քննարկվեցին եւ ընդունվեցին որոշումներ ու բանաձեւեր, որոնց ամբողջությունը նշանավորում էր մի նոր որակական քայլ առաջ՝ կուսակցության կողմից պատերազմից հետո գերակայող

հասարակական հարաբերությունների ընկալման, պատմական զարգացման տվյալ փուլում հայ ժողովրդի առջեւ ծառացած կենսական խնդիրների առաջնահերթությունների ըմբռնման եւ թելադրվող լուծումների տեսակետից:

«Հայրենիքի հետ եւ Հայրենիքի համար» կարգախոսն էլ, թերեւս, ամենադիպուկ եւ սեղմ բանաձեւն էր, որ արտացոլում էր իրողությունը:

Պատգամավորականը ելնում էր մի դրույթից, որի համաձայն՝ երկրորդ աշխարհամարտի հաղթական ավարտը մարդկությանը պետք է տար Նոր աշխարհ՝ խաղաղության, արդարության, ազատության աշխարհ՝ հավաքականության թե անհատի բարօրությունն ու երջանկությունն ապահովող աշխարհ: Ժողովը գտավ, որ հայությունն արդեն համախմբման որոշ բնագծեր նվաճել է թե՛ Հայրենիքում, թե՛ Սփյուռքում:

Ինչպես վերը նշվեց, կուսակցության համար գլխավոր մտահանգումը զանգվածային հայրենադարձության խնդիրն էր:

Ազգահավաքը, ինչպես դիպուկ սահմանեց Ռամկավար ազատական կուսակցությունը, պատմական կարեւորության երեւոյթ էր, որի շնորհիվ.

ա) Դադարում էր բնօրրանից դարեդար շարունակվող ելքի գործընթացը եւ, ընդհակառակն, զանգվածային շարժն ուղղվում էր դեպի սեփական տարածքները: Իսկ դա նշանավորում էր հայրենի սահմանների բացարձակ ապահովության իրողությունը:

բ) Տեղի էր ունենում սեփական հայրենիքում ժողովրդագրական պատկերի կտրուկ հստակեցում՝ հօգուտ իրական իրավատիրոջ: Դա էլ իր հերթին նշանավորում էր մեր ազգային անսակարկելի գերակայությունը ինտերնացիոնալիստական միջավայրում:

գ) Ընթանում էր Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական, գիտակրթական եւ մշակութային պոտենցիալի լրջագույն հզորացում: Սա էլ նշանավորում եւ պայմանավորում էր զարգացման նոր հեռանկարները:

Ստացվում է՝ միանգամայն օրինաչափ եւ իրավացի էին Ռամկավար ազատական կուսակցության VIII Պատգամավորականի եզրահանգումները խնդրո առարկա հարցի առթիվ, որոնք վկայում են կուսակցության կողմից հասարակական երեւոյթների խորքային միտումներն ընկալելու եւ անմիջական մասնակիցը

լինելու պապերի դարավոր երազանքը կյանքի կոչելու գործընթացին:

Համագումարի Բանաձեւում կարդում ենք հետեւյալ տողերը. «Մեր Պատմության մեջ ազգահավաքման այս անախտընթաց շարժումը, որ տասնյակներով հազարավոր հայերու ֆիզիկական, բարոյական եւ տնտեսական փրկության սրբազան գործն է, երախտագիտական անմոռանալի տուրքի էջ մը կբանա համայն հայության կողմն հանդեպ Սովիեթ Հայաստանի:

Ան կոչված է միանգամայն ազգային նոր դիմագիծ եւ իրավական նոր հիմունքներ ապահովելու միանգամայն Մայր Հայրենիքին եւ Գաղութահայության»: Վերը նշվածը ցայտուն կերպով շեշտում է ազգային նոր ակնկալիքների եւ իրավական նոր նվաճումների հնարավորությունը, ընդ որում՝ երկուստեք՝ թե՛ Հայրենիքի եւ թե՛ Սփյուռքի համար: Խնդիրն այն էր, որ կուսակցությունն իրավացիորեն գտնում էր, որ նույնիսկ ամբողջական ազգահավաքի պարագայում Սփյուռքը կպահպանի որոշակի հայ ազգաբնակչություն:

1945թ. նոյեմբերի 23-ի որոշմամբ ԽՍՀՄ կառավարությունը արտոնեց արտասահմանի հայերի ներգաղթը Հայաստան: Նույն տարեվերջին Լիբանանում Սովետական Հայաստանի Բարեկամների ընկերակցությունը եւ Սիրիայի ու Լիբանանի Հայ ազգային խորհուրդները կազմեցին Սիրիայի եւ Լիբանանի «Հայերի ներգաղթի կենտրոնական կոմիտե»՝ մասնակցությամբ Ռամկավար ազատական, Հնչակյան, Համայնավար կուսակցությունների, Վերածնունդ միության ու հայ կաթոլիկ եւ հայ բողոքական համայնքների ներկայացուցիչների: Դրանով իսկ խնդրին տրվեց համազգային դիմագիծ:

Ռամկավար ազատական կուսակցությունից «Հայերի ներգաղթի կենտրոնական կոմիտեի» կազմում ընդգրկվեցին Մկրտիչ Մարյանը՝ որպես պատվո նախագահ, մեթր Հրաչ Սեդրակյանը՝ որպես Ա. ատենադպիր, եւ դոկտոր Հովսեփ Եոզկաթյանը՝ հայ կաթոլիկ համայնքից: Ստեղծվեցին նաեւ տեղական կոմիտեներ Հալեպում եւ Դամասկոսում, ինչպես նաեւ համապատասխան աշխատանքներ ծավալվեցին տարածաշրջանի հայկական գաղթօջախներում:

Ռամկավար ազատական կուսակցության ղեկավարությունը համոզված քարոզում էր, որ ներգաղթը լուծելու էր նաեւ տարագիր հայերի հողային հարցը, որի արդարացի լուծման իր դիրքորոշումն ուներ Խորհրդային Միության կառավարությունը

եւ որի մասին իրենց ելույթներում համարձակորեն ասում էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պետական ղեկավար աշխատողները, հայ պատմաբանները՝ նկատի ունենալով նաեւ Խորհրդային Միության ռազմաքաղաքական շահերը: Տարիներ անց իր աշխատություններից մեկում ռամկավար գործիչ, վաստակաշատ խմբագիր Անդրանիկ Անդրեասյանը գրում է. «Պատմական արտակարգ նշանակութեամբ եւ ազգային բացառիկ կարեւորութեամբ անկիւնադարձ մը հանդիսացաւ հայրենի կառավարութեան նախածեռնած այս շարժումը... Առաջին անգամն էր, որ հայկական պետութիւն մը ծրագրուած զանգուածային հայրենադարձ կը կատարէր բազմաթիւ երկիրներու մէջ տարտղնուած պանդուխտ հայերու, որոնցմէ տասնեակ հազարներով խճողուած կ'ապրէին գաղթականներուն մէջ, վատառողջ թշուառ վիճակներու մատնուած: Շարժումին զաղափարն ու իրականութիւնը բովանդակ հայութեանը ոգեւորեցին անսահման, տարերային խանդավառութեամբ»:

Ներգաղթը իր բոլոր մանրամասնություններով, հեռանկարային ծրագրերով, գործադրման մեթոդներով, տակտիկական մոտեցումներով Ռամկավար ազատական կուսակցության պատասխանատուների կողմից մշակվում էր դեռ պատերազմի ժամը տարիներին, երբ հաղթանակի հեռանկարները դեռ շատ անորոշ էին, բայց հայ ժողովուրդը ներքին համոզմունքով հույսեր էր կապել հաղթանակի եւ հայկական հարցում նրա ելքի հետ, քանզի մեծ սպասելիքներ ուներ Ռուզվելտի եւ Ստալինի դաշինքից:

Զնայած ստեղծված պատերազմական ծանր, անորոշ վիճակին, ազգահավաքի, մեծ ներգաղթի շարժումը լայն ծավալ ստացավ: Հայաստանի քաղաքական ղեկավարությունը, ինչպես եւ աշխարհասփյուռ Ռամկավար ազատական կուսակցության ղեկավարությունը եւ համակիր շրջանակները, շատ լավ էին հասկանում գերտերությունների գործողությունների իմաստը, հետեւաբար նրանց վարած քաղաքականությունը հողերի հարցի լուծման առնչությամբ, որին պետք է նախորդէր ազգահավաքման գործընթացը: Խորհրդային Հայաստանի դժվարությունների ծանր տարիներին, երբ դեռ նոր էր ավարտվել պատերազմը, շարունակվում էր քարտային սիստեմը, բնակիչների մեկ շնչի օրապահիկը չէր անցնում 200 գրամ հացից, չկային պատրաստի բնակարաններ, ձեռնարկու-

թյուններ, այնուամենայնիվ, ներգաղթող հայերը օտար երկրներում ունեցած տունը, ստեղծած լավ թե վատ պայմանները, քաղաքացիությունը թողնում եւ զինվորագրվում էին ներգաղթին: Նրանց մեջ բազմաթիվ էին ռամկավարները, որոնք ազգահավաքը քարոզում էին սեփական օրինակով:

Ռամկավար ազատական կուսակցության հետ համատեղ ներգաղթը ողջունեցին հայրենակցական, բարեսիրական, բարեգործական կազմակերպությունների շատ ղեկավարներ, սփյուռքահայ բազմաթիվ ազգային կազմակերպություններ:

Նրանք այն տարիներին շատ լավ գիտեին ներգաղթի, ազգահավաքի հիմնական նպատակները եւ մեծ սպասումներով մեծ գործ էին ձեռնարկում Հայկական հարցի արդարացի լուծման, հայկական հողերի վերադարձման, Խորհրդային Հայաստանին միացման, աշխարհով մեկ ցրված հայերին մեկ տանիքի տակ հավաքելու համար:

Ամբողջացնելով 1946-1948թթ. ազգահավաքին Ռամկավար ազատական կուսակցության դերակատարությունը՝ մեջբերենք այն ժամանակվա ղեկավարության գնահատականները.

«Մեծ է կուսակցութեանս կատարած դերը այս շարժման մէջ, թեւ յաճախ անտեսանելի հասարակ աչքերու համար: Ու լաւ է, թերեւս, որ քիչ մըն ալ անտեսանելի մնայ կուսակցութիւնը, մանաւանդ մեզ շրջապատող պայմաններուն մէջ, քանի որ մեր նպատակը փառք որոնելը չէ, այլ ծառայել մեր ժողովուրդին: Պատմութիւնն է, որ պիտի գայ անկողմնակալ գրիչով արձանագրելու, թէ մեր հանրային կազմակերպութիւններէն ո՞ր մէկը եւ ի՞նչ չափով օժանդակեց մեր յոյսերուն իրականացման, առաջին հերթին՝ ԱԶԳԱՅԱՎԱԹԻՆ»:

Խոսքս ուզում եմ ավարտել Արշակ Զոպանյանի 1926թ. կուսակցության ղեկավարությանն ուղղված նամակով, որը հետագայում դարձավ կուսակցության գործունեության գլխավոր ուղեգիծ. «Աշխատինք խաղաղութիւն, լրջութիւն, հաւասարակշռութիւն հաստատել արտասահմանեան հայ մամուլին մէջ: Հայաստանի մէջ այժմ տիրող խաղաղութիւնը, որ հոն տիքտատորական ռեժիմի մը ուժով հաստատուած է եւ որու շնորհիւ ժողովուրդը, վեճերով ինքզինք մաշեցնելու տեղ, կ'աշխատի, կ'արտադրէ, կը շինէ, մենք կամովին՝ ջանանք տիրական դարձնել մեր արտասահմանեան գործունեութեան մէջ: Օգնել հայրենիքին, անոր վերաշինական աշխատանքին մասնակցիլ, զօրացնել ներգաղթի շարժումը, ճանչցնել մեր

Իշխան Սաղաթելյան

Կոմունիստական վարչակարգի փլուզումից հետո հայ պատմագիտական միտքը թևակոխել է բոլորովին նոր փուլ՝ հնարավորություն ստանալով անցյալի գնահատականը տալ ավելի անաչառ և ճշգրիտ ձևով:

Հայրենադարձության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը կարևոր և արդիական է մի քանի առումներով: Այսօր, երբ հայ ժողովրդի կեսից ավելին բնակվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս, երբ հանրապետության օրենսդիր մարմինը դարձյալ լուրջ քննարկումներից ու ծայրահեղորեն տարբեր կարծիքների բախումներից հետո, այնուամենայնիվ, ընդունեց երկքաղաքացիության մասին օրենքը, այսօր, երբ Հայաստանի Հանրապետությունում գործում է Սփյուռքի հար-ցերով զբաղվող նախարարություն, հայրենադարձության խնդիրը կա ու լինելու է երկկողմ ուշադրության կենտրոնում, ուստի հարցի պատմության և հատկապես փորձի ուսումնասիրումն ունի մեծ նշանակություն, որով և կարևորվում է թեմայի ժամանակակից հնչեղությունը:

Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով դարեր շարունակ ենթարկվել է այլադավան հարևանների ասպատակություններին, և ապահով կյանքով ապրելու կենսական պահանջը հայերին հաճախ ստիպել է փոքր ու մեծ խմբերով, երբեմն էլ զանգվածաբար լքել հայրենիքն ու աշխարհի տարբեր ծայրերում ձևավորել գաղթօջախներ: Վերջիններս ծավալել են հասարակական և մշակութային ակտիվ գործունեություն, թեև դարերի ընթացքում դրանց մի մասը փոշիացել կամ էլ՝ իբրև հայկական համահավաք զանգված, ընդհանրապես վերացել է:

1915թ. Մեծ եղեռնի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանից կատարված անմախաղեպ բռնագաղթը հայերին դարձյալ սփռեց աշխարհով մեկ: Իրենց պատմական հայրենիքում բնաջնջումից մազապուրծ եղած հայերն աշխարհի համարյա բոլոր անկյուններում ստեղծեցին նոր գաղթօջախներ, և 20-րդ - դարում թե՛ Հայաստանում, թե՛ հայրենիքից հեռու ապրող հայի

ժողովուրդին պատմական ու մտաւորական արժեքն ու պէտքերը բոլոր քաղաքակիրթ ազգերում եւ ամոնցմէ բոլոր կարելի բարոյական ու նիւթական օգուտը քաղել ի նպաստ Հայաստանի եւ ի նպաստ բովանդակ Հայութեան, պահպանել մեր հաւատքը մեր կոխոտուած իրաւունքներուն ապագայ իրականացման, մեր գաղութներուն մէջ ազգային կեանքն ու մշակոյթը վառ պահել, նպաստել զարգացմանը մեր գրականութեան, մեր արւեստին, որ մեր ազգապահպան անկորնչելի ուժերուն գլխաւորներէն են, - ահա գործելու անհուն եւ բեղմնաւոր դաշտ մը, որուն մեր ունեցած ուժերը հազիվ կը բաւեն:

Ռամկավար ազատական կուսակցութիւնը այս ձեւով է որ կը տեսնէ՝ ներկայ շրջանէն ազգասիրական պարտականութեան լաւագոյն կատարումը գաղութներու Հայոց համար, եւ ան պիտի շարունակէ, հակառակ այս կամ այն կողմէ եղած զրպարտութեանց կամ խժժանքներուն, այդ ձեւով կատարել պարտականութեան իր բաժինը եւ այդ լուսաւոր ուղղութիւնը քարոզել բովանդակ արտասահմանեան Հայութեան իբր միակ դրականօրէն արդիւնաւորը եւ միակ լրջօրէն ոգեւորիչը»:

Գրականություն

1. Կառլեն Դալլաքյան՝ Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն, գիրք երկրորդ (2007թ.):
2. Վարդգես Համազասպյան՝ Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը եւ Հայաստանը (2001թ.):
3. Լեւոն Զորմիսեան՝ Կուսակցութիւնները (1965թ.):
4. Հայկաշէն Ուզունեան՝ Արեւմտահայ Ազատագրական Պայքարին Ծագումը Արմենական Կուսակցութեան Մեջ եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը իր 60-ամեակին (1986թ.):
5. Նուպար Ակիշեան՝ Մեծերէն տասը (1990թ.):
6. Արա Սիարունեան՝ Հերոսական Դեմքեր Ռ.Ա.Կ.ի:
7. ՀՈԱԿ արխիվային նյութեր:

համար հաճախակի գործածվող բառեր դարձան «սփյուռք» ու «սփյուռքահայը»:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդի սկզբին ասպարեզ իջած հայ քաղաքական կուսակցությունները (ՀՅԴ, ՀՈԱԿ, ՍԴՀԿ) Հայաստանում կոմունիստական մենատիրության հաստատվելուց հետո ստիպված եղան գործել հայրենիքից դուրս՝ հատկապես Մերձավոր Արևելքում, Արևմտյան Եվրոպայում և Ամերիկայում, ուր հաստատվել էին ցեղասպանության հետևանքով գաղթական դարձած հայերի առավել հոծ զանգվածներ: Մինչդեռ նրանք, ինչպես տարագրվելուց առաջ, այնպես էլ արտասահմանում գործելու ընթացքում մեծ դեր են խաղացել մեր պատմության մեջ, իրենց բնույթով լինելով ազգային՝ անգնահատելի դերակատարում են ունեցել սփյուռքի հայապահպանության, գաղթօջախների կյանքը ձևավորելու ու կազմակերպելու գործում:

Այս առումով, խիստ կարևոր է քննության առնել հայ ազգային կուսակցությունների որդեգրած քաղաքականության հարցը, ներկայացնել միմյանց հետ ունեցած նրանց հարաբերությունները, քանի որ հայտնի է, որ հայրենադարձության գործընթացի ծավալման ժամանակ նրանք միասնական ճակատով չեն գործել, ունեցել են տարբեր՝ երբեմն իրար հակասող մոտեցումներ և վերաբերմունք հայրենադարձության նկատմամբ:

1923–1924թթ., երբ Խորհրդային Հայաստանը հայտարարեց, որ պատրաստ է ապրելու միջոցներ ունեցող գաղթական հայերին ընդունել և տեղավորել հայրենիքում, Ռամկավար ազատական կուսակցության կենտրոնական և շրջանային վարչություններն անմիջապես արձագանքեցին հայրենադարձության գաղափարին և կանգնեցին հայրենադարձությանն աջակցող հնչակյան կուսակցության, ՀՕԿ-ի, ՀԲԸՄ-ի կողքին՝ ազգահավաքի խնդիրը համարելով ամենակարևոր և կենսական հարցը աշխարհով մեկ սփռված հայերի համար: Սոցիալիզմի գաղափարախոսությանը և Խորհրդային վարչակարգին դեմ լինելով հանդերձ՝ հայրենադարձության ժամանակ ՌԱԿ-ը եղել է գործընթացի ակտիվ կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկը:

Ի սկզբանե ժողովրդի գոյատևման և երկրի բնականոն զարգացման հույսը Հնչակյան կուսակցությունը կապում էր Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդայնացման, Խորհրդային Ռուսաստանի հետ սերտ համագործակցելու հետ: Այս տե-

սակետը խիստ սկզբունքային ձևով դրսևորվեց նաև 1946–1948թթ. իրականացված հայրենադարձության ժամանակ, և կուսակցությունը դարձավ Խորհրդային Հայաստանի դաշնակիցն ու նեցուկը սփյուռքում:

Բազմիցս հայտարարելով, որ կուսակցության հույսերի ու ցանկությունների կռվանը Խորհրդային Հայաստանն է՝ համայն հայության պաշտոնական ներկայացուցիչը, հնչակյանները դարձան հայկական գաղթօջախներում ձևավորված հայրենադարձությանն օժանդակող կոմիտեների հիմնական միջուկը և մեծ գործունեություն ծավալեցին այս ուղղությամբ:

Գործընթացի ողջ ընթացքում հնչակյաններն իրենց պարբերականներում տպագրում էին հոդվածներ, որոնք գովերգում էին սոցիալիզմի ուղին բռնած իրենց հայրենիքի ձեռքբերումները տնտեսության, գիտության ու մշակույթի բնագավառներում:

Սակայն, ուսումնասիրելով հարցի պատմությունը և ձեռքի տակ եղած նյութերը՝ նկատում ենք, որ կուսակցությունն այս գովերգը հասցրել է ծայրահեղության, «չի նկատել» Խորհրդային վարչակարգի վարած քաղաքականության անընդունելի ու դատապարտելի կողմերը, ուղղակի շրջանցել է դրանք՝ կուրորեն հետևելով բուլշևիկների քաղաքականությանը, ներկայացնելով, որ հայրենադարձներին հայրենիքում դրախտ է սպասում, մինչդեռ դրանով մոլորության մեջ է գցել նրանց՝ նպաստելով հայրենիք վերադարձած որոշ զանգվածի մեջ ձևավորվող հուսահատությանը և այնտեղից կրկին հեռանալու մտադրությանը:

Ի սկզբանե (1920-ական թվականների սկզբներին) Դաշնակցությունը քննադատում էր ներգաղթի ծրագրերը: Կուսակցությունը գտնում էր, որ Խորհրդային Հայաստանը ոչ թե գաղութահայերի ճակատագրով է մտահոգված, որոնց հանգիստ կարող է տեղավորել ունեցած տարածքների վրա, այլ հիմնականում ջանում է դրամական վարկեր և օգնություն կորզել դրսից՝ այն քողարկելով ներգաղթի և գաղթականների հոգսերի լուծման կեղծ կարգախոսներով:

Կուսակցությանը դուր չէր գալիս նաև այն, որ Հայաստանում գտնվող արևմտահայերի մի մասը տեղափոխվում էր Ռուսաստան և Կովկասի այլ վայրեր, որով հայրենադարձությունը՝ իբրև ազգահավաքի և ազգապահպանության գործընթաց, դարձյալ զրկվում էր իր հիմնական էությունից, և այդ զեղեցիկ բառերը մնում էին միայն կոմունիստների ճառերի հետևում ու նրանց ստեղծած թղթերի վրա:

Հայերի զանգվածային ներգաղթի հարցը կրկին օրակարգում դրվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, որին նպաստեցին մի շարք գործոններ, այն է՝ հաղթանակած Խորհրդային Միության վարկանիշի աճը արտասահմանում, այդ երկրների հայերի դրամական օգնությունը Կարմիր բանակին, ֆաշիզմի դեմ կազմակերպված դիմադրության շարժման անդամագրվելը և այլն:

Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո թե՛ հայրենիքի, թե՛ սփյուռքի հայերին ոգևորող շատ ավելի հզոր մի գործոն կար՝ Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական տարածքների գոնե մի մասը հետ ստանալու և Խորհրդային Հայաստանին միակցելու հեռանկարը, քանի որ Հայաստանի կառավարությունը այս հարցը 1945թ. ընթացքում մի քանի անգամ բարձրացրել էր ԽՍՀՄ կառավարության առաջ, վերջինս էլ փորձել էր այն քննարկել և՛ թուրքական կառավարության հետ, և՛ միջազգային խորհրդաժողովներում:

Այս հարցի քննարկման ընթացքում էլ ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհը 1945թ. նոյեմբերի 21-ին ընդունեց որոշում սփյուռքահայերի ներգաղթը կազմակերպելու մասին², որը ջերմ արձագանք գտավ սփյուռքահայ բոլոր քաղաքական կուսակցությունների, այդ թվում նաև՝ դաշնակցության կողմից:

Սփյուռքահայության զանգվածային ներգաղթի կազմակերպման ծրագիրը սերտորեն առնչվում էր Թուրքիայից հայկական տարածքների ազատագրման իրական թվացող հեռանկարի հետ, այդ հարցը միջազգայնորեն արդեն ներկայացվել էր 1945թ. ապրիլին Սան Ֆրանցիսկոյում գումարված Միավորված ազգերի համաժողովի ուշադրությանը, որով պահանջվում էր հայկական հողերի միացումը Հայաստանին և հայերի՝ հայրենիք վերադարձը:

Ահա այս շրջանում դաշնակցությունը ողջունեց հայրենադարձությունը, բացահայտ դեմ չգնաց հայրենադարձության գաղափարին, ավելին՝ ցանկացավ գլխավորել այդ շարժումը, սակայն հետագայում կտրուկ փոխեց դիրքորոշումը, քանի որ հողերի վերադարձի հարցը մերժվեց, մյուս կողմից էլ, ԽՍՀՄ - կառավարության հրահանգով սփյուռքի գաղթօջախներում կազմակերպված ներգաղթին աջակցող կոմիտեներում ընդգրկ-

վեցին տեղի բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչները՝ բացի դաշնակցականներից:

Դաշնակցությունը, փաստորեն, հայտնվեց այս ծրագրից դուրս և, բնականաբար, փոխեց դիրքորոշումը հայրենադարձության նկատմամբ, սկսեց հանդես գալ նրա դեմ, մանավանդ որ ձեռքի տակ լուրջ կռվաններ ուներ (պատերազմից ժառանգած աղքատ ու քայքայված տնտեսություն, ստալինյան ճնշումների, խոսքի և գործի հակասության բազմաթիվ փաստեր և այլն):

1946-1948թթ. զանգվածային հայրենադարձության ժամանակ դաշնակցությունը հավատարիմ մնաց իր գործելակերպին, փորձեց սփյուռքահային հասու դարձնել այս գործընթացի դրական և բացասական կողմերը, դարձյալ մնաց խորհրդային վարչակարգը սուր քննադատության ենթարկողի անհաշտ դիրքում:

Մի քանի մեջբերումներ այդ օրերին տպագրվող ՀՅԴ մամուլից:

«Յառաջ», 3 փետրվարի, 1946թ. - Թերթը զգուշացնում է, որ «պետք չէ ոտքը գետնէն կտրել եւ պոռոտ ցոյցի մը կերպարանք տալ ներգաղթին, տեղի տալով զանազան թիրիմացութեանց, ինչպէս եղած է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ»:

Թերթը մեկնաբանում է, որ այս երկրներում ներգաղթի խանդավառությունը արաբներին գրգռեց հայերի դեմ: Հայերին երկիր ու ապաստան տված արաբները վիրավորվել էին ժամ առաջ իրենց երկիրը լքելու հայերի ոգևորությունից, որը կարծես ընդգծում էր, թե հայերը փախչում են «անբաղձալի և ոչ ազատ» երկրից: Հողվածագիրը հորդորում է զուսպ գտնվել և նման տրամադրություն չստեղծել նաև Ֆրանսիայում՝ նշելով, որ Հայաստանի կառավարության ծախսողակ, անբարեխիղճ և անհիմն կարգադրությունների ու որոշումների պատճառով հայկական հոծ զանգվածներն ուղղակի աղետի էին մատնվել համարյա բոլոր հայաշատ երկրներում:

«Հայրենիք» ամսագիր, 5 ապրիլ, 1948թ. - «Ներգաղթ» վերտառությամբ հոդվածը (անստորագիր է) ցավով փաստում է, որ 1946թ. սկսված ներգաղթի շարժումը, փոխանակ աստիճանաբար կանոնավորվելու և իրականում իսկական հայրենադարձություն դառնալու, ընդհակառակը, վերածվեց բոլշևիկյան գաղափարների քարոզչության ձեռնարկի: Սրա հետևանքով հազարավոր հայեր, որոնք հավատացել էին այս քարոզչությանը, վաճառել էին իրենց ունեցվածքը, լքել բնակավայրերն ու կենտ-

² ՀԱՍ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, ք. 1:

րոնացել մեծ քաղաքներում կամ նավահանգիստներում, զանազան պատճառներով չկարողացան մեկնել հայրենիք և հայտնվեցին շատ ավելի ծանր վիճակում:

Հավատարիմ մնալով որդեգրած դիրքորոշմանը՝ կուսակցությունը չի վարանել նաև քննադատության իր խոսքն ուղղել այն երևույթների դեմ, որոնք անընդունելի էին իր համար:

Այսպես՝ «Ալիքում» տպագրված «Միասնություն» հոդվածը քննադատում է խորհրդային Հայաստանի որոշ քաղաքական և եկեղեցական գործիչների դիրքորոշումը՝ հայրենադարձության մեջ «հրեայի և հեթանոսի» կարգավիճակ ստեղծելու համար, որի պատճառով սփյուռքահայերը դասակարգվում են «հայրենիքի թշնամի» և «հայրենիքի բարեկամ» խմբավորումներով և դրանով իսկ՝ խախտելով համազգային համերաշխությունը՝ ազգային բոլոր առողջ ուժերը միավորելու փոխարեն⁹¹:

Ներգաղթի խնդիրը 1947թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին Կահիրեում դառնում է ՀՀ Դաշնակցության ԺԴ ընդհանուր ժողովի քննարկման առարկան, որի վերաբերյալ ընդունվում է հետևյալ բանաձևը. «Լսելով ներգաղթի հարցի շուրջ եղած զեկուցումները և նկատի ունենալով այս առթիւ ստեղծուած կացութիւնը՝ Հ. Զ. Դ. Ընդ[իսնուր] ժողովը կուզայ հետեւեալ եզրակացութեան.

Դաշնակցութիւնը ներգաղթը կը նկատէ կարելոր ու դրական գործ:

- Բայց նկատելով, որ ներգաղթը կապուած է Հայկական հարցի շուրջ եղած խնդիրներու բարեյաջող լուծման:

- Որ զանգուածային ներգաղթը կապուած է յատկապէս հայկ[ական] հողերու ազատագրութեան գործին և Հայաստանի սահմաններու ընդարձակման հարցին:

- Որ ներգաղթը կը շահագործուի մէկ կողմէ Դաշնակցութեան դէմ պայքար մղելու եւ միւս կողմէ քայքայելու գաղութները, ինչպէս վերջին երկու տարուան դէպքերը ցոյց տուին:

- Որ ներգաղթը, փոխանակ տագնապի, անապահովութեան ու այլասերման մատնուած գաղութներէն ըլլալու, ապահով ու կազմակերպուած շրջաններէն կ'ըլլայ, զանոնք քայքայելու դիտաւորութեամբ, նիւթապէս ու մշակութապէս:

- Որ խորհրդային Միութեան մէջ եւս կան հայկական զանգուածներ, որոնք ճշմարիտ հայահաւաքման մաս պէտք է կազմէին, մինչ անոնք կ'անտեսուին դիտաւորեալ կերպով.

Հ. Զ. Դ. Ընդ[իսնուր] ժողովը կ'որոշէ.

ա. Սկզբունքով համաձայն ըլլալով հանդերձ ներգաղթին, խստորէն քննադատել առնուած քայլերը և պարզել Հայաստանի մէջ տիրող իրական կացութիւնը:

բ. Զգուշացնել մեր ընկերներին ու համակիրներին և չքաջաւերել ժողովուրդը:

գ. Դէմ ըլլալ մասնաւորապէս կազմակերպուած ու ապահով գաղութներէն զանգուածային ներգաղթին ներկայ պայմաններու մէջ¹:

Ընդհանուր ժողովի ընդունած բանաձևի ոգին պարզ էր և տրամաբանական.

Քանի որ տարիներ առաջ, երբ դոսից էր առաջարկվում ներգաղթի խնդիրը, խորհրդային կառավարությունը համառորեն պնդում էր, թե երկրում տեղ չկա զանգվածային հայրենադարձության համար, այդ աշխատանքը պետք է կատարել հող նախապատրաստելուց հետո միայն:

1946-1948թթ., երբ խորհրդային Հայաստանը լայնորեն բացել էր դռները սփյուռքահայերի առջև և պատրաստ էր զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու, թվում էր, թե նա արդեն երկրի սահմաններն ընդարձակելու մտադրություն ունի, մինչդեռ պարզվեց, որ սա միայն պատրանք էր: Շատ ավելի տրամաբանական կլինեք սկզբում սահմանների հարցը լուծել, հետո միայն ներգաղթը սկսել:

Դժբախտաբար, սահմանների ընդլայնման հարցը հանվեց օրակարգից, իսկ խորհրդային Հայաստանը իր այդ տարածքում չէր կարող տեղավորել ներգաղթողների մոր բազմություն, հատկապես որ երկրում չկային ոչ պատրաստ բնակարաններ ներգաղթողների համար, ոչ բավարար ուտելիք և ոչ էլ գոհացուցիչ գործ:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ եթե երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ երկրի վիճակն այնպիսին էր, որ նա չէր կարող զանգվածային հայրենադարձություն կազմակերպել, ապա պատերազմից հետո այդ վիճակը շատ ավելի էր վատացել, որովհետև բնակարանային շինարարություն առհասարակ չէր կատարվել, սուղ էին դարձել նաև ապրելու պայմանները: Կամ՝ եթե խորհրդային կառավարությունը ցանկանում էր հայերին հավաքել հայրենիքում, ավելի արդար կլինեք, եթե նա շտապեք հայկական Ախալքալաքը, Ղարաբաղն ու Նա-

⁹¹ Ալիք, 24 մարտի, 1946:

¹ Տես Հ. Զ. Դաշնակցութիւն (Քաղուածքներ Հ. Զ. Դաշնակցութեան ԺԴ. Ընդի. ժողովի որոշումներէն), Փարիզ, 1947 թ., էջ 25-26:

խիջևանը վերադարձնել Հայաստանին և ոչ թե դրանք Ադրբեջանի ու Վրաստանի տակ պահելով՝ վրացացման, թրքացման կամ ռուսացման ենթարկել հայերին:

Փաստորեն ներգաղթը խորհրդային երկրի համար հատուկ նշանակության խաղաքարտ էր, որը միանգամից մի քանի նշանակետի էր հարվածում: Նախ ներգաղթը փորձում էր հարթել այն անախորժ կացությունը, որը տիրում էր և՛ երկրում, և՛ արտասահմանում՝ կապված նախկին սովետական քաղաքացիների՝ հայրենիք վերադառնալ չուզենալու խնդրին: Մինչդեռ ներգաղթը այս առումով բարձրացնում էր երկրի վարկը թե՛ նրա սահմաններից դուրս, թե՛ ներսում:

Երկրորդ նպատակն էր՝ ցույց տալ, թե որքան դժվար էր մարդկանց համար ապրել կապիտալիստական երկրներում, թե որքան ապահով ու բարեկեցիկ էր կյանքը կոմունիստական երկրում, ուր հոժարակամ ապրելու են գնում հազարավոր մարդիկ:

Եվ երրորդ՝ ներգաղթի նպատակն էր վերջնականորեն բարոյապես և նյութապես քայքայել արտասահմանի հայ գաղթօջախները:

Դաշնակցականներն իրավացիորեն մտահոգված էին ստալինյան բռնապետության երկրում ապրող հայրենակիցների ճակատագրով և չէին ցանկանում մեծացնել նրանց բանակը՝ մտահոգություն հայտնելով, որ հայրենադարձությունը «սովետադարձություն» է նշանակում և ազգային գաղափարներով ու հույսերով ապրող Հայի «վերադաստիարակում և ժամանակը ապացուցեց դաշնակցականների քննադատության իրավացիությունը:

Ամփոփելով վերն ասվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Դաշնակցության հակահայրենադարձության դիրքորոշումը ուներ իր բոլոր արդարացի հիմնավորումները, ավելին այն բխում էր կուսակցության քաղաքական նպատակներից և ծրագրերից, քանի որ նրանք բացահայտ դեմ են եղել «սովետականացված» և ԽՍՀՄ-ի ողջ տարածքում ցրված հայության կարգավիճակին, որը դարձյալ ձուլում և օտարացում էր նշանակում ազգից ու ազգային իդեալներից, մյուս կողմից էլ սփյուռքի հայաթափությունը նրանք դիտում էին իբրև լուրջ խոչընդոտ՝ Հայ Դատի պաշտպանության և հայկական տարածքների որոշ մասը ետ ստանալու ժողովրդի իրավացի պահանջի հարցում:

Ամեն դեպքում, 1946-1948թթ. Սփյուռքից վերադարձողների ընդհանուր թիվը կազմեց շուրջ 90 հազ. մարդ: Նրանք

Հայաստան եկան աշխարհի 12 երկրներից: Հետագայում հայրենադարձությունը ոչ միայն չշարունակվեց, այլև սկսվեց հակառակ գործընթացը, նախկին հայրենադարձները և նրանց հարազատներն ստիպված եղալ հեռանալ Հայրենիքից:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ըստ հայրենադարձների շրջանում 1955 թվականից սկսած
ժողովրդագիտական դիտարկումների)

Վերժինե Սվազյան

Երիտթուրք կառավարության նախօրոք ծրագրած և 1915թ. կազմակերպած բռնի տեղահանությունների և ցեղասպանության, 1921թ. Կիլիկիայի հայապարպումի և 1922թ. Ջմյուռնիայի աղետի հետևանքով արևմտահայությունն արտաքսվեց բնօրրանից՝ կորցնելով իր պատմական հայրենիքի և գեոֆոնդի ստվար մասը, իսկ հրաշքով փրկվածները ցրվեցին աշխարհի տարբեր երկրներ՝ հանապազօրյա ապրուստ հայթայթելու: Այդ ժամանակ է հորինվել ժողովրդական հետևյալ հուսահատ երգը.

Մենք ալ ունինք մանչ, աղջիկ,
ճա՛ր ալ չունինք, որ փախչինք,
Գթացե՛ք մեր խեղճության,
Արտասվելով մենք ըսինք...
Էլանք Պոլիս գնացինք,
Ժամուն դուռը մնացինք,
Հաց ու զեյթուն տվեցին,
Երեք օր մեզ պահեցին:
Անկե փախանք Հունաստան,
Շատ շատերն ալ՝ Ֆրանսա,
Մեկալները՝ Եգիպտոս.
Սապես ցրվանք ամե՛ն կողմ:⁹²

Եվ այսպես ստեղծվեց Հայ Սփյուռքը՝ որպես պատմական իրողություն:

Պապենական հողերից արմատախիլ եղած հայ տարագիրներն անձանոթ երկրներում, անտեղյակ օտար լեզուներին և օրենքներին, սոսկ էժան աշխատուժ էին, ինչքան էլ որ օտարների հիացմունքին արժանանային հայկական տոհմիկ արհեստավորների՝ դերձակների, կոշկակարների, երկաթագործների, ոսկերիչների հմուտ վարպետությունը և կամ շնորհալի հայ

⁹² Սվազյան Վերժինե, Հայոց ցեղասպանություն. Ավանատես վերապրող-ների վկայություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 433:

կամանց ասեղնագործություններն ու նրանց գործած նախշավարդ գորգերը:

Թեպետ Սփյուռքում հայրենակցական միությունները, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) և ազգային այլ կառույցներն իրենց նպաստն էին բերում եղեռնից մազապուրծ հայ տարագիրներին, սակայն օտարության մեջ ծնվումի, այլասերումի և մանավանդ գործազրկության սարսափները հանգիստ չէին տալիս աստանդական հայերին: Եվ որ-պես սփոփանք հյուսվում էին հայության հայրենակարոտ երգե-րը.

Հեռացեր են տունես-տեղես,
Կորուցեր են հարազատներ,
Կարոտ մնացեր հայրենիքես.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:
Օտարության մեջ ինկեր ենք,
Կուլամ կարոտո՛վ-կարոտո՛վ.
Հայ խնդիրը լուծվեր շուտով.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:
Ուրախացիր, մի՛ լար տխուր,
Ոտքիդ վրա կայնի՛ր ամուր.
Շուտով կլսես ներգաղթի լուր.

Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:⁹³

Ներգաղթի իրարիաջորդ քարավաններով սկսվում է անտուն ու անհայրենիք մնացած արևմտահայության ներգաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան: Նախ՝ 1920-1930-ական թվականներին Կ.Պոլսից, Ֆրանսիայից և Հունաստանից, ապա՝ 1946-1948թթ. զանգվածային ներգաղթը Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրանից, Իրաքից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, բալկանյան երկրներից, Ամերիկայից, և ի վերջո՝ 1962-1965թթ. Եգիպտոսից, Կիպրոսից և Իրանից: Ըստ այդմ ստեղծվում են կարոտախտի երգերը.

Կարոտցեր են քեզի, շքեղ Երևան,
Շատ ծովերեն բարձր ոսկե լիճ Սևան,
Ձկներ ունիս խորքումդ՝ կողակ ու իշխան,
Հոգիս վկա լինի, կյանքս քեզ կուտամ:

⁹³ Սվազյան Վերժինե, Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 1994, էջ 202:

Հեյ ջան, Երևան, դու իմ Հայաստան,
 Հեյ ջան, հեյ ջան, սիրուն Երևան:
 Երևան, սիրելիս, դու միշտ անասան,
 Շրջապատված ունիս այգի, բուրաստան,
 Օդդ, ջուրդ՝ անուշ, տեսքդ՝ անմման,
 Ով չի սիրում քեզի՝ հայ չէ իսկական:
 Հեյ ջան, Երևան, դու իմ Հայաստան,
 Հեյ ջան, հեյ ջան, սիրուն Երևան:⁹⁴

Հայրենադարձները Մայր Հայաստան էին գալիս լի հույսերով ու խանդավառությամբ: Նրանք գալիս էին երգելով «Սովետական ազատ աշխարհի Հայաստան...» օրհներգը: Նրանք գալիս էին իրենց հայրենի քույր-եղբայրների հետ ձեռք ձեռքի տալու և Երկրորդ աշխարհամարտից Հայրենիքի ստացած վերքերին սպեղանի դնելու:

Այդ վեհ և ազնիվ նպատակի համար բանվորները բերում էին իրենց բազկի ուժը, արհեստավորները՝ իրենց ձեռքի շնորհքը, մտավորականները՝ իրենց գիտելիքները, հարուստները՝ իրենց ունեցվածքն ու գործարանները, ծնողները՝ իրենց գավակներին...

Հայաստան երթալու եմ,
 Մշտական մնալու եմ,
 Ես ի՞նչ ընեմ օտար աշխարհի.
 Ահա կերթամ Հայաստան:⁹⁵

Գալիս էին հայրենադարձների խուռներամ քարավանները՝ ոգեշնչված Հայրենական մեծ պատերազմում հորհրդային Միության տարած հաղթանակով և մանավանդ նրա 1945թ. նոյեմբերի 1-ին Թուրքիային առաջադրած հայկական և վրացական հողերի պաշտոնական պահանջով: Եվ մեծ հույսերի հետ բերնիցբերան հյուսվում էր նաև ժողովրդական խանդավառ երգը.

Հայաստան երթալ կուզեմ,
 Երևան տեսնալ կուզեմ,
 Մասիս սարի կատարին
 Դրոշակ պարզել կուզեմ:⁹⁶

Եվ աստիճանաբար զարգանալով՝ ժողովրդի երգը հնչել է որպես պահանջատիրություն.

Կուզե՛նք զայն, կուզե՛նք զայն.
 Մերն է Կարսն ու Արդահան...
 Կարս, Արդահանը մեզի
 Պիտի շուտով դարձվի,
 Որ այդ հողերն ամայի
 Փոխակերպենք դրախտի:⁹⁷

Սակայն թուրք դիվանագետները, մոռացության մատնելով մոտիկ անցյալում Օսմանյան կայսրության տիրապետության պայմաններում հայերի կրած անասելի տառապանքները, պատասխանում են. «Ոչ ոքի պարտք ունինք թուրք հողերեն և իրավունքներեն: Պիտի ապրինք իբրև պատվավոր մարդիկ, պիտի մեռնինք իբրև պատվավոր մարդիկ»:⁹⁸ Այնինչ, ինչպես վկայում են Հայոց ցեղասպանության պատմական ստույգ փաստերը և ականատես վերապրողներից մեր գրառած, ծայնագրած, տեսագրած, ուսումնասիրած և հրատարակած 700 միավոր վկայությունները, օսմանյան Թուրքիայի անցյալը երբեք էլ «պատվավոր» չի եղել:

Այնպես որ, հայրենադարձները գալիս էին Արևելյան Հայաստան նաև իրենց զավթված Երկրի արդարահատույցի մեծ հույսերով...

Սակայն այլ էին Հայրենիքում նրանց սպասող իրական կյանքի պայմանները: Միջերկրական ծովի բարեխառն ափերից դեպի կլիմայական շեշտակի փոփոխություններ ունեցող Հայրենիք ներգաղթը սոսկ աշխարհագրական տեղաշարժ չէր հայրենադարձների համար: Հետպատերազմյան համընդհանուր դժվարությունների հետ միասին, այն նախ և առաջ ենթադրում էր հասարակական-քաղաքական կյանքի նոր՝ սոցիալիստական կացութաձեւ իր արտասովոր համակարգով և կամայական օրենքներով, որոնք հաճախ անհասկանալի և անըմբռնելի էին նորեկ հայերին:

Հայրենադարձները դեռ հազիվ սկսել էին ընտելանալ կյանքի նոր պայմաններին, երբ 1937թ. սարսափները կրկնվեցին նաեւ 1949թ.: Հայրենադարձներից շատ-շատերին, միլիոնավոր այլ անմեղների հետ աքսորեցին Սիբիր: Եթե երիտ-

⁹⁴ Անդ, էջ 203:

⁹⁵ Անդ, էջ 202:

⁹⁶ Անդ:

⁹⁷ Անդ, էջ 204:

⁹⁸ *Լազեան Գաբրիէլ*, Հայաստան եւ Հայ դատը (Վավերագրեր), Գահիրե, 1946, էջ 372-373:

թուրքերը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայերին բռնի տեղահանում էին՝ աքսորելով սիրիական ամենակիզիչ անապատները, ապա՝ բռնակալ Ստալինի և Լավրենտի Բերիայի խելացնոր հրամաններով նրանց աքսորում էին Սովետական Միության ամենադաժան սիբիրյան սառցակալած տափաստանները՝ վիթխարի ծառեր սղոցելու և այդ վայրերում քաղաքներ կառուցելու:

Մեջբերեմ մի հատված 1946թ. Լիբանանից հայրենադարձ, Երևանի պետական համալսարանում անգլերեն լեզվի դասախոս, 1947թ. բռնադատված Ասատուր Մախուլյանի (ծնվ. 1911թ., Մուսա լեռ) հաղորդած վկայությունից, որը գրի են առել 1998թ. Երևանի Նորքի I զանգված թաղամասից.

«...Ի դեպ ասեմ, որ ներգաղթելու ժամանակ Բաթումում հինգ անգամ իմ գրականությունը ստուգել էին, օտար լեզվով բառարաններս թերթել էին: Գրավոր թեմաներ ունեի կատարած «Ամերիկյան դեմոկրատիան», «Շվեյցարական դեմոկրատիան», «Սովետական դեմոկրատիան»: Դրանք բռնագրավել էին: Իսկ հարցաքննության ժամանակ տեսնեմ՝ դրանք սեղանի վրա են: Ինձ հարցրին. - Ո՞վ է գրել սրանք:

- Սրանք իմ գրած համալսարանական ուսումնասիրություններն են:

Հարցաքննող չեկիստն ասաց. - Էդ ինչպե՞ս է, որ անգլերեն լավ գիտեք ու անգլիական լրտես չեք եղել:

Ինձ ութ ամիս դատաքննության տակ պահեցին: Վկա, ապացույց՝ չկա: Հայտարարեցին. «Բանտարկյալ կալանավորը քաղաքական լրտես է, հակաքաղաքական պրոպագանդ է արել, պահանջում են հինգ տարի կալանք»:

...Գնացին, որոշեցին, եկան հայտարարեցին. - հինգ տարի կալանք, երկու տարի ծայնագրկություն:

Դատից հետո ինձ տարան Բերդ, կրկեսի մոտ: Տարան մի փոքր սենյակ: Երեսուն հոգի մեջը՝ կողք կողքի պառկած: Մի կտոր հաց, մի քիչ ջրիկ բորշ էին տալիս: Մի ամիս մնացի: Երբ անունս կարդացին, ասացին. «Քեզ էլ Ռուսաստան ենք ղրկում»:

Ես ասացի. «Ես ռուսերեն չգիտեմ, ո՞ւր եք ղրկում Ռուսաստան»:

Պատասխան չտվեց:

Մի գիշեր պողպատյա վագոնների մեջ մտցրին, երեսուներեք հոգի էինք, որից տասնվեցը գողեր էին...»⁹⁹

Հայրենադարձների սոցիալ-հոգեբանական ընտելացումն իրենց համար միանգամայն արտասովոր քաղաքական-տնտեսական նոր հանգամանքներում և այդ իրավիճակների հետ կապված հոգեբանական բազում բարդություները հաղթահարելու նրանց դիմագրաված դժվարությունները գեղարվեստական գունեղ պատկերներով են ներկայացված հայրենադարձներից մեր գրառած բանահյուսական նյութերի «Նոր էկոլոները» բաժնի ողբերգազավեշտական գրույցների մեջ, որոնց վերնագրերն իսկ խոսում են ու պատկերավոր. «Նոր էկոլը և գողը», «Նոր էկոլը և փոսը», «Նոր էկոլը և միլիցա Անդրեն», «Նոր էկոլը և ագիտատորը», «Նոր էկոլի գրած նամակը», «Նոր էկոլը հերթի մեջ», «Նոր էկոլը և ավազակը», «Նոր էկոլը և Հայր-Ստալինը», «Նոր էկոլը Կաթեժե-ի մեջ» և այլն.¹⁰⁰

Սակայն Հայրենիքում տակավին շարունակվում էին առօրյա, կենցաղային դժվարությունները, որոնց հետ միասին՝ նաև որոշ հայրենադարձների դժգոհությունները, որոնք արտահայտվում էին հետևյալ կերպ.

Հայաստանը իջադ ընողին՝

Կյանքը թող դառնա,

Աս հացին գրքույկը ե՞րբ պիտի վերնա.

Բանվորը օրական մեկ մանեթ՝ կառնե՝

Աղո՛վ ընտանիք ինչպե՞ս կպահե: ¹⁰¹

Այնինչ դժվարությունները հաղթահարելու սովոր հայ ժողովուրդը համբերությամբ տանում էր այդ բոլորը՝ հավատալով, որ՝ «վերջը լավ կլինի».

Կարտոշկա*** է կերածնին,

Տելեգրեյկա**** է հագածնին,

Գլուխս չի մտնար.

«Վերջը լավ կլինի ըսածնին»: ¹⁰²

⁹⁹ Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն, էջ 308:

¹⁰⁰ Սվազյան Վ., Կիլիկիա, էջ 111-117:

* Իջադ ընող - հնարող (թուրք.):

** Մանեթ - ռուսական դրամի չափ:

¹⁰¹ Սվազյան Վերժինե, Գրառված անտիպ նյութեր:

*** Կարտոշկա - գետնախնձոր (ռուս.):

**** Տելեգրեյկա - վերմակից վերարկու (ռուս.):

¹⁰² Սվազյան Վ., Գրառված անտիպ նյութեր:

Այնինչ մեր հայրենադարձ և հայրենասեր ծնողները մեզ պատգամում էին. «Մենք Դեր Ջոր ենք տեսած, մենք որթություն ենք տեսած. այս դժվարությունները անցողիկ են: Հայրենական մեծ պատերազմը դեռ նոր է ավարտված. ընտանիք չկա, որ մի զոհ չունենա տված, ընտանիք չկա, որ մի ճրագ չունենա հանգած: Մենք եկել ենք մեր քույրերի, եղբայրների հետ ձեռք ձեռքի, ուս ուսի տված հայրենիքի վերքերին սպեղանի դնելու...»:¹⁰³

Ոմանք հասկանում էին՝ ըմբռնումով, ոմանք՝ ոչ: Ճիշտ է, սկզբում՝ Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ) Սփյուռքի տարբեր երկրներից նյութական միջոցներ էր առաքում Հայաստան բնակելի շենքեր, հյուրանոցներ կառուցելու նպատակով, սակայն 1937թ. այդ ևս ընդհատվեց:

Ոմանք ոչ միայն չէին մասնակցում ըստ էության այդ համաժողովրդական հայրենակերտումին, այլև նույնիսկ Սփյուռքից որպես զբոսաշրջիկ Հայաստան այցելելով, միայն հայրենի աղբակույտներն էին լուսանկարում, որպեսզի իրենց սև պրոպագանդայով սևացնեն «կարմիր» Հայաստանը և կամ՝ համոզում էին որոշ հայրենադարձների մասնակցել ԱՆՃԱ-ին (Հայրենագուրկ հայերի օգնության ամերիկյան ազգային կոմիտե՝ ANCHA - American National Committee to Aid Homeless Armenians), որի հիմնադիր նախագահը հայտնի Ջորջ Մարտիկյանն էր: Եվ նա օգնում էր «հայրենագուրկ հայերին» ԱՄՆ փոխադրվել: Այդպիսի տրամադրություններին տուրք տվողները սրտնեղած բողոքում էին.

Բախչան լիքը մայդանոս,
Ի՛նչ ք...ք կերանք՝ եկանք հոս,
Ջուրը բացի՝ ջուր չկա,
Լույսը բացի՝ լույս չկա,
Գազը բացի՝ գազ չկա,
Չե՛մ մնա, չե՛մ մնա,
Հայաստանում չե՛մ մնա.
Ամերիկա ես կերթամ:¹⁰⁴

Իսկ Ամերիկյան հայ ազգի համար մի նոր ողբերգություն էր՝ մի նոր սպիտակ եղեռն, ծուլման և այլասերումի «հալեցնող կաթսայի» ("Melting Pot") համայնակուլ ծուլարանում:

¹⁰³ Սվազլյան Վ., Գրառված անտիպ նյութեր:

¹⁰⁴ Սվազլյան Վ., Գրառված անտիպ նյութեր:

Այնինչ Հայաստանում «չունի-չիկայով» և ժողովրդի ծով զոհողություններով՝ քարը քարի վրա դնելով, Հայրենիքն էր վերաշինվում, հայ մշակույթն էր ծաղկում՝ աշխարհին զարմացնելով:

Հակառակ Հայրենիքում ստեղծված քաղաքական, տնտեսական և բարոյահոգեբանական վերոհիշյալ կարգի դժվարություններին, հայրենադարձներից շատ-շատերը, օգտվելով Հայրենիքում ծրի ուսում-կրթություն ստանալու հնարավորությունից, լծվեցին ստեղծագործ աշխատանքի: Նրանք սկսեցին եռանդուն կերպով սովորել ցերեկային և գիշերային ուսումնական հաստատություններում՝ զարգացնելով իրենց միջնակարգ և բարձրագույն մասնագիտական կրթության մակարդակը: Նրանցից շատերը տարիների ընթացքում դարձան համայնական դաշտերի աշխատանքային հերոսներ, գիտության, արվեստի և մշակույթի անվանի գործիչներ: Նրանք իրենց հետևողական աշխատասիրությամբ և դժվարությունները հաղթահարելու տարագիրներին հատուկ կենսափորձով ու ջանասիրությամբ իրենց կորցրած Երկրի ընդամենը 1/10-ը մնացած տարածքի վրա սկսեցին կառուցել հայրենի տունն ու շենքը: Հայրենադարձները, Երևանի շրջակայքում հիմնադրեցին իրենց երբեմնի ուստանների հիշատակները խորհրդամշտող ավաններ ու թաղամասեր (Նոր Արաբկիր, Նոր Բութանիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Սեբաստիա, Նոր Կիլիկիա, Նոր Ջեյթուն, Նոր Հաճըն, Նոր Մարաշ, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա լեռ և այլն)՝ բարեկարգ առանձնատներով և մշակված տնամերձ այգիներով: Սակայն երբեմնի ավերակված տան, հանգած օջախի մրմուռը շարունակում էր մխալ նրանց հիշողության մեջ, և զավթված Երկրի երազանքը, հոգու կանչ դարձած, ժողովրդական երգի տեսքով ավանդվում էր սերնդից սերունդ.

Երբ որ բացվին դռներն հույսի,
Եվ մենք Երկիր դառնանք կրկին,
Չքնաղ երկիր մեր Հայրենյաց,
Որ բռնությամբ առին մեզնից:
Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Օղը՝ մաքուր, ջուրը՝ զուլալ,
Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Վանքեր, բերդեր հոնտեղ չա՛տ կան:
Երբ որ լուծվի Հայոց հարցը,
Եվ մեզ տրվի նախնյաց հողը,

Մենք կվարենք մեր արտերը,
Կշենացենք մեր գյուղերը:
Ցանկամ տեսնել Սասուն ու Վան,
Ձեյթուն, Հաճըն և Մուսա դաղ,
Տարսոն, Մարաշ, Սիս ու Այնթապ,
Կծաղկացենք մենք անպայման:¹⁰⁵

Հատկանշական է, որ հայրենադարձներն իրենց հիշողության մեջ տակավին կրում էին իրենց զավթված երկրի ավանդական, հարուստ և ինքնատիպ հոգևոր ժառանգությունը, որը պետք էր փրկել անհետ կորստից:

Հայրենաբնակ հայրենադարձներից բանահյուսական, ազգագրական և սոցիոլոգիական նյութեր ու պատմական հիշողության փաստավավերական վկայություններ սկսել են գրի առնել տակավին 1955 թվականից՝ արևմտահայի արյան կանչով և անձնական նախաձեռնությամբ: Տարիների ընթացքում գրի են առնվել սեռատարիքային տարբեր խմբերի ներկայացուցիչների հաղորդած ժողովրդական բանավոր ավանդության նշխարները:

1. Արծակ բանահյուսություն – Հեքիաթներ, առակներ, բարոյախրատական, կրոնական, սնահավատական, զավեշտական, տեղանվանական գրույցներ:

2. Չափածո բանահյուսություն – Օրորոցայիններ, մանկական, սիրային, հարսանեկան, տոնական, ծիսական, պանդխտի, կենցաղային, զավեշտական երգեր:

3. Բանաձևային բանահյուսություն – Առածներ, ասացվածքներ, խրատներ, օրհնանքներ, անեծքներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, դարձվածներ, ժողովրդական աղոթքներ:

4. Հուշապատումներ և պատմական բնույթի երգեր – Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես վերապրող հայրենադարձների հաղորդած պատմափաստագրական վկայություններ, ինչպես նաև պատմական բնույթի հայերեն և թուրքալեզու երգեր՝ զորահավաքի, զինահավաքի, բանտարկյալի, տեղահանության, ջարդերի, կոտորածների, որդեկորույս մայրերի, որբի և որբանոցի, ազատագրական պայքարի, հայրենասիրության, հայրենադարձության և բռնազավթված երկրի կարոտախտի ու պահանջատիրության երգեր:

¹⁰⁵ Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն, էջ 454:

5. Ազգագրական ծեսեր – ծնունդ, հարսանիք, քաղում:

Արևմտահայ հայրենադարձների հիշողության մեջ անթելված բանահյուսական, ազգագրական, բարբառագիտական, սոցիոլոգիական և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պատմափաստագրական սկզբնաղբյուրային այդ նյութերը (շուրջ 10.000 միավոր) ոչ միայն ավելի քան 50 տարիների ընթացքում գրառել, ձայնագրել, տեսագրել ու վերծանել են, այլև գիտական տարբեր տեսանկյուններով ուսումնասիրել և հրատարակել են իմ շուրջ երկու տասնյակից ավելի մեծ ու փոքր, նաև՝ տարբեր լեզուներով թարգմանված, գրքերով:¹⁰⁶

Հայրենադարձ բանասացներից իմ գրի առած վերոհիշյալ ժողովրդագիտական նյութերը և նրանց սոցիոլոգիական տվյալները ենթարկելով խրոնոսոցիոլոգիական հանգամանալից ուսումնասիրության՝ պարզել են, որ ժամանակի ու տարածության մեջ փոփոխություններ են կատարվել ոչ միայն բանահյուսական նյութերի և բանասացների քանակական ցուցանիշների մեջ, այլև՝ ժանրերի ներսում և ժանրերի միջև զգացվում են քայքայման, տարրալուծման և փոխակերպման որոշ որակական երևույթներ:

Ինչ վերաբերում է նրանց լեզվական առանձնահատկություններին, պետք է նշել, որ հայրենադարձներն անցյալում պատմական իրադարձությունների բերումով Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում գոյատևել են տարբեր ազգերի (թուրքեր, արաբներ, հույներ, հրեաներ, ֆրանսիացիներ և այլն) հարևանությամբ, ուստի, բնականաբար, նրանց բանավոր խոսքը կրել էր որոշ ազդեցություններ և փոխազդեցություններ, սակայն բուն

¹⁰⁶ Սվազյան Վերժինե, Մուսա լեռ, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 16, Երևան, 1984: Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, 1994: Մեծ Եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995: Մեծ Եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում, Երևան, 1997: Геноцид в воспоминаниях и туркоязычных песнях западных армян. Ереван, 1997. The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish Language Songs of the Eyewitness Survivors. Yerevan, 1999. Պոլսահայոց բանահիստիկոնը, Երեւան, 2000: Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2000: Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը, Երևան, 2003: The Armenian Genocide and Historical Memory. Yerevan, 2004. Le génocide arménien et la mémoire historique du peuple. Erevan, 2005. Der Genozid an den Armeniern und die historische Erinnerung des Volkes. Jerewan, 2005. The Armenian Genocide and the People's Historical Memory. Yerevan, 2005. Геноцид армян и историческая память народа. Ереван, 2005. Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza. İstanbul, 2005. Anılarda Ermeni Soykırımı ve Yaşayan Görgü Tamıklarının Türkçe Şarkıları. "Teheir Türküleri. Anılarda Ermeni Soykırımı." İstanbul, 2005.

բարբառների ու արևմտահայ գրական լեզվի խոսակցականի քերականական կառուցվածքը մնացել էր կայուն, քանի որ օտարության մեջ մայրենի լեզուն եղել էր նրանց ազգային ինքնության և հայապահպանման միակ միջոցը: Հետևաբար, եթե անցյալում որոշիչ գործոնը ժամանակն էր, իսկ օտար շրջապատի ներգործությունը՝ երկրորդական պայման, ապա Հայաստան տեղափոխված բարբառների համար նոր՝ հարազատ միջավայրի ազդեցությունն է դարձել որոշիչ, իսկ ժամանակը՝ երկրորդական պայման:

Հայրենիքում համատարած գրագիտության և մասնագիտական զարգացման, գրական, համազգային պետական արևելահայերենի հեղինակավոր և անդիմադրելի ներգործության շնորհիվ (ղպրոցներ, ուսումնարաններ, համալսարաններ, մամուլ, ծայնասփյուռ, հեռատեսիլ և այլն) պատմականորեն համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում՝ ընդամենը 3-4 տասնամյակների ընթացքում, նրանց խրթին բարբառներն ու արևմտահայ խոսակցականն աստիճանաբար իրենց տեղը զիջել են գրական արևելահայերենին կամ տվյալ տեղավայրի բարբառին:

Մինչև 1980-ական թվականները հայրենադարձ ընտանիքներում նկատելի էր բանավոր խոսքի բազմաշերտայնություն՝ մեծահասակները դեռևս միմյանց հետ շարունակում էին խոսել իրենց բնիկ բարբառներով, միջին տարիքի մարդիկ՝ գրականախառն հայերենով, իսկ Հայաստանում ծնված և ուսում ստացած նոր սերնդին գրեթե անհասկանալի էին ավագների բնիկ բարբառները: Այժմ նոր սերունդները տիրապետում են արդի գրական հայերենին և օտար լեզուներին, բանահյուսական անցյալի ավանդներից ևս գրեթե ոչինչ չեն պահպանում, բայց փոխարենը հարստանում են ազգային և համաշխարհային մշակույթի արժեքներով:

Այսպիսով, Հայրենիքում ստացած բարձրագույն մասնագիտական զարգացման, գիտատեխնիկական հարաճուն տեղեկատվության, հասարակական արտադրական հարաբերությունների բովում աստիճանաբար ձևավորվել և կազմավորվել են հայրենաբնակ հայրենադարձների սոցիալական նոր որակը, հոգեգիտակցական աշխարհը և մտածելակերպը: Նրանց մշակութային զարգացումը և հասարակականորեն հարմարվելու կարողությունը, ընթանալով մերձեցման ուղղությամբ,

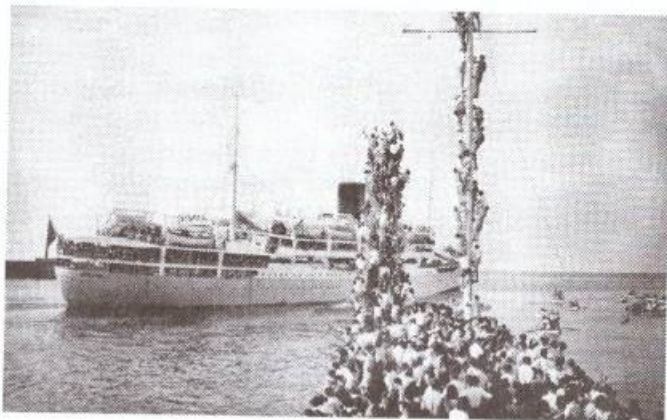
դառնում է հայ ժողովրդի ինքնահաստատման և ազգային կոնսոլիդացիայի բաղկացուցիչ մասը:

Ուշագրավ է այն, որ ներկայումս ևս նկատվում են նոր հայրենադարձության միտումներ: Շատ ու շատ սփյուռքահայեր Հայաստանում ոչ միայն ներդրումներ են կատարում, նոր ձեռնարկություններ ստեղծում, այլև տներ, առանձնատներ են գնում կամ կառուցում՝ մասամբ կամ հիմնովին հայրենիքում բնակություն հաստատելու նպատակով: Քանի որ իրենց ապրած երկրներում առկա կյանքի պայմաններն ու այլասերման վախը ստիպում են նրանց մտածել նաև իրենց զավակների ապագայի, նրանց հայեցի դաստիարակության և ազգային ինքնության պահպանման մասին: Քանզի ազգը հարատևում է միայն իր հայրենի հողի վրա: Ժողովրդի գոյությունն իր հողից դուրս վաղ թե ուշ դատապարտված է անէացման...

Ինչպես ամեն մի հայի աչքերի մեջ առկա է կորցրած երկրի քախծը, նույնպես և ամեն հայի ճակատին գրված է երբևէ հայրենադարձվելու գաղափարը:

Նկարներ

1. «Գալիս են, երկիր, քո որդիները»:
2. Սրտառուչ հրաժեշտ հայրենադարձներին:
3. Ժողովրդագետ, պրոֆ. Վերժինե Սվազյանը հայրենադարձ բանասաց, Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրող Մարիամ Բաղդիշյանի պատմածները գրառելիս:

«1946-48 թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԿԱՍՏԵՍՆԵՐԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՄ»

Մարիա Թիթիզյան (Կանադա)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջին օրերն էին: Խորհրդային Միությունը կորցրել էր միլիոնավոր մարդիկ, տնտեսությունն անմխիթար վիճակում էր:

Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը, որը Խորհրդային հանրապետություններից տարածքով ամենափոքրն էր, կորցրել էր իր բնակչության 12 տոկոսը՝ մոտ 175.000 մարդ և չքավորության եզրին էր: Կար սննդի պաշարների պակաս:

ՀԽՍՀ կառավարությունը, ստանալով Մոսկվայի աջակցությունը, սկսեց հայրենադարձության գործընթացը: Ստեղծվեցին կոմիտեներ, որոնց ներկայացուցիչներն ուղարկվեցին սփյուռքի բազմաթիվ հայ համայնքներ՝ այդ գործին աջակցելու համար:

1915թ. Ցեղասպանությունից մազապուրծ հարյուր հազարավոր հայեր հաստատվել էին Միջին Արևելքում: 1945թ. վերջն էր: Ընդամենը 30 տարի էր անցել ցեղասպանության ողբերգական իրադարձություններից, և աշխարհով մեկ սփռված հայերի հիշողությունները այդ իրադարձությունների եւ իրենց Հայրենիքի մասին դեռ թարմ էին:

Երբ Հայրենիք վերադառնալու հնարավորության լուրը տարածվեց սփյուռքահայ համայնքներում, մարդիկ ուղղակի ցնծում էին ուրախությունից, չնայած մեծամասնության համար հայրենադարձությունը դեռևս միայն պատրանք էր: Հողը, որի վրա նրանց նախահայրերը դարերով ապրել, քրտինք էին թափել ու մշակել, բռնազավթված էր Թուրքիայի կողմից: Արևմտյան Հայաստանն այլևս Արևելյան Թուրքիա էր: Բիթլիս, Վան, Մուշ, Էրզրում, Խարբերդ. այս բոլոր քաղաքներն այժմ արդեն Թուրքիայի կազմում էին: Արևելյան Հայաստանը, որ հրաշքով էր փրկվել թուրքական լծից, որպես Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն մտել էր Խորհրդային Միության կազմի մեջ: Այն օտար էր սփյուռքահայության համար: Չնայած օտար էին նաև այն երկրները, ուր նրանք ապրում էին վերջին երեք տասնամյակում: Մյուս կողմից, այս Հայաստանն էլ էր նրանց Հայրենիքը: Սա այն հողն էր,

որտեղ նրանք կարող էին իրենց հայ զգալ, այդ հողի տերն զգալ:

Այսպիսով, երբ հայրենադարձության կոմիտեների առաջին ներկայացուցիչները գնացին Սիրիա, Լիբանան, Պաղեստին, Եգիպտոս, Չունաստան, Բուլղարիա և բազմաթիվ այլ երկրներ՝ հայրենադարձությունը կազմակերպելու համար, սպասվելիք լուսավոր ապագայի նկարագրությունները սահմանափակվում էին միայն հուզումնալից զգացմունքներով:

Հայրենադարձությունը մեծ թափով սկսվեց 1946թ. Լիբանանից և Սիրիայից: Այն միաժամանակ ընդգրկելու էր 6 կենտրոն՝ Բուլղարիա, Ռումինիա, Չունաստան, Իրան, Սիրիա, Լիբանան:

Հայրենադարձներին տեղեկացվել էր, որ քարավանը Բեյրութից դուրս է գալու 1946-ի հունիսին, որին կհետևեն մյուս քարավանները՝ հարևան երկրներից: Բազմաթիվ էին հուսաբեկ հայերին տրված խոստումները, ովքեր կարոտով սպասում էին հայրենի հողում նոր կյանք սկսելուն: Ըստ այդ խոստումների՝ նրանց տրվելու էր բնակարան, աշխատանք, ընդհանուր առողջապահական ապահովագրություն, երեխաներին՝ անվճար կրթություն: Սա մի երկիր էր, որտեղ չպետք է լինե՞ր դասակարգային խտրականություն, որտեղ պետությունն էր հոգալու ժողովրդի կարիքները: Նաև վստահեցրել էին, որ մամուլը ազատ է, քննադատությունը նույնպես թույլատրելի է, եթե այն չի անցնում պարկեշտության սահմանները: Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում կամ դրանից դուրս ճամփորդելը նույնպես սահմանափակված չէր: Ցանկության դեպքում կարող էին նաև հեռանալ, գնալ ուր կամենան:

Հայրենադարձներին տեղեկացվել էր, որ ցամաքային ուղևորությունն այնքան էլ ապահով չէ, հետևաբար ծովային փոխադրումն էր մնում միակ այլընտրանքային տարբերակը: Քանի որ Խորհրդային Հայաստանը նրանց մասին կարող էր հոգ տանել միայն Հայաստան հասնելուն պես, Սփյուռքը պետք է ստանձներ հայրենադարձների փոխադրման թե՛ ֆինանսական, թե՛ բարոյական կողմն ապահովելու պարտականությունները: Ողջ Սփյուռքով մեկ սկսվեց դրամահավաքի գործընթացը, որի կազմակերպմանը մասնակցում էին Միջին Արևելքի հայկական կազմակերպություններ, ինչպես նաև ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում բնակվող բազմաթիվ հայեր:

Եվ սկսվեց խառնաշփոթը...

Հազարավոր հայեր, չսպասելով վերջնական ցուցակներում ընդգրկվելու հնարավորությանը, վաճառում էին իրենց

տները, ողջ ունեցվածքը, որպեսզի կարողանան Հայրենիք վերադառնալ: Իհարկե, Խորհրդային Միության ներկայացուցիչները նրանց վստահեցրել էին, որ եթե չհասցնեն վաճառել դրանք, Հայաստան հասնելուն պես դրամական փոխհատուցում կստանան: Բայց այդ խոստումները խոստումներ էլ մնացին: Դժբախտաբար, նրանք ոչ միայն որևէ փոխհատուցում չստացան, այլև Հայաստանում շատեր կորցրին նաև իրենց ունեցվածքի մնացած մասը:

Ընտանիքները մասնատվում, քայքայվում էին գժտությունների և տարածայնությունների պատճառով. մի մասն ամեն գնով ցանկանում էր վերադառնալ հայրենիք, մյուսները՝ ստանալով որոշակի տեղեկատվություն, արդեն խուսափեցին Հայաստան վերադառնալ:

Եվ այս ամենը հայրենիքի անվան տակ:

...Երբ Օսաննայի ընտանիքն ստացավ վերջնական ցուցակներում ընդգրկվելու հավատարմագիրը և պետք է 1946թ. մեկներ Հայաստան, ընտանիքում խաթարվեց անդորրը: Ամուսնու հարազատներն ու բարեկամները լի էին վերադառնալու վճռականությամբ: Օսաննան, այնուամենայնիվ, վերադառնում էր հայրենիք, սակայն թողնելով իր ծնողներին և հարազատներին Լիբանանում: Նա կրկնում էր այդ օրերին հայերի շրջանում տարածված արտահայտությունը. «Եթե գնում ես մի տեղ, որտեղից չես կարող վերադառնալ, ավելի լավ է չգնալ ընդհանրապես»:

Արդեն որոշ հայկական քաղաքական շրջանակներում լուրեր էին պտտվում այս հայրենադարձության քողարկված հետևանքների մասին, լուրեր, որոնք վկայում էին, որ Խորհրդային Միությունում ազատության խիստ սահմանափակումներ կան: Խորհրդային իշխանություններն արգելել էին հայ քաղաքական որոշ կազմակերպությունների գործունեությունը: Նրանց անունները, ովքեր հարում էին Հայ Զեղափոխական Դաշնակցությանը կամ նրա քույր կազմակերպություններին, հանվել էին հայրենադարձների ցուցակներից: Այս կուսակցության և կամ նրա ուղեկից կազմակերպությունների անդամները, եթե ցանկանում էին ընդգրկվել մեկնողների ցուցակներում, պետք է հրապարակավ հրաժարվեին իրենց կուսակցական կամ միութենական պատկանելությունից, մամուլում հանդես գային հայտարարությամբ, որով պետք է ամբաստանեին Դաշնակցությանը՝ որպես մի կազմակերպության, որը խաբիսում և

քայքայում է հայրենասիրության հիմքերը Խորհրդային Միությունում, աղավաղում հայրենասիրության մասին պատկերացումները, պայքարի անհիմն կոչեր անում: Սփյուռքում մի շարք Հայ հոգևոր առաջնորդներ իրենց ճառերում ու ելույթներում հայտարարում էին, որ Խորհրդային Միությունում աթեիզմն է իշխում, որ բացակայում են հավատն ու բարոյականությունը, ինչն էլ նրանց կործանելու է: Բայց հայրենիք վերադառնալ ցանկացողները չէին ընկճվում, և ցուցակում ընդգրկվողների թիվը գնալով ավելանում էր:

...Հայրենադարձների քարավաններն սկսեցին ժամանել Երուսաղեմից, Բեյրութից, Սոֆիայից, Աթենքից, Կահիրեից, Հալեպից, Բուխարեստից, Փարիզից, Մարսելից, Լիոնից, Բաղդադից, Մակեդոնիայից, Թեհրանից...

1946թ. աշուն, Լիբանան: Մի դրվագ Բեյրութի նավահանգստից

Վերջապես եկավ Օսաննայի ընտանիքի մեկնելու բաղձալի օրը: Տունը և ողջ ունեցվածքի մի մասը վաճառվել էր, որոշ իրեր էլ թողնվել էին դեռևս մնացողներին: Նրա մեծ ընտանիքը ճանապարհում էր նրան Բեյրութի նավահանգիստ, որտեղ նրանց էր սպասում «Պոբեդա» շոգենավը: Նավահանգստում հազարավոր մարդիկ էին հավաքվել: Ընդհանուր տրամադրությունը տոնական էր, հնչում էր երաժշտությունը, ժողովուրդը ցնծում էր, ոգևորված բացականչում. «Դեպի Հայրենիք, դեպի Հայրենիք»: Մարդիկ երգում ու պարում էին: Հնչում էին սրտահույզ ելույթներ: Տեղի հայրենադարձության կոմիտեի ներկայացուցիչները միաբերան հայտարարում էին հաղթանակի մասին, խոսում ավելի լուսավոր ապագայի և հավասարության, եղբայրության մասին. այլևս ոչ մի ժամ օտարների հետ, օտար հողի վրա: Հնչում էին բարձր ծափահարություններ, Լիբանանի հայոց թեմի արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ մասսայական աղոթք արվեց: Այնուհետև, մեկնողները սկսեցին նավ բարձրանալ: Օսաննան հիշում է, որ բոլորի դեմքերը փայլում էին՝ լի հույսով և պայծառ ապագայի սպասումով: Սակայն նա իրեն մենակ էր զգում այդ ամբոխի մեջ: Տախտակամածին կանգնած դեռ լսում էր նավահանգստում գտնվող հազարավոր մարդկանց բացականչությունները՝ «Դեպի Հայրենիք, դեպի Հայրենիք»...

Մի քանի ժամ անց բոլորի ճամպուրկներն ու արկղերն արդեն բեռնված էին նավի վրա: Արևը կարծես խաղում էր. մեկ՝ պայծառ շողում, մեկ՝ թաքնվում ամպերի հետևում: Օսաննան

լսեց շոգենավի երեք, ասես չարագուշակ, ազդանշանները և զգաց, թե ինչպես նավը դանդաղ պոկվեց նավամատույցից: Նա այնքան ամուր բռնեց նավի բազրիքից, որ ձեռքերը համրացան: Օսաննան փակեց աչքերը: Մեղմ գեփուլով, ծովի բույրը վանում էին մռայլ մտքերը և նրան դարձնում այնքան թեթև ու անհոգ... Երբ վերջապես բացեց աչքերը, հորիզոնում հագիվ նշմարվում էր ափամերձ ցամաքը: Թվում էր՝ հոգու տխրությունը պատկանում է միայն իրեն:

Անահիտի և Գևորգի վկայությունից

...Բեյրութի նավահանգստից դուրս գալուց ութ օր հետո ռուսական «Պոբեդա» շոգենավը 1946թ. նոյեմբերի 5-ին ժամանեց Բաթում՝ բերելով հազարավոր հայրենադարձների: Դեռ վաղ առավոտ էր, սակայն մարդիկ արդեն տախտակամածին էին: Հավաքվածներն ափն արդեն տեսնում էին: 100 քայլ հեռավորությունից երևում էր քաղաքը՝ իր միահարկ և երկհարկ տներով: Արևածագ էր: Անահիտը կկոցեց աչքերը՝ շրջապատող տեսարանն ավելի պարզ տեսնելու համար, երբ հանկարծ ինչ-որ շարժում գրավեց նրա ուշադրությունը: Ափին գտնվող պահեստանման շինության առաջ մի կին անընդհատ գնում-գալիս էր: Նա, հավանաբար, ազգությամբ ռուս էր, բոկոտն էր ու զինված: Նավում գտնվողները ենթադրեցին, որ նա պահպանում է այդ պահեստում գտնվող ապրանքը:

Նավը մոտենում էր նավահանգստին, որոշ ժամանակ անց լսվեց խարիսխը ջուրն իջեցնելու ծայրը: Մարդիկ սկսեցին հավաքվել նավասանդուղքի մոտ՝ սպասելով, որ շուտով իջնելու են նավից:

Հանկարծ մեկը բարձրախոսով հայտարարեց, որ ուղևորները թափեն իրենց մոտ մնացած ուտելիքը: Այդ հորդորը կրկնվեց մի քանի անգամ: Բոլորը հարցական հայացքներով իրար էին նայում՝ չհասկանալով, թե դա ինչ է նշանակում: Մարդիկ ապահովության համար իրենց հետ երկար պահպանվող մթերքներ էին վերցրել, և անհասկանալի էր, թե ինչու են ստիպում թափել դրանք: Շուտով հետևեց բացատրությունը, թե իբր դա արվում է անվտանգության համար, որպեսզի հանկարծ որևէ վարակված մթերք չմտնի Խորհրդային Միության տարածք: Նրանց վստահեցրել էին, որ նավից իջնելուն պես, ինչպես նաև ճանապարհորդության ընթացքում, նրանց կապահովեն ուտելիքով: Սակայն շուտով հայտնի դարձավ, որ նրանք դեռ չեն կա-

րող լքել նավը, քանի դեռ Երուսաղեմից ժամանած նախորդ նավը կարանտինի մեջ է:

Պարզվեց, որ այդ պահեստային շինություններում են իջևանել այն 2.500 հայերը, ովքեր մի քանի օր առաջ էին ժամանել Երուսաղեմից: Բեյրութից եկած հայրենադարձները պետք է սպասեին նավում, մինչև նախորդներն ազատեին այդ տարածքը:

Անահիտը լսեց մի քանի հայրենադարձների դժգոհությունները՝ ինչո՞ւ այսպես անսպասելիորեն փոխվեց իրավիճակը: Նրանք, փաստորեն, չէին կարող ոտք դնել հայրենի հողի վրա, և այս «լավ» կազմակերպված հայրենադարձության ծրագիրը նրանց դրել էր շփոթահար և անպաշտպան իրավիճակի մեջ:

«Պրեզիդենտ» նավի անձնակազմը և ուղևորներն ստիպված էին 17 տանջալի օր անցկացնել նավի վրա: Դա նման էր բանտի և ազդարարում էր այն բոլոր զրկանքների սկիզբը, որ նրանք ստիպված էին կրելու գալիք ամիսներին և տարիներին:

Երբեմն Անահիտը նայում էր ափին զբոսնող հայրենադարձներին, ինչքա՞ն էր ուզում ինքն էլ ամուր հողի վրա կանգնելու հնարավորություն ունենալ: Նա սկսեց ատել ծովը, որ յուրատեսակ բանտ էր դարձել իր և իր նմանների համար: Նրանք բոլորը բանտարկյալ էին՝ ծովի և ցամաքի, հիշողությունների և անցյալի բանտարկյալ:

Ամեն սերունդ դատապարտված է կրելու իր նախնիների կապանքները: Չկար ոչ մի ելք, ոչ մի միջոց:

«Եթե գնում ես մի տեղ, որտեղից վերադառնալ չես կարող, ավելի լավ է չգնալ ընդհանրապես»:

Վերջապես նրանց տեղեկացրին, որ հաջորդ առավոտյան կիջնեն նավից, եթե Երուսաղեմից ժամանած հայրենադարձները վերջնականապես ազատեն շինությունը և մեկնեն իրենց բնակավայրերը:

...Նրանց ոտքը վերջապես դիպավ հողին. Անահիտն իր ընտանիքի հետ արդեն քայլում էր դեպի այդ շինությունը, որն անորոշ ժամանակով պատսպարելու էր նրանց: Ներսում շարք-շարք սեղաններ էին դրված, որոնց շուրջը նստած էր խորհրդային անձնակազմը՝ առջևում թղթերի տրցակներ: Ժամանողների անունները ճշտվում էին ցուցակներում: Աշխատակիցներից մեկն Անահիտի ամուսնուն՝ Գևորգին հարցրեց, թե ի՞նչ են բերել իրենց հետ: Գևորգը պատասխանեց՝ կենցաղային և առաջին անհրաժեշտության իրեր: Երբ մաքսային տեսուչը

հարցրեց, թե արդյոք որևէ զենք, զինամթերք կամ ոսկի չունեն, Գևորգն ուղղակի ծիծաղեց հարցի անհեթեթության վրա: Աշխատակիցը հեզմանքով նայեց և կրկնեց հարցը: Գևորգը վստահեցրեց, որ իրենք ո՛չ զենք ունեն, ո՛չ էլ ոսկի: Մի քանի հարց ևս, և աշխատակիցը, լրացնելով իր առջև եղած թղթերը, նրանց անցնելու իրավունք տվեց՝ կանչելով հաջորդ ընտանիքին: Նրանց տարան այդ շենքի ինչ-որ անկյուն, ուր պետք է սպասեին՝ մինչև լուծվեր Չայաստան մեկնելու հարցը:

Արկղերը և ճամպուրկները, որ իջեցվել էին նավից, անկանոն դարսված էին իրար վրա: Երկար ժամանակ Գևորգը չէր կարողանում գտնել իրենց իրերը: Իսկ երբ նրանք փորձեցին պարաններով կապկպել իրենց պատկանող արկղերն ու ճամպուրկները, պարզապես թույլ չտվեցին: Նրանց վստահեցնում էին, որ հետ կստանան իրենց իրերը, և որ դրանք չեն կորչի, քանի որ հսկողության տակ են: Չնայած իրերը ծածկի տակ էին, այնուամենայնիվ, մարդիկ թերահավատորեն էին տրամադրված, քանի որ անհմար էր ծածկի տակ պահել իրերի մի այդպիսի հսկա կույտ: Չայրենադարձներն սկսեցին կամաց-կամաց հասկանալ, որ իրենք անգոր են իշխանությունների առջև:

Ընտանիքները միասին հավաքվում էին մի ծածկի տակ, երեխաները վազվզում էին, խաղում՝ ուշադրություն չդարձնելով այդ ամենին: Տարեցները՝ տերողորմյալները ձեռքներին, լուռումուռ ու մտախոհ նստած էին, մյուսները փորձում էին քնել՝ հույս ունենալով, որ արթնանալիս կպարզվի, որ այս ամենը ընդամենը գիշերային մղձավանջ էր: Չազարավոր մարդիկ, ովքեր երազում էին հայրենիք գալ, հանգամանքների դեմ պայքարելու ուժ այլևս չունեին: Գևորգն սկսել էր ատել ամեն ինչ, ատել ինքն իրեն, որովհետև չգիտեր՝ ինչպես պաշտպանի իրեն ու իր ընտանիքին:

Կեսօրին ճաշ բաժանեցին, որն ինչ-որ ապուր էր հիշեցնում, որը կոչում էին լապշա: Չացը, որ տվեցին, սև էր ու քաց. երբ սեղմում էիր, սև հեղուկ էր հոսում...

Վերջապես պարզ դարձավ, որ 5 օր հետո գնացքով մեկնելու են խորհրդային Չայաստան: Գևորգը, որ մի կերպ կարողացավ գտնել և դասավորել իրենց իրերը, հաջողակ էր համարվում: Իսկ շատերի իրերը կասկածելի հանգամանքներում ուղղակի անհետացան: Իշխանությունները կրկին նրանց վստահեցրին, որ կորուստը կվերադարձվի, և որ Երևան

հասնելուն պես նրանց կհայտնեն իրենց վերջնական բնակության վայրը: Ոչ բոլորն էին հաստատվելու Երևանում, նրանց մի մասը շրջաններում ու գյուղերում էր բնակվելու: Մարդկանց խստորեն տեղեկացվեց, որ նրանց բնակության վայրերն արդեն հաստատված են և ոչ ոք չի կարող խանգարել հայրենադարձության գործընթացին: Ընտանիքները բաժանվեցին խմբերի: Խորհրդային պաշտոնյաների ուղեկցությամբ նրանք երկաթուղային կայարան հասան, որտեղ պարզվեց, որ մարդիկ մեկնելու են ոչ թե մարդատար, այլ բեռնատար վագոններով, որտեղ նախօրոք արդեն նրանց իրերը բարձել էին: Յուրաքանչյուր վագոնում 50-70 մարդ տեղավորեցին: Վագոնի ծանր դուռը փակելուց հետո բացարձակ մթություն տիրեց, դռան ճեղքերից միայն լույսի մի բարակ շերտ էր ներս թափանցում: Բաբուն-Երևան ճամփորդությունը տևեց 3 օր...

Գնացքն ընթացքի մեջ էր, երբ տղամարդկանցից մեկը դժվարությամբ բացեց դուռը, որպեսզի գոնե շնչելու օդ լինի: Ծանապարհորդության ընթացքում մի քանի կանգառ եղավ: Երբ հասան Թբիլիսի, նրանց խնդրեցին փակել դռները՝ վրացի գողերից ու կոդոպտիչներից խուսափելու համար, ովքեր քաջատեղյակ էին, թե ովքեր են գնացքում գտնվողները: Նրանք վստահ էին, որ հայ հայրենադարձներն իրենց հետ բերում են ուտելիք, հագուստ և այլ իրեր, որոնք կարելի է գողանալ և հետո վաճառել: Ամեն անգամ, երբ գնացքը դանդաղեցնում էր ընթացքը, մարդիկ շունչները պահած սպասում էին, որ ավագակներն ուր որ է կներխուժեն ներս և կթալանեն իրենց:

Երկուսուկես օր տևած ճամփորդությունից հետո գնացքը վերջապես հատեց Հայաստանի սահմանը: Առաջին կանգառն էր: Չուրջը հին, ավերված ու խարխուլ շենքեր էին՝ առանց ապակիների պատուհաններով: Երեք գյուղացի կանգնած էին կառամատույցի անկյունում: Նրանց հագուստն ու արտաքինը խղճուկ էր: Գյուղացիներից մեկը, նկատելով Պետրոսին, ծանրաքայլ մոտեցավ և ասաց.

- Բարի գալուստ, եղբայրս: Որտեղի՞ց եք գալիս:
- Բեյրութից, Լիբանանից,- պատասխանեց Պետրոսը:
- Այնտեղից քչեցի՞ն ձեզ,- հեզմեց գյուղացին:
- Ոչ, մենք եկանք,- պատասխանեց նա՝ անհարմար զգալով հարցից:
- Գնում եք Երևան:

- Այո:

- Է՛հ, գնացեք, Աստված ձեզ պահապան,- ասաց գյուղացին ու հեռացավ:

Պետրոսը ծայր տվեց նրան, բայց գյուղացին առանց հետ նայելու հեռացավ ու շարունակեց ճանապարհը: Պետրոսը մի տարօրինակ սառնություն զգաց: Դա արդեն չարագուշակ նախազգուշացման էր նման:

...Լուսաբացին գնացքը ժամանեց Երևանի կենտրոնական կայարան: Հոգնած և հյուժված ուղևորներն իջան գնացքից: Քիչ այն կողմ նրանց էին սպասում տասնյակ ավտոբուսներ: Կառամատույցին թղթապանակները թևատակներին կանգնած էին իշխանության ներկայացուցիչները: Ժամանողներին բաժանեցին խմբերի՝ յուրաքանչյուր խմբին կցելով մի ներկայացուցիչ: Ընտանիքներին տեղեկացրին, թե ուր պետք է մեկնեն: Անահիտն ու Պետրոսը միաստորեն կարծում էին, թե իրենց Երևանում կբնակեցնեն: Սակայն նրանց ասվեց, որ պետք է մեկնեն Երևանից 1,5 ժամ հեռավորության վրա գտնվող Նուբարաշեն գյուղ: Երբ Պետրոսը փորձեց բացատրել, որ երբեք գյուղում չի ապրել, որ Լիբանանում վաճառական էր, և ավելին, պատկերացում անգամ չունի գյուղի և գյուղատնտեսության մասին, նրան կոպտորեն պատասխանեցին, որ իրենց ընտրության իրավունք տրված չէ: Խմբին առաջարկվեց հավաքել իրերը և սպասել, մինչև ավտոբուսը իրենց տեղափոխի Նուբարաշեն:

Այն հայրենադարձներին, ովքեր հողագործ էին, տեղավորեցին Երևանում կամ Գյումրիում, մինչդեռ նրանք, ովքեր շինարար կամ առևտրական էին, ուղարկեցին հեռավոր շրջաններ և գյուղեր: Սա միանգամայն անհասկանալի էր ու անտրամաբանական:

Մի քանի ժամ տևեց, մինչև կարգավորվեցին բոլորի հարցերը: Արդեն կեսօր էր, և մարդիկ էլ քաղցած էին ու սաստիկ հոգնած:

...Ավտոբուսն ընթանում էր քարքարոտ ճանապարհով: Պետրոսը պատուհանից նայում էր ճանապարհին հանդիպող շենքերին և տներին: Հողն ամբողջովին քարոտ էր և բարեբեր կոչվել չէր կարող:

Ծանապարհի եզրին մեծ-մեծ ծառեր էին՝ շրջապատված խիտ մացառներով, փշերով ու մոլախոտով: Տները կարծես ցեխից լինեին, հազվադեպ հանդիպում էին քարե տներ: Տնամերձ ցանկապատները նույնպես խղճուկ էին ու անշուք: Ողջ ճանա-

պարհին նշմարվում էին միայն լեռներ, որոնք հպարտ կանգնած էին իրենց ծյուներ գագաթներով: Բայց այդ գեղեցկությունը մարում էր շրջապատի տխուր տեսարանի ներքո:

Ավտոբուսը շեղվեց հիմնական ճանապարհից և մտավ մի նեղ, ավելի քարքարոտ ճանապարհ: Մնացել էր 3 ընտանիք: Ոչ մեկը չէր համարձակվում ծայր հանել կամ նայել դիմացինի աչքերին:

Մի քանի կիլոմետր էլ անցնելով՝ կանգ առան: Անահիտը պատուհանից դուրս նայեց: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչու կանգնեցին այս հին ու ավեր շինության մոտ, որն, ասես, ուր որ է փուլ կգա: Տանիքի մի մասը պոկված էր, և կարելի էր տեսնել, որ մնացած մասը հենվում էր միայն 1 փայտե սյան վրա: Նա մտածեց, որ զուցե ավտոբուսի հետ ինչ-որ բան այն չէ: Չետո միայն ուղեկցող ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ արդեն հասել են, կարող են իջնել ավտոբուսից: Երկրորդ ընտանիքը սկսեց հավաքել իրերը: Իսկ ավտոբուսում գտնվող երրորդ ընտանիքի հայրը (ուսմունքը Անահիտը հետագայում պարզեց՝ Կարապետ), որ ուներ 4 երեխա, որոնցից ամենակրտսերը 8-9 տարեկան էր, ձեռքում ուներ մի փոքր մուրճ, որը ողջ ճանապարհին իր մոտ էր պահում, այժմ նյարդայնացած ճոճում և կատաղի հայացքով նայում էր ներկայացուցչի կողմը: Գևորգը փորձում էր հանգստացնել Կարապետին:

Անահիտը իջավ ավտոբուսից՝ տեսնելու, թե ինչ է պատահել: Սկզբում չհասկացավ նման նյարդային վիճակի պատճառը: Չետո, երբ պարզ դարձավ, որ մնացած 3 ընտանիքներով միասին հենց այդ ագարակում պետք է ապրեին, չկարողացավ զսպել ակամայից հայտնված արցունքները: Սա էր հենց այն տունը, որ նրանց խոստացել էին դեռևս Լիբանանում: Այդ կիսաքանդ, լքված ագարակը այսուհետ պետք է լիներ իրենց կացարանը:

Կարապետի ողիսականը

Մի քանի տարի հետո Կարապետը իր ընտանիքով տեղափոխվեց Գյումրի, որտեղ 1947թ. աշնանը նրանց մի ուրիշ ագարակ հատկացվեց:

Բայց նրա ընտանիքին դեռ մեծ աղետ էր սպասվում: Այն ժամանակ մուրճը Կարապետին տվել էր քույրը: Նրա համար դա անցյալում թողնված հուշերի խորհրդանիշ էր: Չետազայում նա նոր տուն կառուցելիս օգտագործեց այդ մուրճը: Մի օր էլ Կարապետի հարևանը խնդրեց մուրճը, և Կարապետը դժկա-

մորեն տվեց այն: Մի քանի օր հետո Կարապետը հետ խնդրեց մուրճը, բայց ապարդյուն: Մի առավոտ Կարապետի կինը արթնացավ ու նկատեց, որ ամուսինը տանը չէ: Երբ մինչև ուշ երեկո ամուսինը չվերադարձավ, ընտանիքը սկսեց անհանգստանալ: Մի քանի օր հետո միայն պարզվեց, թե ինչ է կատարվել իրականում: Այդ առավոտ նա ներխուժել էր հարևանի տուն և պահանջելով ու ստանալով իր սիրելի մուրճը՝ հեռացել էր: Երկու օր աննպատակ թափառելուց հետո իրեն գնացքի տակ է գցել:

...Հայրենադարձության ծրագրի ավարտից մի քանի տարի անց վերաբնակեցման ծրագրի հետ կապված դեռևս բազմաթիվ խնդիրներ կային: Խորհրդային պրոպագանդան ամեն կերպ փորձում էր ճնշել ցանկացած բացասական երևույթ, բայց հայրենադարձների հոգեցուցն պատմությունների ականատեսներն էլ կային: Կային մարդիկ, ովքեր ուղղակի հետ փախան Թուրքիայի սահմանով՝ հետագայում գրելով անտանելի զրկանքների, դժվարությունների և աղքատության մասին:

Եգիպտոսից նոր ժամանած հայրենադարձների ընտանիքներին տրվել էին հողակտորներ, որտեղ նրանք պետք է կառուցեին իրենց սեփական տները: Անհրաժեշտ շինանյութ ձեռք բերելու համար իշխանությունները նրանց վարկ էին տրամադրել՝ հետագայում վերադարձնելու պայմանով: Նրանցից շատերը զաղափար անգամ չուներին շինարարությունից, բայց այլ ելք չուներնալով՝ տուն կառուցելու նախագիծ էին կազմում ու մշակում՝ այդ ընթացքում հարկադրված ապրելով ժամանակավոր հատուկ կացարաններում: Առջևում ծնեռ էր, պետք է շտապեին, արագացնեին տան կառուցումը: Մի քանի ընտանիքներ համախմբվեցին և սկսեցին կառուցել իրենց տները: Պայմանները շատ ծանր էին, իրենք էլ անփորձ, որն էլ ավելի մեծ դժվարությունների տեղիք էր տալիս: Բոլորը չէին, որ դիմանում էին ստեղծված պայմաններին: Նրանք այն քիչ երջանիկներից էին, որ ուներին հոր, որտեղից կարող էին մաքուր ջուր ստանալ:

...Մի քանի շաբաթ անց նոր ամուսնացած մի հղի կին հանկարծ անհետացավ: Սկզբում հարազատները կարծեցին, թե տնից մի փոքր հեռացել է և կորցրել վերադարձի ճանապարհը: Բայց երբ մինչև ուշ գիշեր չվերադարձավ, տնեցիներն սկսեցին անհանգստանալ: Հաջորդ առավոտյան ջրհորի կողմից ահասարսուռ մի բղավոց լսվեց: Մի կին ընկել էր գետնին, ձեռ-

քերով հողին խփելով ինչ-որ բան էր բղավում: Տղամարդիկ վազեցին տեսնելու, թե ինչ է պատահել: Սկզբում չէին հասկանում ինչ է փորձում ասել կինը. նա անընդատ ջրհորի կողմն էր ցույց տալիս՝ չկարողանալով որևէ հասկանալի բառ արտաբերել: Տղամարդկանցից մեկը մոտեցավ ջրհորին և ամեն ինչ հասկացավ... Ջրհորից հանեցին ջրահեղձ կնոջ արդեն փքված մարմինը:

Այդ կնոջ մահը հայրենադարձների հայաստանյան կյանքի իրականության արտացոլումն էր: Սերունդներ հետո երիտասարդ հարսի ինքնասպանությունը դեռ նրանց հիշեցնելու էր այդ ծանր ժամանակների մասին:

Այն, ինչ սկսվել էր որպես Համազգային Հայրենադարձության ծրագիր, շատ ընտանիքների համար վերածվեց անտանելի մղձավանջի: Խորհրդային Հայաստանը պարզապես պատրաստ չէր ընդունելու հարյուր հազարավոր հայրենադարձների: Իշխանությունները չկարողացան նրանց տրամադրել պատշաճ բնակարաններ, աշխատանք և գալիքի նկատմամբ հույս: Կային սոցիալ-տնտեսական, մշակութային տարբերություններ, որոնք հնարավոր չէր հարթել:

Հայրենադարձության գաղափարն ազնիվ էր, արդյունքը՝ ավելի քան տխուր հայրենադարձներից շատերի համար, եթե նույնիսկ ինչ-որ տեղ հայրենադարձությունը նպաստեց Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդագրության պատկերի բարելավմանը: Խորհրդային Միության վերջին տասնամյակին և նրա փլուզումից հետո առաջինը Հայաստանից հեռացողները հենց այդ հայրենադարձներն էին: Նրանք թողեցին իրենց տները, հուշերը, ծնողների գերեզմաններն ու հեռացան, քանի որ ցանկություն չուներին մնալու մի երկրում, որ իրենց համար բանտ էր դարձել:

40-ական թվականների հայրենադարձությունը մեզ շատ ուսանելի դասեր տվեց: Այժմ պետք է զգոն լինենք՝ խուսափելու այդ նույն խնդիրներից, եթե այսօր Հայաստանի Հանրապետությունը հանկարծ որոշի նորից հայրենադարձություն կազմակերպել: Հայաստանը պետք է լավ պատրաստվի, որպեսզի վերադառնալ ցանկացողներին կարողանա ապահովել պատշաճ անվտանգություն, բարձրակարգ կրթություն, անհրաժեշտ բուժօգնություն և այլն: Այնուամենայնիվ, հակված եմ հավատալու, որ ցանկացած լայնամասշտաբ հայրենադարձու-

թյան ծրագիր դատապարտված է ձախողման, եթե պետությունը լուրջ քայլերի չդիմի և լավագույնս պատրաստ չլինի:

Այսօրվա Սփյուռքը 1940-ականների Սփյուռքը չէ: Այսօր Սփյուռքը շատ ավելի բազմաշերտ է, բազմատեսակ: Մի մասը ծուլված, ուժացված է: Ուրիշների պարագայում, շատ սերունդներ են ապրել Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը փայփայլով որպես զուտ երազանք. մշակույթով, արժեքներով եւ կենցաղով նրանք տարբեր են հայրենաբնակներից: Մեկ կարելուր հատվածը, նորագույնը՝ հիմնականում Հայաստանից արտագաղթածներն են. եթե մեծահասակների համար Հայաստանում կենցաղը հարազատ է, ապա նրանց երեխաները սկսել են հայախոս չլինել: Մի շերտն էլ Սփյուռքում տեղաշարժվածներն ու տեղաշարժվողներն են, Ադրբեջանից՝ Ռուսաստան, Իրանից ու Մերձավոր Արեւելքից՝ Հյուսիսային Ամերիկա: Նաև չի կարելի անտեսել այն մթնոլորտը, որ Սփյուռքում ստեղծվեց Հայաստանի վերանկախացումից անմիջապես հետո, Սփյուռքի նկատմամբ այն ժամանակվա հայրենի իշխանությունների քաղաքականության հետևանքով: Մի խոսքով, հայրենադարձության համար Սփյուռքում մթնոլորտ ստեղծելու համար առկա են բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական, հոգեբանական և այլ գործոններ: Սփյուռքի բոլոր շերտերին հայրենադարձության գաղափարով վարակելու համար անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր շերտին յուրահատուկ մոտեցում ցուցաբերել: Մեկ բան պարզ է, սակայն, որ նրանց Հայրենիք վերադառնալու դեպքում, անհրաժեշտ է ցուցաբերել պետական հոգատար վերաբերմունք: Մի վերաբերմունք, որից, ավաղ, այսօր զրկված են հենց հայրենաբնակ մեր ժողովրդի զավակներից շատերը: Կարճ ասած, այսօր, հայրենադարձությունը հաջողեցնելու առաջին պայմանը արտագաղթը կասեցնելն է. և սա՝ ոչ թե արտագաղթելը արգելելով, այլ՝ Հայրենիքում համապատասխան արդար հասարակարգ ու տնտեսական բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով: Եվ սա, համոզված եմ, կարելի է ու կենսական, եթե ուզում ենք պահպանել մեր Հայրենիքի այս փրկված տարածքը, որը մեր ազգային երազանքների և իղծերի իրականացման խարիսխն է:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ (1947-
1948թթ.)

(Եգիպտահայ Գառնիկ Սվազյանի ներգաղթի
գաղափարախոսության դասերը)

Քնարիկ Սվազյան

Պատմական ճակատագրի բերումով ինչպես արտագաղթը, նույնպես և ներգաղթը դարձել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնության բաղկացուցիչ մասը՝ որպես միմյանց հակակշռող, բայց և միմյանց լրացնող գործոն:

1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով պապենական հայրենիքից արմատախիլ եղած, տարագրված, աշխարհով մեկ սփռված և տարբեր գաղթօջախներում գոյատևած, սակայն Հայրենիք վերադառնալու հույսը դեռևս իր հոգու խորքում անթեղած արևմտահայության երազանքը Լոզանի կոնֆերանսից (1922թ. նոյեմբեր 20 - 1923թ. հուլիս 24) հետո ի դերն եղավ՝ բազմահազար հայերի ամրացնելով իրենց նոր որդեգրած երկրներում:

Դաժան փորձություններից հետո Պատմական Հայաստանի ընդամենը 1/10 հողատարածքի վրա իր գոյությունը պահպանած Արևելյան Հայաստանի մաս կազմող հատվածում 1920թ. նոյեմբերի 29-ին խորհրդային կարգերի հաստատումը, հարաբերական խաղաղության պահպանումը և կյանքի տարբեր ասպարեզներում վերաշինության գործընթացի սկզբնավորումը, դրան ի հակադրություն՝ աշխարհի տարբեր երկրներում սկսված տնտեսական ճգնաժամը, գործազրկությունը, ծովման ու այլասերման հետզհետե ստվարացող չափերը, ինչպես նաև երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին (1939-1945թթ.) միջազգային ասպարեզում ՍՄՀՄ դերի բարձրացումը վերաբերել են սոցիալիստական հայրենիքի նկատմամբ նաև սփյուռքահայության զգալի հատվածի վերաբերմունքը:

Սովետական Հայաստանի հետ Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախների հայության, մասնավորապես՝ Եգիպտահայության առանձին շերտերի հարաբերությունները հաստատվել էին հենց սկզբից, դեռևս 1921թ. Երևանում ստեղծված Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) (նախագահ՝ Զովհաննես Թումանյան)

միջոցով՝ «նպատակ ունենալով սփյուռքահայութենէն օգնութիւն հասցնել աներակուած եւ սովի ու հիւանդութիւններու ճիրաններուն մէջ տուայտող մայր հայրենիքին»:¹⁰⁷ ՀՕԿ-ն իր մասնաճյուղերն է ունեցել սփյուռքահայ տարբեր գաղթօջախներում՝ «Հայուն համար Հայաստանէն դուրս չի՞ք փրկութիւն»¹⁰⁸ նշանաբանով:

1926թ. փետրվարի 28-ին տասը հայրենասեր երիտասարդների ջանքերով ՀՕԿ-ը հիմնվել է նաև Եգիպտոսում կենտրոնատեղի ունենալով Կահիրեն: Շուտով անդամների թիվն անցել է 50-ից, գումարվել է առաջին անդամական ժողովը, ընտրվել վարչություն, որը կապի մեջ էր Երևանի գլխավոր վարչության հետ: Եգիպտոսի ՀՕԿ-ն իր մասնաճյուղերն է ստեղծել նաև Ալեքսանդրիայում և Դամասկոսում: Ալեքսանդրիայում ՀՕԿ-ի կազմակերպման առթիվ տեղի «Արաքս» թերթը գրել է. «Առանց այլևայլի ամբողջ Եգիպտահայությունը պիտի բոլորվի այս գործին շուրջ... Վասն զի այս գործը ոչ գաղափարական խտրություն, ոչ կուսակցական մեծատիրություն կճանչնա... Վասն զի այս գործը միակ իրական աշխատանքն է, զոր գաղութահայությունը պետք է տանի սիրով ու նվիրումով»:¹⁰⁹

Այսպիսով, ժամանակաշրջանի ընկերային-տնտեսական, պատմաքաղաքական, ինչպես նաև միջազգային զարգացումների օբյեկտիվ հանգամանքների բերումով խորհրդային Հայաստանը դարձավ իր բռնազավթված երկրի տարածքները վերագտնելու հույսով ներշնչված արևմտահայության ներգաղթի փաստացի և իրական հանգրվանը, որտեղ պետք է համախմբվեր պատմական հայրենիքը երբևէ միասնական տեսնելու նվիրական երազանքն արթուն պահող պանդուխտ հայությունը:

Ինչպես Սփյուռքի գրեթե բոլոր գաղթօջախներում, ներգաղթի ոգևորության ալիքը համակել էր նաև Եգիպտոսի տարագիր հայությանը:

Հարկ է հաշվի առնել, որ Եգիպտոսը հայերին հյուրընկալող այն բացառիկ, ընդ որում՝ արաբ-մահմեդական երկրներից էր,

¹⁰⁷ Եափուճեան Աւետիս, Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութիւն, Գահիրէ, 1981, էջ 27:

¹⁰⁸ Սվազլըեան Գառնիկ, «Շի՞ք մը արցունք (Տօքթ. Տ. Էմֆիէճեանի յիշատակին)», «Վերածնունդ», Աթէնք, 1939, 25 Մարտի:

¹⁰⁹ Եափուճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 27: Թովմոզյան Զովհաննես, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Հայկական ՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1978, էջ 264:

որտեղ հայոց լեզուն և հայկական ինքնության պահպանման մյուս հանգամանքները, թե՛ պաշտոնապես և թե՛ անպաշտոն, վայելել են լիակատար ազատություն, ինչը նպաստել է եզիպտոսի հայ գաղութում գրագիտության բարձրացմանը, ազգային-մտավորական ստվար խավի ձևավորմանը և, ըստ այդմ, հատկապես՝ 20-րդ դարի առաջին կեսին, Սփյուռքում նրա գաղափարապես առաջնորդող դերին: Այսպես, եթե 1920-ական թվականներին անգրագետ էր եզիպտահայերի զգալի մասը (1924-1925թթ. Պողոսյան ազգային վարժարանի 1913 անձից անգրագետ էր 429-ը, 203-ը՝ թրքախոս), ապա հետագայում՝ արդեն 1953թ., գրագետ էր ավելի քան 90%-ը՝ նույն ժամանակաշրջանում եզիպտոսի բնակչության 50% անգրագիտության պայմաններում:¹¹⁰

Ինչպես Սփյուռքի տարբեր համայնքներում, նույնպես և եզիպտոսում, հայրենադարձության կազմակերպման գործընթացն իրականացվել է կուսակցական-գաղափարական թեժ պայքարի պայմաններում: Գաղափարական մի թևը հիմնականում ներկայացնում էին Ռամկավար-ազատական կուսակցության (ՌԱԿ), Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության (ՍԴԿԿ), Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ), անկուսակցական (չեզոք) և այլ հայաստանամետ-հայրենասեր ներկայացուցիչները, որոնք հայտնի էին առաջադիմականներ («Հայաստանցի»¹¹¹) անունով, իսկ մյուս թևը՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման փաստին ի հեճուկս, Սփյուռքում «անհայրենիք պետություն» ստեղծելու գաղափարի կողմնակից Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՅԴ) կուսակցությունն էր:

Առաջին ուղղության ներկայացուցիչները, իրատեսորեն գնահատելով ստեղծված նոր հանգամանքները, Սովետական Հայաստանը համարում էին «ամենայն հայոց պետություն», իսկ տվյալ պահին հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման համար երաշխիք՝ «ամենամպաստավորն ու տրամաբանականը ռուսական օրիանթասիրուն» էին նկատում ՍՍՀՄ կազմում: Այդ ուղղության կողմնակիցները Սովետական Հայաստանի զարգացումն ու ամրապնդումը համարում էին նաև արևմտահայության դատի լուծման գրավականը՝ «միակ կռվանը», որը կարող էր, «երբ պայմանները ներեն, առանց նոր

արյունահեղությամբ տեր դարձնել հայ ազգը իր պատմական անժխտելի իրավունքներուն», ուստի և սփյուռքահայությանը կոչ էին անում «ոչ մեկ պայքար մղել խորհրդային իշխանության դեմ, կարելի ամեն միջոցներով ուժ տալ» Սովետական Հայաստանին և ներգաղթին:¹¹²

Հակադիր ուղղության ներկայացուցիչը, որի կուսակցական ու պետական մի շարք գործիչներ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անկումից հետո հաստատվել էին հիմնականում նաև եզիպտոսում,¹¹³ ընդհակառակը, Հայաստանում պատմական պարտադրամբով հաստատված սովետական կարգերը գնահատում էր որպես «ռուսական աշխարհակալություն», ցարական լուծը «գերազանցող բռնակալություն», որի տիրապետության ներքո հայ ժողովուրդը դատապարտված է դանդաղ մահվան «սովետական դժոխքում», «Հայաստան-վայաստանում»: Ուստի և ամեն կերպ խոչընդոտել են ներգաղթին ու հայրենիքի վերաշինության աջակցության ջանքերին՝ դրան հակադրելով համազգային կազմակերպություն՝ համագաղութային համագումար հրավիրելու գաղափարը, որն իր մեջ պիտի ներառեր Սփյուռքի բոլոր քաղաքական ուժերը՝ դառնալով Սովետական Հայաստանին հակակշիռ գաղութահայ քաղաքական ուրույն միավոր: Գաղութահայ բարձրագույն կազմակերպությունը պիտի ունենար իր ճյուղավորումները՝ գավառային, շրջանային մարմիններ, որոնք միավորված պիտի լինեին կենտրոնական խորհրդի սահմանադրությամբ: Ըստ նրանց, «հայրենիքը չէ բացառաբար, որ հիմ պիտի դառնա որևէ հավաքականության ամբողջացման, պահպանման և իրավական գոյության», հայրենիքի դերը կարող է փոխարինել «ազգությունը, որ իր շուրջն է համախմբում բոլոր նրանց, որոնք միևնույն ազգի պատկանելության զգացումը ունեն»: Յուրաքանչյուր գաղութահայ հյուրընկալ երկրի նկատմամբ իր պարտականությունները պիտի կատարի «առանց երբեք իր որևէ քայլին ազգային (հայկական) կերպարանք տալու և իր պայքարը կապելու մայր հայրենիքի (Հայաստանի) ճակատագրին»: Համագաղութային ծրագրի մի մաս էր կազմում նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնից «Ժամանակավորապես» Երուսաղեմ տեղափոխելու հարցը՝

¹¹⁰ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 279:

¹¹¹ «Հայաստանցի» – առաջադիմականների ժողովրդի մեջ տարածված անվանումը:

¹¹² Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 243:

¹¹³ Գասպարյան Ս., Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր. մշակութային կյանքի ուրվագիծ, Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1962, էջ 156:

նպատակ ունենալով Ազգային սահմանադրության անունով գրավել նաև արտասահմանյան թեմերը և ստեղծել «վերին մարմին»:¹¹⁴ Այս մեծ նպատակի իրականացման համար ամեն տեսակի միջոցներն արդարացվում էին:

Թեպետ, ի սկզբանե համազգային շահերին անհարիր հիմքերի վրա կառուցված այդ համաձայնագրի շուրջ այնուամենայնիվ նախնական բանակցություններ ընթացել են մի կողմից՝ ԶՅԴ-ի, մյուս կողմից՝ ռամկավարների ու հնչակյանների միջև, սակայն 1937թ. դրանք ընդհանրապես չեղյալ են հայտարարվել վերջիններիս կողմից:¹¹⁵

«Համայնավար քարոզիչ», «կարմիր գործակալ», «համայնավարների գործակից», «բուլշևիզմի և բուլշևիկների ստրուկ»¹¹⁶ և այլ մականուններով պիտակավորված, դավադիր գործողությունների ենթարկված, ինչպես նաև մատնիչ ձեռնարկների արդյունքում արաբական իշխանությունների կողմից պարբերաբար ձերբակալված բազմաթիվ եգիպտահայ հայաստանասեր-հայրենասերներ կամ զոհվել են, կամ՝ կրել բանտային կյանքի զրկանքները:

Հատկապես եգիպտոսում տիրող կուսակցական-քաղաքական այս հուժկու պայքարի պայմաններում իր եռանդուն և հետևողական ազգային հրապարակային գործունեությունն է սկսել ծավալել եգիպտահայ անվանի գրող, թատերագիր, հրապարակախոս, երգիծանկարիչ, ազգային-հասարակական գործիչ Գառնիկ Մարկոսի Սվազյանը (1904թ., Կեսարիա - 1948թ., Երևան), որը նաև եգիպտոսից հայրենադարձության հավատավոր գաղափարախոսներից և գործուն կազմակերպիչներից էր:¹¹⁷

«Անհայրենիք պետություն» ստեղծելու գաղափարաբաններին կամ «սփյուռքն ալ պետք է մեզի» տեսակետի կողմնակիցներին Գ.Սվազյանն իր «Ներգաղթի իմաստն ու արժեքը» հոդվածում պատասխանել է. «...Արդարեւ, երբ կը

¹¹⁴ Թովուզյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 243-244, 246, 249-250, 255, 257, 266:

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 251, 254, 256:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 273:

¹¹⁷ Թովուզյան Զովհաննես, Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. XI, Երևան, 1985, էջ 88): Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի (Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, հ. IV, Երևան, Հայկական Հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 501): Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի (Ով ով է. Հայեր. Կենսագրական Հանրագիտարան, հ. II, Երևան, Հայկական Հանրագիտարան հրատ., 2007, էջ 488):

հանդիպինք մարդոց, որոնք սփյուռքի պահպանման մասին կը ճառեն, ուղղակի կը զարմանանք անոնց միամտութեան վրայ, ինչպէս եւ ինչ միջոցներով կարելի է, երբ մենք սփյուռք մը ունենալու համար չէ, որ աշխարհի ամեն կողմը ցրուած ենք, այլ՝ բռնութիւնից ու հալածանքից ստիպուած: Ու երբ այսօր այդ ամենը վերջ գտած են ու մեր հայրենիքը լայն բացած է իր դռները, ալ ի՞նչ սփյուռք պահելու մասին կը խօսին մեզի, այդպիսով զաւաթ մը պաղ ջուր լցնելով այս աշխատաւոր ժողովուրդին եռացող հայրենասիրութեան վրայ»: Անդրադառնալով հայ սփյուռքի պատմական անցյալին և ապագային՝ գրում է. «Այս պայմաններում կարո՞ղ էր ապրիլ եւ յարատեւիլ հայ ժողովուրդը արտասահմանի մէջ: Այս հարցը աւելի ճիշտ կըլլար ուղղել Լեհաստանի եւ Դոլմադայի մէջ ծուլուած եւ կորսուած, Աւստրիայի, Դունգարիայի մէջ մեռած ու փչացած, ինչպէս նաեւ զանազան երկիրներու մէջ հիւժուած եւ փոշիացած հարիւր-հազարներով հայերուն, որոնք սակայն այսօր, աւա՞ղ, ի վիճակի չեն մեզի պատասխանելու, որովհետեւ հայութեան համար ծուլուած եւ կորսուած են իսպառ: Գաղթականութեան, ջարդի, աքսորի բոլոր դառնութիւնները ճաշակած եւ անցեալի մէջ կորսուած հայ գաղութներու պատմութեան տեղեակ արտասահմանի հայութիւնը սարսափով կը դիտէր իր եւ իր զաւակներուն սպառնացող ծուլումի եւ այլասերումի ահաւոր վտանգը եւ իր աչքերը դէպի մեր Մեծ Արշալոյսին, դէպի մեր պանծալի խորհրդային հայրենիքին յառած, յուզումով ու աղապատանքով կ'սպասէր հոն գաղթելու, հոն ներգաղթելու մեծ ու փրկարար օրուան»: Ապա ինչպէս զգացական, այնպէս էլ տրամաբանական տեսանկյուններից հանգում է մեկ եզրա-կացության. «...Վստահութեան եւ զոհողութիւններու փոխարէն էր, որ արտասահմանի հայութեան համար ներգաղթը կը հրամանագրուէր, որպէս Հայաստանի մէջ ապրող միեւնոյն հայութեան եղբայրները, որպէս միեւնոյն հայրենիքի զաւակները. միսը՝ մսէն, ոսկորը՝ ոսկորէն: ...Այժմ մեր հայրենիքը մեզ կը կանչէ, մեր մայրը մեզ կը կանչէ, կուզենք երթալ մեր մօր մօտ...: ...Այժմէն մեր կարելի բոլոր միջոցները պէտք է տրամադրենք ու մեր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացնենք ներգաղթին կազմակերպումի ու յաջողութեան գործին, որովհետեւ ներգաղթին մէջ է սփյուռքահայութեան

փրկութիւնը, ինչպէս խորհրդային հայրենիքի մէջն է ամբողջ հայութեան ապագան»:¹¹⁸

Դեռևս 1936թ. Գ.Սվազլյանը Ալեքսանդրիայում գրել, հրատարակել և բեմադրել է «Ներգաղթը»¹¹⁹ պիեսը, որն իր արծարծած համասփյուռքային խնդիրներով և ազգային-գաղափարական բովանդակությամբ դարձել է սփյուռքահայ կյանքում իր տեսակի մեջ եզակի ստեղծագործություն: Երեք արարից բաղկացած թատերգությունը արևմտահային բաժին ընկած ճակատագրի հավաքական խտացումն է. մեկ ընտանիքի պատմությամբ ներկայացնում է դարասկզբին Հայոց ցեղասպանությունից հետո օտարության մեջ հայտնված տարագիր հայության ծուլման և այլասերման անխուսափելի վտանգը, իր ինքնությունը կորցնող, հայրենքի գոյությանն անտեղյակ, ականայից օտարացող նոր սերնդի անմխիթար վիճակը, համընդհանուր տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում գործազրկության ու թշվառության դատապարտված հայության դեզերումները՝ հանգելով փրկարար լուծման՝ հայրենադարձության գաղափարին:¹²⁰ Եշմարտացիորեն ներկայացնելով 20-րդ դարասկզբի առաջին քառորդի սփյուռքային իրավիճակը՝ Գ.Սվազլյան մտավորականն ու հայը, մասնավորապես ֆրանսահայ ճգնաժամային կյանքի օրինակով և գլխավոր հերոս Տիգրանի հավաքական կերպարով, արտացոլել է օտարության մեջ խարխափող իր հայրենակիցների իրական վիճակը՝ գործազրկության, թշվառության, ծուլումի և այլասերումի պայմաններում, նրանց՝ որպես հայ, որպես

ընտանիքի զավակ և հայր, հոգեմտավոր ապրումներն ու նոր, օտար միջավայրին հարմարվելու ընկերային-տնտեսական դժվարությունները՝ ինքնության պահպանման և ազգային գոյատևման միակ հեռանկարը տեսնելով փրկարար զանգվածային հայրենադարձության մեջ:¹²¹ Բեմադրվելով ինչպես Եգիպտոսում, նույնպես և Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում՝ ներկայացումն ինքնին յուրօրինակ կոչ ու ահագանգ էր հայրենաբաղձ սփյուռքահայությանը, ներգաղթի գաղափարական նախապատրաստման ու խանդավառման կարևոր դեր ու նշանակություն ունեցող ազդակ, որը ոգևորության հուժկու ալիք է բարձրացրել հայրենակարոտ հայրենակիցների հոգիներում և գիտակցության մեջ:

Գ.Սվազլյանի «Ներգաղթը» թատերգությունը լայն ընդունելություն և խանդավառ արձագանք է ունեցել սփյուռքահայ հասարակության շրջանում: Այսպես, գրքի Առաջաբանում ժամանակի եգիպտահայ գրող, մտավորական, «Արև» օրաթերթի խմբագրի օգնական Հովսեփ Թգրյանը,¹²² անխառն հիացումով ողջունելով «երիտասարդ հեղինակին յանդուգն ճիգը գրական այս դժուարին մարզին մէջ»,¹²³ գրում է. «Որքա՞ն իրաւացիօրէն կ'ողբար մեր տաղանդաւոր բանաստեղծը Վահան Թէքէեան իր մէկ խմբագրականին մէջ անդրադառնալով Ֆրանց Վերֆելի հեղինակած գործի մասին, երբ կ'ըսէր. «Քսան տարի անցաւ և դեռ չեղաւ Հայ մը որ հայ անհուն ողբերգութիւնը արուեստի կամ ուսումնասիրութեան միւթ դարձներ»:

Պ.[արոն] Գառնիկ Սվազլեանի թատերական այս գործը սփոփանքի զովարար սարսուռ մը կը պտտցնէ մեր սրտերէն ներս և լաւագոյն արձագանքը կուտայ Թէքէեանի յուսահատ ճիչին՝ գաղութահայ ներկայ տուայտումի և հոգեկան լճացման շրջանին:

Գեղեցիկ յայտնութիւն մը եղաւ Պ.[արոն] Սվազլեան եգիպտահայ գրական անապատին մէջ իր այս արժէքաւոր գործով և արժանի՝ մեր անվերապահ գնահատումին, երբ նկատի առնենք կենսապայքարի ներկայ անողոք պայմանները (նկատի ունի

¹¹⁸ Սվազլեան Գառնիկ, «Ներգաղթի իմաստն ու արժէքը» (ճառ արտասանուած 1946 թուականի Մայիսի 9-ին Հայրենական Մեծ Պատերազմի յաղթական աւարտի առաջին տարեդարձի առթիւ՝ Ալեքսանդրիայի Հայ Ազգային խորհրդի կազմակերպած հանդէսին): Սվազլյան Գառնիկ, Հայրենիքիս համար, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1965, էջ 72, 73, 76, 75, 77:

¹¹⁹ Սվազլեան Գառնիկ, Ներգաղթը. Տօան երեք արարուած (Գաղութահայ ճգնաժամային կեանքէն), Ալեքսանդրիա, «Ա. Գասապեան» տպագր., 1936:

¹²⁰ Դարաբարդայն շարժման, տնտեսական շրջափակման և ընկերային կյանքի կազմալուծման դժնդակ տարիներին, զանգվածային արտագաղթը կանխելու հատուկ միտումով հայրենադարձ արվեստաբան, պրոֆեսոր Լուիզա Սամվելյանի ղեկավարությամբ Երևանի քաղաքապետարանի «Սփյուռք» երիտասարդական թատրոնը վեց տասնամյակ առաջ գրված և հրատապությունը չկորցրած պիեսի արդիականացված մեկ արարով տարբերակը, գաղափարադաստիարակչական հատուկ նպատակով 1994թ. առաջին անգամ բեմադրել է հայրենիքում, ապա այն բազմիցս ներկայացվել է Երևանում և Հայաստանի տարբեր շրջաններում հայրենասիրություն ու ազգասիրություն ներարկելով հուսալքված և բարոյալքված հայրենակիցների հոգիներում ու մտքերում:

¹²¹ Վարդանյան Սվետլանա, Խաչի ճանապարհ. Գառնիկ Սվազլյանի «Ներգաղթը» պիեսի նոր բեմադրությունը, «Ազգ» օրաթերթ, Երևան, 2000, 21 հունվարի, թիվ 9 (1977), էջ 6: Եգիպտոս (Հովհաննես Այվազյան, գլխ. խմբ.-տնօր., Արամ Սարգսյան, պատ. խմբ., Հայ Սփյուռք Հանրագիտարան, Երևան, Հայկական Հանրագիտարան հրատ., 2003, էջ 161):

¹²² Եափուճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 123:

¹²³ Սվազլեան Գ., Ներգաղթը, էջ 7:

1930-ական թթ. համընդհանուր տնտեսական ճգնաժամը - Զ. Ա.), որոնց մեջ ան կ'ստեղծագործե «Ներգաղթ»ի նման այժմեական և հոգեցունց այս բիւսը»:¹²⁴

Ըստ էության ազգահավաքության և հայրենաշինության կոչ հանդիսացող Գ.Սվազյանի «Ներգաղթը» թատերգությունը առանձին կուսակցության ներկայացուցիչների կողմից որակվել է որպես «կոմունիստական պրոպագանդա», տպաքանակը բռնագրավվել է, իսկ հեղինակը մատնությամբ բանտարկվել: Սակայն դատարանում Գ.Սվազյանը կարողացել է հիմնավորել իր անմեղությունը, անկուսակցականությունը և պարզապես հայրենասեր «հայրենիքի օգնութեան աշխատաւոր» լինելը:¹²⁵

Գ.Սվազյանը «Ներգաղթը» պիեսի տպաքանակից և եզիպտոսում (Ալեքսանդրիա, Կահիրե) ու սփյուռքահայ տարբեր գաղթօջախներում (Բեյրութ, Զալեպ, Երուսաղեմ, Նիկոզիա և այլն) մեկ տասնամյակից ավելի բեմադրություններից ստացված ողջ հասույթը Զ.Բ.Ը.Մ. միջոցով հատկացրել է Ներգաղթի ֆոնդին՝ հայրենադարձների համար բնակարանային շինութեան և հայրենիքի հարակից այլ կարիքներին:¹²⁶ «Ներգաղթը» պիեսի հրատարակության տիտղոսաթերթին հեղինակը այդպես էլ նշել է. «...Միայն Զ.Բ.Ը. Միութիւնը իր բոլոր Մասնաճիւղերովը արտօնուած է ներկայացնել այս թատերախաղը՝ պայմանաւ որ հասոյթները բնակարաններու շինութեան եւ ներգաղթի գործին յատկացուին»: Ապա՝ ավելացրել է. «Երբ նիւթապէս ի վիճակի չեմ ներգաղթին սատարելու՝ այս գործս կը տրամադրեմ անոր ի նպաստ»:¹²⁷

Բացի «Ներգաղթը» թատերգությունից, հայրենատենչ հրապարակախոս Գ.Սվազյանի մտքին ու գրչին են պատկանում ինչպես քաղաքական բնույթի երգիծական, նույնպես և բազմաթիվ այլ գրվածքներ՝ գրական և հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնք նրա կողմից բանախոսվել են հայաշատ տարբեր բեմերից և տպագրվել սփյուռքահայ մամուլում՝ 1930-1940-ական թվականներին (Եզիպտոս՝ «Արև» (Կահիրե), «Արաքս» (Ալեքսանդրիա), «Աշխատանք» (Կահիրե), Ֆրանսիա՝

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 9, Գ:

¹²⁵ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 4, 20: Սվազյան Գ. Գառնիկ, «Մենք, բանտարկեալներս», Աղեքսանդրիա, 1935, 28 Սեպտեմբերի:

¹²⁶ Մարտիրոսյան Հրաչյա, ...Մնայունն ու հարատևողը ոգու արարումներն են (Գ. Սվազյանի «Ներգաղթը» պիեսի երևանյան առաջին բեմադրության առթիվ), «Հայք» օրաթերթ, Երևան, 1994, 19 հուլիսի, թիվ 52 (280), էջ 6:

¹²⁷ Սվազյան Գ., Ներգաղթը, էջ ii:

«Զանգու» (Փարիզ), Ռումինիա՝ «Պահակ» (Պուլբոշ), Հունաստան՝ «Վերածնունդ» (Աթենք) և այլուր):

Սփյուռքին, ներգաղթին ու Մայր Հայաստանին նվիրված նրա հրապարակախոսական հոդվածները՝ դիպուկ ու պատկերավոր սեղմ գլխագրերով, իրենց ամբողջության մեջ ազգային-գաղափարախոսության հավատամքով լի քարոզ են ազգասիրությամբ ու հայրենասիրությամբ ներշնչված դաստիարակող ու համախմբող կոչ, որը և, ընդհանուր առմամբ, սկզբում՝ գաղափարապես, ապա նաև՝ գործնականում, նախապատրաստել և իրականություն է դարձրել բազմահազար եզիպտահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան: Հրապարակախոսական այդ հոդվածներից էին «Ո՞ր օրում կը սպասենք» (Աղեքսանդրիա, 1932թ.),¹²⁸ «Անցեալէն դեպի ապագան» (Աղեքսանդրիա, 1933թ.),¹²⁹ «Ձեզի՛, աղեքսանդրիացիներ, ոտքի՛, առնական կեցուածքով» (Աղեքսանդրիա, 1935թ.),¹³⁰ «Մենք, բանտարկեալներս» (Աղեքսանդրիա, 1935թ.),¹³¹ «Պէտք է զարնել նշտրակը (Հայաստանի ի նպաստ նուիրահաւաքութեան առիթով)» (Աղեքսանդրիա, 1943թ.),¹³² «Պոռթկացէ՛ք, հայ զգացումներ (Հայաստանի օգնութեան նուիրահաւաքութեան առթիւ)» (Ալեքսանդրիա, 1943թ.),¹³³ «Լիբանանէն կը վերադառնամ» (Աղեքսանդրիա, 1945թ.),¹³⁴ «Հայրենադարձը Սուրիա-Լիբանանէն (Ականատեսի վկայութիւններ եւ տպաւորութիւններ)» (Բեյրութ, 1946թ.),¹³⁵ «Սփիւռքահայութիւնը եւ Ներգաղթը (Ճառ արտասանուած 1946 թուականի Հոկտեմբերի 19-ին, ներգաղթին նուիրուած ժողովրդային մեծ հաւաքոյթին)»,¹³⁶ «Ներգաղթի իմաստն ու արժէքը»,¹³⁷

¹²⁸ «Արեւ», Գահիրե, 1932, 16 Պեկտեմբերի: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 9-12:

¹²⁹ «Արեւ», Գահիրե, 1933, թիւ 4339: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 12-16:

¹³⁰ (Թռուցիկ տպուած՝ Աղեքսանդրիա, 1935թ., 24 Սեպտեմբերի): Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 16-20:

¹³¹ «Արեւ», Գահիրե, 1935, 28 Սեպտեմբերի: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 20-25:

¹³² «Արեւ», Գահիրե, 1943, 13 Նոյեմբերի, թիւ 7572: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 31-35:

¹³³ «Արեւ», Գահիրե, 1943, 17 Պեկտեմբերի, թիւ 7599: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 36-39:

¹³⁴ «Արեւ», Գահիրե, 1945, թիւ 8191, 8192, 8194: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 42-49:

¹³⁵ «Արեւ», Գահիրե, 1946, թիւ 8440, 8441, 8442, 8444, 8449, 8451: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 49-62:

¹³⁶ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 62-65:

«Ճառ արտասանուած Բաթումիի նավահանգստում» (Բաթում, 1947թ., Սեպտեմբեր)¹³⁸ և այլն:

Հայոց պատմության բոլոր ժամանակաշրջանների համար բնութագրական և առավել քան այժմեական է հնչում 1932թ. Գ.Սվազյանի գրած և համայնքային բեմերից կարդացած «Ո՞ր օրուան կը սպասենք» վերտառությամբ ներգաղթի կոչն՝ ուղղված աշխարհասփյուռ հայությանը: Այն համընդհանուր հայահավաքի հրավեր է Հայոց ցեղասպանության հետևանքով տարագրված և օտարության մեջ ծուլման դատապարտված հայությանը դեպի պատմական դաժան փորձություններից վերապրած ու վերաշինվող Հայրենիք, դեպի Մայր Հայաստան. «Աշխարհի շատ պետութիւններ խաբեցին մեզ իրենց նենգ խոստումներով, մեր լեռնացած տառապանքը շահագործելու գերագոյն նպատակէն մղուած: Եւ Հայը դարձաւ օտարին ստրուկը, պատառ մը հացի փոխարէն՝ անոր կամակատարը:

Մեր տեղը ուրիշ որեւէ ցեղ, ուրիշ որեւէ ազգ պիտի հալէր մեզի վիճակուած այրող դառնութիւններու կրակին տակ եւ պիտի անհետանար ընդմիջտ՝ կենքի թատերաբեմէն:

Բայց մենք, մեզ ճնշող բոլոր պայմաններուն կուրծք տուինք արիաբար եւ բոլոր ցնցող դժբախտութեանց տոկացինք յամառօրէն: Որովհետեւ կը հաւատայինք:

Կը հաւատայինք դարձեալ վերադառնալ օր մը մեր Հայրենիքը եւ հոն ողջունել ծագող մոր արշալոյսը:

Եւ այսպէս ալ եղաւ:

Մեր դարաւոր երազը իրականութիւն է այսօր:

Այժմ ունինք մեր Հայրենիքը:

...Եւ մենք, տարաշխարհիկ հայերս ի՞նչ կ'ընենք, երբ հոն մեր եղբայրները մեր Հայրենիքը կը կերտեն:

Աւա՛ղ, մենք դեռ կը շարունակենք ապրիլ օտարութեան մէջ, մեր խանութպանի ճղճիմ հաշիւներով պաշարուած, հեռու հայրենի վերաշինութեան մեծ տօնէն եւ անմասն հոն արձանագրուող յաղթանակներու խրախճանութիւններէն:

Ոչինչ աւելի ստորացնող է, քան մեր այս խորթ կեցուածքը: Երբ մենք մեր շինարար յատկութիւններով օտար աշխարհներ

ենք շէնցուցեր եւ Տէր-Զօրի դեղին աւազներն անգամ բուրաստաններու ենք վերածեր, այժմ որ Հայրենիքի մէջ հնչող մուրճի հարուածները մեզ մեր պարտականութեան կը հրաւիրեն՝ կը վարանինք, կը յամենամք եւ վճռականութիւն ցոյց չենք տար:

Ո՞ւր են մեր հաւաքական զոհաբերումները Հայրենիքի վերաշինութեան սրբազան գործին համար:

Ո՞ւր է մեր մէջ մուկութիւնի այն ոգին, որ երբեմն կենքեր տրամադրեց եւ երակները բացաւ ի սէր Հայրենիքի: Ինչո՞ւ այս թուլութիւնը: Ո՞ր օրուան կ'սպասենք մեր հայրենասիրութեան ապացոյցը տալու եւ մեր ցեղային ազնիւ առաքինութիւնները Հայրենիքին տրամադրելու համար:

...Պէտք է գործի լծուինք բոլորս ալ մէկ գաղափարի շուրջ, որ է Հայրենիքի օժանդակութեան գործը, մէկ մտասեւեռում ունենալով՝ Հայրենիքի վերականգնումը, եւ մէկ կարգախօս մեր բոլորին շրթունքներուն ծայրը՝ Դէպի Հայրենիք:

Առիթը բացառիկ է, եւ մեզ բախտաւոր պէտք է համարենք, որ կրնանք Հայրենիքի վերածնունդը ողջունել ու անոր մասնակից ըլլալու գերագոյն հրճուանքը վայելել:

Օ՞ն ուրեմն, ո՞վ Հայրենիքի դարաւոր կարօտով այրող դարիպներ, ո՞վ հայրենաբաղձ եղբայրներ, բերե՛ք ձեր բարոյական եւ նիւթական պարտքի բաժինը Հայրենիքի վերաշինութեան մուկական գործին համար: Հարուստներ՝ ձեր դրամը, արհեստաւորներ՝ ձեր մուրճը, երկրագործներ՝ ձեր մանգաղը, գործաւորներ՝ ձեր բազուկները, մտաւորականներ՝ ձեր պաշարը, մասնագետներ՝ ձեր գիտութիւնը, նկարիչներ՝ ձեր վրձինը, գրագէտներ՝ ձեր գրիչը, Մամուլեան՝ քու տաղանդդ, եւ փոխառնենք Պէշիկթաշլեանէ իր երգը՝ «Եղբայր եմք մեք» ու զայն հնչեցնելով մտնենք Հայրենիք, հոն է մեր փրկութիւնը, հոն է ազատ երջանկութիւնը, ուր մեզ կ'սպասէ ալեւոր Մասիսը»:¹³⁹

Սուր գրչի տեր Գ.Սվազյանը նաև բազմաշնորհ գծանկարիչ և ծաղրանկարիչ էր, որն իր քաղաքական բնույթի երգիծանկարներով քննադատել և դիմակազերծել է պատերազմ հրահրող իմպերիալիստներին և նրանց գործակալներին՝ հայրենիքը վարկաբեկող, ներգաղթի իմաստն ու արժեքը խեղաթյուրողներին, որոնց կերպարներն իսկ ներկայացրել է իր ստեղծագործություններում՝ կից դիպուկ գլխագրերով ու գրություններով: Նրա հմտորեն գծած երգիծանկարները հրատա-

¹³⁷ (Ճառ արտասանուած 1946 թուականի Մայիսի 9-ին Հայրենական Մեծ Պատերազմի յաղթական աւարտի առաջին տարեդարձի առթիւ՝ Աղեքսանդրիայի Հայ Ազգային Խորհրդի կազմակերպած համոժեսին): Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 70-78: «Բնօրրան». Հանդես Հայաստանի Հայրենակցական Միությունների Խորհրդի, Երևան, 1996, թիվ 3-4 (4-5), էջ 25-28:

¹³⁸ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 78-79:

¹³⁹ Սվազյան Գառնիկ, «Ո՞ր օրուան կը սպասենք», «Արեւ», Գահիրէ, 1932, 16 դեկտեմբերի: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 11:

րակվել են եգիպտահայ «Սավառնակ», «Ձերլին» զավեշտական շաբաթաթերթում (Կահիրե)՝ 1930-1940-ական թվականներին:¹⁴⁰

Գառնիկ Սվազյանն իր հոդվածներն ու երգիծանկարները տպագրել է «Պահակ», «Մտրակ», «Վիշապորդի», «ՅՕԿ-յան», «Խարազան», «Երևանցի», «Գործազուրկ» ծածկանուններով:¹⁴¹

Նա, սկզբնապես լինելով Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղի հիմնադիրներից և փոխնախագահը, ՀՕԿ-ի լուծարումից հետո եգիպտահայության շրջանում ազգային-գաղափարական ոգին, Մայր Հայրենիքի հետ կապն արթուն պահելու հատուկ նպատակադրումով, դեռևս նախքան 1945թ. եգիպտահայ ազգային խորհրդի ստեղծումը, 1943թ. Ալեքսանդրիայում հիմնել և ղեկավարել է «Սևան» մշակութային-հասարակական միությունը,¹⁴² որի նպատակն էր ասմունքի, թատերական, գեղանկարչական, երգերաժշտության խմբակներում զարգացնել շնորհալի երիտասարդների ընդունակությունները, ինչպես նաև դասախոսությունների և դասընթացների միջոցով համայնքին ծանոթացնել հայ մշակույթին և հայրենիքի առաջընթացին, նյութապես և բարոյապես աջակցել հայրենադարձությանը, եգիպտահայերին նախապատրաստել ներգաղթին, հայրենիքում սովետական համակեցության կանոններին, սովետական քաղաքացու կերպարի բնորոշ առանձնահատկություններին, հայրենի գաղափարախոսությանն ու ապրելակերպին և այլն:¹⁴³

«Բարձրացի՛ր՝ բարձրացու՛ր, զարգացի՛ր՝ զարգացու՛ր» նշանաբանով առաջնորդվող «Սևան» միությունն ուներ ակումբ, գրադարան, ընթերցասրահ և մշակութային հագեցվածությամբ ժամանցի լիակատար հնարավորություններ: Միությունը հայրենադարձվել պատրաստվող եգիպտահայերին նոր՝ հայրենական, միջավայրին նախապատրաստման և ընտելացման (աղապատացիա) արդյունավետ գործընթաց իրականացնող հայաշունչ

¹⁴⁰ Եսփուճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 202: 2000թ. Գ. Սվազյանի ծննդյան 100-ամյա հորեյանի առթիվ Երևանի Ավ. Իսահակյանի անվան քաղաքային գրադարանում բացվել է նրա անհատական ցուցահանդեսը, որտեղ ներկայացվել են հեղինակի զրքերը, հոդվածները, քաղաքական բնույթի երգիծանկարները:

¹⁴¹ Հովակիմյան Բախտիար Մ., Հայոց ծածկանունների բառարան (8000 հեղինակի 25000 ծածկանուն), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 2005, էջ 723:

¹⁴² Թովուզյան Հ., Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի (ՀՍ Հանրազգիտարան, էջ 88): Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի (ՀՀ Հանրազգիտարան, էջ 501): Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի (Ով ով է. Հայեր. Կենսագրական Հանրազգիտարան, էջ 488):

¹⁴³ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 5: Վարդանյան Ս., Խաչի ճանապարհ, «Ազգ» օրաթերթ, Երևան, 2000, 21 հունվարի, թիվ 9 (1977), էջ 6:

ու հայաստանակենտրոն մշակու-թային յուրատեսակ կառույց էր: Այն լուծարվել է հիմնադիր-նախագահ Գ.Սվազյանի և գրեթե բոլոր անդամների հայրենադարձությամբ:¹⁴⁴

Գ.Սվազյանը նաև Կարմիր բանակի օգնության ֆոնդի համար Սփյուռքում ծավալված հայրենասիրական շարժման կազմակերպիչներից էր, որն իր բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներով Սփյուռքի իր հայրենակիցների շրջանում հավատ է ներշնչել ՍՍՀՄ-ի և Կարմիր բանակի հաղթանակի նկատմամբ՝ կոչ անելով եռանդուն մասնակցություն ունենալ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան օգտին կատարվող հանգանակություններին: Եգիպտահայերը, սփյուռքահայ իրենց հայրենակիցների նման, ՍՍՀՄ հաղթանակի հետ էին կապում Հայ դատի վերանայման և պահանջատիրության հույսերը: «Սևան» միության հարյուրավոր անդամներ իրենց նպաստն են բերել նաև Կարմիր-բանակայինների համար տաք գուլպա, տաք հագուստ հյուսելու և մատակարարելու հանգանակությամբ:¹⁴⁵ Ինչպես նշում է Հովհ. Թովուզյանը, մեք-բերելով Գ.Սվազյանի խոսքերը, 1943թ. եգիպտահայ հասարակության բոլոր խավերն իրենց անմնացորդ մասնակցություն են ունեցել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան օգտին կազմակերպված հանգանակությանը՝ իրենց լուծման մուծելով հանուն մեծ նպատակի:¹⁴⁶ «...Գործաւորներ, աւուր հացի համար պայքարող ընտանիքի հայրեր, մրոտած ձեռքերով արհեստաւորներ ինքզինքնին կը գերազանցեն, իրենց կարողութենէն աւելին կը տրամադրեն այս ֆօնտին, ափսոսաւով եւ ներողութիւն խնդրելով որ շատ աւելին տալու ի վիճակի չեն, ու կը մերժեն մխիթարուիլ երբ իրենց կը հաւաստուի թէ իրենց տուածը հայրենասիրական տեսակետով խոշոր նշանակութիւն ունի Հայրենիքին առջեւ:

...Պարագան բոլորովին յուզիչ է դպրոցներէն ներս, ուր աշակերտութիւնը անօրինակ խանդավառութեամբ փարած է այս հանգանակութեան: Հոն, ...այդ փոքրիկ բերանները «Հայաստան» կը հոլովեն, թերթերու մէջ հրատարակուող

¹⁴⁴ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 297: Եգիպտոս (Հովհաննես Այվազյան, զվս. խմբ. տնօր., Արամ Սարգսյան, պատ. խմբ., Հայ Սփյուռք Հանրազգիտարան, Երևան, Հայկական Հանրազգիտարան հրատ., 2003, էջ 160):

¹⁴⁵ Մարտիրոսյան Հրաչյա, ...Մնայուն ու հարատևողը ոգու արարումներն են, «Հայք» օրաթերթ, Երևան, 1994, 19 հուլիսի, թիվ 52 (280), էջ 6: Վարդանյան Ս., Խաչի ճանապարհ, «Ազգ» օրաթերթ, Երևան, 2000, 21 հունվարի, թիվ 9 (1977), էջ 6:

¹⁴⁶ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 268:

ցանկերը խմբովին կը քննեն ու իրենց բերած փոքրիկ մասնակցութիւններուն մասին կը ճշտուողեն՝ տեսակ մը մրցում եւ նոյնիսկ բարի նախանձ դնելով իրենց մասնակցութեան մէջ: ...Այլ փոքրիկ գանձանակները գործոցներէն դուրս կը հանուին ու փոքրիկ թաթիկներով կը խորտակուին՝ պարունակութիւնը Հայաստանի հանգանակութեան ֆօնտին նուիրելու համար: ...Հէ՛յ, ձեր հոգւոյն մատաղ, հայու՛ լամուկներ: Եւ ո՞վ գիտէ թէ այս... փոքրիկ հայրենասէրին մէջ ապագայ Նելսոն Մտեփանեան մը չէ պառկած...

...Օ՛ն, գործելու ժամն է: Եւ այս անգամ ոչ թէ որբի խնդիր, չքաւորներու սնունդ ճարելու հարց ունինք, այլ, ո՞վ երանութիւն, Հայրենիքի օգնութեան սրբազան պարտականութիւն:

...Օ՛ն ուրեմն, գործի՛, Հայրենիքը մեզ կը դիտէ»:¹⁴⁷
Հանգանակված գումարները Եգիպտոսում ՍՍՀՄ դեսպանատան միջոցով առաքվել են Հայաստան:¹⁴⁸

Գրական-հրապարակախոսության հետ մեկտեղ նաև գեղարվեստի շնորհքներով օժտված Գ.Սվազլյանը միաժամանակ հմուտ և նրբաճաշակ ոսկերիչ էր: Նա գաղտնի պատրաստել և հայերի ու հատկապես անգլիացի և ամերիկացի զինվորների շրջանում ձրի տարածել է Սովետական Միության խորհրդանիշերով արծաթյա կրծքանշաններ՝ "Soviet Union Good!" («Սովետական Միությունը լավն է») ասելով՝ իր նպաստը բերել դաշնակից տերությունների կողմից համաշխարհային պատերազմում երկրորդ ճակատի բացմանը: Մատնությամբ եգիպտական իշխանությունները բռնագրավել և ոչնչացրել են 300 այդպիսի կրծքանշաններ, իսկ հեղինակին՝ որպես «չեզոք մտքեր պղտորող», կրկին ձերբակալել տվել:¹⁴⁹

ՀՕԿ-ին փոխարինելու էին եկել Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում ստեղծված Հայ ազգային խորհուրդները, որոնք կոորդինացնում էին Մայր Հայրենիքի հետ հարաբերությունները:

1945թ. հոկտեմբերին Հայ ազգային խորհուրդ է ստեղծվել նաև Կահիրեում (նախագահ՝ Ալեքսանդր Սարուխան), իսկ դեկտեմբերի 12-ին՝ Ալեքսանդրիայում (նախագահ՝ Ստեփան

¹⁴⁷ Սվազլյան Գառնիկ, «Պոռթկացե՛ք, Հայ զգացումներ», «Արեւ», Գահիրե, 1943, 17 դեկտեմբերի, թիվ 7599: Սվազլյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 36, 37, 38-39:

¹⁴⁸ Մարտիրոսյան Հրաչյա, ...Մնայունն ու հարատևողը ոգու արարումներն են, «Հայք» օրաթերթ, Երևան, 1994, 19 հուլիսի, թիվ 52 (280), էջ 6:

¹⁴⁹ Սվազլյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 5:

Շահպազ, անդամներ՝ Գառնիկ Սվազլյան, Հրաչ Գալընյան, Տիգրան Սեֆերյան, Համբար Դավիթ, բժ. Մարտիրոս Դեմիրճյան, Բարսեղ Օհանյան, Լևոն Փափազյան, Նուբար Գալընյան և Օսմիկ Պապիկյան): Ալեքսանդրիայի Հայ ազգային խորհրդի կարգախոսն էր՝ «Հայաստան՝ Հայոց, Հայր՝ Հայաստանի մէջ»:

Շատ չանցած անջատաբար ստեղծված Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի Հայ ազգային խորհուրդները միավորվել են կազմելով Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը:¹⁵⁰

Եգիպտահայ ազգային խորհուրդն իր մեջ ներառում էր ինչպես Ռամկավար-ազատական և Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունները, նույնպես և բազմաթիվ մշակութային-հասարակական («Տիգրան Երկաթ», «Երևան», «Սևան» և այլն), հայրենակցական, երիտասարդական և այլ միություններ: Եգիպտահայ ազգային խորհրդի նպատակն էր. «1) Պահանջել կցումը Խ. Հայաստանի՝ Թուրքիո կողմն բռնագրավված հայկական նահանգներում, որոնք ճշտված են Սևոյ դաշնագրով ալ: Պահանջել նաև նյութական վնասուց հատուցում. պահանջներ, որոնք ներկայացվեցան Սան-Ֆրանցիսկոյի խորհրդաժողովին Ամերիկահայ ազգ. խորհուրդին կողմն: 2) Ըլլալ ջատագով ներգաղթին և անոր սատարել: 3) Մեր դատին պաշտպանությունը հանձնել անվերապահորեն Խ. Հայաստանին, որ իր կարգին կվայելէ խորհրդ. Միության... պաշտպանությունը: 4) Մշակութային և հայրենասիրական կապեր հաստատել Մայր հայրենիքի հետ» և այլն:¹⁵¹

Եգիպտահայ ազգային խորհուրդն իրականացրել է մի շարք կարևոր ազգային ձեռնարկներ: Այսպես, 1946թ. Միավորված Ազգերի Կազմակերպության նստաշրջանին չորս լեզվով (հայերեն, արաբերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն) հուշագիր է ուղարկել՝ պատմական հավաստի փաստաթղթերի հիման վրա ներկայացնելով հայոց արդար դատը, ինչպես նաև հուշագրեր, դիմումներ, բողոքներ և այլ բնույթի գրություններ է ուղարկել ՍՍՀՄ, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին:

Անգնահատելի է Եգիպտահայ ազգային խորհրդի դերը Եգիպտոսից հայրենադարձության կազմակերպման գործում ևս: Խորհրդի նախագահ Ստ. Շահպազը, ստանձնելով այդ պար-

¹⁵⁰ Թովուկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 270:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 270-271:

տականությունը, հայտարարել է. «Եզիպտահայ ազգ. խորհուրդը հայարտ է, որ Ս. Հայաստանի կառավարությունը իրեն վստահեցավ այս հույժ հայրենասիրական գործը»:¹⁵²

Շուտով կազմվել է նաև Եզիպտահայ ներգաղթի կոմիտե, որը մեծապես նպաստել է քարավանների նախապատրաստման ու առաքման գործին: Կոմիտեն նախագահել է Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Եզիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Տեր Մամբրե արքեպիսկոպոս Սիրունյանը, անդամակցել են՝ Հակոբ Արամյանը, Գառնիկ Սվազյանը, Խաչիկ Հովհաննիսյանը, Ասատուր Պողիկյանը, Լևոն Տաճյանը, Հրաչ Գալընյանը, Համբար Դավթը, Ստեփան Շահպազը և Պերճ Պապիկյանը: Ներգաղթին արձանագրվելու համար Կահիրեում կազմվել են նաև թաղային ենթակոմիտեներ, որոնցում ընդգրկվել էին Առաքել Պատրիկը, Ստեփան Ունետյանը, Հարություն Մեքերյանը, Հովսեփ Թուրունճյանը, Նորայր Պելլերյանը և այլք: Ներգաղթել ցանկացողների ցուցակագրումը սկսելու հրահանգը մասնավոր հրատարակվելուց շատ չանցած՝ 1946թ. օգոստոսի 15-ից մինչև հոկտեմբերի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում, արձանագրվածների թիվը հասել է 10.000-ի: Եզիպտոսում լայն թափ էր ստացել նաև արտադրական արտելների կազմակերպման գործը:¹⁵³

Ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները տեղում ավարտելու և սփյուռքահայերի հայրենիք մեկնումն իրականացնելու նպատակով ՀՍՍՀ Ժողովմխորհի Ներգաղթի կոմիտեի նիստի որոշմամբ Եզիպտոսից հայրենադարձության հարցով լիազոր ներկայացուցիչներ են հաստատվել Հ.Հակոբջանյանը և Թ.Կատարյանը: ՀՍՍՀ կառավարության Ներգաղթի կոմիտեի Եզիպտոս գործուղված լիազոր ներկայացուցիչները և ներգաղթին աջակցող Եզիպտահայ կոմիտեներն իրենց գործունեությունը կոորդինացնում և բազմակողմանի աջակցություն էին ստանում Եզիպտոսում ՍՍՀՄ դեսպան Ա.Շապորինի և դեսպանության աշխատակից Գ.Շահնազարյանի միջոցով:¹⁵⁴

Գ.Սվազյանը մեծ ոգևորությամբ է ընդունել 1946թ. գնդվածային հայրենադարձության սկզբնավորման փաստը և

մեկնել է Լիբանան՝ անձամբ ականատես լինելու առաջին քարավանի մեկնումի պատմական իրադարձությանը: Հայրենադարձ, որն իրականություն էր դարձել նաև իր շուրջ երկու տասնամյակ ծավալած ազգային-գաղափարական կազմակերպված ու նպատակային գործունեության, ինչպես նաև հրապարակախոսական, գրական, գծանկար-երգիծանկարային ստեղծագործությունների շնորհիվ:

«Հայրենադարձը Սուրիա-Լիբանանեն (Ականատեսի վկայություններ եւ տպաւորութիւններ)» հոդվածում Գ.Սվազյանը մտորում է. «...Այս քանիտորոգ անգամն է, կը խորհիմ ինքնիրենս, որ այս ժողովուրդը կը շինէ, կը շէնցնէ, կը թողու ու կը հեռանայ...»

...Բայց, կը մխիթարուիմ յանկարծ՝ ասիկա վերջինն է: Ասիկա վերջնական զոհաբերութիւնն է: Ա՛լ լմնցավ: Ա՛լ այսուհետեւ Հայաստանի մէջ մեր դրած իւրաքանչիւր քարը, զարկած իւրաքանչիւր գամը, տնկած իւրաքանչիւր ծառը մերն է, մեր գաւակներունն է, մեր թռռներունն է: Ասկէ՝ զոհողութիւններու այսքան սրտաբուխ պատրաստականութիւն ամենքին մօտ: Ա՛յս է պատճառը, որ այնքան նաւաբերութիւններէ յետոյ այս ժողովուրդը ամուր փարած է Ներգաղթի փրկարար լաստին եւ սրտատրոփ կ'սպասէ Ներգաղթի նաւուն, անոր մէջ տեսնելով իր փրկութիւնը:

...Ու պահ մը այսպէս քարացած կը դիտեն հեռացող, հորիզոնին կապոյտին մէջ սուզուող նաւը, երանի տալով անոնց որոնք իսպառ փշրեցին իրենց գաղթականի ցուպը եւ թոթափեցին աքսորի ճամբաներուն արիւնն ու փոշին...»:¹⁵⁵

1947թ. սեպտեմբերի 4-ին բուռն խանդավառության մթնոլորտում ճանապարհվել է «Պրեդա» շոգենավը, որը Հայաստան է բերել 1.680 հայրենադարձվող Եզիպտահայերի¹⁵⁶ առաջին քարավանը (այլ տվյալով՝ 1.669 մարդ, 486 ընտանիք¹⁵⁷):

Եզիպտոսից կազմակերպված առաջին քարավանի հետ իր բազմանդամ ընտանիքով Մայր Հայաստան է ներգաղթել նաև հայրենադարձության ազգային-գաղափարախոս Գ. Սվազյանը,

¹⁵² Լույս տեղում, էջ 271:

¹⁵³ Սեփյուռքյան Հովհիկ, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980թթ.), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատ., 1985, էջ 198:

¹⁵⁴ Լույս տեղում, էջ 208, 209:

¹⁵⁵ Սվազյան Գառնիկ, «Հայրենադարձը Սուրիա-Լիբանանեն (Ականատեսի վկայություններ եւ տպաւորութիւններ)» (մաս 1, 5), «Արեւ», Գահիրե, 1946, 21 Սեպտեմբերի, 3 Հոկտեմբերի: Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 52, 53, 61, 62:

¹⁵⁶ Թովուդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 271:

¹⁵⁷ Սեփյուռքյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 229:

որը սակայն Հայրենիքում կարճատև կյանք ունեցավ՝ ընդամենը չորս ամիս ապրեց, բայց և այնպես Սփյուռքում նրա ծավալած երկարամյա գրական-հասարակական գործունեությունը բարձր է գնահատվել Հայրենիքում, և Ավետիք Իսահակյանի նախագահությամբ օրոք նա ընտրվել է ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ:¹⁵⁸

Եգիպտահայ հայրենադարձների շուրջ հազար հայերից բաղկացած երկրորդ և վերջին քարավանը, 1947թ. աշնանը Եգիպտոսում բռնկված խղերայի համաճարակի պատճառով, մեկնել է՝ շուրջ մեկ տարի անց՝ 1948թ. օգոստոսի 22-ին՝ հայրենիք բերելով արդեն 2.018 մարդու¹⁵⁹ (այլ տվյալով՝ 2.023 մարդ, 580 ընտանիք¹⁶⁰):

Ընդհանուր առմամբ, 1947-1948թթ. Եգիպտոսից հայրենադարձվել է մոտավորապես 4.000¹⁶¹ հայ (այլ տվյալով՝ 3.692 մարդ, 1.066 ընտանիք¹⁶²):

Եգիպտոսից հայրենադարձության դադարի հետ մեկտեղ լուծարվել է նաև Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը, որը գործել է ընդհուպ մինչև 1948թ..¹⁶³

Ձանգվածային հայրենադարձությունից ավելի քան վեց տասնամյակ անց առավել արդիական և գործնական են հնչում ներգաղթի իմաստն ու արժեքը լուսաբանող՝ Գ.Սվազյանի հանրագումարի բերող հետևյալ իրատեսական խոսքերը, որոնք նա արտասանել է «Սփյուռքահայությունը եւ ներ-աղթը» ելույթում, 1946թ. հոկտեմբերի 19-ին՝ ներգաղթին նվիրված ժողովրդային մեծ հավաքույթի ժամանակ. «Ձանգուածային ներգաղթի հռչակումի առիթով աշխարհի բոլոր մասերու վրայ ի յայտ եկած է խանդավառ երեւոյթ մը ըլլայ Մայր Հայրենիքի, ըլլայ գաղթաշխարհի մէջ: Այս իրողութիւնը կը փաստէ ինքն իրեն:

¹⁵⁸ Գրական տեղեկատու. Հայաստանի Սովետական գրողների միության անդամներ. 1934-1974, կազմող Հայկ խաչատրյան, Երևան, «Հայաստան» իրատ., 1975, էջ 691: Խաչատրյան Հայկ, Գրական տեղեկատու, Երևան, «Սովետական գրող» իրատ., 1981, էջ 424: Խաչատրյան Հայկ, Գրական տեղեկատու. 1934-1986, Երևան, «Սովետական գրող» իրատ., 1986, էջ 516:

¹⁵⁹ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 272:

¹⁶⁰ Մեխքեսթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 232, 241:

¹⁶¹ Եգիպտոս (Հայ Սփյուռք Հանրագիտարան, էջ 154):

¹⁶² Մեխքեսթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 241:

¹⁶³ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 272:

...Եւ ասիկա այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ. ինչու՞ մեր լեզուն եւ մեր ինքնությունը անվթար պահելու համար դարերով գերմարդկային պայքար, կռիւ ենք մղեր...

Ինչո՞ւ այս ժողովուրդը, որ շարունակ գաղթել է եւ ուր որ կանգ է առել իսկոյն դարոց մը եւ եկեղեցի է շիներ...

Ինչո՞ւ մեր հոյակապ մտաւորականները եւ կրթական մշակները կախաղաններու վրայ ճոճուեր են...

Ինչո՞ւ Տեր-Ջօրի մէջ միլիոն մը անթաղ զոհեր տուեր ենք...

Ինչո՞ւ մեր քոյրերը իրենց պատիւը դահիճներու ձեռքէն խլելու համար ձեռք-ձեռքի բռնած Եփրատի հորձանքներու մէջ գահավիժէր են՝ մահն արհամարհելով...

Մենք տուեր ենք այս անհամար զոհերը, թափեր ենք այս ծով արիւնն ու արցունքը՝ անվթար պահելու համար ժողովուրդի խտեալը ու կանգուն պահելու համար Հայրենիքի գաղափարն ու գիտակցութիւնը:

Հաջողէ՞ր ենք մեր այս առաքելութեան մէջ: Ասոր պատասխանը վիթխարի «ԱՅՈ՛» մըն է: Եւ ասոր փաստը այն է, որ այսօր աշխարհի բոլոր ցամաքամասերուն բոլոր անկիւններէն՝ սկսեալ Սուրիա-Լիբանանէն, Հունաստանէն, Բուլղարիայէն, ...Ռումինիայէն, Պարսկաստանէն, ...Եգիպտոսէն, Սուդանէն, Հաբեշստանէն, Ֆրանսայէն, Ամերիկայէն, Հնդկաստանէն մինչեւ հեռաւոր Հնդկաստան, ...մինչեւ հեռաւոր Աւստրալիան՝ ...Հայրենիքի ներգաղթի կոչին կը պատասխանեն՝ «ՆԵՐԿԱՅ»...

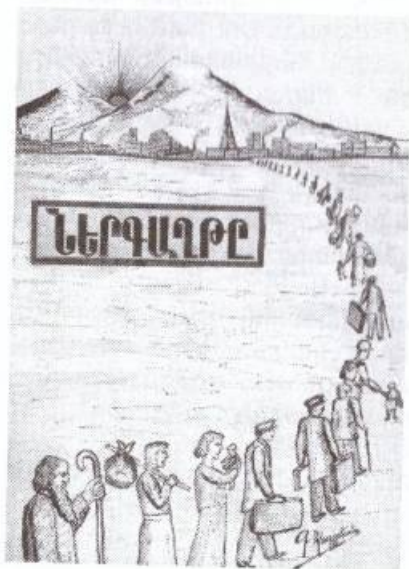
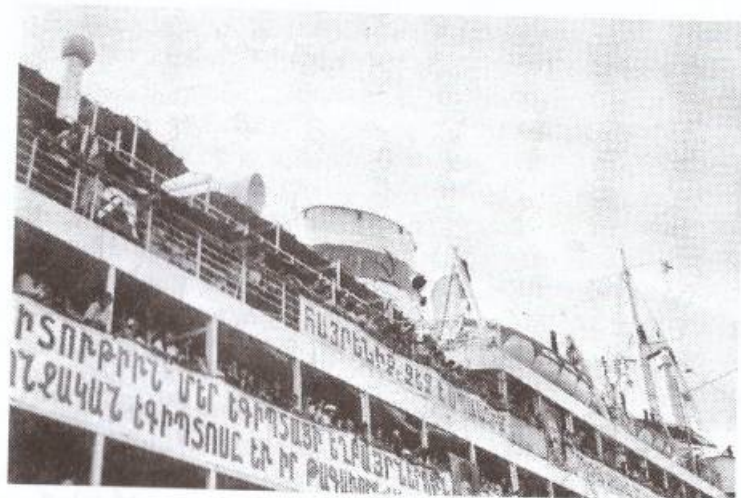
Սրտերը վէր եւ ճակատները բարձր. հայութիւնը ...իր հարազատ հայրենիքը կը վերադառնայ:

Հայրենիք մը, որ ոչ միայն պատիւ կը բերէ հայութեանը, այլ պատիւ կը բերէ մարդկութեանը, պատիւ կը բերէ մանաւանդ քաղաքակրթութեանը:¹⁶⁴

Այնպես որ, 1946-1948թթ. զանգվածային ներգաղթը Հայրենիքը վերագտնելու Սփյուռքի մեր հայրենագրկված առաջին և երկրորդ սերունդների հայրենակիցների հոգու խորքում անթելված և գաղափարահայրենասիրական առումով արթուն պահված երազանքի դրսևորումն էր, պատմական իրողություն, որը կյանքի կոչվեց Մայր Հայաստան-Սփյուռք կազմակերպված գործակցության և ազգային-գաղափարական անսակարկ հայրենասիրության շնորհիվ: Գործակցություն, որը, առանձին ղեպքերում և ընդհանուր առմամբ, ուսանելի օրինակ կարող է

¹⁶⁴ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, էջ 62, 63, 65:

ծառայել նաև մեր օրերում՝ Հայաստան-Սփյուռք նոր որակի հարաբերություններում:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ԲՈՒՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արմինե Կոնդակչյան (ԱՄՆ)

Խորին շնորհակալություն Սփյուռքի նախարարությանն այս շատ հետաքրքիր ու պատմական անդրանիկ գիտա-ժողովին հրավիրելու համար:

Ես՝ օտար ավերում ծնված մի հայուհի, տարիներ ի վեր կարդացել ու լսել եմ ստալինյան բռնությունների մասին: Թե ինչպես Ստալինի իշխանության օրոք 20 միլիոն ԽՍՀՄ անմեղ քաղաքացիներ զոհ են գնացել բռնատիրական ճնշումներին՝ սկիզբ առած դեռևս 20-30-ական թվականներից: Կատարված ոճրագործությունները մնացել էին պատմության ծալքերում, և քիչ բան գիտեինք այդ և հատկապես տարբեր ժամանակներում Հայրենիք ներգաղթած հայերի ճակատագրի մասին:

Այն քողարկված էր Խորհրդային Միության երկաթյա վարագույրով: Եղբայրական, «դրախտավայր» Խորհրդային լոգունգների պրոպագանդան փորձել է ծածկել իր անմարդկային ու դաժան արարքները:

Երևանի Ազգային արխիվում եմ այժմ պահվում շուրջ 21.000 հայրենադարձ բռնադատվածների գործեր, որոնք վերաբերում են 1920-1953թթ.: Շատ ցանկեր դեռևս գաղտնի են պահվում: Հազարավոր անձանց փաստաթղթեր արխիվ հանձնված չեն, շատերն անհայտ են կամ գտնվում են Մոսկվայում, Սանկտ Պետերբուրգում և այլուր:

Բռնադատվածների այս ցանկն առաջին անգամ տպագրվել է 1990 թվականին՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» և «Республика Армения» պաշտոնաթերթերում: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության նախարար Զուհիկ Հարությունյանի (ՊԱԿ-ի ղեկավար էր 1988-1990) օրոք բացվեցին ՀՀԱՄՆ արխիվները: Նա իր ամբողջ ընտանիքով 1949թ. հունիսի 14-ին աքսորված էր (նրա կյանքն ընդհատվեց 2006թ. մայիսին, վթարի ենթարկված ինքնաթիռի մեջ):

Այս վերոնշյալ հունիսի 14-ը սարսափազդու և տխրահռչակ այն օրն է, երբ 1949թ. լուսաբացին հազարավոր հայերի, հիմնականում՝ հայրենադարձների, բռնի ուժով հավաքեցին ու անասունների պես ապրանքատար վագոններով կամ սայլերով աքսորեցին:

1949թ. հունիսի 14-ին երկրորդ անգամ ձերբակալվեցին նաև 1930-ականներին բռնադատված և ազատված հարյուրավոր հայեր՝ ինչպես Հայաստանից, այնպես էլ ԽՍՀՄ մյուս բնակավայրերից:

Որպես ազատ աշխարհի ազատ մարդ արարած՝ դժվարանում եմ զսպել ցասումս, երբ կարդում եմ բոլշևիկյան և հետո՝ ստալինյան բռնապետությունների զոհ դարձած իմ ազգի պատմությունը: Տարիների հեռվից նորից ցավ եմ ապրում, երբ մտածում եմ, թե ինչ ձևերով են ոտնահարել մեր ինքնասիրությունը և իրավունքները, թե ինչպես մի արյունոտ ձեռք փորձել է պարտադրել Ձապել Եսայանին, Եղիշե Չարենցին, Ակսել Բակունցին, Աղասի Խանջյանին...

Իսկ աքսորներում դաժան ու անմարդկային ձևերով վերաբերվել են կամ ուղղակի գնդակահարել նրանց՝ մի ամբողջ ազգի ընտրանուն և նրա բազմահազար անմեղ զավակներին:

Մեր գերդաստանից 2 հոգի՝ քեռիս և հորաքույրս, իրենց ընտանիքներով հայրենադարձվել են:

Այս նյութով խորապես հետաքրքրվելու շարժառիթը 2006թ. հունիսի 14-ի այն հուզիչ հանրահավաքն էր, որի ակամատեսը եղա Հայաստանի Հանրապետություն կատարած իմ հերթական այցելություններից մեկի ժամանակ՝ սկսած 1990 թվականից:

Մեծ հետաքրքրությամբ լսեցի այդ օրվա բանախոսներին՝ բռնաճնշվածներին նվիրված հուշաքարի մոտ:

Այդ օրվանից իմ մեջ մի անհանգստացնող միտք ծագեց՝ պրպտելու և իմանալու ավելին:

Անցել է ավելի քան 2 տարի, ու ես այդ ընթացքում ծանոթացել եմ հայրենադարձների մասին գրված ընդհանուր բովանդակությամբ գրքերի ու հոդվածների, կատարել եմ բռնաճնշվածների մասին արխիվային հետազոտություն 1694 գործերից, զոռացել վերապրողներից մի քանիսի հետ, ձայնագրել, հավաքել եմ վկայագրություններ, նամակներ, դիմումներ, բողոքներ, նկարներ և անգամ սիրալիր նամակներ «Հայր Ստալինին»:

Նկատի ունենալով, որ բռնաճնշումների մասին քիչ են հրատարակված նյութերը, ես նպատակադրվեցի գրել անմարդկայնորեն տառապած հազարավոր բռնադատվածների պատմությունը, որոնցից մոտավորապես 4000–5000-ը, արդեն խոր

ծերության հասած, ապրում են ՀՀ-ում, իսկ որոշ մասը՝ արտերկրում:

Գրքերը, որ ինձ օգնեցին այս լայնածավալ նյութի մասին տեղեկություններ քաղել, հետևյալներն են.

1. Ամենավաղը Հովիկ Մելիքսեթյանի 1975թ., տպագրված «Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Խորհրդային Հայաստան» գիրքն է:

Ինչպես պարզ է վերնագրից, հեղինակը միայն անդրադառնում է ցեղասպանության հետևանքով տեղահանված ու 1915թ. կոտորածներից գաղթական դարձած հայերի ներգաղթին դեպի Խ. Հայաստան:

Հասկանալի պատճառներով հեղինակն իր ժամանակների հրամայականով ջատագովում է անում բոլշևիկների սիրալիր ու գրկաբաց վերաբերմունքը հայրենադարձների նկատմամբ: Երկարաշունչ գովասանքներից հետո շատ կարճ ու կողմնակի ձևով արտահայտվում է մի քանի բացասական երևույթների մասին, որոնց հետևանքով ոչ բոլոր հայրենադարձները գտան հարմարավետ օթևան ու բարվոք ապրելակերպ: Որոշ բացթողումների պատճառով եղան դժգոհողներ ու զղջացողներ, որ կամեցան հետ վերադառնալ: Գրքի վերջում էլ մի քանի էջ հատկացրել է ՀՕԿ-ի (Հայ օգնության կոմիտե) գործունեությանը, ուր նորից փառահեղ կերպով է ներկայացնում ՀՕԿ-ի աշխատանքը: Սփյուռքից հանգանակված բոլոր գումարները իբրև թե ամենայն բարեխղճությամբ տրամադրվեցին հայրենադարձների համար լավ բնակարաններ կառուցելուն և այլ կարիքներ հոգալուն: Եթե եղել են որոշ սայթաքումներ, դրանք էլ վերագրում են Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության սադրանքներին: Մելիքսեթյանը ոչ այս և ոչ էլ երկրորդ գրքում՝ «Հայրենիք Սփյուռք առնչություններ» (1982թ., չի նշում) բռնաճնշումների մասին:

2. Ամենաօգտակար աղբյուրը հանդիսացավ 1999թ. տպագրված պ.գ.թ. Արմենակ Մանուկյանի «Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953թթ.» գիրքը: Այս գրքում մանրամասն ու հերթական կարգով նշված են բռնաճնշվածների բոլոր տվյալները՝ թվաքանակը, տարեթվերը, տևողությունը և այլ տեղեկություններ: Այդ թվականներին ՀՀ-ից բռնաճնշվել է 42 հազար մարդ:

3. Մանուկյանի երկրորդ գիրքը վերաբերում է բռնաճնշված հոգևորականներին: Գրքի վերնագիրն է «Հայ առաքելական

բռնադատված հոգևորականները 1930-38թթ.: Նա երկու գրքերում էլ չի առանձնացնում հայրենադարձներին, մանավանդ հայրենադարձ բռնաճնշվածներին, սակայն լինելով ՊԱԿ-ի գնդապետ՝ իր ծավալուն փաստալից արխիվային աշխատությամբ շատ օգտակար եղավ ծանոթացնելու համար, թե ինչ կատարվեց Հայաստանում այդ 33 դժնի տարիներին:

4. Հաջորդ աղբյուրը եղավ Սասուն Գրիգորյանի ընդարձակ (2000 էջանոց)՝ հանրագիտարանը՝ **«Հավերժության հուշամատյան»**-ը (2002թ.), ուր զետեղված են բոլոր ժամանակների զոհվածները՝ սկսած աշխարհամարտերից մինչև ստալինյան տարիներ: Սասուն Գրիգորյանի երկրորդ աշխատությունն է երկհատորյա **«Մուսաները չլռեցին»** նույնքան շահավետ գիրքը:
5. Հոգեբույժ Հարություն Մինասյանի **«Բռնաճնշված հայ բժիշկները»** գրքում նշված են 411 բժիշկների անունները:
6. Հաջորդ պատմական սկզբնաղբյուրը Բ. Գ. Ղ. Վերժինե Սվազյանի **«Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ»** (Երևան, 2000 թ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.) գիրքն է, որտեղ ներկայացված են Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ շատ ականատես վերապրող հայրենադարձների վկայությունները, ովքեր ճաշակել են նաև ստալինյան աքսորի դառնությունները:
7. Հաջորդ աղբյուրը պ. Գ. Թ. Քնարիկ Ավագյանի **«Հայ Աւետարանական Եկեղեցու Բռնադատուած Քարո-զիչները (1937-1938թթ.) (Ըստ Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի Փաստաթղթերի), («Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պէյրուք, 2003, հ. ԻԳ, էջ 441-498)** ծավալուն փաստագրական հոդվածն է, որտեղ վերլուծության հետ ներկայացված են բռնադատված հայ ավետարանական հոգևորականների հարցաքննությունների արձանագրությունները: Նույն հեղինակին է պատկանում նաև **«ՊԱԿ-ի փաստաթղթերը Հայաստանում Կաթոլիկ Եկեղեցու բռնադատված հոգևորականների մասին (1928-1937 թթ.)** (Մովսես Խորենացի» հանդես, Երևան, 2008, թիվ 1-2, էջ 34-46) հոդվածը, որտեղ վերլուծված և հատվածաբար ներկայացված են որոշ հարցաքննությունների արձանագրություններ:

Աշխատանքս սկսեցի արխիվից, որտեղ պահվում է բռնադատվածների 21 հազար գործ:

Այբբենական կարգով առանձնացրի 1694 գործ, ինչը բավարար թիվ է գիտական հետազոտություն կատարելու համար:

Ուսումնասիրությունը սկսեցի բռնաճնշվածների անձնական տվյալները լուսաբանող 20 հարցերից բաղկացած հարցաշարից՝

1. Ազգանուն, անուն, հայրանուն
2. Ծննդյան թիվը
3. Ծննդյան վայրը
4. Բնակության վայրը
5. Քաղաքացիությունը
6. Կրթությունը
7. Մասնագիտությունը
8. Կուսակցական պատկանելությունը
9. Երկիրը, որտեղից ներգաղթել է
10. Հայրենադարձության տարեթիվը
11. Բռնադատվելու տարեթիվը
12. Բռնադատվելու պատճառը
13. Դատավճիռը
14. Աքսորավայրը
15. Արդարացվելու մասին տեղեկանք
16. Բռնադատման ենթարկված ընտանիքի անդամները
17. Ընտանիքի անդամների մասին տվյալներ
18. Ոստիկանների անունները
19. Վճռի պատճենը
20. Փաստաթղթի որոնման տվյալները - ֆ, ց, գ

Արխիվային գործերի ծավալները տարբեր են, մի քանի էջից սկսած մինչև 20, 30 և մի քանի հարյուր էջ: Օրինակ՝ կա մի ընտանիքի մասին գործ, որ շուրջ 350 էջ է:

Ուսումնասիրված գործերից առանձնացրել ու կազմել եմ 11 տարբեր ցուցակներ:

Ի-ին ցուցակ

Առաջին ցուցակում 19-րդ և 20-րդ դարերում ծնվածներն են:

2-րդ ցուցակ

Երկրորդ ցուցակում ծննդավայրերն են, ուր կա 11 երկրի անուն:

Մեծ մասամբ Արևմտահայաստանում ծնվածներն են, բայց գրված է «Թուրքիա», 1381 մարդ: Ցավոք, շատ հաճախ ոչինչ էլ գրված չէ, թե որ գյուղից է տվյալ անձը: Գյուղի անունը չկա: Երկրորդ մեծ խումբն Իրանում (Պարսկաստան) ծնվածներն են, այնուհետև գալիս է Սուրիան և հերթական կարգով մինչև մեկ անձ՝ Կիլիկիայից:

3-րդ ցուցակ

Երրորդ ցուցակը վերաբերում է կրթությանը: Այստեղ կազմել են 18 ենթաբաժին, այսինքն՝

ա. անգրագետ

բ. կիսագրագետ

գ. գրագետ

տարրական կրթություն ունեցողներից մինչև բարձրագույն և այլն:

Մեծաթիվ են կիսագրագետները՝ 495 մարդ, և անգրագետները՝ 288 մարդ: Այս երկու խմբերի մեծ մասը եկել է Թուրքիայից: Այս հանգամանքն ունի իր բացատրությունը: Մշակութային կենտրոն Կ. Պոլսից բացի՝ մյուս վիլայեթներում ապրող հայերը կամ ենթակա էին խտրականության, կամ էլ ուղղակի գրված էին ուսումնական կենտրոններից, որովհետև գիտենք, թե ինչպես վանքերը, որ գիր ու գրականության օջախներ էին, թալանվում ու ավերվում էին թուրք ու քուրդ ջարդարարների կողմից:

Ըստ ցուցակի՝ գրագետ է 415 հոգի: Այստեղ կա 81 մարդ՝ համալսարանական բարձր կրթությամբ, որոնք մեծ մասամբ գալիս էին եվրոպական և մի քանի այլ արևելյան երկրներից:

Հաջորդ մեծաթիվ խմբում 3-րդ դասարան ավարտածներն են՝ 38 հոգի:

4-րդ ցուցակ՝ Զբաղմունք - Occupation

4-րդ ցուցակում ներկայացված է աշխատանքի կամ զբաղմունքի պատկերը:

Այստեղ կա 40 զբաղմունք՝ հաշվապահ, ավտոմեխանիկ, հացթուխ, վարսավիր և այլն: Ամենամեծ թիվն է բանվորական տարրը (labor)՝ 425 հոգի, նորից՝ մեծ մասամբ Արևմտահայաստանից և մի քանի այլ արևելյան երկրներից:

Երկրորդ մեծաթիվ խումբը գյուղ-աշխատավոր (կոլեկտիվիստ) կոլեկտիվում-գյուղատնտեսությունում աշխատողներն են՝ 367 մարդ:

88 մարդ գործազուրկ է:

3 հոգու գործերում նշված է տնտեսուհի-տանտիկին: Կան նաև 99 հոգի, կանայք, ովքեր կամավոր մեկնել են աքսորվող ամուսնու հետ:

66 հոգի նշված է որպես հաշվապահ, 57-ը՝ ուսուցիչ, 51-ը՝ վարորդ, 11 հոգի՝ հոգևորական: Ինչպես հայտնի է Մանուկյանի ուսումնասիրությունից, հատուկ խիստ հալածանք կար հոգևորականների և ընդհանրապես կրոնի ու եկեղեցու դեմ: Նրանք կամ զնդակահարվել են, կամ էլ մատնվել սովամահության, որովհետև եկեղեցուց ստացվող եկամուտ-ներ այլևս չկային. եկեղեցիների շենքերը պայթեցվել, ավերվել էին:

Հայտնված են մեկ գիտնական ու մեկ ակադեմիկոս: Այս 40 խումբ զբաղմունքից բացի, փաստել են 64 այլ մասնագիտություններ ունեցող մարդ: Սույն մասնագիտությունների շարքում են, օրինակ՝ մեկ ջութակահար, մեկ դիրիժոր-խմբավար, մեկ մուշտակագործ և այլն:

Ուզում են առանձին անդրադառնալ բարձրագույն մասնագիտական որակավորում ունեցող 157 մարդու՝ բժիշկներ, ուսուցիչներ, ինժեներներ, գյուղատնտեսներ, գիտնականներ, նկարիչներ, իրավաբաններ, հոգևորականներ, դերասաններ, գրողներ, երաժիշտներ և այլն:

5-րդ ցուցակ՝ Կուսակցական պատկանելություն - Party membership

5-րդ ցուցակը վերաբերում է կուսակցական պատկանելությանը: Մեկ մարդու գործում գրված է՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամ: Ենթադրում են, որ սա այն խիզախ մարդն է եղել, որ խոստովանել է իր դաշնակցական լինելը, չնայած այս ինքնաբացահայտումն այնքան էլ մեծ բան չի փոխվել նրա ճակատագրում, որովհետև, ինչպես պարզվում է 6-րդ ցուցակից, անգամ նրանք, ովքեր նախքան ներգաղթելն արդեն հրաժարված են եղել ՀԽՍՀ-ից, միևնույն է, անխտիր գնդակահարվել են: Համարվել են որպես գաղափարակիրներ և այդ հիմքի վրա էլ հալածվել են: Այս մարդիկ պիտակվել են որպես հակասովետ ու վտանգավոր ազգայնամուլներ:

99 մարդու գործի մեջ գրված է կոմունիստ կամ կոմերիտական: 1505 մարդ էլ անկուսակցական են:

6-րդ ցուցակ՝ Բռնաճնշումների պատճառները

Այս ցուցակում արել են վեց բաժանում՝ սկսած ամենամեծ թվից՝ 611 մարդ հակասովետական գործունեության պատճառով, 596 մարդ՝ սահմանն անցնելու, 132՝ մարդ

տարբեր պատճառներով, 70 մարդ՝ տրոցկիստ և 7 մարդ բանվորական միություն (սինդիկատ) հիմնելու պատճառով:

Ինչպես վերևում նշեցի, դաշնակցական որակվածները համարյա անխտիր գնդակահարվել են, մի քանիսն էլ քանի անգամ ձերբակալվել ու աքսորվել են: Եղել են դեպքեր, որ ներգաղթելու պատրաստված հայրենադարձից պահանջվել է գրավոր հրաժարվել իր կուսակցությունից, սակայն վերջինս կամ մերժել է, կամ էլ ահավոր հոգեկան իրավիճակից կրել է սրտի նոպա, կամ ուղեղային կաթված: Հենց այսպիսի պատճառով իմ ամուսնու քեռին 1946թ. Բեյրութից հայրենադարձների գրանցման սենյակում ստացել է ոչ մահացու կաթված ու սենյակից դուրս է քշվել:

Տրոցկիստները մեծ մասամբ հալածվել են 1930-ականներին:

Սահմանն անցնողները բոլորն էլ դատվել են որպես քրեական հանցագործներ:

Բռնաճնշումների պատճառների մեջ՝ մի շարք ցինիկ ու շշմեցնող մեղադրանքներ կան, օրինակ կան անգլերեն լեզվին տիրապետողներ, որ որակվել են որպես Անգլիայի լրտես, կամ ֆրանսերեն իմացողներ, որ գրպարտվել են որպես Ֆրանսիայի լրտեսներ: Բնական է, որ բոլոր նրանք, ովքեր ներգաղթել էին եվրոպական կամ արևելյան երկրներից, գիտեին նրանց լեզուն:

Մեկ այլ մեղադրանք էլ կա, օրինակ՝ մեկ անձ խնջույքի ընթացքում խմել է կենաց դաշնակցության կամ գերմանական բարձր տեխնիկայի համար, կամ գրույցի ժամանակ արտահայտվել է, որ «Աղասի Խանջյանին սպանել է Բերիան և ոչ թե ինքնասպան է եղել»: Կամ էլ մեկի տնից հայտնաբերել են անբաղձալի գրականություն: Մի դեպքում էլ 30 կիլոգրամ չոր խոտհարդ է վառվել, սակայն կոլեկտիվում աշխատող պահակին ձերբակալել են որպես կոլխոզին պատկանող հարստությունը դիտավորյալ ոչնչացնողի: Կոլեկտիվում մեքենան փչացել է, ուրեմն դիտմամբ է արել, որ կոլեկտիվի աշխատանքը կանգնի: Երեխայի ամուսնը Սասուն է դրել, ուրեմն ուզում է թուրքիա գնալ և ազատագրել Սասունը: Նամակ է ստացել Պարսկաստանից, ուրեմն կապեր ունի և լրտես է:

7-րդ ցուցակ՝ Պատավճիռներ – Verdicts

7-րդ ցուցակը վերաբերում է դատավճիռներին, որ կայացրել են զանազան եռյակներ կամ էլ զինվորական տրիբունալներ:

Պատժաչափերը սկսվում են մեկ տարուց մինչև տասը կամ տասնհինգ տարի, կամ ցմահ բանտարկություն:

Այս ցուցակն ընդգրկում է 18 ենթաբաժանումներ: Տասը տարով բռնաճնշվել, աքսորվել կամ ազատագրվել են 478 մարդ:

Մահապատիժ (գնդակահարություն) է նշանակվել 296 մարդու:

Բազմաթիվ անգամ պատժվողներ են եղել՝ շատ անգամ նույն հանցանքի համար՝ 64 հոգի: Եղել են անձինք, որ պատժվել են երեք անգամ, տարբեր թվականներին, օրինակ՝ 1930թ., հետո 37, 49 թվականներին: Կա մեկ հոգի, որ չորս անգամ է պատժվել: Մեկ մարդ էլ կա, ում 40 տարի բան-տարկության են նշանակել և հետո փոխել են ցմահ ազատա-գրկման:

Կարճատև ազատագրումը եղել է 1-3 տարով, մեծ մասամբ՝ երևան քաղաքի բանտում:

13 անձինք ազատագրվումից ազատվելուց հետո դատապարտվել են ծայնագրկման՝ ընտրության իրավունք չունեցողներ:

Այս ցուցակից պարզվում է, որ 71 հոգի հետագայում չեն արդարացվել: Սա նշանակում է, որ այս անձինք չեն ունեցել ընտանիքի անդամներ, որ դիմեին դատարան մեղադրյալի գործերը վերանայելու համար, կամ ցանկություն, կարողություն չեն ունեցել դատարան դիմելու: Թերևս էլ երկրից մեկնել են կամ մահացել:

Պատժամիջոցները բաժանված էին 2 կարգի: Առաջին կարգի դատավճիռ ստացողները գնդակահարվել են, իսկ երկրորդ կարգիներն ազատագրվել են մեկից մինչև 10, 15, 20 տարով կամ ցմահ բանտարկության են ենթարկվել:

8-րդ ցուցակ՝ Ընտանիքի մասին տեղեկանք

Այս ցանկում ընդգրկված են ցույց է տալիս ընտանիքի անդամներով ազատագրված 495 հոգի՝ ամուսնացած և երեխատեր բռնաճնշվածներ:

Այս թվից առանձնացված է 152 երեխա՝ նորածինից մինչև պատանի:

Ցավալի երևույթ է կանանց և մանավանդ երեխատեր մայրերի ներկայությունը Սիբիրի տալգաներում, ուր ցրտի աստիճանը ծնունդ հասնում է մինչև -50°, և ավելի ցավալի է երեխաների վիճակը, որոնք ծնվել ու մեծացել են խոպան

աքսորավայրերում կամ էլ, վատթարագույն դեպքում, ցրտից կամ հիվանդությունից մահացել են:

Եթե հաշվի առնենք, որ ամեն մի սերունդ 30 տարի է տևում, ուրեմն 40-ական թվականներին աքսորված երեխաները, եթե նորմալ կյանքով ապրեին իրենց բնակավայրերում, 2 սերունդ կունենային իրենց կայացած ընտանիքներով, այսինքն՝ մի քանի գյուղ լցնող բազմություն:

Մի այլ հետևանք էլ այն է, որ աքսորավայրերում հասակ առած երեխաները մեծացան օտար ազդեցությունների ներքո, խառն ամուսնություններով կորան մեր ազգի աճի թվաքանակից:

Մի խոսքով՝ երեխաների կորուստը կորուստ է նաև մեր ազգի գենոֆոնդից:

Այսպիսի դժբախտ երեխաներից է Ռազմիկ Երեմյանը, ով իր ինքնակենսագրական գրքի մեջ՝ «Դժոխքի շեմին», նկարագրում է իր ողբերգական 12-րդ տարեդարձի օրը Սիբիրում:

Դժվար չէ երևակայել, թե քանի-քանի դժբախտ տարեդարձներ են տեղի ունեցել աքսորի ճանապարհին և աքսորավայրերում: Քանի-քանի անմեղ նորածիններ, դեռ իրենց առաջին տարեդարձն անգամ չտոնած, մահացել են, և նշվել է նրանց մահվան տարեթիվը: Ողջ մնացածները հետագայում չեն ցանկացել անգամ հիշել նման տխուր տարեդարձներ:

9-րդ ցուցակ՝ Ընտանիքի մյուս անդամները

Մի առանձին ցուցակ կազմված է ընտանիքի մյուս անդամների վերաբերյալ, այսինքն՝ բռնաճնշվողի հայրը, մայրը, մեծ մայրը, մեծ հայրը, քույր-եղբայրը և մյուս ազգականները: Նրանք 99 հոգի են:

10-րդ ցուցակ՝ Եռյակի մասին

Այսինքն՝ դատավճիռ կայացնող ոստիկանները կամ քննիչները: Այս տխրահռչակ խմբից հաճախ կրկնվում են Ամատունի, Ակոբով, Մուղդուսի և Գևորգով անունները:

33 մարդ էլ դատավճիռ են ստացել ոչ թե եռյակից, այլ Զինվորական տրիբունալից:

11-րդ ցուցակ՝ Աքսորավայր

Այս ցուցակի մեջ կան ութ տարբեր աքսորավայրեր: Ամենաշատը Սիբիր աքսորվածներն են՝ 469 մարդ, 2-րդ մեծ խումբը Ալթայի երկրամաս ուղարկվածներն են՝ 191 մարդ, 3-րդը՝ Երևանի բանտը՝ 183 մարդ:

Կա նաև Ղազախստան ուղարկված 27 հոգի: Հաջորդը Տաշկենդն է՝ 5 մարդ:

Այդ օրերի դժնի քաղաքականությունը նպատակ ուներ խուսան, անմարդաբնակ տարածքները լցնել ծրի մարդուժով, ուր զբաղվում էին վար ու ցանքով, անտառահատմամբ ու շինություններ կառուցելով: Օրինակ՝ անվանի ու տաղանդավոր Գևորգ Քոչարը աքսորվել է Սիբիր 15 տարով և զբաղվել է շինարարական գործերով, այսինքն՝ իր տաղանդը փոխարեն ի գործ դնելու իր հայրենիքի օգտին, ծրիաբար շենացրել է ուրիշ մի վայր: Բազմաթիվ հայ մտավորականներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, ինժեներներ զբաղվել են չարքաշ բանվորությամբ, այսինքն ծառահատությամբ, բարաքներ կառուցելով, հող հերկելով և անգամ գոմաղբ մշակելով: Սա փոքրաթիվ հանրապետության համար մեծ կորուստ է եղել ու հասցրել է մեծ հարված՝ թե՛ մտային, թե՛ մշակութային, թե՛ հոգեբանական ահավոր հարված:

Եղածը բացատրելը շատ հեշտ ու շահավետ է նման արարքներն արդարացնել կամեցողների համար: Որևէ ոճիր կարելի է ճարտարորեն բացատրել, բայց ոչ մի երկարաշունչ բացատրություն չի նշանակում, թե ոճիրն իրավացի ու ճիշտ էր:

Հազարավորները հետմահու արդարացվեցին, ոմանցից ներողություն հայցվեց, օրինակ՝ Պարույր Հայրիկյանի պարագայում: Բայց և այնպես աղետը մնաց աղետ, ու հետևանքները մինչ օրս չեն վերացել ու լիովին չեն սրբագրվել:

Համենայն դեպս, մեր իրողությունից չպետք է անհետանան այս դառը դեպքերը, որպեսզի դրանք երբեք չկրկնվեն:

Արմենուհի Ստեփանյան

XX դարում իրականացված հայոց ներգաղթի երրորդ փուլն ընդգրկում է 1946-1948 թվականները, որի ընթացքում աշխարհի շուրջ տասնհինգ երկրներից մոտ 100 հազար մարդ¹⁶⁵ ներգաղթեց Խորհրդային Հայաստան:

Թե՛ ընդգրկման ծավալով և թե՛ մարդկանց թվաքանակով նախորդ և հաջորդ փուլերի համեմատությամբ սա ամենամեծ ներգաղթն էր, որը խորհրդահայ պատմագրության մեջ մտավ «Մեծ հայրենադարձություն» անունով:

Հարկ է նշել, որ դարեր շարունակ գաղթ ու տեղահանություն ապրած հայ ժողովրդի պատմության մեջ մեծ կարևորություն ունեցող ու նշանակալից այս իրադարձությունն առ այսօր չի արժանացել պատշաճ ուշադրության և տակավին չի ստացել իր պատմական գնահատականը: Մինչդեռ այս ներգաղթը ցեղասպանությունից հետո Սփյուռքը ձևավորած և առաջին սերունդը տված հայության մի մասի տունդարձն էր, դարեր ի վեր տարանջատված հայ ժողովրդի երկու հատվածների մեկտեղումը Պատմական հայրենիքից մնացած այս փոքրիկ հողակտորի վրա:

1946-1948թթ. ներգաղթն, անշուշտ, ուներ իր քաղաքական նախադրյալները, որոնց համառոտակի կուզենայինք անդրադառնալ:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, երբ Սովետական Միությունը հաղթանակով դուրս եկավ ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում, երկրի միջազգային վարկանիշը հասավ իր բարձրակետին:

Պատերազմի վերջերը մոռանալ էին տվել 1937թ. բռնաճնշումները, որոնց զոհ էին գնացել 1920 և 1930-ականներին ներգաղթածներից շատերը: Ժողովուրդը վայելում էր հաղթանակի բերկրանքը, իսկ Ստալինի պաշտամունքը կիզակետին էր հասել, քանի որ նրան էին վերագրվում հաղթանակի

դափնիները: 1946-1948թթ. ներգաղթողներից շատերն իրենց գրպաններում պահում էին Ստալինի լուսանկարը:

1945թ. նոյեմբերին սովետական կառավարությունը հայրենիք վերադառնալու հրավերի կոչ հղեց պատերազմի տարիներին տարբեր պարագաներում արտասահմանում հայտնված սովետական քաղաքացիներին (միաժամանակ նրանց ներում շնորհելով), ինչպես նաև 1917թ. բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո արտասահմանում ձևավորված «սպիտակ էմիգրացիային», որին, ի դեպ, վերջիններս գրեթե չարձագանքեցին:

Օգտվելով առիթից՝ Սովետական Հայաստանը նպատակահարմար գտավ վերսկսել պատերազմից առաջ ընդհատված հայրենադարձությունը՝ այդ հարցով միջնորդելով Սովետական Միության կառավարության առջև: Պատերազմի տարիների Հայաստանը մարդկային մեծ կորուստներ էր ունեցել, և բնակչությունը նվազել էր մեկ միլիոնից, որը Հայաստանի կարգավիճակի փոփոխությամբ էր սպառնում: Ներգաղթը լուծելու էր նաև դեմոգրաֆիկ այս խնդիրը: Սովետական կառավարությունը որոշում կայացրեց թույլատրել արտասահմանում բնակվող և Սովետական Հայաստան ներգաղթել ցանկացող հայերի վերադարձը:¹⁶⁶ Մինչ այդ հայտարարությունը, Սովետական Միությունը, օգտվելով 1925թ. դեկտ. 17-ի սովետաթուրքական պայմանագրի ժամկետը լրանալու առիթից, տարածքային պահանջներ էր ներկայացրել Թուրքիային՝ դիտելով այդ որպես հաշտության պայմանագրի նախապայման:¹⁶⁷

Դեռևս մինչև Երկրորդ աշխարհամարտը, Ստալինը, վերագնահատելով սովետական իշխանության արշալույսին (1921թ.) Թուրքիային զիջած հայկական տարածքների ռազմավարական նշանակությունը, մտածում էր վերադարձնել դրանք: Այդ ծրագրում զգալի դեր էր վերապահված Սփյուռքին: Սա է վկայում այն փաստը, որ սփյուռքահայերի դիմումներն՝ ուղղված ՍՍՀՄ կառավարությանը, օգտագործվեցին Թուրքիային ներկայացված տարածքային պահանջների հիմնավորման համար:

¹⁶⁵ Զանգվածային ներգաղթի արդյունքում Հայաստան է եկել 89750 մարդ (տե՛ս Հ.Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Եր., 1985, էջ 274): Մնացածը ներգաղթել են անհատական թույլտվությամբ՝ փոքր խմբերով: Այդ հաշվարկներով, 1946-1948թթ. ներգաղթողների մոտավոր թիվը կազմում է 100 հազար:

¹⁶⁶ Սովետական Միության կառավարության պաշտոնական հայտարարությունը վերատպվեց տեղական թերթերում (տե՛ս «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, 14 դեկտեմբերի, 1945թ.):

¹⁶⁷ "Советский союз на международных конференциях периода Великой отечественной войны (1941-1945 гг.), сборник документов, т. 6, 1980, стр. 314-321:

Այդ լուրը, թևածելով աշխարհով մեկ, ալեկոծեց համայն հայ Սփյուռքը: Բարձրացավ հայրենասիրական մի հզոր ալիք «Դեպի Հայաստան» կարգախոսով, որն օրակարգի հարց դարձրեց ներգաղթը:¹⁶⁸

Հայաստանի կառավարությունը, պահը նպատակահարմար դիտելով, հարց է բարձրացնում կենտրոնական իշխանության առջև Ղարաբաղն ու Նախիջևանը վերադարձնելու մասին,¹⁶⁹ որտեղ կարելի էր բնակեցնել ներգաղթած հայերին, քանի որ Հայաստանի առկա տարածքը քիչ հնարավորություն էր տալիս: Կար դրա իրական հնարավորությունն ու հիմնավորումը, բայց չարվեց: Մինչդեռ՝ Սփյուռքը շարունակում էր ալեկոծվել արևմտահայկական հողերի պահանջատիրության խնդրով:

Ներգաղթի վերաբերյալ Սով. Միության որոշման հրապարակումից հետո սկսվեց ներգաղթի նախապատրաստական փուլը և ողջ թափով գործի դրվեց սովետական քարոզչության մեքենան: Այդ գործին լծված էին ինչպես Սփյուռքի հասարակական կազմակերպությունները, այնպես էլ սովետահայ մտավորականության ներկայացուցիչները (Հր.Աճառյան, Մ.Սարյան, Դ.Դեմիրճյան, Ավ.Իսահակյան և ուրիշներ), նաև հատուկ նախապատրաստված ազիտատորներ:

Սփյուռքի մամուլում տպագրվում էին նյութեր Հայաստանում ծավալվող բնակարանաշինության, մթերքի գների իջեցման մասին,¹⁷⁰ հիմնարկ-ձեռնարկությունների և մտավորականության կոչերն ու ուղերձները «Հայրենիքը սպասում է ձեզ» խորագրով: Կազմակերպվում էր «Ճանչանք հայրենիքը» թեմայով դասախոսությունների շարք, որն ուղեկցվում էր ֆիլմերի, գրքերի, ալբոմների և այլ նյութերի ցուցադրումով,

¹⁶⁸ Տեղին է նշել, որ արևմտահայկական հողերը վերադարձնելու խոստումները դեռ չէին խաղում իրանահայերի ներգաղթի դեպքում, քանի որ Արևմտյան Հայաստանը նրանց բնօրրանը չէր (բացառությամբ ժամանակին Պարսկաստան գաղթած արևմտահայ փոքրաթիվ խմբերի): Վերջիններս Սովետական Հայաստան ներգաղթեցին հիմնականում այն պատճառով, որ ի դերև եղան Իրանի հյուսիսում հայկական ինքնավարություն ստեղծելու հույսերը, հետևաբար և պիտի սաստկանային ազգային ու կրոնական հալածանքները հայերի նկատմամբ:

¹⁶⁹ Հարցը բնարկման առաջարկվեց Ադրբեջանի կառավարությանը, որը տարածքի փոխանակման առաջարկ էր անում (Ղարաբաղն ու Նախիջևանը՝ Վեդու, Մասիսի, Կրասնոսելսկի շրջանների փոխարեն), ինչը անընդունելի համարվեց (տես՝ Ա.Քոչինյան, Հայրենիքը փշալարի մեջ, «Գարուն» (երիտասարդական ամսագիր), № 3, եր., 1989, էջ 47-56:

¹⁷⁰ Տես Ա.Գևորգյան, էջեր հայրենադարձության պատմությունից, Բանբեր, Հայաստանի արխիվների (ԲՀԱ), 1969, № 2, էջ 119-125:

որտեղ Հայաստանը ներկայացվում էր որպես ծաղկող ու բարգավաճող, ամեն բարիքով լեցուն երկիր, ինչն, անշուշտ, չէր համապատասխանում իրականությանը:

Հիրավի, դժվար է մեղադրել մարդկանց, որոնք առ այսօր պնդում են, թե իրենց «խաբելով բերեցին»:

Բայց կային և ոչ քչերը, որոնք առավել սթափ էին նայում իրավիճակին, գիտակցելով, որ հետպատերազմյան շրջանում երկիրը կարող էր ունենալ բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ, և իրենց որոշակի դժվարություններ են սպասում: Այսպես մտածողները հայրենիք էին գնում՝ իրենց աշխատանքով հայրենիքի վերաշինմանը նպաստելու պատրաստակամությամբ: Նրանք իրենց հետ տանում էին ոչ միայն անձնական իրեր, այլ նաև աշխատանքային-մասնագիտական գործիքներ, սարքեր, հաստոցներ ու մեքենաներ, արտադրական հումք, մշակութային արժեքներ:

Թե՛ Հայաստանում, թե՛ Սփյուռքում կային և շատերը, որոնք վաղաժամ էին համարում ներգաղթը. նրանք գտնում էին, որ թեպետև Հայաստանը չի եղել ռազմական գործողությունների թատերաբեմ, սակայն ունեցել է կորուստներ և տնտեսապես քայքայված վիճակում է: Պատերազմի տարիներին քաղաքային շինարարությունը կաթվածահար էր, հետևաբար կար և բնակարանային սղություն: Երկիրն այդ վիճակում պատրաստ չէ մարդկանց մեծ թվաքանակ ընդունելու, տեղավորելու ու կերակրելու:

Չնայած ներգաղթին կողմ և դեմ կարծիքներին՝ մարդիկ հազարներով ցուցակագրվում էին Սփյուռքի բոլոր համայնքներում արագ կազմավորված ներգաղթ կոմիտեներում՝ անքուն գիշերներ անցկացնելով հերթերում, շտապելով օր առաջ Հայաստան գնալ: Ինչպես բնորոշում էին ներգաղթողները՝ «խենթություն եկած էր վրանիս, ամենս ալ ներգաղթով հիվանդացած էինք: Օրվան խոսակցության նյութը այն էր, թե ով արձանագրվեցավ և ով չհաջողեցավ: Այդ օրերուն, ներգաղթին դեմ խոսողը ազգի դավաճան կնկատվեր»: Եվ այսպես սկսվում է ներգաղթը:

Առաջին ծանոթությունը սովետական երկրի հետ տեղի ունեցավ ընդունման կայաններում (Բաթում, Բաքու, Ջուլֆա),¹⁷¹

¹⁷¹ Բաթումը համարվում էր Հայաստանի «հյուսիսային դարպասը». այդ ճանապարհով գալիս էին արևմտահայերը: Ջուլֆան ու Բաքուն համարվում էին «հարավային դարպաս», որով անցնում էին պարսկահայերը:

երբ նորեկները դեմ առ դեմ բախվում են դառն իրականությանը՝ տեսնելով սև հացը կշեռքին, այն դեպքում, երբ իրենց հետ վերցրած սննդամթերքը ստիպում էին ջուրը նետել, ասելով, թե տեղ հասնելուն պես ամեն ինչ կունենան: Տեղացիները մոտենում ու հարցնում էին, թե ինչու եք եկել, մի՞թե իրենց ապրած երկրներում ավելի վատ էր վիճակը: Տեսածը և լսածը սառը ցնցուղի ազդեցություն է ունենում, մարդիկ հասկանում են, որ խաբված են, սակայն հետդարձի ճանապարհն արդեն փակ էր: Ականատես ներգաղթողը պատմում էր, որ դեռևս նավի վրա, քարավանապետերին կանչում էին և պահանջում այն մարդկանց ցուցակը, որոնք ծառայել են տվյալ երկրի բանակում:¹⁷²

Երբ բեռնատար վագոններով նորեկներին տեղափոխում էին Հայաստան, մարդիկ դեռ հույս ունեին, որ իրենց այլ պայմաններ են սպասում հայրենիքում: Սակայն, տեղ հասնելուն պես հասկացան, որ Հայաստանում վիճակն ավելի լավ չէ: Տեղացիների հագուստը, խանութների դատարկությունը, մթերքի կտրոնները, հացի հերթերը ի չիք դարձրին «ծաղկող» հայրենիքի միջոց: Տեղաբաշխման սխալ քաղաքականության հետևանքով էլ ավելի խորացավ հուսահատությունը: Տեղաբաշխելիս հաճախ քաղաքաբնակներին ուղարկում էին գյուղական վայրեր ու թողնում անօգնական՝ միայնակ կիսավեր տներում: Լինում էր և հակառակը, երբ գյուղաբնակ հողագործներին տեղավորում էին քաղաքներում, որտեղ նրանք անելիք չուներին: Սա ներքին տեղափոխությունների ու դժգոհությունների տեղիք էր տալիս:

Նորեկ հայրենադարձներին բնակարանով ու աշխատանքով ապահովելը մասամբ տեղի էր ունենում ոչ պակաս կարիքավոր տեղացիների հաշվին, ինչն իր հերթին դժգոհություններ էր առաջացնում վերջիններիս մեջ և սրում եկվոր-տեղացի փոխադարձ հարաբերությունները:

Եկվորները պահանջում էին իրենց խոստացվածը և չստանալով՝ դժգոհում, իսկ տեղացիներն էլ բողոքում էին նորեկների ներկայությունից, քանի որ եղածն իրենց էլ չէր բավարարում: Ներգաղթողների համար կային և ինտեգրման այլ խնդիրներ, որոնց ստորև կանդրադառնանք և որոնք լուրջ խոչընդոտ էին նրանց ադապտացման գործընթացում:

Սովետական երկիրը չուներ ինտեգրման քաղաքականություն, և դրա կարիքն էլ չուներ, քանի որ երկիր մտած յուրաքանչյուր անձ, ում մանավանդ շնորհվում էր սովետական քաղաքացիություն, պարտադրված էր վերափոխվել՝ իշխող գաղափարախոսությանը համապատասխանել, հարմարվել ու փորձել սեփական ջանքերով տեղ գտնել տեղի հասարակության մեջ: Սովետական ղեկավարությունն ուներ նորեկներին վերադաստիարակելու որոշակի ծրագիր, որն իրագործում էր հետևողականորեն: Այդ նպատակով կազմակերպվում էին քաղաքապամուկներ, հատուկ դասընթացներ՝ նորեկներին կոմունիստական ոգով դասիարակելու և մարքսիզմ-լենինիզմի ուսմունքին ծանոթացնելու: Նորեկները, որոնց համար բարդ էր ու անհասկանալի թե՛ նյութը, թե՛ լեզուն (արևելահայերեն՝ ռուսերեն տեղմիներով շաղախված), թե՛ նպատակը, աշխատում էին խուսափել պարապմունքներից: Նման դեպքերում նրանց նկատմամբ կիրառվում էին պատժամիջոցներ, որոնք համարվում էին դաստիարակիչ միջոցառումներ. ստիպողաբար էին բերում՝ սպառնալով զրկել աշխատավարձից կամ հեռացնել աշխատանքից:

Քաղաքապամուկներից գատ բացվում էին և երեկոյան դպրոցներ անգրագետների ու հայերեն չիմացողների համար (ինչպիսիք կային Սիրիայի, Իրաքի գյուղական բնակավայրերից), բացվում էին ռուսերենի և արևելահայերենի դասընթացներ, որոնք կարճատև կյանք ունեցան: Սրանով սահմանափակվում էր իշխանությունների հոգատարությունը նորեկների հանդեպ: Մնացած հարցերում նորեկ ներգաղթողը մնացել էր մեն-մենակ ու անօգնական իր համար օտար, խորթ ու անհասկանալի պայմաններում, տեղի հասարակության մեջ իր տեղն ունենալու անզոր ջանքերում: Իսկ խորթն ու անծանոթը շատ էր: Ներգաղթած հայերը եկել էին սովետական կարգերին տրամագծորեն հակառակ քաղաքական համակարգի և տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակներ ունեցող երկրներից: Նրանք որևէ պատկերացում չուներին սովետական երկրի գաղափարախոսության ու գոյություն ունեցող արժեքային համակարգի մասին: Նույնիսկ նրանք, ովքեր արտասահմանում համայնավարական էին, նորից պատկերացում չուներին սովետական համայնավարության մասին: Մի ներգաղթած

¹⁷² H. Jack Tourjan, Search for Homeland, New York, 1987, p. 87.

կոմունիստ ասում էր. «Մեր գիտցած կոմունիստը բոլորովին տարբեր է, ասոնց ըսած-ըրածը իրարու հետ չէ բռներ»:¹⁷³

Տարբեր էին ներգաղթողների պատկերացումները սեփականության մասին: Արտասահմանում սեփական գործ, ձեռնարկություն, խանութ-սրճարան ունենալը խրախուսվում էր և բնութագրում էր անհատին՝ որպես ձեռներեց, գործարար մարդու: Խորհրդային երկրում մասնավոր գործունեությունը ոչ միայն արգելվում, այլև քրեորեն պատժվում էր՝ հակառակ արտասահմանում քարոզչության ժամանակ տրված հավաստիացումներին: Ներգաղթած արհեստավորները, հատկապես դերձակներն ու կոշկակարները, տներում մասնավոր պատվերներ էին ընդունում՝ շատ թե քիչ տանելի գոյություն ապահովելու նպատակով: Նրանց աշխատանքի մասին գիտեին և հսկում էին շրջսովետների ֆինբաժինները: «Ֆինբաժինին մարդը» նորեկ արհեստավորների ահն ու սարսափն էր, որն իրավասու էր ոչ միայն տուգանել, այլև աշխատանքի գործիքներ առգրավել (նաև՝ խուզարկության արդյունքում հայտնաբերած հումքը, պատրաստի արտադրանքը): Ներգաղթողի համար միանգամայն անհասկանալի էր, թե ինչու մարդն իրավունք չունի իր արհեստով աշխատել և հոգալ իր կարիքները և ինչպես կարող է մասնավոր աշխատանքը համարվել նույնքան պատժելի, որքան թերակշռումն ու գողությունը: Ֆինբաժնի հետապնդումից ու խուզարկություններից խուսափելու համար նորեկները սովորեցին կաշառք տալ, որը, ինչպես և «փափախ անել»-ը առաջին դասերն էին, որ սերտեցին աղապտացման գործընթացում:

Ինչպես ասվեց, ներգաղթածներից շատերն իրենց հետ բերել էին սարքավորումներ, հաստոցներ, մեքենաներ, որոնք իսկույն պետականացվում էին: Մնալով գործարանների բակերում՝ բերած թանկարժեք տեխնիկան փչանում էր, ինչը վրդովմունք էր առաջացնում հայրենադարձների մեջ, որոնք զրկված էին այդ մեքենաները գործարկելու իրավունքից: Նրանց դժգոհությունն իր հերթին որակվում էր որպես կապիտալիստական վնասակար մտածողության արդյունք:

Ներգաղթածների համար նոր էր և աշխատանքի ու վարձատրման կարգը: Արտասահմանում աշխատողը ստանում էր շաբաթավարձ, Հայաստանում՝ ամսավարձ: Սակայն դա այնքան զարմանալի չէր թվում, որքան այն, որ ընտանիքի ամսա-

կան ծախսն ավելին էր, քան վաստակածը: «Արտասահման ասիկա չըլլալիք բան է, - պատմում էր բանասացը, - եթե մարդը չաշխատեր, ընտանիքը չպահեր ծույլ է կըսեինք, բայց աշխատես և ընտանիքդ անոթի մնա, ասիկա չլսված բան է»: Անսովոր էր նաև այն, որ հաճախ աշխատանքը կորցնելու վախից, ստիպված էին լինում անվարձահատույց աշխատել դեկավարի, բարձր պաշտոնյայի համար: Այստեղ նույնպես բերվում էր արտասահմանի հետ համեմատականը, երբ նման պարագայում շռայլորեն էին վարձատրվում:

Ներգաղթողները չէին կարողանում ըմբռնել աշխատավարձից պահվող անգավակության հարկի իմաստը, որը նրանց կարծիքով բռնություն էր մարդու ազատ կամքի վրա և կանանց մղում էր անբարոյականության: Անհասկանալի էր նաև եկամտահարկը: Հայեցված ռուսերենով «պադախոդնի նալոգը», որը ներգաղթողները չփոթում էին «փարախոդնի նալոգ»-ի հետ՝ (իրենց բերած նավերի վարձը), և դրա մասին ստեղծվել էր հայտնի մի զվարճախոսություն. դժգոհելով այդ կարգից՝ ներգաղթողն ասում է. «Այսքան աղեն հոս եմք, սա փարախոդին նալոգը դահա չլմնցա՞վ»:

Շարունակելով ծանոթանալ ու հարմարվել կյանքի նոր պայմաններին, նորեկներն իրենց համար բացահայտեցին սովետական իրականության մեջ այնքան տարածված «տակից վաճառելու» առևտրի ծևը, որն այդպես էլ չյուրացրին, և նրանցից շատերը դատապարտվեցին իրենց անփորձության ու մեծամտության պատճառով:

Երևանում գործող «սև շուկան» ևս նորույթ էր հայրենադարձների համար: Նրանց պատկերացմամբ՝ դա ապօրինի, արգելված առևտուր էր, որը սակայն, «օրինականացած» էր Հայաստանում: «Սև շուկայում» հայրենադարձները վաճառում էին իրենց հետ բերած իրերից (հագուստ, կոշիկ և այլն)՝ ընտանիքի սնունդը հոգալու համար: «Սև շուկան» ոչ միայն առևտրի, նաև հանդիպման վայր էր, որտեղ ներգաղթողները կարող էին տեսակցել, նորություններ ու լուրեր փոխանակել և իրենց ցավերից խոսել: Նմանօրինակ մի վայր էր նաև Երևանում Ներգաղթ կոմիտեի շենքի դիմաց ձգվող երկարավուն այգին (ներկայումս Շահումյանի արձանի հետևն ընկած այգին), որը հայրենադարձներն անվանում էին «լացի այգի»: Տարբեր հարցերով Ներգաղթ կոմիտե եկող հայրենադարձներն այստեղ հանդիպում էին, իրար ցավ կիսում, պատմում միմյանց

¹⁷³ Մ.Բազարյան, Նամակներ «սովետական դրախտից», Եր., 1989, էջ 47:

դժվարություններից. «Որքան ցավ ու հառաչ, որքան լաց ու արցունք տեսած են այս թուփերը», - պատմում է բանասացը:

Ներգաղթողներն ստիպված էին հարմարվել և հոգևոր արժեքների փոփոխություններին կամ դրանց բացակայությանը: Նրանք տեղում համոզվեցին, որ կրոնն ու եկեղեցին, ինչպես նաև ժողովրդական տոներն ու ծեսերը, ոչ միայն անտեսված, այլև արգելված են սովետական երկրում: Ջարմանում էին, թե ինչպես կարելի է առանց եկեղեցու ամուսնանալ, առանց քահանայի հանգուցյալին հուղարկավորել կամ երեխային չմկրտել: Նրանք աստիճանաբար սովորեցին քրիստոնեական արարողությունները ծաղկած՝ տան պատերի ներսում անել և աղոթքն էլ շշուկով արտասանել, քանի որ «պատերն անգամ ականջ ունին»: Շատերն իրենց հետ սրբապատկերներ էին բերել, սակայն վախենում էին կախել պատերից՝ հասկանալով, որ կրոնական երկյուղածությունն ու պաշտամունքը չի քաջալերվում սովետական երկրում: Սակայն տեսնելով Մարքս - Էնգելսի ու Լենին-Ստալինի նկարները հիմնարկ-գրասենյակների պատերից կախած, հատկապես մեծահասակ ներգաղթածները երկյուղով հարց էին տալիս. «Մեղա՛, ասոնք ալ տեղացիներո՞ւն սուրբերն են»:

Ներգաղթողների հոգևոր արժեքներում կարևոր տեղ ուներ ցեղասպանության հիշողությունը, որի մասին արգելված էր խոսել Հայաստանում: Այն դեպքում, երբ արտասահմանում ամեն մի մանկիկ գիտեր եղեռնի մասին և իր մեծ մայրերի ու հայրերի ծննդավայրերի անունները, Սովետական Հայաստանում սերունդ էր աճում՝ անտեղյակ իր ժողովրդի պատմության եղբրական իրադարձություններից:

Այս մթնոլորտում ներգաղթողները, որոնք դեռևս մնում էին «անկողնմային»՝ ոչ մի կերպ չէին կարողանում լծվել սովետական գաղափարախոսության կառքին, ծուլվել տեղական մշակույթին:¹⁷⁴

Ներգաղթողների և տեղացիների համակեցությունն ու փոխներծեցումն ընթանում էր կենցաղային շփումներով, որի ընթացքում ձևավորվում էր փոխընկալման մեխանիզմը: Այդ ընկալումներում կարևոր տեղ ուներ արևմտահայերեն-արևելահայերեն խոսակցականը, որը ոչ այնքան խոչընդոտիչ էր, որքան սահմանային, եկվոր արևմտահային՝ արևելահայից տարբերող: Հարկ է նշել, սակայն, որ Երևանից դուրս՝

շրջաններում, երկբարբառ խոսվածքն ուներ փոխներծեցմանը խոչընդոտող նշանակություն. արևմտահայերենն անհասկանալի էր տեղական բարբառով խոսողներին և հակառակը՝ նորեկները չէին հասկանում բարբառով խոսող տեղացիներին:¹⁷⁵

Լեզվական փոխըմբռնումներում ամենաբնորոշը սակայն «ախպար» բառի երկատված ընկալումն էր, որն ինչպես հայտնի է, գրական եղբայր բառի արևմտահայ բարբառային տարբերակն է, ինչպես «ախպեր»-ը՝ արևելահայերենում: Եթե արևմտահայերը «ախպար» բառն օգտագործում էին հարազատ-բարեկամին դիմելիս, ապա տեղացիներն այն կրկնում էին հեզմական շեշտադրությամբ՝ նկատի ունենալով հենց եկվորներին, ինչը վիրավորական էր նկատվում վերջիններիս կողմից: Կարևոր է նշել, որ սկզբնական շրջանում ներգաղթողներին անվանում էին «նորեկ» կամ «նորեկող»՝ ի տարբերություն նախորդ փուլերի ներգաղթածների, որոնց անվանեցին «հին եկող»: «Ախպար» բառը տարածում գտավ 1948թ.-ից՝ սկզբնապես Երևանում, ավելի ուշ՝ ներգաղթողներով բնակեցված Հայաստանի այլ վայրերում: Կարճ ժամանակ անց կիրառության մեջ մտավ բառի հոգնակի ձևը՝ «ախպարներ», այս պարագայում ձեռք բերելով մենք - դուք անջրպետող նշանակություն, վերածվելով ինքնատիպ սուբեթնոնիմի:¹⁷⁶ Ներգաղթողների համար այս անվանումը վերածվեց ճակատին դրոշմած խարանի, որի հետևանքն էր մերժումն ու մեկուսացումը, և ձևավորվեց ներգաղթողների ներթնիկ խումբը:¹⁷⁷

¹⁷⁵ Այս հարցի մասին մանրամասն տես՝ Ա.Ստեփանյան, Հայրենադարձների ու տեղացիների փոխընկալման լեզվական դրսևորումները, Հայ ժողովրդական մշակույթ XII, Ե., էջ 147-153:

¹⁷⁶ Կարևոր է նշել, որ եթնոսի ներսում սուբեթնիկ խմբերի և նրանց մշակույթի ընկալումը «մենք-դուք» տարբերակմամբ, դիտարկելի է առհասարակ եկվոր տարրի նկատմամբ: Բավական է թվարկել սուբեթնոնիմի կարգավիճակ ձեռք բերած այնպիսի անվանումներ, ինչպես «կռո», «գյալմա», «թաժախայ» և այլն (այս հարցի մասին մանրամասն տես՝ Յ.Մարության, Դ.Վարդումյան, Վարդենիսի շրջանի հայության ներթնիկ շերտերը. փոխհարաբերության հարցեր. - Արդի եթնոմշակութային գործընթացները Հայաստանում. 1: Հանրապետական գիտական նստաշրջան, Եր., 1997, էջ 18-20):

¹⁷⁷ Տեղի հասարակության կողմից եկվորին չընդունելու, մերժելու օրինակը կրկնվեց 1990-ականներին՝ Ադրբեջանից Հայաստան գաղթած հայության նկատմամբ, որոնք նույնպես օտարվեցին «մենք-դուք» տարբերակմամբ և համապատասխան սուբեթնոնիմով «փախստական», «թուրք» (այս հարցի մասին տես՝ Յ.Խառատյան, Մենք և նրանք, հասարակությունը և փախստականները. - Հայ-ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ, Եր., 2000):

¹⁷⁴ Մ.Բազարյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

Այստեղ կուզենայինք անդրադառնալ 1946-1948թթ. ներգաղթողների կազմում զգալի տոկոս կազմող (20 հազարը՝ ընդհանուր 100 հազարից) իրանահայերի խմբին,¹⁷⁸ որոնք, չնայած իրենց մեծ թվաքանակին, սկզբնապես վրիպել էին տեղացիների ուշադրությունից, քանի որ հիմնականում ծագումով արևելահայ էին (բացառությամբ արևմտահայերի փոքրաթիվ խմբերի): Չնայած այդ հանգամանքին, նրանք ունեին աղապտացման ու ինտեգրման իրենց ուրույն խնդիրները, քանի որ օտարված էին թե՛ տեղացիներից՝ որպես դրսից եկածներ, և թե՛ բախտակից արևմտահայերից, որոնք նրանց չէին դիտում որպես սփյուռքահայեր:

Տեղացիները նրանց անվանեցին «պարսկաստանցի» կամ «պարսիկ»,¹⁷⁹ որը նույնքան վիրավորական էր վերջիններիս համար, որքան «ախպար»-ը՝ արևմտահայերի: Ավելի ուշ իրանահայերը նույնպես անվանվեցին «ախպարներ», որն այս դեպքում արդեն ձեռք բերեց առավել ընդհանրացնող նշանակություն, այն է՝ ոչ տեղացի, դրսից եկած հայ:

Կենցաղային հարթություն փոխադրված տեղացի – նորեկ փոխադարձ անհանդուրժողականությունն իր անդրադարձն ունեցավ և ամուսնական կապերի վրա: Երկու կողմից հնչում էր նույն կարգախոսը՝ «Մենք տեղացիին աղջիկ չենք տար, չենք ուզեր», «Մենք ախպարին աղջիկ տվողը չենք ու չենք ուզի»: Չնայած դրան, խառնամուսնություններ, անշուշտ, տեղի էին ունենում, իսկ ընտանեկան վեճերի պարագաներում, հարսի թերացումը կամ դժգոհությունը նրա հանդեպ վերագրվում էր վերջինիս «ախպարական» կամ «տեղացի» ծագմանը:¹⁸⁰

¹⁷⁸ Տես՝ Ա.Ստեփանյան, Իրանահայերի ներգաղթը 1946-1948թթ., Հայ ժողովրդական մշակույթ XIV, Եր., 2007, էջ 282-287:

¹⁷⁹ Այսօր էլ Հայաստանում ներգաղթած իրանահայերին հաճախ անվանում են պարսիկ, որը վիրավորական է ընկալվում վերջիններիս կողմից: Այս փաստը արծանագրեցիկն էր և վերջերս Իրան կատարած ուղևորության ընթացքում: Հայաստան գնացած-եկած շատ իրանահայեր դժգոհում էին, որոնց իրենց տեղացիները «պարսիկ» են անվանել և այդ պատճառով նրանք չեն ուզում մշտապես բնակվել Հայաստանում: Հարկ է նշել, XXդ. սկզբին գաղթական արևմտահայերը, հատկապես սասունցիները, «պարսիկ» անվանումը տալիս էին ողջ Արարատյան դաշտի բնակչությանը՝ նկատի առնելով, հավանաբար, վերջիններիս պարսկական լծի տակ գտնվելու երկարատև ժամանակա-ընթացքը: Ներգաղթող պարսկահայերին տրվող «պարսիկ» անվանումը համեմատաբար նոր ժամանակների ընկալում է, որը մենք առաջին անգամ արձանագրեցինք 1970թ. Ապիտակի շրջանում:

¹⁸⁰ Այս հարցի մասին մանրամասն տես՝ Ա.Ստեփանյան, Հայրենադարձների ենթախմբի ինքնագիտակցության դրսևորումներն ամուսնական կապերում,

Ներգաղթողների և տեղացիների միջև անջրպետի խորացմանը նպաստեց 1948թ. վերջերից սկսած ընդհանուր անհանդուրժողականության մթնոլորտը: Ներգաղթողները համարվում էին «անվստահելի»՝ բառի լայն առումով, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Սա սովետական երկրի պետական ներքին քաղաքականությունն էր, որը հետո բերեց իր դառն պտուղները: Ներգաղթողին չէին վստահում բարձր պաշտոն, ղեկավար դիրք, պատասխանատու աշխատանք: Ղեկավարության մարմինները, ուժային կառույցները պարզապես տաբու-ացված էին նրանց համար, ինչը պահպանվեց մինչև խորհրդային իշխանության վերջին տարիները:

Պետական անվստահությունն ու տեղացիների օտարոտի վերաբերմունքն, ի վերջո, փոփոխություններ առաջացրեց ներգաղթողների էթնիկ ինքնության մեջ ձևավորելով սուբէթնիկ ինքնության գիտակցում՝ օտար յուրայինների մեջ, հայ, բայց ոչ հայաստանցի, գոնե առնվազն՝ ոչ նման տեղացի հային: Այս առթիվ Ամերիկա արտագաղթածները պատմում են, թե «երեսուն տարի Հայաստանում պայքարեցինք հայաստանցի դառնալու համար, բայց *ախպար* մնացինք, հիմա եկանք Ամերիկա, այստեղ մեզ հայաստանցի են ասում»: Սա նոր սփյուռքի օտարումն էր «հին» Սփյուռքից:

Ներգաղթածներից շատերը նշում էին, որ սոցիալական դժվարությունները սկզբնական շրջանում թերևս հաղթահարելի էին, սակայն առավել դժվար էր ընտելանալ օտարացմանը, անվստահությանը, թերագնահատմանը և ներգաղթողի ու տեղացու նկատմամբ եղած տարբերակված մոտեցմանը:

Վիճակն էլ ավելի բարդացավ, երբ ողջ սովետական երկրում վերսկսվեցին քաղաքական հալածանքներն ու աքսորը: Դրանից չկարողացան խուսափել և ներգաղթածները:¹⁸¹ Նրանց աքսորը հիմնավորելու համար լուրեր էին տարածվում, և թերթերում նյութեր էին տպագրվում «ախպարների կազմակերպած սաբոտաժների», Երևանի խմելու ջրի թունավորման և այլ «չարագործությունների» մասին: Նրանց ազատում էին աշխատանքից առանց որևէ հիմնավորման կամ ազատելու

Ընտանիքի հետագոտման հիմնախնդիրները, Հանրապետական գիտական կոնֆերանսի նյութեր, Եր., 2001, էջ 92-94:

¹⁸¹ Ա.Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953թթ., Եր., 1999, էջ 220-222, 228: Ա.Վիրաբյան, 1949թ. զանգվածային բռնագաղթած-ները Հայաստանում, «Երեկոյան Երևան», 20 հունիսի 1988 թ.:

սպառնալիքի տակ ստիպում վկայություն տալ այս կամ այն ներգաղթողի հակասովետական գործունեության մասին: Նրանք մեղադրվում էին արտասահմանի ազգականների հետ ունեցած կապերում, ինչը որակավորվում էր որպես լրտեսական գործունեություն: Ներգաղթողներից մեկի խոսքերով՝ «ուղարկվեցինք հայրենասիրության կրակով վառվող սիրտերը և տաք գլուխները Սիբիրիայի ծյուներուն մեջ սառեցնելու»: Սա աստիճանաբար ձևավորեց երկրից հեռանալու տրամադրություններ, և շուրջով արտասանվում էր «երթալը կփրկե» կարգախոսը:

Ներգաղթն ընդհատվեց անսպասելիորեն և հազարավորները, որոնք տուն-ունեցվածք ծախած, գործերը լուծարած, շատերը՝ նույնիսկ քաղաքացիությունից հրաժարված սպասում էին նավահանգիստներում իրենց տանող շոգենավերին, այդպես էլ մնացին տունդարձի ճանապարհին: Նախապես ոչ մի զգուշացում չէր եղել ներգաղթն ընդհատելու մասին, և բոլորի համար անսպասելի էր դա: Սփյուռքի մամուլը մեծ աղմուկ բարձրացրեց այս առթիվ, բայց մնաց «ծայն բարբառոյ յանապատի»: Նրանք չէին կարող կարճ ժամանակում հետ բերել կորցրածը, հատկապես՝ պետության վստահությունը: Նրանց մասին հոգ տարավ Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը: Ընտանիքներ կիսվեցին, ճակատագրեր խեղվեցին, և նորից իջավ երկաթե վարագույրը: Երկու կողմում էլ չգիտեին, թե ինչ եղավ իրենց հարազատների հետ:

Քաղաքական հալածանքների ու աքսորի տարիները լուրջ խեղումներ առաջացրին «հայրենիք» հասկացողության ընկալման մեջ: Շատերն էին մտորում՝ արդյոք սա էր իրենց երազած հայրենիքը, թե այն, որ թողեցին, որտեղ յուրային էին օտարների մեջ, իսկ այստեղ՝ հայրենիքում, օտար՝ յուրայինների մեջ: Այս մտորումները հիմնական պատճառներից մեկը եղան 1970-ականների արտագաղթի, որի առաջնեկները հենց իրենք՝ նախկին հայրենադարձներն էին: Այդ ժամանակ հայրենադարձների մեջ կենսունակ էր «ճիշտը երթալն է» կարգախոսը: Տեղին է հիշել այդ իրողությունը ներկայացնող հայտնի մի գվարձախոսություն, երբ Ամերիկա մեկնող մի հայրենադարձի հարցնում են, թե ինչու է գնում, արդյոք այնտեղ բարեկամ-ազգակա՞ն ունի, որին վերջինս պատասխանում է. «49-ին Սիբիրիա դրկեցիր նե, հոն ազգական-բարեկա՞մ ունեի»:

Պետք է նկատել, որ ներգաղթը սոսկ վերաբնակեցում չէր, այլ կենսաձևի, պատկերացումների, մտածելակերպի կտրուկ փոփոխություն, որն իր հետևից տանում էր արժեքային ողջ համակարգի վերանայում: Ոչ Սփյուռքում և ոչ էլ Հայաստանում հայության այս երկու հատվածները, կտրված լինելով իրարից, բաժանված երկաթե վարագույրով, չէին ճանաչում իրար և գրեթե անիրազեկ էին դրսում և ներսում տեղի ունեցող փոփոխություններին, հետևաբար և պատրաստ չէին այս հանդիպման: Դրան չէին նպաստում ողջ երկրի քաղաքական ու տնտեսական պայմանները առավել ևս հետպատերազմյան շրջանում: Այս առումով, ներգաղթն անժամանակ էր և ներգաղթի կազմակերպումը չէր բխում ոչ Սփյուռքի և ոչ էլ Հայաստանի հայության շահերից:

Եվ այնուամենայնիվ, 1946-48թթ. հայրենադարձությունը որոշակի դեր խաղաց Հայաստանի տնտեսության զարգացման մեջ ու մշակութային կյանքում: Հայրենադարձության արդյունքում Հայաստանը ձեռք բերեց բարձր որակավորում ունեցող բազմապրոֆիլ բանվորականներ ու արհեստավորներ: Իզուր չէր, որ ներգաղթած արհեստավորի մասին հենց իրենք ասում էին՝ «ամեն բանին վարպետը հոս է»: Առողջապահության բնագավառը ձեռք բերեց նեղ մասնագիտացման բժիշկներ, օտար լեզուների մասնագետների, կարիքը կար դպրոցներում և բուհերում:

Հայաստան ներգաղթած արվեստագետների, դերասանների, գրողների, երաժիշտների շնորհիվ (Գր. Սևարյան, Հարություն և Արմինե Գալենց, Հրաչյա Ներսիսյան, Վահրամ Փափազյան, Արման Կոտիկյան, Վարդուհի Վարդերեսյան, Գոհար Գասպարյան և այլք) նկատելիորեն աշխուժացավ հանրապետության մշակութային կյանքը:¹⁸²

Այսօր, երբ անկախ Հայաստանն իր դռներն է բացել Սփյուռքի առջև և տարերային ներգաղթ է սկսվել, առավել քան երբևէ կարևոր է անաչառ հայացքով անդրադառնալ հայրենադարձության պատմությանն ու նախորդ փորձին՝ հնարավորինս խուսափելու համար սխալներից և առաջնորդվելով եկող սերնդի առջև ունեցած պատասխանատվության զգացումով:

¹⁸² Տես Ա. Ստեփանյան, Մեծ հայրենադարձության դերը Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքում, Բնօրրան (Հայաստանի հայրենակցական միությունների խորհրդի հանդես), թիվ 1-4, 2004 - 2007, էջ 82 - 85:

Յուրի Ավետիսյան

Արևելահայերենի և արևմտահայերենի մերձեցման հարցը քննարկումների առարկա է եղել ի սկզբանե՝ գրական լեզվի ձևավորման շրջանից սկսած։ Դրանք ունեցել են մի քանի փուլ՝ հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացումներին զուգընթաց։

Առաջին փուլը կարելի է համարել 19-րդ դարի 50-60-ական թվականները, երբ քննարկման առարկա դարձավ գրական հայերենի միության խնդիրը։ Ստեփանոս Նազարյանը հանդես եկավ մի հոդվածով, որտեղ այս տարբաժանումը արհեստական չէր համարում և որոշ առումով՝ նույնիսկ ընդունելի, քանի որ հայությունը, ըստ նրա, մի ծաղկի փոխարեն կունենա երկու ծաղիկ¹⁸³։ Թե՛ այս կարծիքի վերաբերմամբ և թե՛ այդ շրջանի արևելահայոց լեզվաքաղաքականության մասին տարակարծություններ կան։ Ուզում ենք առանձնացնել հատկապես մի կարևոր հարցադրում։ Արևելահայ և արևմտահայ մտավորա-կաններից շատերը՝ Մ.Աբեղյան, Հր.Աճառյան, Ա. Չոպանյան, Հ.Գազանճյան, Գր.Վանցյան, հետագայում Ռ.Իշխանյան և ուրիշներ, այն համոզումն ունեին, որ Լազարյան ճեմարանում ուսանող և «Հյուսիսափայլի» շուրջը համախմբված գործիչները գրական արևելահայերենի մշակման հարցում կարող էին ավելի նախանձախնդիր գտնվել՝ աչքի առաջ ունենալով մեր գրական լեզվի միության խնդիրը։ Անշուշտ, գրական երկու ճյուղերի առաջացումը լեզվի պատմական զարգացման հետևանք է՝ պայմանավորված լեզվական և, այս դեպքում մանավանդ արտալեզվական գործոններով, ուստի արևելահայ-արևմտահայ տարբերակների առաջացման գործում մտավորական այս կամ այն սերնդին պատասխանատվության մեծ բաժին հատկացնելը գիտական չէ։ Միևնույն ժամանակ, սակայն, անկասկած է, որ 19-րդ դարի 50-ականներին, երբ Աճառյանի խոսքերով ասած, երկու ճյուղերի միջև անջրպետը տակավին այսչափ չէր խորացել, եթե գրական լեզուն մշակվեր մեկ ազգային լեզվի տեսանկյունից, ապա մի շարք կարևոր կետերում, մասնավորապես քերական-

նական տարբերությունների մեջ, պատկերը փոքր-ինչ այլ կլիներ¹⁸⁴։ Մանուկ Աբեղյանը, խոսելով կենդանի լեզվում գործող լեզվական զուգածների ընտրության մասին, գրում է. «Այն որ այժմ անհնարին ենք համարում անել, 1850-ական թվականներին ոչ միայն հնարավոր էր, այլ և ամենայն հեշտությամբ կարելի էր»¹⁸⁵։

Արևելահայ-արևմտահայ առնչությունների վերաբերյալ քննարկումների երկրորդ փուլը սկսվում է 19-րդ դարի 80-90-ականներից, երբ ճշգրտվում էին գրական լեզվի կանոնարկման ու մշակման ընդհանուր սկզբունքները։ 1897-ին «Էջմիածին» հանդեսի էջերում ծավալուն հոդվածով հանդես եկավ Մ.Աբեղյանը։ Նրա առաջարկությունները, որոնք հարցը տեղափոխում էին գիտական ոլորտ, առաջացրին արևմտահայ մտավորականության, նաև առանձին արևելահայ լեզվաբանների (Գր.Վանցյան) ար դարացի դժգոհությունը։ Մանուկ Աբեղյանը ըստ էության զիջումներ էր պահանջում միայն արևմտահայերենից։ Ավելի ուշ հարցին անդրադարձավ նաև Հր. Աճառյանը։ Նա մասնավորապես նշում է, որ Աբեղյանի պահանջների իրականացմամբ ոչ թե տեղի կունենա երկու լեզուների փոխադարձ մերձեցում, այլ արևմտահայերենի մերձեցում արևելահայերենին¹⁸⁶։

20-րդ դարի շենին հասկանալի պատճառներով առավել սրությամբ դրվեց հարցը։ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթի բացած բանավեճին («Հայ գրական լեզվի խնդիրը», 1911) մասնակցեցին և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ մտավորականներ՝ Ղ.Աղայան, Ա.Հարությունյան, Ալ.Շիրվանզադե, Հովհ.Գազանճյան, Դ.Վարուժան, Ա.Չոպանյան, Հ.Քյուֆեճյան (Հ. Օշական), Վրթ.Փափազյան, Ռ.Զարդարյան և ուրիշներ։

Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ պետք է խոսել միայն հնարավոր մերձեցման մասին, իսկ միությունը պետք է տեղի ունենա քաղաքական փոփոխությունների արդյունքում։

Սկզբունքորեն մերժվում էր գրական լեզվի երկու ճյուղերի ամեն մի պայմանական ծուլում, որը կանտեսեր հիմք բարբառներով պայմանավորված լեզվական առանձնահատկությունները, արտալեզվական գործոնները՝ քաղաքական կացու-

¹⁸³ Տե՛ս «Անահիտ», Փարիզ, 1911, թիվ 3-4, էջ 92։

¹⁸⁴ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Երևան, 1951, էջ 497։

¹⁸⁵ «Արարատ», Էջմիածին, թիվ 11-12, էջ 494։

¹⁸⁶ Տե՛ս Հր. Աճառյան, նշվ. աշխատ., էջ 549։

թյունը, ժողովուրդը, այսինքն՝ այդ լեզվով հաղորդակցվող հանրությունը, որի համար տվյալ լեզուն արդեն որոշակիորեն ձևավորված մտածողության ու հոգեբանության արտահայտություն է: Կարևոր հանգամանք էր նաև հոգևոր կյանքը, որ զարգացել էր դարձյալ տարաբնույթ մշակույթների ու քաղաքակրթության ազդեցություններով: Հարցի պատասխանը մնում էր պատմությանը, ժամանակին՝ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի հեռանկարին: «Յաղթողը լեզուի հարստությունն ու ճոխությունը չէ՝, գրում է Գրիգոր Վանցյանը: - Յաղթողը ժամանակն ու խօսող ժողովուրդն է»¹⁸⁷: «Մենք գրում ենք **իրարու մօտեցնելու** և ոչ միացնելու գործը, - իր ընդդիմախոսներին պատասխանում է Մ.Աբեղյանը.- զի այնքան միամիտ չենք, որ կարծենք թե կարելի է այժմ, առանց որ և է քաղաքական մեծ փոփոխության կամ մի ուրիշ նշանավոր հանգամանքի, երկու գրական լեզուն, որոնք իրենց թեպետև փոքրիկ, բայց որոշ պատմությունն ունին, ի մի ձուլել և անոնցմէ մի կատարեալ միություն կազմել»¹⁸⁸: Իր ժամանակակիցների ընդհանուր կարծիքը հետևյալ կերպ էր ձևակերպում Վարուժանը. «Զուլումը» հնարավոր է միայն աստիճանաբար զարգանալու շնորհիվ՝ «բարեշրջման օրէնքով», որն իր հերթին ենթադրում է «ժողովրդական ամբողջ զանգուածներ ցնցող» դեպքեր և հանգամանքներ, որոնց ընթացքը կանխապես գուշակել անհնար է¹⁸⁹: Նույն կարծիքին էին նաև ժամանակի քաղաքական մտքի հայտնի ներկայացուցիչները: Փոքր-ինչ առարկայորեն, բայց դիպուկ է ձևակերպում այդ կարծիքը Միքայել Վարանդյանը. «Մի շոգեկառք Ղարսից-Էրզրում, Իգդիրից դէպի Վան՝ աւելի գործ կը կատարէ լեզուների միացման տեսակետից, քան մեր բոլոր գրագէտների բաղձանքները: Մերձեցումը, ձուլումը, ամխուսափելիօրէն կը կատարւի... քաղաքական յարաճուն աշխատութիւնների շնորհիւ...»¹⁹⁰:

Մեր լեզվի երկու ճյուղերի մերձեցման խնդիրը լայն քննարկումների նյութ դարձավ նաև 20-րդ դարի կեսերից, երբ ներգաղթի տարիներին հնարավորություններ բացվեցին փո-

խադարձ շփումների համար: Սկսվեց քննարկումների երրորդ փուլը: Դարձյալ հնչեցին առաջարկություններ փոխգիշումներով երկու հատվածները իրար մերձեցնելու: Դրանք, սակայն, ավելի շատ հայրենասիրական բովանդակություն ունեին և հաճախ հեռու էին գիտական հիմքից:

Այս շրջանում արևելահայերենի և արևմտահայերենի փոխհարաբերության մասին ուշագրավ է Հրաչյա Աճառյանի տեսակետը: 1946-1948թթ. զանգվածային ներգաղթը ազգային զարթոնքի հզոր ալիք էր բարձրացրել համայն հայության շրջանում: Ինքը՝ ճակատագրի բերումով նույնպես տարագիր Հրաչյա Աճառյանը, հայրենադարձության առիթով դիմելով սփյուռքահայությանը, «Սովետական Հայաստան» թերթի 1945թ. դեկտեմբերի համարներից մեկում գրում է. «Ձեր սրտի իղձը կատարվեց. դուք իրավունք և արտոնություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույզերով, մեր աչքերը լույսով, մեր հոգիները անձկալի կարոտով ու մեր ձեռքերը ծաղկի պսակներով լցված՝ սպասում ենք ձեզ»¹⁹¹: Եվ հայրենասիրական այս մտայնության հիմքի վրա հաճախ քննության էին առնվում նաև գիտության, լեզվի, մշակույթի հարցեր: Փորձում էին լուծումներ գտնել նոր ձևավորվող հարաբերությունների համակարգում: Դրանց մեջ, սակայն, ավելի շատ ընդհանուր ոգևորվածություն կար, քան գիտական մոտեցում: Հավանաբար տուրք տալով ժամանակի այս ընդհանուր տրամադրություններին՝ Հր.Աճառյանը, իբրև զանգվածային ներգաղթի արդյունք, տխուր վախճան է կանխատեսում արևմտահայերենի համար: «Հայոց մեծամասնությունը հավաքված է այժմ Խորհրդային Հայաստանում, որ է և կմնա իբրև հայոց բնակավայրը,-գրում է նա, - նրան կից է Կովկասի և Ռուսաստանի հայությունը, որ գործածում է արևելահայ գրական լեզուն: Նույնը նաև ամբողջ Պարսկաստանի հայությունը: Գաղութներից Ամերիկայի հայերը լեզուն կորցնելու նախօրյակին են: Ֆրանսիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հունաստանի, Տաճկաստանի և Եգիպտոսի հայ գաղութները փոքր թիվ են կազմում: Սիրիայի հայությունն էլ թեև բավական բազմաթիվ է, բայց էլի Երևանի կեսից ավելի չէ: Իսկ երբ, ինչպես ծրագրված է, սփյուռքի հայերը հայրենադարձ լինեն, կարճ

¹⁸⁷ «Անահիտ», Փարիզ, թիվ 4, էջ 134:

¹⁸⁸ «Արարատ», Էջմիածին, թիվ 11-12, էջ 431:

¹⁸⁹ Տե՛ս Ղ.Վարուժան, Երկեր, հ. 3, Երևան, 1987, էջ 129-130:

¹⁹⁰ «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1911, թիվ 44, էջ 692:

¹⁹¹ Տե՛ս Հ. Մելիքսեթյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 185:

ժամանակում նրանք էլ կամ նրանց որդիները կփոխեն իրենց լեզուն և արևելահայ գրականը միակ տիրողը կդառնա»¹⁹²:

Հայրենադարձած հայությունը, իհարկե, թեև ոչ կարճ ժամանակում, բայց փոխեց իր լեզուն: Սակայն մեծ գիտնականի մյուս կանխատեսումները չիրականացան: Նախ՝ հայրենադարձությունը սպասվող կամ ենթադրվող ծավալները չունեցավ: Հետո՝ Սփյուռքի հայության ջանքերը և ազգային զարթոնքը հզոր դեր կատարեցին արտերկրում հայության ինքնությունը և ամենից առաջ լեզուն պահպանելու համար: Եվ ապա՝ ավելի ուշ տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը՝ արտագաղթ դեպի սփյուռքահայ կենտրոններ, մասնավորապես Միացյալ Նահանգներ: Ակնհայտ դարձավ, որ արևմտահայերենը դեռ երկար ժամանակ կոչված է իրականացնելու ազգային լեզվի իր գործառնությունները Սփյուռքում և մնալու իբրև հայապահպանության ամենահզոր գործոն:

Կարծիք կա, թե մեր օրերում արտագաղթի բնական արդյունքը կլինի այն, որ Հայաստանից արտերկիր մեկնած հայությունը, գտնվելով արևմտահայ լեզվի միջավայրում, մի երկու կամ երեք սերնդի ընթացքում աստիճանաբար կթողնի արևելահայերենը և կյուրացնի արևմտահայ գրական լեզուն (Մանվել Ասատրյան)¹⁹³: Դժվար է այսօր համաձայնել այս կարծիքին: Դա հավանական կարող էր թվալ թերևս երկու տասնամյակ առաջ, երբ արտագաղթը դեռ այսպիսի ծավալներ չէր ստացել: Սակայն այժմ պատկերը փոքր-ինչ այլ է: Նման կանխատեսումները այսօր կարող են վերագրվել միայն Սփյուռքի ավան կենտրոններին, որտեղ արևելահայության ստվար զանգված չի արտագաղթում: Բայց նույնը չենք կարող ասել Միացյալ Նահանգների, մասնավորապես այդ երկրի հայաշատ օջախների մասին: Արևելահայության արտագաղթի մեծ ծավալները Սփյուռքի այդ հատվածում ստեղծել են լեզվական մի միջավայր, որտեղ փոխադարձ և ուժեղ ազդեցության մեջ են և արևելահայերենը և արևմտահայերենը, և որտեղ արևելահայերենը բնավ էլ միայն կրողի կամ ազդվողի կարգավիճակում չէ: Արևելահայերենի և արևմտահայերենի յուրօրինակ համադրությամբ այստեղ ձևավորվում է խոսակցական մի լեզու, որը, կարծում ենք, ուշադիր ուսումնասիրության կարիք ունի:

Արևմտահայերեն-արևելահայերեն փոխհարաբերությունների խնդիրը լուրջ քննարկումների առարկա դարձավ վերջին տասնամյակներին: Անշուշտ, լեզվական կանոնավոր ու տևական շփումների համար այսօր ստեղծվել են նպաստավոր պայմաններ: Սփյուռք-Հայաստան փոխհարաբերությունների համապատկերում այս փաստը արժանագրում են նաև սփյուռքահայ մտավորականները:

Այսօր դարձյալ խոսվում է երկու ճյուղերի ոչ միայն մերձեցման, այլև դրանց միության մասին: «Մեկ ազգ, մեկ լեզու» կարգախոսով մի միասնական ազգային լեզու ստեղծելու հայրենասիրական կոչեր են հնչում: Ինչպես տեսանք, այդ գաղափարը մշտապես հառնել է մեր առջև, երբ ազգային զարթոնքի առիթներ ենք ունեցել: Ցանկությունները միանգամայն ազնիվ են և, ինչպես արևմտահայերը կասեին, հայրենա-սիրական գետնին վրա անվերապահորեն ընդունելի: Սակայն գիտական տեսանկյունից վերն ասվածը հանգում է մեկ այլ եզրակացության. մեր գրական լեզուներից յուրաքանչյուրն ունի հնչյունական և քերականական համակարգերի իր ուրույն ամբողջությունը, հետևապես դրանց միացման ջանքերը, կրկնում ենք՝ միացման և ոչ թե մերձեցման, ջանքերը հաջողություն չեն կարող ունենալ: Միությունը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ իրականանա հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը, երբ նրա երկու հատվածներն ապրեն մի պետության կազմում:

Եվ այսպես, մերձեցման ինչ հնարավորություններ ունեն այսօր մեր գրական լեզվի երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը:

Դրանք, մեր կարծիքով առկա են լեզվի բոլոր մակարդակներում՝ առավել կամ պակաս չափով:

1. Հնչյունական-արտասանական համակարգում և ուղղագրության մեջ.

Ինչպես հայտնի է, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուների բաղաձայնական համակարգերը էականորեն տարբերվում են պայթական բաղաձայնների արտասանությամբ. պ, կ, տ, ծ, ճ շարքն արտասանվում է բ, գ, դ, ձ, ջ, իսկ բ, գ, դ, ձ, ջ շարքն արտասանվում է փ, ք, թ, ց, չ, ինչպես՝ տասը-դասը, գիրք-քիրք, ծայն-ցայն, բարև-փարև, ջուր-չուր և այլն: Մեր դիտարկումներով, վերջին շրջանում Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացումը, փոխադարձ շփումները,

¹⁹² Գր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Երևան, 1951, էջ 553:

¹⁹³ Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1991, թիվ 3, էջ 101:

հավանաբար նաև լեզվի բնականոն ընթացքը արևմտահայ բանավոր խոսակցական լեզվում նկատելիորեն նվազեցրել են ծայնեղ-խուլ հակադրությունը կամ փոխանցումը, և այսօր հաճախ դժվար է լինում սփյուռքահայի կենդանի խոսքում արծանագրել ծայնեղների անպայման և հստակ խլացում, և հակառակը՝ խուլերի ծայնեղացում:

Մերձեցումի իրական հնարավորություններ ունենք ուղղագրության մեջ: Արևմտահայերենը մի շարք բառերի համար ունի ուղղագրական տարբերակներ: Կարևոր քայլ կլինի այն, որ կանոններ մշակելիս (մեր կարծիքով՝ արդեն հասունացել է արևմտահայերենի կանոնական քերականություն ստեղծելու խնդիրը) նախապատվությունը տրվի ուղղագրական բոլոր այն տարբերակներին, որոնք ոչ միայն առավել տարածված են, այլև համընկնում են արևելահայերենի հետ, ինչպես ամբիծ>անբիծ, թակարթ>թակարդ, գմբեթածև > գմբեթածև, բամպակ > բամբակ, ծղրիթ > ծղրիդ, անոյշ > անուշ, խենդ>խենթ, հաջել>հաչել, փափաք>փափագ, փնտռել>փնտրել և այլն: Նույնը կարող է վերաբերել բառերի հնչյունափոխական տարբերակներին, ինչպես՝ արենակից // արյունակից, գյուղացություն // գյուղացիություն, բջիջային // բջջային, մանիշակագույն // մանուշակագույն, հասկնալ // հասկանալ, խոշորնալ//խոշորանալ, վազցնել//վազեցնել և այլն:

Արևմտահայերենի և արևելահայերենի մերձեցման տեսանկյունից այսօր քննարկվում է նաև միասնական ուղղագրության խնդիրը: Առաջարկվում է դարձ կատարել դեպի գրաբարի կամ ավանդական ուղղագրությանը: Հարցի քննարկումը, անշուշտ, ունի պատճառներ: Սակայն կարծիքը, թե մեր երկու գրականների և առհասարակ հայության երկու հատվածների մերձեցման հիմնական խոչընդոտը առկա ուղղագրական տարբերություններն են, անհիմն է: Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուների բուն տարբերությունները ուղղագրությամբ չեն պայմանավորված: Դրանք առկա են լեզվի բոլոր մակարդակներում՝ հնչյունական-արտասանական համակարգից մինչև շարահյուսություն: Եվ ուղղագրության խնդիրը եղած տարբերությունների ընդամենը մի հատվածն է: Բայց, կրկնում ենք, հարցը քննարկումների կարիք ունի, և այստեղ նույնպես հնարավոր են իրական փոխզիջումներ՝ առանց խախտելու հին կամ նոր ուղղագրության հիմնարար սկզբունքները:

2.Բառային մակարդակում մերձեցման հնարավորությունները շատ ավելի լայն են: Ակնհայտ են նաև տեղաշարժերը: Դա նկատվում է դեռևս երկու գրական տարբերակների ձևավորման շրջանում, երբ օտար բառերի հայերեն համարժեքները արևմտահայերենից արագ փոխանցվում էին արևելահայերենին: Ընդ որում, այս բնագավառում ազդեցություն կրողի դերում գերազանցապես հանդես է գալիս արևելահայերենը: Բառապաշարային ներթափանցումները հատկապես լայն ծավալ ստացան 20-րդ դարի 50-ականներին պարբերական մամուլի և գեղարվեստական գրականության միջոցով, մեծ չափով նաև ներգաղթած հայության հետ փոխադարձ շփումների արդյունքում:

Մեր օրերում հարցի քննարկումները դրվեցին գիտական հենքի վրա: Ուշագրավ մի ուսումնասիրությամբ արևելահայ հեղինակներից Ռուբեն Սաքապետյանը ներկայացրեց արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային տարբերությունները՝ մասնավորապես գծելով այն հիմնական ուղիները, որոնցով ընթանում, են բառապաշարային ներթափանցումները¹⁹⁴: Ինչ պատկեր ունենք այստեղ:

Բնական է, արևելահայերենը չի գործառնում և չի կարող գործառնել հիմք բարբառից փոխանցված և միայն արևմտահայերենին հատուկ բառապաշարի շերտերը, ինչպես, օրինակ՝ զուտ արևմտահայերեն բառերը՝ քով, հոս, ասանկ, աղվոր, աղել և այլն, կամ արևելահայ-արևմտահայ հնչյունափոխական տարբերակները, ինչպես՝ ընել, ըլլալ, ըսել, իյնալ, քնանալ, մոռնալ եւ այլն: Բայց ահա արևելահայերիս համար բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրներից են եղել և են արևմտահայերենի մի քանի այլ բառաշերտեր, ինչպես՝ առաջին բառակազմական տարբեր բաղադրիչներով կազմված բառեր, օրինակ՝ հեռատեսիլ, գրատուն, ընթերցատուն, գրադատ, հրապարակագիր եւ այլն, երկրորդ. փոխառյալ օտար բառերի դիմաց հայերեն նորակազմություններ, որոնցից հազարավոր օրինակներ արևելահայերենում այսօր արդեն գործածության մեջ են, ինչպես՝ տարածաշրջան, խոսնակ, ատենախոսություն, ահաբեկչություն, ինքնաձիգ, ամբոխավար, համայնավար, ենթակայական, հանրահավաք, համույթ, կաճառ, երգահան,

¹⁹⁴ Տե՛ս Ռ. Սաքապետյան, արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները, Երևան, 2004, էջ 175-184:

նվազավար, նախարար (մինիստր իմաստով), նախագահ (պրեզիդենտ իմաստով), կարգախոս եւ այլն, երրորդ. արևմտահայերեն բառային միավորներ, որոնք արևելահայերենում չունեն բառային արտահայտություն և դրսևորվում են բառակապակցությամբ, ինչպես՝ ճշակ-ձայնային ազդանշան, տանողչեք-տանելու վարձը, օդուժ-օդային ուժեր, վերաքաղ-անցած նյութի կրկնություն, առթել-առիթ տալ, արյունել-արյուն գալ, կուսակցել-կուսակից լինել, կուսակցապետ-կուսակցության ղեկավար. շաբաթավերջ-շաբաթվա վերջ և այլն:

3. Փոխազդեցության առանձին դրսևորումներ կարելի է արձանագրել նաև ձևաբանության մեջ: Այս դեպքում կարծես թե ազդեցություններ կրողի դերում առավելապես հանդես է գալիս արևմտահայերենը: Այսպես՝ արևմտահայերեն բանավոր խոսակցական լեզվում գործածական է դարձել ով դերանվան արևելահայերենի ովքեր-ը որոնք ձևին զուգահեռ: Կամ՝ արևմտահայերենում մեզի, քեզի, ձեզի տրական հոլովածները երբեմն փոխարինվում են արևելահայերենի կազմություններով՝ մեզ, քեզ, ձեզ: Այս իրողությունն արդեն հանդիպում է արևմտահայ գրավոր խոսքում, ինչպես՝ Պոլսում հրատարակվող «Ակոս» թերթում մեզ հանդիպած հետևյալ օրինակը. «Աշմանային մռայլ օրը կարծես պայծառացաւ ու տաքցաւ, քանզի մեզի համար հաճելի անակնկալ մատուցուեցաւ. մեզ (փխ. մեզի) այցելեցին խումբ մը սփյուռքահայեր»¹⁹⁵:

Կամ՝ բուն հատկացուցչի որոշիչ հոդով գործածությունը, որ դասական արևմտահայերենի կանոնն է, այսօր գրավոր խոսքում հաճախ փոխարինվում է արևելահայերենին բնորոշ անհոդ գործածությամբ, ինչպես՝ տօնավաճառի վայրը, գարիի տոպրակը, անձրևի կաթիլները, կազի ոտնակին եւ այլն¹⁹⁶: Նմանապես՝ կանոնական է կապի խնդրի պաշտոնում սեռականի՝ որոշիչ հոդով գործածությունը, սակայն այսօր գրեթե հավասարապես գործածական են և՛ հոդով, և՛ անհոդ կազմությունները: Միևնույն հոդվածի մեջ հանդիպում են երկուսն էլ՝ սրահի մէջ և սրահին մէջ, կամ ջուրի մէջ և տոթին մէջ, նոր հատակագիծին վրա և մշակութային գետնի վրա¹⁹⁷: Իսկ

հատուկ անունների դեպքում ընդհանուր միտում կա նախապատիվ համարելու առանց հոդի կազմությունը: Կարելի է նշել հոլովման ու խոնարհման համակարգի նաև այլ իրողություններ:

Բայց կուզեինք անդրադառնալ այսօր նշարվող մերձեցման մեկ այլ հնարավորություն: Արևմտահայերենի ձևաբանական համակարգը համեմատաբար հարուստ է զուգածություններով: Քերականական իրողությունները կանոնարկողի խնդիրը պետք է լինի զուգածներից մեկի ընտրության դեպքում նախապատվությունը տալ լեզվական կանոնի շրջանակներում գործող և ընդհանրական դարձած այն կազմություններին, որոնք համընկնում են արևելահայերենի իրողություններին: Այս դեպքում մի շարք կետերում մենք կունենանք ընդհանրություններ, ինչպես օրինակ՝ **անունի // անվան, հարսեր // հարսներ, դուռեր // դռներ, թողուցեք // թողեք, մի փախիր // մի փախչիր, խոսցնել // խոսեցնել** և այլն: Հասկանալի է, որ խոսքը քերականական միայն առանձին կազմությունների ընդհանրության կամ մերձեցման մասին է և ոչ թե համակարգային փոփոխությունների:

Ավարտելով մեր խոսքը՝ ուզում ենք ավելացնել հետևյալը. երկու գրականների գոյության փաստը այսօր ցավով չպետք է ընդունել: Այն պետք է ընկալել եթե ոչ մեր պատմության, ապա մեր լեզվի պատմական ընթացքի բնական արդյունք: Անհիմն են նաև այն պնդումները, թե մեր լեզվի գրական տարբերակները փոխադարձաբար անհասկանալի են, թե իբր այսօր սփյուռքահայը և հայաստանաբնակ հայը լեզվական հաղորդակցության մեջ դժվարություններ ունեն՝ նույնիսկ իրար չհասկանալու չափ: Արևելահայերիս համար այսօր էլ առանձնաբար դժվարություն չկա կարդալու և հասկանալու Վարուժան կամ Համաստեղ, իսկ Սփյուռքի հայը արևմտահայերենով լիարժեք հաղորդակցվում է արևելահայի հետ: Այլ հարց է, որ առավելագույնս պետք է ընդլայնենք շփումները, երկուստեք խորացնենք երկու ճյուղերի լեզվական իմացությունը, փոխադարձաբար օգտվենք լեզվական հարստություններից, մանավանդ բառապաշարից, իսկ մնացածը ժամանակի խնդիր է:

¹⁹⁵ «Ակոս», Կ. Պոլիս, 2008, թիվ 657:

¹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

Հայկանուշ Մեսրոպյան

Լեզուն հասարակական երևույթ է և որպես հաղորդակցության հիմնական միջոց՝ ծառայում է տվյալ հանրությանը՝ մտքեր արտաբերելու, իրականության նկատմամբ հուզազգացական վերաբերմունք արտահայտելու համար:

Հայոց լեզվին բնորոշ են անհատական, տարածքային, ռեական տարբերություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում խորանալով՝ պատճառ են դարձել տարածքային տարբերակների՝ բարբառների առաջացման:

Համազգային, համաժողովրդական գրական լեզուն ստեղծվում է բարբառներից մեկի հիմքի վրա և դառնում հաղորդակցության ընդհանուր միջոց տարբեր բարբառներով խոսողների համար: Գրական լեզվի բանավոր և գրավոր տարբերակների չիմացությունը կամ վատ իմանալը խաթարում կամ խզում է բնականոն հաղորդակցական կապը միևնույն ազգի տարբեր հատվածների միջև:

Մեր ժողովրդի պատմությամբ պայմանավորված՝ ժամանակակից հայոց լեզուն ունի գրական երկու տարբերակ՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն, որոնք ունեն հնչյունական, ուղղագրական, քերականական, բառապաշարային տարբերություններ և երբեմն լեզվական անհասկանալիության պատճառ են դառնում մեր ժողովրդի երկու հատվածների միջև: Համառոտակի ներկայացնենք մեր գրական լեզվի երկու ճյուղերի նկարագիրը:

17-18-րդ դարերում աշխարհաբարը, որը կոչվում էր նաև «բաղաբացիական հայերեն», ուներ իր խոսակցական հիմքը՝ ի դեմս Պոլսի և Արարատյան բարբառների: «Բաղաբացիական հայերեն» ասելով՝ արևմտահայ հեղինակները հասկանում էին իրենց լեզուն: Շրջողերն իր «Գամձ արամեան լեզուի» աշխատության մեջ «բաղաբացիական հայերեն» է համարում արևելահայերենը: «Բաղաբացիական հայերենի» արևմտահայ տարբերակը ավելի վաղ է սկսվում մշակվել ու կանոնարկվել: Եթե արևելահայության կողմից այն ընդունվեր և գործածվեր, այսօր մենք կունենայինք մեկ գրական լեզու: Արևելահայ մտավորականությունը, հանուն Ռուսաստանի հայախոս

շրջանների՝ պաշտպանում է արևելահայերենի շահերը, որը վերջնականորեն ամրապնդում է իր հիմքերը 19-րդ դարի կեսից: Այն Արևելահայաստանի, Իրանի ու Ռուսաստանի հայության հաղորդակցության լեզուն է՝ կազմավորված «ուն» ճյուղի բարբառախմբի, մասնավորապես Արարատյան բարբառի հիմքի վրա:

Արևմտահայ գրական լեզուն կազմավորվել է «կը» ճյուղի բարբառների, հիմնականում Պոլսի բարբառի հիման վրա և որպես գրական լեզու իր ճանաչումը ստացել է 19-րդ դ. կեսերին: Այն կոչվում է նաև տաճկահայերեն և եղել է Արևմտյան Հայաստանի մշակութային, դպրության ու գիտության լեզուն: Արևմտահայերենի գործառության խոշորագույն կենտրոններից են եղել վանքապատկան դպրանոցները, Արմաշի, Մուշի, Վանի, Աղթամարի, Կարինի, Խարբերդի, Երզնկայի, Խոտորջուրի, Շապին-Գարահիսարի, Տրապիզոնի, Կարսի, Պոլսի և հայահոծ բազմաթիվ բնակավայրերի կրթարանները: 1915 թ. եղերական դեպքերը անդառնալիորեն սասանում են գրական արևմտահայերենի հիմքերը՝ զրկելով նրան գործառության բնօրրանից: Արևմտահայերենը ներկայումս աշխարհով մեկ սփռված հայության լեզուն է, որի խոսակցական և գրական տարբերակների միջև անջրպետ չկա: Բանավոր, ժողովրդախոսակցական արևմտահայերենի բաղաձայնական համակարգը երկշարք է՝ ձայնեղ շնչեղ խուլ և խուլ ձայնեղ տեղաշարժ-տեղափոխությամբ (գիրք-քիրք, ծոր-ցոր, տիկին-դիզին, կարօտ-գարօղ և այլն): Ձևակազմական կաղապարներում նկատելիորեն սահմանափակ են հնչյունափոխված հիմքերը (տուն-տունեն, սուրբ-սուրբի և այլն): Բոլոր հոլովները հոդառու են (յասմիկին ծաղիկը, Յասմիկին սիրովը, Ելաւ տունեն, համախմբումին մասին և այլն): Բայն ունի ե, ա, ի, ու գրաբարյան լծորդությունները: Գործածելի են գրաբարյան շաղկապներ ու կապական զուգորդումներ, նախդրավոր կառույցներ, շարադասական ձևեր: Արևմտահայերենն ունի գրաբարյան հիմքով հարուստ բառապաշար և հարազատ է մեսրոպյան ավանդական ուղղագրությանը:

Արևմտահայերենի բառապաշարի, բառապաշարային շերտերի առանձնացման սկզբունքների, ուղղագրական-հնչյունափոխական տարբերակների, բառակազմական առանձնահատկությունների, ինչպես նաև գրական լեզվի երկու ճյուղերի փոխհարստացման և հետագա համագործակցության ուղիների

ամբողջական քննությունը ներկայացված է Ռ. Սաքապետոյանի «Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները» մենագրության մեջ¹⁹⁸:

Հայ մտավորականներից ոմանք (օր. Լ.Շանթ) փորձել են միավորել գրական լեզվի երկու ճյուղերը, սակայն մնացել են անարդյունք:

ՀՀ արևմտահայերենի հանդեպ ներկայումս վարում է հստակ լեզվական քաղաքականություն, որն ամրակայված է 1993թ. ընդունված լեզվի մասին օրենքով: Ստորև ներկայացնում ենք արևմտահայերենին և արևմտահայությանը առնչվող ենթակետերը:

«Հոդված 1. Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական լեզուն գրական հայերենն է:

Հայաստանի Հանրապետությունն աջակցում է իր սահմաններից դուրս բնակվող հայերի շրջանում հայոց լեզվի պահպանմանն ու տարածմանը:

Հայաստանի Հանրապետությունը նպաստում է հայերենի ուղղագրության միասնականացմանը:

Հոդված 2. Հայրենադարձների, փախստականների, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող այլազգի քաղաքացիների ու օտարերկրյա քաղաքացիների ընդունելության քննությունները և ուսուցումը իրականացվում են Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից սահմանված կարգով»:

Ինչպես տեսնում ենք, «ՀՀ պաշտոնական լեզուն գրական հայերենն է» կամ «ՀՀ-ն աջակցում է իր սահմաններից դուրս բնակվող հայերի շրջանում հայոց լեզվի պահպանմանն ու տարածմանը» ասելով՝ լեզվի մասին օրենքը չի սահմանազատում պատմական ճակատագրով երկփեղկված մեր ժողովրդի գրական երկու լեզուները, և հավասար արտոնություններ է ընձեռում և՛ արևելահայերենին, և՛ արևմտահայերենին: Լեզվի մասին օրենքի այս դրույթը պետք է ծանոթ լինի ՀՀ քաղաքացիներին, որպեսզի նրանց կողմից չանտեսվեն սփյուռքահայերի և հայրենադարձների լեզվական շահերը:

Ընդհանրապես հասարակության որոշ մասի մոտ եղել է և կա սխալ մտայնություն արևմտահայի և արևմտահայերենի,

ինչպես նաև բարբառախոսի և բարբառների նկատմամբ: Ծանոթ չլինելով մայրենի լեզվի տարածքային տարբերակներին և սեփական ժողովրդի պատմությանը՝ շատերն իրենց տեղացի են համարում՝ երբեմն ոչ բարեհաճ վերաբերմունք ցուցաբերելով եկվորի հանդեպ: Մինչդեռ գիտենք, որ հայ բնակչության տեղաշարժեր եղել են տարբեր ժամանակներում, որոնց հետևանքով էլ փոխվել են մեր ժողովրդի տարածման սահմանները՝ հանգեցնելով բարբառների, ժողովրդախոսակցական լեզվի սահմանների փոփոխության: 1827-28թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, 1915թ. եղեռնը, Խորհրդային Հայաստանի կազմակերպած ներգաղթերը, ապա և արցախյան ազատամարտը արևելահայերենի բառապաշարում կերտում են եռլական, գաղթական, ախպար (հայրենադարձ), սփյուռքահայ, փախստական բառերը՝ իրենց բացասական նրբիմաստներով: Արևելյան Հայաստանի բնակիչները տանտիրոջ արտոնություններ են վերագրում իրենց՝ հաճախ մոռանալով, որ իրենցից շատերն իսկ եկվոր են: Ցավոք, սեփականատիրական այդ զգացումը այսօր էլ նկատելի է որոշ երևանցիների շրջանում, որոնք կանխակալ վերաբերմունք են դրսևորում անգամ այն պարսկահայի հանդեպ, որի նախնիները գուցե և երևանից են տարվել Պարսկաստան Շահ Աբասի տեղահանությունների ժամանակ:

Եռլական, գաղթական, հայրենադարձ, սփյուռքահայ, փախստական մարդկային բարդ հարաբերությունների հոգեբանական խնդիրների պատճառահետևանքային կապի մաս է կազմում լեզվական փոխընթերցման խնդիրը: Ազգագրագետ Ա.Ստեփանյանը, անդրադառնալով ներգաղթածների և տեղացիների մերձեցման գործընթացում լեզվամտածողական փոխընկալմանը, գրում է. «Մայր էթնոսի ներսում 1946-48թթ. հայրենադարձության տարիներին հայերենի երկբարբառ տարբերակվածությունը մղվեց առաջին պլան՝ խոչընդոտելով հայրենադարձների ու տեղացիների մերձեցման գործընթացին»¹⁹⁹: Այնուհետև հողվածի հեղինակը բերում է մի շարք բառիմաստների տարբեր ընկալման դեպքեր, որոնք պատճառ են դարձել զանազան զվարճախոսությունների:

¹⁹⁸ տե՛ս Ռ. Սաքապետոյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները, Երևան, 2004:

¹⁹⁹ տե՛ս Ա. Ստեփանյան, Հայրենադարձների ու տեղացիների փոխընկալման լեզվական դրսևորումները, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայ ժողովրդական մշակույթ, պրակ 12, էջ 151

Լեզվական փոխըմբռնման մի շարք խոչընդոտներ ենթ ենրկայացնում մեր անձնական դիտարկումների հիման վրա: 1946-47թթ. հայրենադարձների մի ստվար զանգված բնակեցվում է Կիրովականում՝ Սունդուկյան, Մաշտոց և հարակից ճավճավածե, Կնունյանց, Աղուսագործների, Ձերծինսկի, Ն.Ստեփանյան փողոցներում: Նրանց երեխաները սովորում էին Գ.Սունդուկյանի անվան 8-րդ միջնակարգ դպրոցում: Այդ դպրոցում սովորելու տարիներին բազմիցս առնչվել են հայրենադարձների ոչ միայն լեզվական, այլև ընկերային զանազան խնդիրներին: Իմ դասընկերների ընտանիքներում մեծահասակները խոսում էին կամ արաբերեն, կամ թուրքերեն, կամ հունարեն, նայած թե որ երկրից էին ներգաղթել: Կային նաև ֆրանսերեն խոսող տատիկ-պապիկներ: 1946-1948թթ. Պարսկաստանից ներգաղթածներ Կիրովականում չկային: Մինչդեռ լեզվական փոխըմբռնման առումով հարմար էր պարսկահայերի բնակեցումը Կիրովականում, քանի որ պարսկահայ բարբառները և Լոռու խոսվածքը լեզվական առումով մոտ են և պատկանում են արևելյան խմբակցության – «ուլ» ճյուղին (բացառյալ «լ» կամ «ս» ճյուղին պատկանող խոսվածքները): Հայրենադարձների՝ Հայաստանում ծնված երեխաները ընտանիքի ավագների հետ հաղորդակցվում էին արևմտահայերենով՝ շաղախված համապատասխան լեզուներից ներառված օտարաբանություններով, այսինքն՝ գործածում էին արաբախառն, թուրքախառն, հունախառն, ֆրանսիախառն արևմտահայերեն: Միջին սերունդը հաղորդակցվում էր հիմնականում արևմտահայերենով: Կիրովականում ծնված երեխաների համար հաղորդակցության միջոցը Լոռու խոսվածքն էր, դպրոցական ուսումնառության լեզուն՝ գրական արևելահայերենը: Բնականաբար, լեզվական նման խառնապատկեր ունեցող ընտանիքների երեխաները միշտ չէ, որ կարողանում էին հաղթահարել դպրոցական ուսուցման դժվարությունները: Բարդություններն ակնհայտ էին հատկապես ռուսաց լեզվի ժամերին: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին Կիրովականում ընդունված էր ռուսական կրթությունը հայկական կրթությունից գերադասելու: Հայրենադարձներից ոչ մեկն իր երեխային ռուսական դպրոց չէր ուղարկում: Պատճառները տարբեր էին, սակայն կար նաև լեզվական խոչընդոտը հաղթահարելու խնդիրը: «Լեզվաբարբառային տարբերությունները խանգարիչ լինելով հայրենադարձների կենսագործունեու-

թյան տարբեր ոլորտներում՝ միաժամանակ նաև թելադրում էին տեղական լեզվին հարմարվելու պարտադրանքը», - գրում է Ա.Ստեփանյանը: Հայրենադարձների ընտանիքներում ռուսերենը գործառական չէր և դժվարըմբռնելի էր տարբեր լեզուների միջավայրում ապրող իմ դասընկերների համար: Հոգեբանական անազատությունը փոխանցվում էր նրանց արհեստագործ ծնողներին, որոնք ռուսերենի չիմացության պատճառով մտավոր աշխատանքների մեջ չէին ներգրավվում: Այդ մարդիկ ուրախ չէին: Ես նրանց հիշում են մշտապես լուռ, սակավախոս և ինքնամոկոկ: Նրանք կարոտով էին պատմում Հունաստանի ու Ֆրանսիայի առատության, Սիրիայի, Լիբանանի ու Եգիպտոսի ծովափերի մասին: Եվ նրանց բոլորի թաքնված երազանքը այս երկրից հեռանալն էր: 1965-67թթ. մի քանի ընտանիքի հաջողվեց արտագաղթել Ֆրանսիա, հետագա տարիներին շատերը գնացին: Սեֆայան, Հաբեշյան, ճնգոզյան, Աժինյան, Շահմենենդյան, Քենդրեյան, Գումրյան, Էմիրզյան, Էքսուզյան, Ամօղյան, Թաթիլյան, Փերչեմյան, Լնդյան, Չաքրյան, Յաղուբյան, Գադյան ազգանվանակիր իմ դասընկերներից ոչ մեկն այսօր Կիրովականում չի ապրում: Նրանց մեկուսացումը պայմանավորված էր ոչ միայն խորհրդային կարգերի գաղափարախոսական, սոցիալ-քաղաքական, եկեղեցու հանդեպ ունեցած դիրքորոշման պատճառներով, այլև լեզվական փոխըմբռնման բացակայության հետևանքով: Մի անգամ աշակերտուհիներից մեկը բուսաբանության դասը պատմելիս գործածեց ստեպլին բառը: Ուսուցչուհին, որ Սպիտակի շրջանի գյուղերից էր, զարմացած ասաց, որ հայերենում նման բառ չկա:

Բարբառի, արևմտահայերենի հանդեպ գոյություն ունեցող թյուր կարծիքը հոգեբանորեն ճնշում էր այդ երեխաներին: Մինչդեռ նրանց համար մատչելի էին Պարոնյանն ու Դուրյանը, Մեծարենցն ու Սիամանթոն, նրանք ծանոթ էին Աստվածաշնչին, սակայն այդ առավելությունները երբեք չէին խրախուսվում մանկավարժների կողմից: Հայրենադարձների երեխաներն առանձնանում էին նաև քրիստոնեական հավատքի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով: Նրանց ծնողները կիրակի օրերին եկեղեցի էին գնում, որը մեզ ենրկայացվում էր որպես տգիտության դրսևորում:

Հետաքրքրական էր հայրենադարձների անվանահամակարգը. Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից եկածներն ունեին բացառապես հայահունչ կամ աստվածաշնչական

անուններ, ինչպես՝ Գեղեոն, Տիգրան, Գևորգ, Փանոս, Վահրամ, Անահիտ, Նվարդ, Եղիսաբեթ, Տիրուհի, Սրբուհի, Չերիքնագ, Չոփսիս, Մանուշակ, Ծաղկանուշ և այլն, իսկ Յունաստանից և Ֆրանսիայից եկածները՝ եվրոպական անձնանուններ՝ Վիոլետա, Ժանետա, Ռոզետա, Էլեն, Ժակլին, Ժոզեֆինա և այլն: Ի դեպ, եվրոպական երկրներից եկածների երեխաները համեմատաբար բարեկեցիկ ընտանիքներից էին և ավելի լավ էին սովորում, քան արաբական երկրներից եկածներին: Եվ ինչպես ամեն մի դպրոցում, լավ սովորողները վերևից էին նայում միջակներին ու երկտարեցիներին, իսկ ժողովրդական բանահյուսության մեջ ձևավորվում էր լոռեցի- կռօ - եվրոպացի կամ արաբական ախպար տարօրինակ աստիճանավորումը և ազգային ինքնատրոհումը:

Վերջին տարիներին բուհական դասավանդման ընթացքում դարձյալ առիթ ունեցա առնչվելու սփյուռքահայ ուսանողությանը հուզող լեզվական խնդիրներին:

Համալիր քննարկման քեմա է իրաքահայերի, սիրիահայերի և պարսկահայերի ուսուցման խնդիրը: Այդ երիտասարդության հետ շփվելիս նկատել եմ, որ շատերը ծանոթ չեն մեր երկրին և մասնագիտության ընտրության հարցում կողմնորոշված չեն: Օտար միջավայրից իրենց երեխաներին կտրելու և հայրենի հողին ընտելացնելու խնդիրն է հիմնականում հուզում Պարսկաստանի, Իրաքի և Լիբանանի հայությանը: Շատերը Հայաստանում հիմնավորվելու ծրագրեր ունեն, սակայն միշտ չէ, որ տեղացիներս նրբանկատ ենք, նպաստում և ընդառաջ ենք գնում նրանց նպատակներին: Որքան նկատել եմ, և՛ օտարազգիները, և՛ օտար երկրներից եկած հայ երիտասարդները մեկուսացած են: Որպես հայոց լեզվի դասախոս՝ քանիցս փորձել եմ նրանց համար շփումներ ստեղծել տեղացի երիտասարդների հետ, սակայն չի ստացվել: Անգամ նկատել եմ, որ Պարսկաստանից եկած հայն ու պարսիկը ավելի հարազատ են զգում միմյանց, քան պարսկահայն ու տեղացի հայը:

Ստորև ներկայացնում ենք մի քանի առաջարկություններ, որոնք կնպաստեն մեր ներազգային փոխհարաբերությունների բարելավմանը.

ա) Ստեղծել գրաբար, միջին հայերեն, բարբառներ և արևելահայ ու արևմտահայ գրական լեզուներ ուսուցանող ինտերնետային կայքեր: Ինչ խոսք, նման կայքեր կան, ինչպիսիք են ուկրաինական «Սովորում ենք հայերեն», մոսկովյան «Արևելա-

հայերենի կորպուս», շվեյցարական «Մենք» և այլն, սակայն դրանցում հիմնականում ընդգրկված են արևելահայերեն նյութեր:

բ) Որպեսզի համրությանը հասու լինի արևմտահայերենը, ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ հաճախակի հնչեցնել արևմտահայ հեղինակների ստեղծագործություններից: Կազմակերպել արևմտահայերեն ուսուցանող ռադիոհեռուստատե-սային հաղորդաշար: ՀՀ տարածքում հեռարձակվող որոշ հաղորդումներ ներկայացնել նաև արևմտահայերեն:

գ) Տարրական դասարանների աշակերտության համար հրատարակել գրքույկներ, արևելահայ հեղինակներին ներկայացնելով արևմտահայերենով, իսկ արևմտահայերին՝ արևելահայերենով:

դ) Դպրոցական ծրագրերում ավելացնել արևմտահայ գեղարվեստական գրականության նմուշները կից բացատրական բառարաններով:

ե) Սփյուռքի դպրոցների համար դասագրքեր կազմելիս հաշվի առնել արևելահայ և արևմտահայ լեզվաբանական գիտաբանների տարբերությունները: Արևելահայերենի քերականությանը առանձնահատուկ գիտաբանություն և ՀՀ գիտության և կրթության նախարարության դպրոցական ծրագրերին համապատասխան կազմված դասագրքերը այնքան էլ մատչելի չեն սփյուռքի դպրոցականներին: Անհրաժեշտ է ընտրել լեզվական առումով միջին մի որակ, իսկ գիտաբանները ներկայացնել բացատրություններով և արևմտահայերեն ու արևելահայերեն տարբերակներով: Այս աշխատանքի համար օգտակար կարող են լինել արևմտահայերենի քննությանը նվիրված մի շարք ուսումնասիրություններ²⁰⁰:

զ) Սփյուռքահայ ուսանողության համար սահմանել ազատ ունկնդրի կարգավիճակ:

²⁰⁰ Աճեմյան Վ., Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Երևան, 1971, Ավետիսյան Յու., Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Երևան, 2002, Դուկասյան Ս., Գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչեղանգային առանձնահատկությունները, Երևան, 1990, Շահբազյան Տ., Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Երևան, 1963, Սարգսյան Ա., Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985, Սաքապետյան Ռ., Արևմտահայերեն-արևելահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան, Երևան, 2000, Քոսյան Վ., Արևմտահայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1986 և այլն:

է) Ձանազան միջոցառումների, ուսանողական հանրակացարանների միջոցով աշխուժացնել շփումը տեղի ուսանողության հետ:

ը) Սփյուռքահայերի ուսուցման գործընթացում տարբերակել պարսկահային սիրիահայից և իրաքահայից: Պարսկահայը արևելահայ է և հարկ է, որ նրա հետ դասավանդումը կատարվի համաձայն արևելահայերենի և դասական ուղղագրության պարսկահայ տարբերակի առանձնահատկությունների: Իրաքից և Սիրիայից եկած ուսանողների դասավանդումը կազմակերպել՝ հաշվի առնելով արևմտահայերենի և մեսրոպյան ավանդական ուղղագրության առանձնահատկությունները:

թ) Անհրաժեշտ է դաստիարակել բարեկիրթ վերաբերմունք և նրբանկատություն բարբառախոսի ու արևմտահայերենով խոսողի հանդեպ: Դա կարելի է իրականացնել արևմտահայերենը և բարբառը ճանաչելու, մայրենի լեզուն խորապես ուսումնասիրելու միջոցով:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ՄԵՐՕՐԵԱՅ ՍՓԻՒՔԻ ՄԷՋ

Խաչիկ Տեր-Ղուկասեան (Արգենտինա)

Կա՞ն հայրենադարձութեան միտումներ մերօրեայ Սփիւռքի մէջ:

Այս հարցադրման առարկայական պատասխան մը կարելի է տալ միայն երկու ուղղութեամբ կատարուելիք ուսումնասիրութեամբ: Առաջին՝ Հայաստանի անկախացումէն յետոյ բնակութիւն հաստատելու նպատակով հայրենիք վերադարձած սփիւռքահայերու սոցիոլոգիական ուսումնասիրութիւն, որ բացայայտէ ինչ որ թիւ, իրենց եկած երկիրներու մասին տեղեկութիւն, բնակեցման վայրերու ցրտածութիւն, հասարակական կենսամակարդակ եւ այլն, եւ որ թերեւս պատկեր մը տայ արդէն կայացած հայրենասիրութեան մասին որպէս յաջողակ պատմութիւն: Երկրորդ՝ Սփիւռքի մէջ հայրենիք հաստատուելու պատրաստակամութեան պոտենցիալի մասին ուսումնասիրութիւն, որ բացայայտէ ինչ որ տոկոս, երկիրներ/համայնքներ ուրկէ կարելի է կանխատեսել հայրենադարձութիւն, այն վայրերը ուր հայրենադարձներ պիտի ուզեն հաստատուիլ, կարողական հայրենադարձերու հասարակական կենսամակարդակ, եւայլն, որպէսզի առիթ ստեղծուի խորհրդածելու այն պայմաններուն մասին, որոնք պոտենցիալ հայրենադարձութիւնը իրականութեան կրնան վերածել:

Նման ամբողջական ուսումնասիրութիւն առ այսօր չէ եղած, շատ հաւանաբար որովհետեւ դեռեւս չէ յստակեցուած, թէ ի՞նչ հայրենադարձութեան եւ ո՞ր Սփիւռքի մասին է որ կը խօսուի:

Ներկայ աշխատասիրութիւնը կը միտի անդրադառնալ այս երկու խնդիրներուն անոնց յստակեցման կարգով, ապա առաջարկել հայրենադարձութեան տեսութեան մը ուրուագծումը այն համոզումով, որ այն օգտակար կ'ըլլայ անկախութենէն յետոյ թերեւս անխուսափելիօրէն ազգային օրակարգի անցած այս հարցի բանականացման: Անհրաժեշտ է յստակեցնել, որ աշխատասիրութիւնը կատարուած է հիմնականօրէն սփիւռքեան տեսանկիւնէն, եւ, հետեւաբար, բացառուած չէ որ կարգ մը մտքեր ու գաղափարներ հարցականի տակ

դրուին, երբ նոյն նիւթին մասին անդրադառնանք հայաստանեան դիտանկիւնէն: Ինչը եւ աւելի քան ողջունելի է:

Հայրենադարձութիւնը որպէս պատմական նորութիւն

Հայրենադարձութիւնը որպէս զանգուածային, կազմակերպուած եւ նպատակասլաց զօրաշարժ համեմատաբար նոր երեւոյթ է հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ: Զանգուածային տեղաշարժերը ընդհանրապէս եղած են հակառակ ուղղութեամբ՝ հայրենիքէն դէպի արտասահման: Հայրենադարձութեան մասին առաջին մտածումներն ու ծրագիրները առնչակից են հայ ժողովուրդի ազգային հաւաքական գիտակցութեան կազմաւորման 16-18րդ դարերու նախա-Ջարթօնքեան նախաձեռնութիւններուն, որոնց մէջ դերակատար եղած է ի մասնաւորի պատմական Հայաստանէն դուրս կազմաւորուած եւ զարգացող համայնքներուն մէջ ծնած քաղքեմիութիւնը:

Սակայն հայրենադարձութեան եթոսը հիմնականօրէն առնչուած է հայ քաղաքական մտածողութեան արդիականացման եւ 19րդ դարու Ջարթօնքին որպէս Դէպի Երկիր շարժում՝ ի խնդիր ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ փրկութեան: Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է դիտել տալ, որ 19րդ դարու վերջին քառորդին ծաւալած հայ ազգային ազատագրական շարժումները հայ ժողովուրդի փրկութեան հեռանկարը ընդհանրապէս կը տեղադրէին մարդկութեան յառաջդիմական ընթացքին, եւ ոչ անպայման սեփական պետականութեան վերջնանպատակին հետ:

Քսաներորդ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն իրերայաջորդ երկու իրադարձութիւններ կարելի է նկատել որպէս հիմնարարքները հայրենադարձութեան արդիական հասկացողութեան: Անոնցմէ առաջինը Հայոց Ցեղասպանութիւնն էր, երկրորդը՝ 1918ին հայ պետակա-նութեան ստեղծումը նախ որպէս անկախ, ապա, 1921էն յետոյ, որպէս խորհրդային հանրապետութիւն: Այս երկու իրադարձութիւններուն արդիւնք է մերօրեայ Սփիւռքի կազմաւորումը որպէս աքսորեալ ազգի հաւաքական գիտակցութիւն: Հետեւաբար, սխալ չէ ենթադրել, որ հայրենադարձութեան յղացքը սերտօրէն կապուեցաւ Սփիւռքի ազգային գիտակցութեան ծեւաւորման: Այսինքն, հայրենադարձութիւնը ամբողջականօրէն իմաստաւորուեցաւ ի մտի ունենալով Սփիւռքեան գոյավիճակը:

Հետեւաբար, Սփիւռքի մէջ հայրենադարձութեան մերօրեայ միտումներուն մասին անդրադառնալու համար, անհրաժեշտ է առաջին հերթին բնութագրել հայրենադարձութեան տեղն ու կարեւորութիւնը Սփիւռքեան գոյավիճակին մէջ մինչեւ Հայաստանի անկախացումը, ապա՝ վերլուծել անկախութեան յաջորդող տարիներուն հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւններու զարգացումները:

Հայրենադարձութիւնը եւ Սփիւռքեան գոյավիճակը

Սփիւռքը Ցեղասպանութենէն վերապրած եւ իր կամքէն անկախ իր հաւաքական զարգացումը հայրենի երկրէն դուրս ծրագրելու ստիպողութեան դէմ յանդիման գտնուած արեւմտահայութիւնն է: Ցեղասպանութենէն առաջ չկար Սփիւռքե որպէս հաւաքական գիտակցութիւն, կար արտագաղթ, կամ՝ պանդխտութիւն: Սփիւռքի մասին մտածուեցաւ եւ այդ յղացքը գործածութեան դրուեցաւ 1930ական թուականներուն որպէս գոյութեանական ահազանգ. ազգի զարգացման բնական միջավայրը իր հայրենիքն ըլլալով, հայրենիքէն դուրս ազգային որեւէ հաւաքականութիւն ի վերջոյ դատապարտուած է ուծացման, ինչ որ իր լրումին կը հասցնէ հայաջնջման ծրագիրը: Դերմակ ջարդեր տամոկլէտեան սուրի նման կախուած է Սփիւռքի գլխուն, միակ փրկութիւնը հայրենիք վերադարձն էր: Եւ քանի որ այդ մէկը անմիջականօրէն անկարելի էր, անհրաժեշտ էր պահպանել ազգային գիտակցութիւնը եւ սպասել հայրենադարձութեան աւետալի օրուն: Հետեւաբար, եթէ հայապահպանումը եղաւ Սփիւռքի գոյատեւման ռազմավարութիւնը, ապա եւ այն կ'իմաստաւորուէր միայն եթէ հորիզոնին ըլլար հայրենադարձութեան հեռանկարը:

Երկու հիմնական արգելքներ կային հայրենադարձութեան գործնականացման համար: Առաջին, Արեւմտահայաստանը, ուրկէ եւ էր Սփիւռքը, բռնազաւթուած, հայաթափուած եւ Արեւելեան Անատոլիոյ վերածուած էր: Երկրորդ, հակառակ 1920ական թուականներու առաջին նախաձեռնութիւններուն եւ 1946-1948 ծրագրուած ներգաղթին, խորհրդային Հայաստանի համայնավար վարչակարգը երկրի դռները չէր բացած Սփիւռքի առնուազն մէկ կարեւոր հատուածին առաջ եւ, ամէն պարագայի, արդէն պարզ է որ հայրենադարձութեան ծրագիրը հիմնականօրէն Մոսկուայէն աշխարհաքաղաքական նպատակներով մտածուած նախաձեռնութիւն էր եւ ոչ թէ խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներու կողմէ:

առնուած որոշում: Հետեւաբար, Սփիւռքի համար հայրենադարձութիւնը աւելի շուտ յոյս էր քան անմիջականօրէն իրականացի ծրագիր:

Ի մասնաւորի Պաղ պատերազմի համաշխարհային ոլորտի մէջ հասակ առած Սփիւռքի այլեւս երկրորդ սերունդին համար, անոնք, որոնք ժամանակի բերումով համայնքներու ղեկավարութեան գործին մէջ փոխարինեցին Ցեղասպանութենէն վերապրածներուն, հայրենադարձութիւնը ստացաւ ֆունքցիոնալ բնոյթ: Այն աւելի շուտ հոմանիշ էր իտալի մը, որ օր մը պիտի իրականանար որպէս պատմութեան գործընթաց, եւ ոչ թէ այդ գործընթացի պատրաստում: Արդէն քաղքենիացած եւ տնտեսապէս արագօրէն զարգացող համայնքներուն համար հայրենադարձութեան ուղղութեամբ միակ ներդրումը անոր բանաձեւումն էր որպէս տիրապետող ճարտասանութիւն (տիսքուր): Չկար գործնական ոչ մէկ նախաձեռնութիւն:

Սփիւռքեան գոյավիճակը իր տագնապը ապրեցաւ 1970ական թուականներուն հասակ առած Սփիւռքի երրորդ սերունդին հետ: Հայահաւաքի եւ հողահաւաքի նպատակները յստակօրէն կ'երեւին եւ Ռոլ եւ Մշակոյթի նման նախաձեռնութիւններուն մէջ, եւ կը հնչեն Հայ Դատի ուժական պայքարի ընթացքին: Ցեղասպանութեան արդարահատոյցը այդ սերունդին համար միայն ճանաչումով չէր կրնար սահմանափակուիլ, այլ անպայմանօրէն պէ՛տք էր յանգէր հատուցման որ պարզ եւ մէկին կը նշանակէր հողային պահանջատիրութիւն, եւ ուրեմն հայրենադարձութեան, հայահաւաքի, նախապատրաստութիւն:

Հայրենադարձութեան խանդավառութեան մոմենտն ու իրականութիւնը

Հայրենադարձութիւնը որպէս ռեալ կարելիութիւն Սփիւռքի մէջ օրակարգի դրուեցաւ 1987-1988 ճակատագրական տարիներուն, երբ նախ նշմարելի խանդավառութիւն առաջացաւ Արցախեան շարժումով, ապա, 1988 Դեկտեմբեր 7ի երկրաշարժէն յետոյ հայրենիք-Սփիւռք կապերու նոր բնոյթ եւ որակ ստեղծուեցաւ, առանց, սակայն, դեռեւս կշռադատելու այդ խանդավառութեան գործնականացման իրական հեռանկարը: Իրողութիւնն այն է, որ գորբաշովեան բացման քաղաքականութիւնը մէկ կողմէ եւ, մասնաւոր, Ղարաբաղեան շարժումը Սփիւռքեան կազմակերպութիւններուն դուռ բացին հայրենիք վերադառնալու: Հայրենադարձութեան առաջին քայլերը առնուեցան երկրա-շարժի եւ Ղարաբաղեան շարժման

օժանդակութեան նախաձեռնութիւններով, ապա, հետզհետեւ, կազմակերպութիւնները սկսան իրենց գրասենեակները, ներկայացուցչութիւններն ու մասնաճիւղերը ունենալ Հայաստանի մէջ:

Թերեւս որովհետեւ Սփիւռքի մէջ ազգային ղեկավարութիւնը իրենք կազմակերպութիւններն էին, պահ մը ստեղծուեցաւ այն տպաւորութիւնը, որ անոնց վերընձիւղումով Հայաստանի մէջ հայրենադարձութիւնը ինքնաբերաբար իրականութիւն պիտի ըլլար: Ոմանք այնքան առաջ գացին, որ լքեցին Սփիւռքէ յղացքի գործածութիւնը եւ զայն փոխարինեցին ,արտերկիրեով: Բառախաղ կամ քմահաճոյք չէր այս, այլ Սփիւռքի հաւաքական գիտակցութեան մէջ ինքնութեան նոր նպատակամղութիւն տալու փորձ:

Բայց հայրենադարձութիւնը որպէս զանգուածային, ծրագրուած եւ նպատակամղութեամբ տեղաշարժ չիրականացաւ: Ընդհակառակը, 1988-1994 տարիներու հայաստանեան հոլովոյթները շատ հեռու էին նման տեղաշարժի մը փաստը տալու հիմնական չորս պատճառներով: Առաջին՝ գորբաշովեան բացման քաղաքականութիւնը ինքնին դիրացուց ընդհանուին արտագաղթը, որ շատ հաւանաբար այն օրերուն հասաւ մէկ միլիոնի, ինչ որ անհամեմատելիօրէն աւելի է քան միաժամանակ Սփիւռքէն հայրենիք վերադարձողներուն թիւը: Երկրորդ՝ Ազրպէյճանի հետ պատերազմն ու շրջափակումը լրջօրէն կը սահմանափակէին հայրենադարձութեան ամէն ռեալ կարելիութիւն: Երրորդ՝ անկախ Հայաստանի օրուայ իշխանութիւններու մօտ հայրենադարձութեան քաջալերման ոչ մէկ տրամադրութիւն կար, ընդհակառակը իշխանութիւններու ամենէն բարձր մակարդակով լսուեցան Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիի եւ օտարերկրացիի տարբերման պաշտօնական կեցուածքը փոխանցող յայտարարութիւններ, որոնց յաջորդեցին գործնական քայլեր: Չորրորդ Սփիւռքը ինք երբեք հայրենադարձութեան ծրագիր չէր մշակած, ընդհակառակը, ինչպէս վերը նշուեցաւ, հայրենադարձութիւնը հիմնականին մէջ էթոս մըն էր, ինքնասահմանումի պատում, որ գործնական ծրագրի չէր վերածուած: Մասամբ որովհետեւ խորհրդային պայմաններու մէջ նման գործնականացում իրապաշտ չէր կրնար ըլլալ եւ մասամբ որովհետեւ հայրենադարձութեան մասին խօսիլը միայն նաեւ ինչ որ չափով խղճի բաւարարութիւն կու տար այլապէս քաղքենիի

հանգստավետ կենքերն հրաժարելու քիչ պատրաստ սփիւռքահայութեան:

Այս չորս պատճառներէն երրորդը ամենէն աւելի ճակատագրական եղաւ հայրենադարձութեան խանգարողութեան մոմենտի մարման համար: Եիշդ է, որ պետական ամեն քաղաքականութիւն նախ եւ առաջ պատասխանատուութիւնն ունի իրապաշտ ըլլալու եւ աւելորդ սպասումներ չառաջացնելու, եւ, այս իմաստով, անհրաժեշտ էր նկատի առնել Սփիւռքի եւ Հայաստանի մշակութային, կենցաղային, աշխարհայեացքային եւ այլ տարբերութիւնները: Սակայն այդ մէկը պիտի ըլլար Հայաստան-Սփիւռք մօտեցման եւ ոչ թէ սահմանագծային բաժանումներու առաւելի խորացման նպատակով, եթէ, անշուշտ, հայրենադարձութիւնը քաղաքական ծրագիր ըլլար: Բայց այդպէս չեղաւ: Ընդհանակը, 1995ի Սահմանադրութիւնը արգելք դնելով երկքաղաքացիութեան առաջ, գրեթէ օրէնքով բացառեց հայրենադարձութիւնը: Հայրենադարձութիւնը չեղաւ պետական ծրագիր, եւ անոնք, որոնք որոշեցին վերադառնալ հայրենիք այն ըրին իրենց սեփական որոշումով եւ միջոցներով:

Սփիւռքը իր կարգին որդեգրեց սպասողական, պասիւ, դիրքորոշում եւ հեռու մնաց հայրենադարձութեան ծրագրի մը ուղղութեամբ անհրաժեշտ մտաւորական, նիւթական թէ մարդկային ներդրումը կատարել: Սփիւռքի այս դիրքորոշումը կրնայ մասամբ բացատրուիլ Հայաստանի իշխանութիւններուն, աւելի շուտ՝ պետականութեան, նկատմամբ քննադատական կեցուածք որդեգրելու բարոյական ինքնազսպումով, եւ մասամբ ալ որովհետեւ հայրենադարձութիւնը ի վերջոյ կ'ենթադրէր նաեւ սփիւռքեան գոյավիճակի համակարգային փոփոխութիւն, որուն շատ հաւանաբար պատրաստ չէր օրուայ ղեկավարութիւնը:

Սփիւռքի նկատմամբ հայրենի պետական քաղաքականութիւնը արմատական բարեփոխման ենթարկուեցաւ 1998էն յետոյ: Կասկած չկայ, որ մէկ տարի յետոյ գումարուած Հայաստան-Սփիւռք առաջին խորհրդաժողովը պահուան մը համար եթէ ոչ հայրենադարձութեան, ապա զոնէ մնայուն կապի սկիզբ դրաւ: Բայց այդ ուղղութեամբ ամենահիմնական եւ սպասուած քայլը, որ երկքաղաքացիութեան սահմանադրական արգելքի վերացումն ու օրէնքի վերամշակումն էր, ուշացաւ ամբողջ վեց տարի հակառակ օրուայ իշխանութիւններու, եւ Նախագահին անձնապէս, ամբողջ տրամադրութեամբ:

Օրէնքը ինքնին հրաշք պիտի չգործէր, ոչ ալ անպայմանօրէն կը նոյնանայ հայրենադարձութեան հետ: Սակայն խորհրդանշականօրէն այն մեծ նշանակութիւն կրնար ունենալ ատենին: Ուշացումը, սա-կայն, անգամ մը եւս կորսուած պատեհութեան ազդանշան տուաւ, եւ երբ այն վերջապէս ընդունուեցաւ շատ մը պատճառներով ներառեալ ընթացակարգի որդեգրման ուշացումը, սահմանափակումները, անոր համապատասխան պետական աշխուժացման բացակայութիւնը եւ քաղաքացի ըլլալու դիւանակալական ամբողջ հոլովոյթին ապաքաջալերական բնոյթը պատճառ դարձաւ, որ այն չունենայ սպասուած անդրադարձը:

Ի դէպ, մինչ Սփիւռքի նախարարութեան ստեղծումն ու հայրենադարձութեան թեմայով խորհրդածութեան այս առաջին նախաքայլը, շատ դժուար է հայրենադարձութեան պետական քաղաքականութեան մը խօսիլ: Փաստօրէն, երբ կարիքը ստեղծուեցաւ անվտանգութեան պատճառով հայրենադարձութեան միջոցառումներ ձեռք առնել, հիմնականօրէն Իրագի հայութեան եւ 2006ի Յուլիսի լիբանանահայութեան Հայաստան փոխադրութեան համար, փորձը ցոյց կու տայ, որ նման հեռանկարի պատրաստ ենթահող եւ նիւթական իմաստով, եւ քաղաքական կամքի, դեռեւս հաստատ չէ:

Այդուհանդերձ, 2002էն ի վեր նկատելի է եւ պետական մակարդակով, եւ հասարակական ոլորտի մէջ Հայաստան-Սփիւռք կապի ամրապնդման կառուցային պայմաններու առաջացում հետեւեալ երեւոյթներուն մէջ: Առաջին, Հայաստանի տնտեսութեան զարգացումը առիթ ստեղծած է շահութաբեր ներդրումներու բազմացման, ինչ որ սփիւռքահայ մասնագէտներու գործի ասպարէզ կը բանայ ի մասնաւորի այն ձեռնարկութիւններուն մէջ, որոնք կարիքը ունին տուեալ երկրի մը լեզուին եւ հայերէնին միաժամանակ տիրապետող պաշտօնեաներու: Երկրորդ, աճած է թիւը այն սփիւռքահայերուն, որոնք Հայաստանի մէջ հողատարածք գնելու եւ տուն կառուցելու նախա-ձեռնութիւն կ'առնեն: Երրորդ, պետական մակարդակով նկատելի է ի մասնաւորի երիտասարդական եւ ուսանողական հատուածներու ուղղութեամբ կարեւոր միջոցառումներ, որոնք սփիւռքահայ երիտասարդներու այցը եւ կեցութիւնը Հայաստան գործնականօրէն կը քաջալերեն: Չորրորդ, Հայաստան-Սփիւռք խորհրդաժողովներու շարունակականութիւն: Հինգերորդ, կրթական համագումարներու գումարում եւ ուսուցիչներու

վարժողական ծրագիրներու հետեւողականութիւն: Վեցերորդ, սփիւռքահայ երիտասարդներու Հայաստան այցելութիւնն ու կեցութիւնը քաջալերող ծրագիրներ:

Այս բոլորը դեռեւս չեն նշանակեր, որ հայրենադարձութեան քաղաքականութիւն կայ, սակայն կ'ուրուագծեն գործընթաց մը, որ կրնայ ամրագրուիլ եւ քաղաքականութեան վերածուիլ: Հետեւաբար, կարելի է առաջին փորձ մը կատարել հայրենադարձութեան տեսութեան մը առաջացման համար, որմէ յետոյ խորհրդածիլ Սփիւռքի մէջ հայրենադարձական միտումներուն մասին:

Հայրենադարձութիւնը որպէս գործընթաց

Առարկայական բոլոր տուեալները ցոյց կու տան, որ հայրենադարձութիւնը Հայաստանի համար անհրաժեշտութիւն է երկու հիմնական պատճառներով: Առաջին՝ Հայաստանի բնակչութեան թուաքանակի նուազում ի հետեւանք ծնունդներու համեմատական ցածր տոկոսին: Երկրորդ՝ սահմանամերձ գիւղերու դատարկում, որուն պատճառը կենսամակարդակի բարելաւման պայմաններու բացակայութիւնն է: Երկու պարագաներուն հայրենիքի հայաթափում տեղի կ'ունենայ, ինչը եւ ազգային անվտանգութիւնը լուրջ սպառնալիքի դէմ յանդիման կը դնէ:

Բայց հայրենադարձութեան ամէն յայտարարութիւն, նախատրամադրութիւն, քաղաքական որոշում թէ գործնական քայլեր հայրենի պետութեան կողմէ անհմաստ է, եթէ միաժամանակ օրակարգի չդրուի վերոյիշեալ երկու երեւոյթներուն, եւ ընդհանրապէս Հայաստանէն արտագաղթին, ծնունդ տուող հիմնապատճառը որ Հայաստանի տնտեսական հասարակարգն է: Աւելի պարզ, անկախութենէն յետոյ, եւ որպէս հետեւանք տնտեսութեան ազատականացման ու սեփական-նաշնորհման քաղաքականութեան ա՛յն տարբերակին որ օրին որդեգրուեցաւ, տեղի ունեցաւ եւ յաջորդ տարիներուն, հակառակ 1998ի իշխանափոխութեան, ամրագրուեցաւ երկրի հարստութեան կրկնակի կեղրոնացում. առաջին՝ սակաւաթիւ հատուածի մը մօտ, երկրորդ՝ հիմնականօրէն Երեւանի մէջ: Դէպի դրամատիրական կարգերու անցկացման յատուկ կապիտալի նախնական կուտակման այս տարբերակը անխուսափելիօրէն կ'առաջացնէ սոցիալական բեւեռացում, չ'երաշխաւորեր աշխատատեղիներ, եւ եթէ նոյնիսկ տնտեսական աճը աշխատատեղիներ ստեղծէ,

ապա եւ անոնք կենսամակարդակի բարելաւման ոչ մէկ յոյս կը ներշնչեն, այլ լոկ վերապրումի միջոց են:

Այս պայմաններուն մէջ հայրենադարձութեան որեւէ տեսութիւն ինքնին առնչակից է Հայաստանի մէջ կեցութեան պայմաններու բարեփոխման: Հայրենադարձութիւնը կրնայ իրականանալի ըլլալ միայն, եթէ զուգահեռաբար արտագաղթի տուն տուող պայմանները վերանալու սկսին, եթէ տնտեսական աճը վերածուի հորիզոնական զարգացման՝ եւ հարստութեան աւելի արդար վերաբաշխումի, եւ՛ ներդրումներու աշխարհագրական ապակեղրոնացման իմաստով:

Հետեւաբար, Սփիւռքի մէջ հայրենադարձական միտումներուն անդրադառնալով անհրաժեշտ է նկատի ունենալ երեք յստակեցում:

Առաջին, երբ կը խօսինք Սփիւռքի մասին, պէտք է զանազանել այսպէս կոչուած ,դասական Սփիւռքը՝ Հայաստանէն արտագաղթին հետ, որ յաճախ կը բնորոշուի որպէս ,նոր Սփիւռք: Զանազանումը մտամարզանք չէ միայն: Հոգեմտաւորական, ինչպէս նաեւ հաւաքական-կազմակերպական երկու տարբեր իրականութիւններ են, որոնք հայրենիքի հետ իրենց կապին, հետեւաբար, հայրենադարձութեան միտումներուն, բոլորովին տարբեր իմաստ ու հեռանկար կու տան: Զանազանումը, պարզ է, մարտավարական բնոյթ ունի հայրենադարձական ծրագրումի հեռանկարով եւ հեռու է բարոյական ամէն գնահատման փորձութենէ:

Երկրորդ, հայրենադարձութիւնը պէտք չէ հաւասարի սփիւռքաթափումի, ինչ որ իր կարգին կը նշանակէ, որ անհրաժեշտ է միանգամ ընդմիշտ հրաժարիլ Սփիւռքի ծակատագիրը կա՛մ հայրենադարձութիւն, կա՛մ ուժացում տրամաբանութեամբ ընկալելէ: Երկու հիմնական պատճառ կայ նման ընկալումէ հեռու մնալու համար. առաջին՝ Սփիւռքը կայացած, ինքզինքին մասին մտածող եւ արդէն իր զարգացումը ապրող նոր գոյավիճակ է, որ առանց իր անցեալը մերժելու բարեախտաբար ձերբազատուած է ամէն ֆատալիզմէ, եւ երկրորդ՝ կայուն, զարգացող եւ գլոբալ աշխարհի մէջ ինքզինք հաստատող Սփիւռքը ռազմավարա-կան անհրաժեշտութիւն է Հայաստանի նման աշխարհաքաղաքական պայմաններ ունեցող փոքր երկրի մը համար: Հայրենադարձութիւնը, հետեւաբար, պէտք է դիտուի Սփիւռք-հայրենիք զուգորդութեան

հարթակին վրայ, որպես բովանդակ հայութեան պոտենցիալը վերապրումն զարգացում տանող գործոն:

Երրորդ նոյն այս զուգորդութեան տրամաբանութեան հետեւումով, Սփիւռքի հայրենադարձութիւնը կ'իմաստաւորուի միայն, եթէ զուգահեռաբար Հայաստանն արտագաղթի տուն տուող պատճառներուն վերացման ուղղութեամբ քայլեր առնուելու սկսին: Ինչ որ իր կարգին կը նշանակէ սոցիալական եւ տնտեսական պայմաններու բարեփոխութիւն:

Հետեւաբար, Սփիւռքի մէջ հայրենադարձութեան միտումներու զարգացումը դէպի գործընթաց հիմնականօրէն առնչակից է Հայաստանի ներքաղաքական հոլովոյթին մէջ Սփիւռքի դերակատարութեան յաւելման, ինչ որ իր կարգին Սփիւռքի գոյավիճակը հայապահպանումէն դուրս բերելու եւ հայակերտումի եւ հայազարգացումի ուղղութեամբ լիցքաւորելու ճիգերուն նոր թափ կրնայ տալ:

«ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ»

Ռուբինա Փիրումեան (ԱՄՆ)

Մեծ եղեռնի մնացորդացի դէպի Ռուսահայաստան ու Հայաստանի անկախ հանրապետութիւն գաղթից եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, առաջին զանգուածային եւ կազմակերպուած ներգաղթը տեղի ունեցաւ 1946-48 թուականներին: Ի հարկէ, Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ եւս, Ցեղասպանութիւնից փրկուած ու աշխարհացրիւ հայութեան համար կենտրոնաձիգ ուժ էր Հայաստանը՝ թէկուզ խորհրդային տիրապետութեան տակ, թէկուզ ո՛չ այնքան հարազատ՝ Արեւմտահայաստանը կորցրած արեւմտահայի համար: Միջանկեալ ասեմ, որ որոշ գիտնականների կարծիքով հայրենադարձութիւն (repatriation) եզրը ճիշտ չէ, որովհետեւ Հայաստան գաղթողները իրենց նախապէս բնական վայրերը չէին վերադառնում՝ ո՛չ վանեցի, խարբերոցի, էրզրումցի եւ այլ արեւմտահայր եւ ո՛չ էլ Իրանի քաղաքներից ու գիւղերից գաղթողները: Բայց թողնենք այս բառախաղը: 1921-36 թուականները Հայաստան գաղթեցին 42 հազար մարդ ու տեղաւորուեցին մեծ մասամբ Երեւանի շուրջ կազմուած նոր բնակավայրերում՝ դրանք իրենց ծննդավայրերի անուններով՝ Նոր Արաբկիր, Նոր Մարաշ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Հաճըն, Նոր Մալաթիա, Ջէթուն եւ այլն կոչելով:²⁰¹

1937-ին, ստալինեան ճնշումների եւ նրա վարած նախապատերազմեան սուր քաղաքականութեան եւ մամաւանդ՝ նրա որդեգրած հակազգային ուղեգծի պատճառով, Սփիւռք-Հայաստան յարաբերութիւնները խզուեցին, ու ներգաղթը կանգ առաւ:

Երկրորդ համաշխարհային քաղաքացիացի յետոյ, յաղթող դաշնակից պետութիւնների համար պատերազմական աւարը բաժանելու եւ աշխարհաքաղաքական նոր քարտէս գծելու պահին էր հասել, եւ բնականաբար, տնտեսապէս հիւժուած խորհրդային Միութեան եւ նրա ղեկավար՝ Ստալինի ուշադրութեան կենտրոնում պիտի լինէր նաեւ 1921-ին Մոսկուայի պայմանագրով Թուրքիային զիջած Կարսն ու Արտահանը:

²⁰¹ Աւելի մանրամասնութիւնները տեսնել՝ Հայկ. Սով. Հանրագ., հատոր 6, էջ 208:

Ստալինի գործողության ծրագիրը, քաղաքական եւ տնտեսական դրդապատճառներով, սփիւռքահայութեանը սիրաշահելու տարրեր էր պարունակում: Պարզ էր, որ Ստալինը հայրենաբաղձ եւ հայրենակարօտ սփիւռքահայութեան սիրտը պիտի կարողանար գրաւել, եթէ իր հողային պահանջները թուրքիայից ձեւակերպէր Սփիւռքի մէկուկէս միլիոն հայ զաղթականութեանը Սովետական Հայաստան հրաւիրելով: Նոյն այս նպատակներով եւ որպէս իս. Միութեան շահերը հետապնդող դիւանագիտական քայլ, Ստալինը թոյլատրել էր Հայաստանում Ազգային եկեղեցական ժողով հրաւիրել՝ մասնակցութեամբ մեծ թուով սփիւռքահայերի, նաեւ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի: Ներկայացել էր 1938-ից ի վեր թափուր մնացած էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը լեցնելու պատեհ առիթը: Այսպիսով, Ստալինը ազատութիւն էր տալիս Հայոց եկեղեցուն, բայց միեւնոյն ժամանակ սիրաշահում էր սփիւռքահայութեանը, որ նիւթական աչքառու աղբիւր կարող էր լինել Հայաստանի համար եւ վերջին հաշուով իս. Միութեան բուռն էի համար: Ծրագրի գործադրումը սկսելու առաջին արձագանքը հնչեց էջմիածնից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Զ-ի ընտրութիւնից անմիջապէս յետոյ, 1946-ի Յունիս 26-ին, Ազգային եկեղեցական ժողովի մի քանի մասնակիցների անունից, դիմումնագիր յղուեց Ստալինին, ուր յիշուած էր աշխարհացրիւ, հայրենակարօտ հայերի Հայաստան վերադառնալու մասին: Յիշուած էր նաեւ թրքահայաստանի հողահաւաքի հարցը: Ստալինը օգտագործեց այդ դիմումնագիրը, ինչպէս նաեւ սփիւռքահայ կազմակերպութիւնների իրեն յղած բազմաթիւ դիմումները՝ թուրքիայից իր պահանջները հիմնաւորելու ու դրան նաեւ զգացական բնոյթ տալու համար: Փակագիծ բացելով այստեղ, չմոռանալով, որ հայահաւաքի ու հողահաւաքի նպատակով առաջին այսպիսի դիմում-յուշագիր Հ.Յ.Դ. Հայ դատի յանձնախմբի կողմից, Սիմոն Վրացեանի նախագահութեամբ, յղուած էր ՄԱԿի բացման առիթով գումարուած ազգերի համաժողովին, 1945ի Մարտ 7, Սան Ֆրանսիսքո:

Հայրենադարձութեան պաշտօնական թոյլտուութիւնը հրապարակուեց 1945ի Նոյեմբերին: Ներգաղթողների առաջին խումբը Հայաստան հասաւ 1946ի Յունիսին: Զօրակոչի ենթարկուեցին Սփիւռքի բոլոր կառոյցները՝ եկեղեցիներ, Ռամկավար եւ Հնչակեան կուսակցութիւններ, նոյնիսկ հակասովետական սեպուած Դաշնակցութիւնը: Ազգային նպա-

տակներ հետապնդող (զոնէ առերեւոյթ) այս հսկայ ծրագիրը կարելի էր անուշադրութեան մատնել: Մինչեւ 1948 թուականը 12 երկրներից Հայաստան ներգաղթեցին 89700 մարդ՝ մեծ մասամբ Լիբանանից, Սուրիայից, Իրանից, Յունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Ֆրանսիայից, Եգիպտոսից, Պաղեստինից, եւ ԱՄՆից:²⁰² Գուցէ եւ ո՛չ տարօրինակ կամ ո՛չ անսպասելի զուգադիպութիւն կարելի է համարել այն, որ այս թիւը համապատասխանում էր Բ. Աշխարհամարտին հայերի տուած զոհերի թուին:

Իս. Միութեան քաղաքական շահերին ի նպաստ ծրագրուած եւ սփիւռքահայութեան հայրենասիրական եւ հայրենակարօտ զգացումների շահագործմամբ գործադրուած ներգաղթը չէր կարող լիակատար յաջողութեան հասնել եւ ազգային շահերին ծառայել, քանի որ գործնական գետնի վրայ նպատակը զոհ գնաց միջոցների անբաւարարութեանը եւ պայմանների անբարենպաստութեան:

Ինչո՞ւ կազմակերպուեց ներգաղթը:

Ուսումնասիրութիւններ շատ կան ներգաղթի կազմակերպման դրդապատճառները վերծանող: Ամենից համոզիչը ստալինեան հողային եւ տնտեսական քաղաքականութեան փաստն է, որ այս պարագայում համընկնում էր հայոց ազգային շահերին: Ապա՝ արտասահմանի հայերով լեցնել այն հսկայ բացը, որ պատերազմում զոհուած հայերի անհամեմատ մեծ թուի պատճառով առաջացել էր Հայաստանի գործոյժի մէջ: Հնարաւոր դրդապատճառ է նաեւ Հայաստանի բնակչութեան թուի հարցը, որ այդ օրերին մէկ միլիոնից պակաս լինելով, վտանգի տակ էր դնում նրա Սովետական «անկախ» հանրապետութեան իրավիճակը: Սպառնալիք էր Հայաստանը Վրաստանին կցուելը եւ որպէս ինքնավար հանրապետութիւն ճանաչուելը:

«Նկատի ունենալով բնակարանային ու այլ կարգի դժուարութիւններ, հայրենադարձութիւնը ժամանակաւորապէս դադարեց»,²⁰³ բացատրում է ՀՍ Հանրազգիտարանը: Բայց ծալքերը շատ խորն են: Սովորական ֆորմիւլա է դարձել այն բացատրութիւնը, թէ Հայաստանը պատրաստ չէր այդքան մեծ թուով ներգաղթողներ ընդունելու: Պիտի ասել՝ պատրաստ չէր տնտեսապէս, բայց նաեւ մտայնութեամբ: Զանազան մշակոյթ-

²⁰² Մանրամասնութիւնները նոյն տեղում:

²⁰³ Նոյն տեղում, էջ 209:

ների ու կենցաղային սովորութիւնների տէր, կրթութեան տարբեր մակարդակներով եւ տնտեսական-ընկերային տարբեր շերտերի պատկանող մարդկանց հարազատօրէն ընդունելու, նրանց ո՛չ անպայման տնտեսական կարիքները հոգալու, նրանց հետ մերուելու եւ նրանց տարբեր մասնագիտութիւններից օգտուելու հարցում թերացաւ հայաստանաբնակ ժողովուրդը: Ընդհակառակը՝ կասկածանքով, երբեմն էլ հեզմանքով վարուեց նրանց հետ ու շատերին մինչեւ աքսոր հասցրեց: Իսկ հայրենադարձները՝ Բոլորս գիտենք այն գաղտնի քողաւորուած նամակների մասին, որոնք սովետական խիստ գրաքննութիւնից աննկատ անցած՝ Սփիւռք հասան: Բայց այս մասին յետոյ:

Ներգաղթը դադարեց 1948-ին: Այդ տարի, մեծ դժուարութիւններից յետոյ, Հայաստան ընդունուեցին միայն մի որոշ մասը նրանցից, որոնք բոլոր կարգադրութիւնները կատարած, իրենց տուն ու տեղն ու գործը ծախած, իրենց ապրած երկրի հետ կապերը կտրած, Ներգաղթի կոմիտէների դռներն էին մնացել: Միւսները, մի մեծ զանգուած, մանաւանդ՝ Լիբանանում, Սիրիայում եւ Իրանում, այնպէս էլ անորոշ ու կախեալ մնացին: Դրանց համար կեանքը այլեւս իր բնական հունը չգտաւ: Իրականութիւնն այն էր, որ պաղ պատերազմը ուժգնացել էր ու Ստալինը պարտաւոր էր լքել իր հողային պահանջներն ու ծաւալապաշտութիւնը: Հայահաւաքն էլ դրա հետ մոռացուեց: Այնուամենայնիւ, 1962-ից սկսեալ մինչեւ 1982, մի դանդաղ ալիք 30 երկրներից 32500 մարդ բերեց Հայաստան՝ հայրենադարձների թիւը 1921-1982ը հասցնելով 170000-ի: Միւս կողմից, երբ 1975ի Զեւսիքեան պայմանագրին հետեւելով, ընտանիքների վերամիացման ծածքի տակ Խ. Միութիւնը պարտադրուեց թոյլատրել հայերի եւ հրեաների ելքը երկրից, ելքը արտագաղթի վերածուեց: Հայաստանից արտագաղթել սկսեցին հենց հայրենադարձների ընտանիքներ Հայաստանում ծնուած իրենց զաւակներով, հարսներով ու փեսաներով՝ Սփիւռքում իրենց հարազատներին միանալու պատրուակով, բայց ի հարկէ մեծ մասամբ գաղթը դէպի իրենց թողած երկրները չէր որքան որ դէպի Արեւմուտք, մանաւանդ՝ Ամերիկա:

Արտագաղթը շարունակուում է ծանր կամ նուազ ուժգնութեամբ: Եվ հիմա եկել ենք մտածելու, թէ ինչպէ՞ս կարելի է խրախուսել ներգաղթը այնպիսի պայմաններում երբ արտագաղթը արմատախիլ չի եղել:

Ես այս հարցը պիտի քննարկեմ հետեւեալ հարցումին տուած պատասխանների ընդմիջից: Ի՞նչ էին ներգաղթողների առջեւ յայտնուած դժուարութիւնները, որոնք վերացուած պիտի տեսնի այսօրուայ դէպի Հայաստան միտող հայ մարդը:

Ա. Կառավարութիւնը ներգաղթող իւրաքանչիւր ընտանիքին 30000 ռուբլի էր տալիս առանց տոկոսի եւ փորձում էր բնակարան հայթայթել որքան կարելի էր շուտ: Այսօր, հայրենադարձութիւնը գրաւիչ դարձնող երեւոյթներ չեն դրանք:

Բ. Ներգաղթը կազմակերպելու համար Հայաստանից ուղարկուած կոմիտէները բոլոր երկրներում արձանագրում էին միայն նրանց, ովքեր հակասովետական տրամադրութիւններ չունէին: Դաշնակցութեան այն անդամները, որոնք հայրենասիրական զգացումներով տարուած Հայաստան գնալ էին ցանկա-նում, պարտադրեալ մեղայագիր պիտի գրէին եւ հրաժարուէին Դաշնակցութիւնից: Շատերը չդիմեցին՝ պարզապէս այդ մեղայագիրը չգրելու համար: Այսօր նման հարց գոյութիւն չունի: Առնուազն արտաքնապէս հանդուրժում են բոլոր կուսակցութիւնները:

Գ. Հայրենադարձների մեծ մասը Հայաստանում, ստալինեան օրինակով սովետական քաղաքացի դարձած հայերի անտարբերութիւնը դէպի ազգայինն ու հայկականը տեսնելով ու իրենց առօրեայի վրայ համայնավար վարչակարգի ճնշումները զգալով, յուսախաբւում էին եւ իրենց օտար էին զգում: Այս երեւոյթը դեռ առգոյ է ուրիշ իմաստով: Սովետական մտայնութիւնը չի վերացուել արմատապէս եւ դրան աւելացել է կոռուացիա կոչուած ահռելի կենդանին, որ իր երախն է ցոյց տալիս կաշառակերութեամբ, գործարքներ խոչընդոտելով կամ դրանք արգիլելու սպառնալիքներով ու անարդար զավթումներով: Իշխանութիւնը տեղեակ է այս երեւոյթի մասին եւ կարծեմ փորձում է բարելաւել իրավիճակը:

Դ. Ներգաղթողներին կամ նոյնիսկ Հայաստանում ծնուած նրանց զաւակներին բարձր պաշտօններ չէին վստահում. պատճառը ի հարկէ նրանց բուրժուա երկրից գալու իրողութիւնն էր, որ միշտ կասկածի տակ էր դնում նրանց անկեղծութիւնն ու քաղաքական պատկանելիութիւնը: Այսօր, այդ վերաբերմունքը այլ պատճառներով է դրսեւորւում:

Ե. Յետպատերազմեան հայրենադարձների մեծ դժուարութիւններից մէկը լեզուի հարցն էր, արեւմտահայերէնը նուաստացնել, դասական ուղղագրութիւնը արհամարհել եւ

արելախայերենն ու իր սովետական ուղղագրութիւնը պարտադրել: Պարզ է, որ երկիրը պիտի ունենայ մէկ պետական լեզու եւ համապատասխան ուղղագրութիւն, մի բան, որ բռնի ուժով պահպանուեց Հայաստանում: Բայց հայ իրականութիւնը այդ պարտադրուած կաղապարի մէջ չի տեղաւորուում: Յատկանշական է, որ Սփիւռք-Հայրենիք մերձեցման տարիներին, Հայաստանի Համայնավար կուսակցութիւնն անգամ երկու գրական լեզուների մերձեցման հարց էր դնում: «Ասպարէզ»-ի 1989 Սեպտեմբեր 13ի համարում կարդում ենք. «Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտեն ժողովրդային քնարկման յանձնած է հայերեն լեզուի "գործառութեան հետագայ բարելաւման եւ համակողմանի կիրառութեան միջոցառումների մասին" որոշման նախագիծը»: Սա կարող էր միայն ոգեւորութիւն պատճառել: Նախագծի մէջ նշուած էին դժուարութիւններն ու խոչընդոտները եւ լուծումներ առաջարկուած: Դրանց մէջ ասուած էր, հետեւողական աշխատանք տանել հայոց լեզուի երկու ճիւղերի՝ արեւմտահայերենի եւ արեւմտահայերենի հետագայ զարգացման, մերձեցման եւ փոխհարստացման ուղղութեամբ՝ այդ գործում ներգրաւելով Հայաստանի եւ արտասահմանի հայազէտներին: Տրամադրութիւնը կար, բայց ժամանակները դաւաճանեցին. իսկ անկախութեան առաջին տարիներին հարցը անտեղիօրէն սուր քաղաքական բնոյթ ստացաւ ու մի կողմ նետուեց:

2. Ըստ ՍՍՀՄ Գերագոյն սովետի նախագահութեան 1946-ի Հոկտ. 19ի հրամանագրի, արտասահմանից Սովետական Հայաստան վերադարձող հայերը համարուում էին ՍՍՀՄ քաղաքացիներ:²⁰⁴ Այսինքն՝ հայրենադարձը ստանում էր քաղաքացիութիւն իր բոլոր շնորհներով եւ իրաւունքներով: Այսօր, արտասահմանից Հայաստան հաստատուած հայը ամենալաւ պարագայում տասը տարուայ յատուկ կարգավիճակի իրաւունք է ստանում, եւ դեռ Հայաստանում ծնուած նրա երեխան էլ Հայաստանի քաղաքացի չի համարուում: Իսկ այսօրուայ երկքաղաքացիութեան օրէնքը դեռ երկար ճամբայ ունի յղկուելու եւ լիարժէք գործադրելի դառնալու համար:

Ներգաղթի ծախողանքը երկարատեւ տպաւորութիւն թողեց Սփիւռքի եւ մանաւանդ՝ Սփիւռք-Հայրենիք յարաբերութիւնների վրայ: Տպաւորութիւնը Հայաստան վերադառնալու եւ Հայաստանում ապրելու տենչը խամրեց, մանաւանդ՝ երբ

երկաթէ վարագոյրը իջաւ աւելի խորացնելու ճեղքը երկու հատուածների միջեւ, կտրելու նրանց հոգեկան ու ֆիզիքական կապը:

Հայաստանի անկախացումը մի կարճ ժամանակի համար վերացրեց այդ բացասական տրամադրութիւնը՝ տեղի տալով ռոմանտիզմին, որ նոյնքան վնասակար էր: Մեծ իդէալներով հայրենիք եկած, Ղարաբաղեան ճակատներում կռուելու պատրաստ, կամ միթական օգնութիւն բերած ու գործատեղիներ բացած հայը չգտաւ իր երազած «անուշ հայրենիքը» եւ սովետական լուծի տակ տառապած ու այժմ ազատութիւն գտած այն ժողովուրդը, որ գրկաբաց պիտի ընդունէր իր որբ մնացած եղբայրներին ու քոյրերին, օգտուէր նրանցից ու սատարէր նրանց: Արդարութիւն պահանջողները «ծեծ» կերան, իսկ նարինջ ուտողները դուրս շարտուեցին: Լեզի համը վերադարձաւ սփիւռքահայի բերանին. ու հիմա, իւրաքանչիւր իշխանափոխութեան հետ դարձեալ լեցում ենք յոյսով ու հաւատով, նայում տիրող իրականութեան ու ապագայի երազներ փայփայում:

Հայաստան հաստատուելու ընդհանուր ցանկութիւն գոյութիւն չունի համայն Սփիւռքում: Բացի որոշ իդէալիստների, որոնք ի գին ամենինչի եկել եւ մնում են այստեղ: Ոչ միայն Արեւմուտքից, այլ նաեւ տնտեսապէս եւ քաղաքական-ընկերային տեսակէտից աւելի աննպաստ Միջին Արեւելքի երկրներից, երիտասարդութիւնը ձգտում է դէպի ԱՄՆ, Քանադա, Ֆրանսիա, Աւստրալիա կամ Ռուսաստան: Ցաւալի է, որ Իրանից եւ Իրաքից գաղթողները ժամանակաւորապէս Հայաստան հաստատուելով, մեծ մասամբ աշխատանք չգտնելու պատճառով լքում են Հայաստանը:

Երանի թէ ներկայ իշխանութեան եւ մանաւանդ՝ Սփիւռքի նախարարութեան ուշադրութեան կենտրոնում գտնուող այս հարցը իր գոտծնական լուծումներին հասցուի ու Հայաստանում հաստատուելը երիտասարդութեան եւ ընտանիքների համար դառնայ գրաւիչ՝

> լինելով ապահով միջավայր երեխաների դաստիարակութեան համար,

> ունենալով դպրոցական եւ բարձրագոյն կրթական բարձր մակարդակ,

> հաւասար իրաւունքներ հայրենադարձի եւ Հայաստանի քաղաքացու միջեւ բոլոր բնագաւառներում,

²⁰⁴ Հայկ. Սով. Հանրագ., հատոր 6, էջ 207:

> սփիւռքահային գրաւող կամ Հայաստանի Բուհերն աւար-տած սփիւռքահայ երիտասարդին յարմար աշխատատեղիներ,
> հարկայինի եւ կառավարական բիւրօկրատիայի ճնշումներից զերծ, հայրենադարձների համար նոր գործարք սկսելու, նոր աշխատատեղիներ բացելու հնարաւորութիւն:

Իսկ մինչ այդ, փորձենք օգտագործել ներկայացած առիթը՝ ձեռքծեռքի տալու՝ այս եւ բոլոր այլ դժուարութիւնները վերացնելու համար:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԴՐԱ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԿԱՐԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ալբեր Աճեմյան (Իրան-Հայաստան)

Գոյություն ունի երեք հիմնարար գործոններ, անվիճելի ու անփոխարինելի արժեքներ, որւէ ազգի գոյության, նրա գոյատևման ու բնական զարգացման համար որպէս հիմնական երաշխիքներ.

ա. հայրենիք,

բ. հայրենի հողի վրա ապրող ժողովուրդ,

գ. ազգային, անկախ պետականություն:

Երեք պայմաններ, որոնք փոխկապակցված են միմյանց հետ, որոնց գոյությունն անհրաժեշտ է, իմաստավորվում ու գոյատևումն ապահովում է միասնաբար:

Հայրենիքը հզոր է, ամբողջական է ու անվտանգ, եթե նրա հողի վրա ապրում են ազգի զավակները, ուրույն պետականությամբ:

Ազգի գոյատևելիությունն ու նրա զարգացումը երաշխավորված է, եթե նա կառչած իր հայրենի հողին և օժտված ազգային, անկախ պետականությամբ:

Բնականաբար չկա ու չի կարող լինել ազգային պետություն առանց հայրենիքի ու առանց ազգի՝ նրա նյութական ու բարոյական պոտենցիալ ուժի ներդրման:

Իսկ հայ ժողովրդի պարագայում, հատկապէս նրա պատմության հոլովույթի ներկա հանգրվանում, պարզվում է հետևյալը.

ա. **Հայրենիք.** Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի դե ֆակտո հանրապետության ընդհանուր տարածքները կազմում են հայ ազգի իրավատիրությունն իր պատմական հայրենիքի նկատմամբ մինչև այժմ միջազգայնորեն ճանաչում չտած, սակայն չիրականացած, (այսինքն՝ Սևրի դաշնագրի հիմամբ Վիլսոնյան իրավական վճռով սահմանագծված) Հայաստանի ընդամենը 2-ը, 25%-ը:

Հետևաբար, Արցախի հարցի վերջնական հանգուցալուծումը և ամբողջական Հայաստանի ստեղծումը մնում է հայ ժողովրդի հետապնդելիք հարցը, որով միայն կատարելապէս կերաշխավորվի ազգի հավաքագրման ու պետականության անվտանգության հարցը:

բ. **Հայոց պետականություն.** Խորհրդային Միության փլուզումով ու Արցախի ազատագրական պայքարի արդյունքում ստեղծված հայոց անկախ զույգ հանրապետությունները, այսօր 17 տարիներ հետո, տակավին, պետականության կայացման հանգրվանում դիմագրավում են անկախության ամրապնդման, ազգի գոյատևման ու զարգացման համար մրցունակ կռվանքներ հաստատելու, իրավ ժողովրդավարական, հասարակական-տնտեսական ինքնուրույն ու արդար համակարգ ձևավորելու, հայրենիք-սփյուռք համարկման, մեկ ու միացյալ ազգի ամբողջական ուժերի մոբիլիզացման մարտահրավեր-ները:

գ. **Հայ ազգի գոյավիճակ.** Աշխարհով մեկ ցրված՝ հայության թվաքանակը՝ «Հայ-սփյուռք հանրագիտարանի» 2003 թվականի տվյալներով, որոնք մեր ունեցած տեղեկություններով, բավական ռեալ են, հետևյալ պատկերն են կազմում:

Ընդհանուր թիվը շուրջ ինը միլիոն է, որից միայն 30 տոկոսն է բնակվում հայրենի պետականության ներկա սահմաններում: Իսկ մնացյալը՝ արտերկրում, ավելի քան 66 երկրներում՝ օտար մշակութային ու քաղաքական պայմանների ենթակա, և դիմագրավում է օտարացման, ուժացման ու ձուլման վտանգը: Մինչդեռ 1970-ի տվյալներով, շուրջ վեց միլիոն հայերի 38 տոկոսն էր բնակվում Հայաստան:

Նշանակում է, որ վերջին 30 տարիների ընթացքում հայ բնակչության թվաքանակը հայրենիքում, ընդհանուր հայության թվի համեմատ, ոչ միայն չի ավելացել, այլևնվազել է 8 տոկոսով: Իսկ եթե փորձենք որոշ պատկերացում տալ մեր ազգի ինքնության պահպանման տագնապի ու նահանջիմասին, բավական է ներկայացնել հետևյալ երկու տվյալները.

Արտերկրում բնակվող հայության ամեն ինը հայ աշակերտից միայն մեկն է հայկական վարժարան հաճախում և ստանում հայեցի որոշ դաստիարակություն: Իսկ միջին արևելյան ամենահայաշուկն ու կազմակերպ գաղութներից սկսած մինչև ավելի արագ օտարացման ու ուժացման ենթակա որոշ համայնքներում այսօր խառն ամուսնությունների համեմատա-կան քանակը հասնում է 30-ից 70 տոկոսի:

Ահավասիկ, վերոհիշյալը բավարար հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ ազգի ինքնության պահպանման ու զարգացման, հայրենիքի անվտանգության ու պետականության ամրացման ու հզորացման համար անհրաժեշտ ու կենսական է հայրենի բնակչության թվաքանակի աճը:

Հայահավաք, ազգահավաք, հայրենադարձություն

Այժմ փորձենք խորհրդածության մյուս դարձնել նշված հասկացության իրականացման քաղաքականության հիմունքներն ու կարելիությունների հարցը, ներկա իրողությունների լույսի ներքո:

Ինչպես հայահավաքը հայ ժողովրդի համար, որոնք ունեն տարագիր զանգված՝ գաղթականություն, հայրենիքից դուրս ապրող համայնքներ, սփյուռք: Օրինակ՝ հույները, հրեաները, պաղեստինցիները և այլն: Մեր ժողովրդի պարագային ցավոք՝ արտագաղթի հետևանքով գաղութներ են առաջացել չորրորդ դարից սկսյալ: Արտագաղթը շարունակվե է մեր պատմության համարյա բովանդակ ընթացքում ու տարբեր ժամանակահատվածներում:

Կորցնելով պետականությունը, հալածվելով օտարներից, դարեր շարունակ, մեր ժողովուրդը դիմել է **գաղթի** կամ ենթարկվել է **բռնագաղթի**:

Առաջին խոշոր բռնագաղթը տեղի է ունեցել 368-369 թվականներին: Սասանյան Շապուհ երկրորդ արքան խուժատան ու Ասորեստան է քշել բազմահազար հայեր: Միջին դարերում, Բյուզանդիայի տիրակալության շրջանում ևս, հայերը գաղթել են հատկապես Բյուզանդիա:

Ըստ Սեբեոսի, 582-602 թվականներին Բյուզանդիայի Մորիկ կայսրը, փաստորեն, սկիզբ է դրել «Հայաստանն առանց հայերի» տխրահռչակ քաղաքականության:

640 թվականին, երբ Հայաստանն ընկավ արաբների տիրապետության տակ, սկզբնավորվեց հայ ժողովրդի համար աղետաբեր զանգվածային արտագաղթը: Եթե մինչ այդ առավելաբար ազնվականությունն էր գաղթում Բյուզանդիա, ապա այս շրջանում զանգվածաբար գաղթել են նաև ռամիկ և աշխատավորական խավերը:

1021 թվականին Վասպուրականից Սեբաստիա է գաղթել շուրջ 70000 հայ:

Հայերի արտագաղթն ուժգին թափ է ստացել 11-15-րդ դարերում: սելջուկական, մոնղոլական, թուրքմեն-թաթարական տիրապետության շրջանում: Հայերը գաղթել են Վրաստան, Հյուսիսային Կովկաս, Ուկրաինա, մերձվոլգյան երկրներ, Դրիմ, Մոլդովիա, Լեհաստան, Բուլղարիա, Ռումինիա, Փոքր Ասիայի մերձծովյան շրջաններ և Կիլիկիա:

Այսպիսով, արդեն միջին դարերում 25 երկրներում գոյացել են գաղութներ, և սկիզբ է դրվել սփյուռքահայ հասկացությանը:

1604 թվականին Իրանի Շահ Աբասն ավերեց ու ամայացրեց Հայաստանը, Արարատյան աշխարհը, Տուրուբերանը, Բարձր Հայքը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Պարսկահայքը և շուրջ 300000 հայերի բռնի բռնեց Իրանի ներքին նահանգներ:

Եվ ի վերջո, մեծագույն աղետը 1915-ի գարնանից սկսած Թուրքիայի կողմից ծրագրված ու գործադրված ցեղասպանության ու տեղահանության արդյունքում բռնի կերպով Միջագետք ու Սիրիա գաղթեցվեց 600000 հայ, որի մի մասը կոտորվեց, իսկ մնացորդացը բնակություն հաստատեց Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք, եվրոպական երկրներ ու մինչև Ամերիկաներ:

Հայաստանի վերանկախությունից հետո ևս, և այս անգամ արդեն «ինքնակամ» արտագաղթ՝ Հայաստանից դեպի Արևմուտք:

Այս դաժան իրականությունը՝ շարունակական գաղթը, արտագաղթը, ապահով ու ազատ կայաններ փնտրելը, խոր ազդեցություն է թողել ու կնիք դրել մեր ժողովրդի նկարագրի ու հոգեբանության վրա, փոխանցելով մեզ է ըռչվոր ժողովրդի հոգեբանություն ու նկարագրային գծեր: Պատահական չէ մեր ժողովրդի մոտ տեղ գտած կործանարար այս ասացվածքը՝ «որտեղ հաց, այնտեղ կաց»: Այս նույն հոգեբանության ու նկարագրային գծերից է բխում նաև «Երկրորդ հայրենիք» հասկացությունը:

Անշուշտ, այս ամենը հիմնականում կատարվել է արտաքին ուժերի ազդեցության, ճնշումների ու հալածանքների կամ քաղաքական-տնտեսական աննպաստ պայմանների թելադրանքով, սակայն չի կարելի անտեսել նաև մեր ժողովրդի մոտ պատմության ընթացքին տակավ առ տակավ արմատացած ներքին մղումները:

Անտարակույս, մնայուն ու երկարատև ազգային պետականության բացակայությունը ևս իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել հայրենալքման, արտագաղթի ու օտար ափերում ապահովություն ու բարորություն որոնելու այդ ներքին մղումին:

Համեմատենք Ղարաբաղը և Նախիջևանը: Վերջին 70 ամյակում երկուսն էլ միևնույն տիրապետության լծի ներքո, մեկն ամբողջապես հայաթափված, իսկ մյուսի ազգաբնակչությունը, որն ապրել է համեմատաբար երկարատև շարունակական,

որոշ ինքնիշխան պետական պայմաններում, կառչած է մնացել հողին ու իր արմատներին:

Ինրպես տեսանք բռնագաղթը և նույնիսկ ինքնական արտագաղթը, հետևանքներն են պետական ծրագրի ու քաղաքականության: Նույնը կարելի է ասել նաև վերաբնակեցման, հայրենադարձության և ներգաղթի մասին, որոնք իրականալի են միայն պետական որոշակի ծրագրի, քաղաքականության ու մղումների հիման վրա:

Հայաստանը հայերով վերաբնակեցման առաջին քայլը հնարավոր է դարձել 19-րդ դարում, 1826-1828 թվականներին ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից և Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից հետո, Ռուսաստանի հաղթանակով: Դա կատարվել է ոչ թե հայ ժողովրդի սիրույն, այլ և քաղաքական հստակ նպատակով: Ցարական կառավարությունը նպատակ ուներ Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանը հայ բնակչությամբ ամրացնել և այդպիսով ապահովել իր սահմանը: Այդ քաղաքականության բերումով 50000 հայ Թավրիզից, Խոյից, Սալմաստից ու Ուրմիայից Հայաստան գաղթեցվեց: Նույն քաղաքականության հետևանքով 1828-1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո էլ, շուրջ 100000 հայ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից՝ Կարսից, Էրզրումից և Բայազետից Արևելյան Հայաստան գաղթեցվեց:

Իսկ հայրենադարձության, հայափառի գաղափարը, որպես ազգային-քաղաքական նպատակ, առաջին անգամ ծնվել է 1919 թվականին Հայաստանի Հանրապետության օրոք, ՀՀԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովի որդեգրած ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստանի հիմնանպատակի շրջաններում և շարունակել է մնալ Դաշնակցության ծրագրում, որպես մնայուն հետապնդելիք քաղաքական առաջադրանք՝ **Ամբողջական Հայաստան ամբողջական հայությամբ, հողահավաք հայափառ, ազգային ազատ ինքնորոշման իրավունք** և այլ տարազումներով:

Նշենք, որ ՀՀԴ ծրագրային այս առաջադրանքը 1918-1920 թվականների Հայաստանի Հանրապետության օրոք, ոչ թե լոկ կարգախոս էր, այլ համոզում, հետևաբար նաև քաղաքականություն:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության գործադիր իշխանությունը, հակառակ այդ տարիներին երկրում տիրող անասելի ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմանների, ձեռնամուխ է եղել ու

կյանքի կոչել ներգաղթի հրատապ խնդիրներով զբաղվող տեխնիկական մարմիններ;

Իսկ Հայաստանի պառլամենտը 1920 թվականի հունիսի 5-ին որոշում էր կայացնում «քաղաքացիական իրավունք շնորհել հայկական ծագում ունեցող բոլոր հայորդիների, որոնք ապրում էն երկրի սահմաններից դուրս»:

Քաղաքացիական այս օրենքը ելակետ ուներ միացյալ ու մեկ հայություն, միացյալ ու մեկ հայրենիք համոզումը:

Հայրենադարձության, ներգաղթի ծրագիր է իրականացվել նաև խորհրդային տարիներին: Սփյուռքահայության զանգվածային հայրենադարձությունը կատարվեց 1945 թվականի ՍՄԶ-ի ժողկոմխորհի որոշմամբ:

Սակայն հայրենադարձության այս նախաձեռնությունն իր լայն զանգվածային բնույթով, համապատասխան նախապայմանների բացակայությամբ ու կազմակերպման ոչ նպատակահարմար քայլերով, ցավոք, բացասական անդրադարձ ունեցավ ներգաղթողների հաստատման ու տեղացի հայրենակիցների հետ համարկման առումով, և որոշ պարագաներում ծանր ու անդառնալի հետևանքներ թողեց նաև կազմակերպ գաղութների կյանքում:

Պատմական մի շարք տեղեկություններ և վերլուծություններ բույլ են տալիս ասելու, որ անապահովության ու այլասերման մատնված գաղութների փոխարեն ապահով ու կազմակերպված շրջաններից ներգաղթով, նույնիսկ նպատակ էր հետապնդվում քայքայել այդ գաղութների համայնքային կազմակերպությունը: Օրինակ Իրանի մի շարք հայաբնակ գյուղական շրջանների բնակչության տեղահանումն ու այսպես ասած ժամանակավոր հանգրվանումը մայրաքաղաքում (որոնց խոշոր մասին չհաջողվեց հայրենադարձել) դարձավ Իրանի մեծ հայաբնակ գյուղերի քայքայման, ու Թեհրանի արվարձաններում հայկական նոր համայնքների ստեղծման պատճառ, որն իր հետ բերեց երկար տարիների բազում սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու համայնքային-կազմակերպչական հարցեր: Մինչդեռ խորհրդային Միության մեջ անտեսվեցին այդ տարիներին գոյություն ունեցող հայկական զանգվածներ, որոնք առաջնահերթաբար, մաս պետք է կազմեին հայահավաքմանը:

Այնուամենայնիվ, 1921-1973 թվականների ընթացքում շուրջ 200000 հայ ներգաղթեց Հայաստան:

Այս բոլորը, անվիճելիորեն, մեկ բան են հաստատում, որ կազմակերպված հայրենադարձություն եղել է ու կարող է լինել միայն պետական քաղաքականության շնորհիվ ու ծրագրով: Որևէ քաղաքական ուժ կամ կուսակցություն կարող է օժանդակել, մղում տալ այդ գործին, սակայն ի վիճակի չէ լուրջ արդյունքներ ապահովել, եթե չունենա պետության ներդրումն ու հովանավորությունն այդ գործում:

Հայաստանի վերանկախացումից հետո սփյուռքահայու-թյան մոտ առաջացած մեծ ոգևորությունն ու սպասումներն ի դերն եղան՝ հայրենի այդ օրերի, մեղմ ասած, ապիկար ու ապաշնորհ իշխանությունների քաղաքականության բերումով: Արդյունքում Դաշնակցության կողմից հրապարակված «Դեպի Երկիր» կոչը, ոչ միայն սպասված արձագանքը չգտավ, այլ ազգովին դեմ հանդիման կանգնեցինք նոր հակադրությունների ու անցանկալի խզումների:

Այդ, պարզելու համար, թե ներկայիս մեր իրավիճակում ինչ է մեր արժևորումն ու որը պետք է լինի կիրառելիք մեր ընթացքն այս կենսական հարցի՝ հայրենադարձության կապակցությամբ, նախ ուզում ենք պատասխանել հետևյալ հարցերին.

- Արդյո՞ք հայահավաքի գաղափարը համոզում է մեր մեջ՝ մանավանդ պետական մակարդակում: - Ոչ՝
- Արդյո՞ք հայահավաքն իրականանալի նպատակ է: - Ոչ՝ ամբողջապես ու ոչ՝ անմիջապես միանգամից:
- Ի՞նչ միջոցներով կարելի է իրականացնել այն: - Պետական հստակ ու ծրագրված քաղաքականությամբ ու նյութաբարոյական ներդրումներով:
- Ի՞նչ եղանակով: - Երկարատև ու հանգրվանային:

Հայրենիք-Տփյուռք համարկման մեր պատկերացրած պետական քաղաքականությունը, հայրենադարձության հիմնախնդրի հիմքն է կազմում, որի կիրարկման բաղադրյալներն ու սկզբունքներն են.

ա. **Հայրենի իշխանությունների զեկավար մարմինների շրջանակում մտայնության փոփոխություն.** Հայոց պետականությունն իրոք պետք է Հայաստանը համարի համայն հայության հայրենիքը, ստեղծելով այնպիսի պայմաններ, որոնց առկայության դեպքում ամեն սփյուռքահայ իրեն կատարյալ մասնակից ու դերակատար կհամարի հայրենիքի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում. օրենքով սահմանված իրավունքներով՝ սահմանված պարտավորությունների դիմաց:

Անշու'տ, այդ ուղղությամբ տիրող մտայնության փոփոխումը բավական դժվար ու երկարատև աշխատանք է պահանջում, որի ակնհայտ դրսևորումը երևան եկավ Ազգային ժողովում, քաղաքացիության մասին նոր օրենքի վավերացման ժամանակ, երբ ի թիվս այլոց, քննարկվում էր երկքաղաքացիության հարցը: Սակայն եթե հայահավաքման հարցն իրոք լրջորեն պետք է պետական ծրագրի մաս կազմի, նման մտայնության հեղաշրջումը հիմնական նախադրյալ է:

բ. Հայրենադարձության որոշակի քաղաքականության ու ծրագրի մշակում. Դյուրություններ ու կարելիություններ ստեղծել առաջնահերթությունը տալով վտանգված ու տագնապահար գաղութների հայության հայրենադարձությանը, համապատասխան մեխանիզմներ նախատեսելով ներգաղթողների ներգրավման, բնակեցման ու ինտեգրման համար:

գ. Արտերկրի նոր սերնդին հայրենիքին կապելու, հայրենիքի առօրյային ու իրականությանն առնչակից դարձնելու համապարփակ ծրագրի մշակում ու իրագործում` կրթական, մշակութային, մարզական և այլ բնագավառներում. Այս ասպարեզում սփյուռքի նախարարությունը մեծ դեր ու առաքելություն կարող է ունենալ: Այլ խոսքով, Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է դառնա **ամենայն հայոց պետություն**, պետք է դառնա իրավատերն աշխարհացրիվ իր հայրենակիցների ու իրականացնի պահանջված պարտավորությունները նրանց նկատմամբ:

Եթե կարողացանք ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ ամեն հայ, որ երկրի քաղաքացի էլ որ լինի նա, իրեն կապված զգա հայրենիքի ճակատագրին ու հնարավորություն ունենա մասնակից դառնալու նրա կյանքին, ապա մենք կհաջողվենք մեր ժողովրդի հոգեբանության մեջ.

- զարգացնել **հայրենաբաղձությունը**,
- ձևավորել **հայրենակենտրոն մտածողությունը** և ի վերջո`
- արմատավորել **հայրենադարձության ձգտումը...**

Տիրան Լոքմագյոյյան (Թուրքիա)

Առաջին հայրենադարձության ալիք

Դարեր շարունակ արտագաղթի պատճառով անընդհատ արյունաքամ եղած Հայաստանը 20-րդ դարի 40-ական թվականներին ապրեց նաեւ պետականորեն կազմակերպված ներգաղթ: Ներգաղթի գործընթացի իրական պատճառները եւ նպատակը մինչ օրս մնում են անորոշ: Ամեն դեպքում շատ անհավանական է, որ սովետական իշխանությունները դա կազմակերպեցին, ելնելով մարդասիրական կամ առավել եւս հայասիրական զգացմունքներից: Դա այն ժամանակներն էին, երբ արտասահանից եկած ամեն մի անձ, անգամ ռազմագերիներ հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում դիտվում էին որպես օտար երկրների գործակալներ: 46-ի ներգաղթի պատճառներից խոսելիս նշվում է նաեւ մի ծրագրի մասին, որը բավականին իրատեսական է թվում: Համաձայն այդ ծրագրի, օգտվելով հետպատերազմյան ժամանակների խառնաշփոթությունից, Սովետական Միությունն ուզում էր հայերի անունից գրավել Արեւմտյան Հայաստանի հողերի մի մասը, եւ արդյունքում պետք էին ավելի մեծ թվով հայեր, քան կազմում էր Հայաստանի բնակչությունը: Ծրագրի տապալումից հետո էլ այլեւս ավելորդ դարձած այս զանգվածի մեծ մասը դարձավ ստալինյան մարդակուլ մեքենայի զոհ, երբ կենտրոնական ծրագրավորումով հրահանգ էր ստացվում մի որոշ թիվ «հակահեղափոխականներ» ձերբակալելու: Ընթացքում եղան դեպքեր, երբ հայրենիքի կարոտով տուն-տեղ, աշխատանք եւ ապրուստի լավ պայմաններ թողած բազում հայեր Բաթումի նավահանգստից իրենց գտան ուղղակի Սիբիրում, դեռ հայրենիքի օդն անգամ չչնչած:

Հայրենադարձության հետեւանքները

Անցել են 62 երկար տարիներ, եւ մենք այսօր կարող ենք հետ նայել եւ վերլուծել այդ ամբողջ գործընթացն իր պատճառներով եւ հետեւանքներով: Պատճառների մասին վերը թեթեւակի անդրադարձ կատարվեց, ավելի մանրամասն կարելի է այդ մասին խոսել միայն այն ժամանակ, երբ նոր փաստեր առաջ գան: Այժմ ուղղենք հայացքը հետեւանքների, հիմ-

նականում հոգեբանական հետեւանքների վրա: Հետեւանքները կարելի է բաժանել երեք մասի.

1. Ի՞նչ հետեւանք ունեցավ ներգաղթի գործընթացը եկվորների վրա:

2. Ի՞նչ հետեւանք ունեցավ այն տեղացիների վրա:

3. Ի՞նչ հետեւանք ունեցավ օտար հողի վրա սնուցված մարդկանց այս ներհոսքը երկրի վրա ընդհանրապես:

Կենտրոնանալով առաջին կետի վրա.

Հայության գլխավոր խնդիրներից մեկը եղել է այսօր էլ մնում է օտարամոլության հասնող օտարասիրությունը, որն այն չափերի է հասել եւ այնքան ցայտուն կերպով է արտահայտվում, որ այս երեւոյթը տարբեր ժամանակներում գրականության նյութ է դարձել: Դրա հետ մեկտեղ կարելի է մի շնչով նշել նաեւ մեր ազգային երկրորդ թերությունը, այն է՝ նմանամերժությունը, որը ժողովրդի մեջ արմատացած է այն հավատալիքով, թէ, «մենք իրար չենք սատարի» կամ էլ արեւմտահայերեն ծելով ասած՝ «մենք իրար չենք բռնի»: Անշուշտ, այս ամենը օդից վերցրած խոսքեր չեն: Կրակ չեղած տեղում ծուխ էլ չի լինում: Նմանամերժությունը երբեմն հասնում է նմանատյացության, որը կարելի է անվանել «ներազգային ֆաշիզմ»: Շատերը խուսափում են այս խնդիրների մասին բացահայտ խոսելուց, բայց ես այն կարծիքին եմ, թե այնքան ժամանակ, որ մենք մեր խնդիրները թաքցնում ենք եւ մեր կեղտը գորգի տակ ենք ավելում, չենք կարողանալու ձերբազատվել այդ կեղտից, որը չի վերանում, այլ միայն աչքից թաքուն է մնում: Հիվանդությունը, այն էլ եթե թարախակալած է, կարելի է բուժել միայն նշտարի օգնությամբ, հակառակ դեպքում այդ թարախը ավելի մեծ վնաս կպատճառի մարմնին:

Երեսպաշտություն կլինեւ, եթե ասեինք, որ 46-ի հայրենադարձները գրկաբաց ընդունվեցին տեղաբնակ Արեւելահայերի եւ 19-րդ դարի վերջին կամ էլ 20-րդ դարի սկզբին արեւելյան Հայաստան գաղթած ու այլեւս իրենց «տեղաբնակ» համարողների կողմից: Մեծամասամբ գաղթականների սերունդներից բաղկացած այն ժամանակվա Հայաստանի բնակչությունը, մոռանալով անցյալի դառնությունները, երբ իրենց պապերին ամենուրեք կոչում էին «գաղթականներ» բացասական երանգավորումով, սկսեցին հայրենադարձներին անվանել «ախպարներ», նորից բացասական երանգավորումով: Ինչպես մոտ 30 տարի առաջ մահից մազապուրծ փրկված

արեւմտահայերից, որոնք լցվեցին Արեւելյան Հայաստան, անցնելին էլ գոհ չէր տեղացի ժողովուրդը, 46-47 թվականների ներգաղթից նույնպես գոհ չէր Հայաստանի բնակչությունը: Այդ է պատճառը, որ մեծ հույսերով ու խանդավառությամբ սկսված այս գործընթացը ավարտվեց մեծ հիասթափությամբ: Քանի որ մերժողական կեցվածքը հայրենադարձների նկատմամբ գալիս էր տեղաբնակների կողմից, որոնք հանդես էին գալիս որպես Հայաստանի իրական տերն ու տիրականը եւ նորեկներին ընդունում էին ոչ որպես լիիրավ հայրենակից, հայրենադարձները հիասթափվեցին հայրենիքից եւ նրանց մեծ մասը հետզհետե լքեց հայրենիքը: Սկսած 60-ական թվականներից՝ Սովետական Միությունում համեմատաբար մվազեցին պետական ճնշումները սեփական ժողովրդի հանդեպ, ու փչող ազատության քամիների հետ սկսվեց առաջին արտագաղթը այն մարդկանց, որոնք դեռ 15 տարի առաջ մեծ հույսերով եկել էին հայրենիք:

Ներգաղթի հետեւանքները տեղաբնակների վրա

Ներգաղթի ալիքը տեղացիների վրա էլ ունեցավ իր ազդեցությունը: Այն ժամանակվա Հայաստանի բնակչությունը առավելապես կազմված էր Արարատյան դաշտի եւ Արեւելյան Հայաստանի մյուս տարածքների ժողովրդից, ինչպես նաեւ Արեւմտյան Հայաստանից ներգաղթածներից: Այսինքն՝ Փոքր Ասիայի եւ Կովկասի հարավում բնակվողներից, մի խոսքով՝ Հայկական լեռնաշխարհի ժողովրդից: Մինչդեռ ներգաղթողները գալիս էին օտար, ի միջի այլոց նաեւ եվրոպական երկրներից, ուր հասել էին ցեղասպանության հետեւանքով: Եկվորների շնորհիվ Հայաստանի բնակչությունը ծանոթացավ օտար վարք ու բարքի հետ: Արեւմտահայ ու օտար երկրների ճաշատեսակներ, որոնք այսօր արդեն սովորական են դարձել, ու նույնիսկ սուրճը Հայաստան են մուտք գործել ներգաղթից հետո: Ներգաղթողների մեջ եղել են նաեւ բազմաթիվ գիտնականներ՝ սովորած եվրոպական առաջատար համալսարաններում: Այս գիտնականների միջոցով Հայաստան է մտել նաեւ աշխարհի գիտական մտքի վերջին նորությունները: Սակայն այստեղ պետք է նշել, որ սովետական բռնատիրության ալիքը հարվածում էր առաջին հերթին այն մարդկանց, որոնք ունեին բարձր ինտելեկտ ու գիտական մեծ պաշար, որի պատճառով էլ հայրենիքը կարելի եղած չափով չկարողացավ օգտվել տվյալ ներուժից:

Երկրորդ հայրենադարձության ալիք

Նույն թվականներին, երբ հայրենադարձները սկսել էին արտագաղթել, սկսվեց մի նոր ներգաղթի ալիք դեպի Հայաստան: 46-ի ներգաղթի հետ համեմատած անհամաչափ նվազ քանակով այս նոր ներգաղթի ալիքի մեջ գլխավոր դերը վերապահված էր թրքահայությանը, այն թրքահայությունը, որը 46-47 թվականներին չէր կարողացել մասնակցել ներգաղթին:

Ինչպես աշխարհի տարբեր վայրերում, Թուրքիայում նույնպես մարդիկ հերթագրվել եւ անգամ տուն-տեղ վաճառելով սպասում էին նավին, որն իրենց հայրենիք պիտի փոխադրեր: Մինչև այսօր անհայտ պատճառներով Սովետական Միությունը, փոխելով իր նախնական որոշումը, Թուրքիայից չընդունեց ոչ մի ներգաղթող: Հավանաբար դա սովետա-թուրքական մի գաղտնի համաձայնության հետեւանք էր, որը ինքնին հետաքրքիր նյութ կարող է դառնալ ուսումնասիրողների համար: Իսկ 60-ականներին, երբ քաղաքական մթնոլորտը մի քիչ բարելավվել էր, պաշտոնական ներգաղթի պայմաններից դուրս բազմաթիվ ընտանիքներ հայրենադարձվեցին:

Այլեւս չկային Ստալինը եւ նրա մարդակուլ ռեժիմը, սակայն հին ու նոր «Հայաստանի քաղաքացիները» նորից զլացան ցուցաբերել իրենց եղբայրական վերաբերմունքն այս ներգաղթողների նկատմամբ: Նորից եղան դառնացածներ եւ վերադարձողներ: Կարելի է պատկերացում կազմել հիասթափության չափերի մասին, երբ մարդիկ, որոնք փախել էին Թուրքիայից, նախընտրում էին նորից վերադառնալ այնտեղ: Այսօր կարելի է մեղադրել ու ամոթանք տալ այդ մարդկանց, որոնք թշնամու երկիրը նախընտրում են հայրենիքին, բայց ինչպես ասում են, «կրակը ընկած տեղն է վառում»: Իսկ ի՞նչ պետք է ասենք այն հորի ու վանողական եւ անգամ թշնամական վերաբերմունքի մասին, որին արժանացան իրենք:

Այստեղ ուզում են մի մեջբերում անել: Այս երկրորդ ներգաղթողների մեջ կային նաեւ Հրանտ Դինքի կնոջ՝ Ռաբելի ազգա-կանները, որոնք դեռ կարճ ժամանակ առաջ «գտնվել» ու բերվել էին Պոլիս: Դեռ աշխարհ չտեսած, պարզ ու հասարակ մարդիկ, երկար չդիմանալով, զանգվածաբար հետ վերադարձան: Վարթոյի հայկական աշիրեթի ողիսականը ընդհանրապես, իսկ նրանց հայրենադարձության պատմությունը մասնավորապես ուսումնասիրման արժանի հատուկ նյութ է:

Երրորդ հայրենադարձության ալիք

Այժմ ունենք ազատ, անկախ Հայաստան: Չկան կամ չպետք է լինեն օտար ճնշումներ եւ միջամտություններ Հայրենիք-Սփյուռք ու հայաստանցի-սփյուռքահայ հարաբերություններում: Մեզանից եւ միայն մեզանից է կախված ամբողջ աշխարհի հայությունը հայրենիքում համախմբելը կամ գոնե զաղափարական եւ հոգևոր հող ապահովել համահայկական միությանն ու միասնությանը:

Այսօր նորից մի ոչ պետական եւ ոչ պաշտոնական ներհոսքի ալիք է սկսել սփյուռքից դեպի հայրենիք: Ոչ մեծ չափերով, հասկանալի է, քանի որ հայրենիքը «չի կանչում» իր զավակներին: Հայաստանը մինչ օրս հայրենիք վերադառնալու պաշտոնական կոչ չի արել արտասահմանում ապրող հայորդիներին: Կարելի է ընդունել, որ դա անհրաժեշտ չէ: Այնուամենայնիվ, կան հայեր, որոնք այցելում են Հայաստան ու տնավորվելով դառնում են նոր հայրենադարձներ:

Ինչպիսին է այսօր հայրենի հողի բնակիչների վերաբերմունքը եւ Հայաստանի պետության դիրքը դրսից եկած ազգակիցների նկատմամբ:

Դժբախտաբար, Հայաստանում այսօր էլ շատ չի փոխվել անբարյացակամ մթնոլորտը սփյուռքում ապրող ազգակիցների հանդեպ: Պետությունը շարունակում է արդեն մոտ 20 տարի սփյուռքահայությունն ընդունել միայն որպես կթան կով: Հատկանշական է, թե ինչպես էր մի անգամ արտահայտվում մի պատգամավոր, երբ խորհրդարանում քննարկվում էր սփյուռքահայերին Հայաստանի քաղաքացիություն տալ-չտալու հարցը. «ոչ մի քաղաքացիություն սփյուռքահայի համար, սփյուռքահայը թող Հայաստանին օգնի, փող տրամադրի եւ այդքան միայն»:

Ընդհանրապես, շատ շահարկվեց քաղաքացիության հարցը՝ հասնելով վիրավորական աստիճանի սփյուռքահայերի համար: Այս խնդիրն օգտագործելով՝ լուծվեցին ներքաղաքական խնդիրներ: Ժողովրդի մեջ տարածվեցին զավեշտալի ասեկոսեններ եւ հետաքրքիր է, որ ժողովրդի անգամ կրթված մասը հավատում էր, թե օրինակ՝ այդ դեպքում սփյուռքահայերը հայաստանցիների ձեռքից խլելու են իրենց տները կամ Հայաստանի երիտասարդները գնալու են արտասահման եւ խուսափելու են զինվորական ծառայությունից: Բանակա-

նության տեր մարդու մոտ միայն ծիծաղ առաջացնող այս խաբեությունները հերքելու կարիք չեմ տեսնում այստեղ: Հայաստանի Հանրապետությունը, որը տարիներ շարունակ մերժում էր արտասահմանում ապրող իր հայրենակիցներին երկքաղաքացիություն տալ, մյուս կողմից՝ ոչ մի անպատեհություն չէր տեսնում այն վաճառելու խնդրում 10 տարվա վիզայի անվան տակ: Այս «վիզայով» տրվում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացու հատուկ անձնագիր եւ սփյուռքահայն ունենում էր նույն իրավունքները, ինչ Հայաստանի քաղաքացին, բացի ընտրելու եւ ընտրվելու իրավունքից: Իսկ սփյուռքահայը ավելին չէր էլ ուզում: Միայն թե, օրինակ՝ Ստամբուլից ժամանած պոլսահայը, երբ նույն սավառակով եկած թուրքի հետ վիզայի հերթի էր սպասում, թուրքը չծիծաղեր իր վրա այն պատճառով, որ հայրենիքը իր ազգակցին ոչ մի բացառություն չանելով, թուրքի հետ կանգնեցնում էր նույն վիզայի հերթին, նույն պայմաններով, անգամ գումարի մեջ ոչ մի տարբերություն չղնելով, (այստեղ չենք խոսում օդանավակայանում առկա քաջբռնկների մասին, որոնք ոչ միայն սփյուռքահայերի, այլև բոլոր զբոսաշրջիկների մեջ, կարծես, Հայաստան վերստին այցելելու ցանկությունը վերացնելու հատուկ մտածված միջոց լինեն): Իսկ, օրինակ, նույն Թուրքիայում, ինչպես նաեւ բազմաթիվ այլ երկրներում, թուրքի եւ օտարի անձնագրի ստուգման կետերն անգամ տարբերվում են իրարից:

Սփյուռքահայը, մյուս բոլոր օտար հպատակների համեմատ ոչ մի տարբերություն չունենալով, դիտվում է որպես օտար, ու համապատասխան ձեւով էլ վարվում են իր հետ օվիդում: Վիզաների պաշտոնյայի հետ որեւէ անհամաձայնություն ունենալու դեպքում պաշտոնյայի շրթերից անմիջապես հնչում է սպառնալիք՝ արտաքսել նրան երկրից որպես օտարի: Մտածենք մի անգամ, թե ո՞վ ո՞ւմ է վտարում: Սա ամենահատկանշական կետերից մեկն է, որտեղ հստակորեն երեւում է, թե ինչպես է Հայաստանի քաղաքացի հանդիսացողը նայում արտասահմանում ապրող իր հայրենակցին: Երկար կարելի է խոսել այն խտրականության մասին, որը կիրառվում է Հայաստանում թե անհատական եւ թե պետական մակարդակով, արտասահմանում ապրող ազգակիցների հանդեպ: Պարզ երեւում է, որ խնդիրը ոչ այնքան չկարենալն է, որքան չցանկանալը: Հայաստանի քաղաքացին սփյուռքում բնակվող հային չի ուզում ընդունել որպես այս հողի զավակը եւ այս հողի տերը:

Այս սկզբունքից ելնելով էլ ջանում է տեւական խոչընդոտներ ստեղծել նրա համար: Տերը ինքն է միայն եւ սա է ամեն կերպ ուզում հասկացնել սփյուռքահային:

Սփյուռքի նախարարությունը

Այսօր ունենք արդեն վաղուց սպասված Սփյուռքի նախարարություն, որի ուսերին դրված է մեծ բեռ: Եթե նրա գործունեության ոլորտը ձեւական եւ ցուցադրական սահմաններում մնա եւ չանցնի լուրջ քայլերի, ապա Սփյուռք-Հայրենիք հարաբերությունները շատ ավելի վատ վիճակի մեջ կհայտնվեն, քան մինչ օրս էր, քանի որ այդ նախարարության հետ է սփյուռքն այսօր կապելու բոլոր հույսերը՝ իր խնդիրները լուծելու գործում: Չաբազանք մեծ պատասխանատվություն է կրելու այս նախարարությունը, եւ եթե ճիշտ ուղղությունով չընթանա իր գործունեությունը, ապա կդառնա քաղաքականության նոխազ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների թե անցյալի եւ թե ներկայիս սխալների ու անհաջողությունների համար:

Հայաստանի, իսկ այժմ մասնավորապես, Սփյուռքի նախարարության գերխնդիրը պետք է լինի Հայրենիքը- սփյուռքին, այլ ոչ թե սփյուռքը - հայրենիքին մոտեցնելը:

Նախարարությունը պետք է առաջին հերթին հետամուտ լինի Հայաստանի Հանրապետության այն օրենքներն ուղղելուն, որոնք խտրականություն են պարունակում սփյուռքի հայրենակիցների նկատմամբ:

Այն պետք է իր ամբողջ ուժը կենտրոնացնի սփյուռքը ինտեգրելու գործընթացին, մնացածը կլինի ինքնաստիճյան:

Միայն այն ժամանակ, երբ Հայաստանին հաջողվի սփյուռքը իրապես ինտեգրել Հայաստանին, Հայաստանի նախագահը կդառնա համայն հայոց ազգի նախագահ: Մինչ օրս Հայաստանի նախագահներից ոչ մեկը չօգտվեց այս հնարավորությունից, մնալով միայն հայաստանաբնակ հայերի նախագահ: Ամեն մի հայ իրեն պետք է զգա հայրենիքի մի մասը եւ դա պիտի հայրենիքը իրեն զգալ տա, իսկ այժմ, քանի որ ստեղծվեց սփյուռքի նախարարություն, ուստի այդ պարտականությունը ստանձնեց նախարարությունը: Կապը հայրենիքի հետ այլեւս իրականանալու է Սփյուռքի նախարարության միջոցով, եւ ինչպես այդ կապը կիրականանա, այնպիսին էլ կլինեն Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները ապագայում:

Այսպիսով

Մինչեւ Հայաստանի օրենսգրքում փոփոխություններ մտցնելը, մախ պետք է մտքերի մեջ մի շարք բաներ փոխվեն: Հայաստանում հարկավոր է թե պետական մակառակով, եւ թե ամեն մի անհատ իր համար այլեւս որոշի, թե ո՞ւմ է պատկանում մոտ 30 հազար քարակուսիկիլոմետր տարածության վրա ծվարած հայկական վերջին հողակտորը: Այստեղ ապրող մոտ 3 միլիոն մարդկա՞նց, թե՞ համայն հայությանը: Սփյուռքահայը որքա՞ն ժամանակ պիտի մնա մի կիսաօտար մարմին, որի միակ պարտականությունն է օգնել ու մատակարարել, բայց ինքը դիտվելու է որպես հավիտենական օտար: Կարելի է առարկել, որ դա այդքան էլ հեշտ լուծելի խնդիր չէ, բայց մենք հեծանիվ հորինելու կարիքը չունենք, այն վաղուց է հնարված, ցանկություն լինելու դեպքում կարելի է այդ օրինակներից օգտվել, օրինակ, հրեականից: Ի հարկե ցանկության դեպքում:

Համառոտակի մի քանի մեջբերում անեն հրեական օրինակից: Հրեաների մոտ պետություն - ազգակից հարաբերությունները կատարվում են փոխշահավետ մթնոլորտում, աշխարհում ապրող բոլոր հրեաներին, առանց որեւէ տարբերության, թե ո՞ր երկրի քաղաքացիներն են նրանք հանդիսանում, Իսրայելի պետությունը ընդունում է որպես իր քաղաքացիների, այսինքն Հայաստանի նման սփյուռք ունեցող երկիրը չի տարանջատում նույն ազգին պատկանող իր զավակներին, չի բաժանում երկու մասի ու չի տալիս նրանցից մեկին նախապատվություն: Հրեա սփյուռքը նույնպես օգնում ու նեցուկ է կանգնում իր հայրենիքին, ինչպես դա անում է սփյուռքահայը: Միայն թե հրեաների մոտ ամեն ինչ շատ ավելի կարգավորված է եւ հայերի նման չի խարսխված կամայական կամ կամավորական հիմունքների վրա: Այսպիսով հրեական «պետությունը» իրեն չի սահմանափակում իր հողերի մակերեսով, այլ տարածվում է աշխարհի բոլոր այն վայրերի վրա, որտեղ հրեաներ են ապրում: Աշխարհի որեւէ կետում գտնվող հրեա անհատը մուծում է ազգային տուրք եւ կատարում է իր մյուս պարտականությունները Իսրայելի պետության եւ հրեա ազգի հանդեպ: Փոխարենը, ամեն մի հրեա վայելում է Իսրայելի քաղաքացու իրավունքները:

Ազգային տուրքի սովորությունը գոյություն ուներ նաեւ քրքահայերի մոտ 19-րդ դարում, որը սակայն վերացվեց Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո:

Զմոռանա՞նք, որ մենք կորցրինք Արեւմտյան Հայաստանն այն պատճառով, որ այն նկատվում էր լոկ արեւմտահայերի հայրենիք, իսկ Ղարաբաղում մենք հաղթեցինք ավելի դժվար պայմանների տակ, քանի որ բոլոր հայերն այն դիտեցին որպես իրենց հողը: Ժամանակն է, որ հայերը վերջապես գործադրեն համազգային մտածելակերպ, եւ հրաժարվեն անհատական մտածելակերպից: Հակառակ դեպքում մենք կկանգնենք մեր հայրենիքի վերջին կտորն ու միլիոնավոր հայրենակիցներին անվերադարձ կորցրելու վտանգի առաջ:

Իսկ հայրենիքի կորստով բոլորս ենք կորչելու - գնալու:

**ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԹԵՄԱՆ ՍՓԻՈՔԱՅԱՅ ԱՐԴԻ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻՆ ՄԷՋ
(համայնապատկերի փորձ)**

Գեորգ Յազրճեան

Հայրենադարձութեան թեման միշտ առկայ եղած է սփիւռքահայ պարբերական մամուլին մէջ: Սփիւռքահայ հեղինակներու, մասնաւորաբար հրապարակագիրներու ջախ-ջախիչ մեծամասնութիւնը հայութեան ինքնութեան պահպանման հիմնախարխիսն նկատած է ու կը շարունակէ նկատել հայրենի հողը, հետեւաբար՝ հայօրէն գոյատեւելու միակ երաշխիքը կը համարէ մէկտեղումը հայրենի հողին վրայ՝ հայկական գերիշխանութեան տակ:

Պարբերաբար, հայրենադարձութեան թեման երբեմն աւելի շատ կ'արծարծուի սփիւռքահայ մամուլին մէջ՝ աշխարհաքաղաքական զանազան գործօններու ազդեցութեան տակ. օրինակ՝ իրաքահայութեան պարագան, լիբանանահայութիւնը՝ 2006-ի Յուլիսին Իսրայէլի սանձազերծած պատերազմի օրերուն եւ այլն:

Մեր ուսումնասիրութիւնը կատարուած է հիմնականին մէջ լիբանանահայ պարբերականներու հիման վրայ՝ քանի մը նկատառումներով.

- Հակառակ մեր ջանքերուն, քիչ անգամ յաջողած ենք հասնուիլ արեւմտեան աշխարհի հայկական մամուլին,

- Լիբանանահայ մամուլը առանցքային դերակատարութիւն ունի սփիւռքահայ մամուլին մէջ,

- Միջին Արեւելքի հայազաղութները, հասկնալի պատճառներով, աւելի պահպանած են հայկական դիմագիծը եւ ազգային ինքնութեան զգացողութիւնը, որոնք կարելորագոյն խթաններ են հայրենադարձութեան իրականացման համար: Հետեւաբար, հայրենադարձութեան թեման առաւելաբար կ'արծարծէ միջինարեւելեան, մասնաւորաբար լիբանանեան հայկական մամուլը, քան այլ վայրերու, ներառեալ, ցաւօք, Հայաստանի Հանրապետութեան հայկական մամուլը:

Ազգային թեմաներով, ներառեալ հայրենադարձութիւնը, աւելի շատ անդրադարձ եղած է ու կ'ըլլայ հայկական երեք ականդակաճ կուսակցութեանց լիբանանեան կեդրոնական պաշտօնաթերթերուն՝ Հ.Յ.Դ.Ի «Ազդակ», Ս.Դ.Հ.Կ.Ի «Արարատ»

եւ Ռ.Ա.Կ.Ի «Զարթօնք» օրաթերթերուն եւ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի «Մասիս» պարբերականին մէջ: Տեղին է յայտնել, որ յիշեալներէն առաջին երեքը Լիբանանի, մասամբ նաեւ՝ Սուրիոյ հայութեան հայկական հիմնական լրատուամիջոցներն են:

Այսուհանդերձ, լիբանանահայ պարբերական մամուլի վերջին տարիներու՝ հայրենադարձութեան առնչուած հրապարակումներուն մէջ զուտ այս թեմային նուիրուածները յարաբերաբար քիչ տոկոս կը կազմեն: Աւելի շատ են անոնք, որոնց կը հանդիպինք զանազան ազգային թեմաներով, մասնաւորաբար «Հայրենիք» հասկացութեանը, ազգային ինքնութեանը, Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններուն եւ Հայկական Հարցին նուիրուած հրապարակումներու մէջ:

Հայրենադարձութեան պատմութեան հիմնախնդիրներէն է Մեծ Հայրենադարձութեան գնահատման հարցը: 1946-1948-ի հայրենադարձութեան միատեսակ գնահատական չկայ թէ՛ լրատուամիջոցներուն եւ թէ՛ նոյնիսկ հայ զանգուածներուն մէջ՝ ըլլան անոնք հայրենադարձ-հայրենաբնակներ, հայրենադարձարտագաղթողներ, բուն սփիւռքահայեր թէ բուն հայրենաբնակներ: Հայութեան այս հատուածներէն իւրաքանչիւրին մէջ կը հանդիպինք տրամագծօրէն հակառակ գնահատականներու՝ կատարուած մեծ դաւ նկատողներէն մինչեւ մեծագոյն բարիք կատարուած մեծ դաւ նկատողներէն մինչեւ մեծագոյն բարիք համարողները: Այս շատ կնճռոտ հարցին տարիներուն երեւան հալէպահայ ծանօթ դերասան, վերջին տարիներուն երեւան հաստատուած Վահէ Սամուէլեանը՝ Հալէպէն 1946ին կատարուած հայրենադարձութեան առնչուած լուսանկար մը հրապարակելով ու անոր մասին տեղեկութիւններ տալով. «Մինչեւ այսօր վեճի եւ քննութեան միւթ է ներգաղթը, հակադիր կողմեր բախումի մէջ են: Դէմ եղողները կ'ըսեն, թէ մեծ խաբէութիւն էր ներգաղթը, առաւել սթալինեան հալածանքը պատճառ եղաւ որ հայրենասիրութիւնը խոր անկում կրէ եւ ի վիճակի եղողներ գաղթեն հեռաւոր ափեր: Իսկ պաշտպան եղողներ մեծ բարիք կը սեպեն ներգաղթը. Հայրենիքը ուռճացաւ հարիւր հազար²⁰⁵ աշխատաւոր հոգիով, պատճառ ըլլալով հայրենի նոր կառուցումներուն»: Սամուէլեանը

²⁰⁵ 1946-1948 թուականներու հայրենադարձներուն թիւը մօտ 90 հազար հոգի է:

համոզուած է, որ «ամէն պարագայի['] եթէ կորուստ եղաւ, շահաբեր կողմ ալ ունեցաւ»:²⁰⁶

Արամ Սեփեթեանը 1947ին հայրենադարձուած իր Լուսին անունով դասընկերուիին կը խնդրէ Մեծ Դայրենադարձութեան գնահատականը տալ: Լուսինը Երեւանի իր բնակարանին մէջ 2005ին կ'ըսէ. «Ներգաղթը ինքնին բարիք մը եղաւ մեր հայրենիքին: Իսկ այն, ինչ որ կշիռքին բացասական նշարին մէջ յայտնուեցան զանազան դէպքեր, մեզի համար ցաւ մըն է անշուշտ, սակայն չմոռնանք որ, մեր այս հողը հայրենի [հող է]²⁰⁷, մեր պարտքն է զայն դարձնել ... «Մայր Դայրենիք հայութեան»:²⁰⁸

Մեծ Դայրենադարձութեան ուրիշ գնահատական ունի նախկին լիբանանահայ, ապա քանադաւեցի գրող Դայկ Նազգաշեանը, որ այդ տարիներու հայրենադարձներուն ճակատագիրը կը նկատէ «ամենէն տառապալից»ը. անոնք «յուսախաբ եղան, տակաւին զիրենք փոխադրող նաւերուն մէջ իսկ, եւ Դայրենիք հասնելէ յետոյ իրենց դժգոհութեան նուազագոյն արտայայտութեան զինը վճարեցին հայրենի բանտերուն կամ Սիպերիոյ աքսորավայրերուն մէջ փճանալով»:²⁰⁹

Նոյն գնահատականի հարցի ծիրին մէջ կարելի է նաեւ ընդգրկել Լոս Անճելոսի մէջ լոյս տեսնող «Նոր Օր» թերթին մէջ հայրենադարձ, ապա արտագաղթած բանասիրութեան դոկտոր Սամուէլ Անթոնեանի արձագանգը «Ասպարէզ» օրաթերթի 19 Օգոստոս 2003ի թիւին մէջ բանաստեղծ ժազ 3. Յակոբեանի՝ «Վերջնական Կայքը» վերնագրով հրապարակման: Նշելով, որ բանաստեղծը «խնդրելու պէս կը պահանջէ» «վերջին քանի մը տարիներուն Դայաստանէն Արեւմուտք արտագաղթած հայերու տունդարձ», Անթոնեանը կը քննադատէ Յակոբեանի լռութիւնը սփիւռքահայերու հայրենադարձի մասին, մինչդեռ «վերջին տարիներուն Դայաստանէն գաղթածներուն» թերեւս 90 տոկոսը

²⁰⁶ Վահէ Սամուէլեան, «Ներգաղթ», «Զարթօնք», 12 Յունիս 1997: Դրապարակումը վերատպուած է հետեւեալ գիրքին մէջ. Վահէ Սամուէլեան, «Դայ Անցեալը՝ Լուսանկարներով», Երեւան, 2007, մէջերունը՝ էջ 205:

²⁰⁷ «Պարբերականին մէջ կը պակսի իմաստը լրացնող մէկ կամ քանի մը բառ: Աւելցուցած ենք՝ ըստ մեր հայեցողութեան:

²⁰⁸ Արամ Սեփեթեան, «Երեւանեան պատկերներ - «Փնտռում եմ Դարագատներին»», «Արարատ» բացառիկ, 1 Յունուար 2006, էջ 99-100, մէջերունը՝ էջ 100:

²⁰⁹ Դայկ Նազգաշեան, «Գաղափարի Զոհերը», «Զարթօնք», 28 Յունուար 2006, էջ 2:

նախապէս ձեզի պէս սփիւռք ծնած էր եւ կ'ապրէր[.] երբ անսալով Դայրենիքի կանչին՝ 1946-1948ին եւ յետագայ տարիներուն անոնք ներգաղթեցին Դայաստան եւ իրենց քրտինքը խառնեցին նորամանուկ Դայաստանի շինարարներու քրտինքին»: Ըստ Անթոնեանի՝ «ոչ հայրենասիրութեան պակասն էր վերջին տարիներուն Դայրենիքէն հեռանալուն պատճառը, ոչ ալ «ուր հաց, հոն կաց» կարգախօսին գերի դառնալը, այլ՝ հանգամանքները»: Յօդուածագիրը այնուհետեւ կ'անցնի դաժան ծաղրի՝ գրելով. «Պատահական չէ, որ «վերջին տարիներուն Դայաստանէն գաղթածները» Դայաստան ճամբողները իրենք չեն երթար, որովհետեւ[.] իրենց կարծիքով[.] Դայրենիք ճամբելու կարելոր առաքելութեան կոչուած են...»: Իր յօդուածի աւարտին, Անթոնեանը կը պահանջէ, որ իրենց կեանքին մէջ առնուազն երկու անգամ երկիր փոխած այս հոծ զանգուածին հայրենասիրութիւնը գնահատուի եւ «իրենց հետ որպէս հօտ չվարուին»: «Հանգիստ թողէ[.]ք այս մարդիկը, թող ամէն մարդ ինք որոշէ թէ ինչպէս պէտք է տնօրինէ իր ճակատագիրը», - կը պոռթկայ ան:²¹⁰

Սփիւռքահայ տարբեր գաղութներուն մէջ վերջին տարիներուն կատարուող ընկերաբանական հետազոտութիւններու ժամանակ յաճախ կ'ուսումնասիրուի նաեւ հայրենադարձութեան հարցը: Աւելորդ է ըսել, թէ ինչքան կարելոր է այսպիսի հետազոտութեանց արդիւնքներու գիտական վերլուծումը: Այսպիսի հարցախոյզներու տուեալներ երբեմն կը հրապարակուին սփիւռքահայ մամուլին մէջ: Այսպէս, հետաքրքրական հարցախոյզ-վիճակագրութեան մը տուեալները կը ներկայացնէ Կարպիս Տէր Եղիայեանը: 3014 ամերիկահայերու (18.3%ը՝ Լիբանանէն, 14.4%ը՝ Սուրիայէն, 12.9%ը՝ Իրանէն, 13.5%ը՝ Դ. Էն արտագաղթածներ, եւ այլն, իսկ 13.8%ը՝ բուն ամերիկահայ) հետ հեղինակի՝ 2004-2005ին կատարած հարցախոյզը ցոյց տուած է, թէ անոնց «միայն 14 տոկոսն է, որ Դայաստան ներգաղթելու փափաք յայտնած է, եթէ տնտեսական եւ ընկերային պայմանները զգալի բարելաւում արձանագրեն»:²¹¹

²¹⁰ Սամուէլ Անթոնեան, «Պարծեալ Տունդարձի եւ Արտագաղթի Մասին», «Նոր Օր»-էն արտատպումը՝ «Զարթօնք», 20 Սեպտ. 2003, էջ 2:

²¹¹ Կարպիս Տէր Եղիայեան, «Անմախքնաբար Ուսումնասիրութիւն Մը - Միացեալ Նահանգներու Դայ Դամայնքին Ներկան Ու Գնահատութիւնը», «Ազդակ» բացառիկ, 1 Յունուար 2006, էջ 103:

3.3.7. «Զաւարեան» Ուսանողական Միութեան՝ «Ազդակ»-ի մշտական էջին (Ա-2 չափի շաբաթական մէկ էջ) խմբագրական կազմը «Ուսանողութիւնը եւ Հայրենադարձութիւնը» նիւթին շուրջ հարցուցած է լիբանանահայ ուսանողութեան տեսակետը: Ոմն Թամար անկեղծօրէն կը պատասխանէ. «... եթէ Հայաստան պիտի ապրիմ, պէտք է կեանքս եւ ապրուստս ապահովուած ըլլայ [ճիշդը՝ ըլլան,- Գ. Ե.], այլապէս չեմ փափաքիր հոն ապրիլ»: Կասիա Գոյումճեանը կ'ուզէ քաղաքացիութիւն եւ Երեւանի մէջ բնակարան ունենալ՝ «ամառները այդտեղ անցընելու» համար, թէ «առայժմ մտադիր չեմ հոն ապրելու վերջնական ձեւով, որովհետեւ կը կարծեմ, թէ դժուար է յարմարիլ այդտեղի միջավայրին»: Ոմն Կարէն Կտրականապէս կը մերժէ 3. 3.ի քաղաքացիութեան դիմում կատարել, քանի որ «ինքզիքն լիբանանցի կը զգամ»: Ան չուզէր նաեւ «հոն» բնակիլ²¹²: Վարդան Յակոբեանը կը կարծէ, թէ «երկքաղաքացիութիւնը ապագային հայութեան (ճիշդը՝ հայութիւնը,- Գ. Ե.) Հայրենիքի մէջ համախմբելու լաւագոյն քայլերէն մէկն է»: Արեւը կ'ուզէ 3. 3.ի քաղաքացիութիւն ունենալ, բայց չուզէր երթալ եւ «հոն բնակիլ, որովհետեւ հայաստանցիները չեն ընդունիր սփիւռքահայը իբրեւ լիիրաւ հայ, այլ՝ իբրեւ օտար»: Ան կը յայտնէ, թէ իր մէկ այցի ժամանակ հայաստանցիներն իրեն վերաբերած են իբրեւ «օտարական մը, եւ ոչ՝ իբրեւ հայ ժողովուրդի զաւակ»:²¹³

Շատ աւելի շահեկան եւ ուշագրաւ հարցախոյզ մը կատարած է Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի «Մասիս» պաշտօնաթերթը: 2007ի Ապրիլի թիւին մէջ լոյս տեսած հարցախոյզի երեք հարցումներէն երրորդը կը վերաբերէր հայրենադարձութեան ցանկութեան: Հարցերուն պատասխանած 15 հոգիէն 5-ը աստեղին աւարտած է Երեւանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնները: Պատասխաններէն կը պարզուի, որ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը ցանկութիւն ունի Հայրենիք հաստատութեան: Կը բերուին զանազան պատճառաբանութիւններ: Այսպէս, բժիշկ Լեւոն Պօյաճեանը «առայժմ» չի մտածեր հայրենադարձութեան մասին, քանի որ «արդէն որոշ դիրքի հասած եմ... ուստի դժուար է ամէն ինչ ուղղակի խելով տեղա-

փոխուիլը»:²¹⁴ Բանասէր, ուսուցիչ եւ Հայկազեան Համալսարանի դասախօս Արմէն Իւրնէշլեանը եւս «առայժմ» չի փափաքիր Հայրենիքին մէջ հաստատուիլ, քանի որ «կը հաւատայ, թէ իմ առաքելութիւնս... սփիւռքի մէջ է», իսկ Հայաստանի մէջ «ինձմէ աւելի արժանաւոր կրթական մշակներ» կան:²¹⁵ Ալ աւելի արտառոց պատճառաբանութիւններ կը բերէ բժիշկ, Հայ Կաթողիկէ «Տիրամայր» դարձնատան տնօրէն Կոստան Եսփուճեանը, որ 1985-1995 թուականներուն ապրած, ուսանած եւ մասնագիտացած է Երեւանի մէջ ու, իր ըսելով, «մասնակցած անկախութեան ցոյցերուն»: «Մենք Կիլիկիայի հայեր ենք, տարբեր միջավայրերու մէջ ապրելով ու զարգանալով դարեր շարունակ[,] ձեռք բերած ենք տարբեր սովորութիւններ, մտածելակերպեր, որոնք արձատագած են մեր սերունդներուն մէջ...»:²¹⁶ Պատմաբան, խմբագիր, ներկայիս Կիպրոս հաստատուած Աւետիս Փոշոլեանը կ'ըսէ, թէ Հայաստան տեղափոխուելու մասին բնաւ չի մտածեր²¹⁷ ու կ'աւելցնէ, թէ այդ մասին կը մտածէ «այն պահուն[,] երբ վերջին 15 տարիներուն Հայաստանէն փախած «հայաստանցիները» վերադառնան ազատ-անկախ Հայաստան»:²¹⁸ Իսկ 3. Բ. Ը. Մ.ի Պօղոս Գ. Կարմիրեան վարժարանի տնօրէնուհի Ռոզէ Ալէմեան-Մահսերէճեանը «անընդունելի» կը համարէ զանգուածային ներգաղթի զաղափարը, համոզում յայտնելով, որ նման երեւոյթը «կրնայ տխուր հետեւանքներ ունենալ»:²¹⁹ Հարցա-պնդութեան միայն վաճառատան սեփականատէր ու ջղուտ հրապարակագիր Արա Արծրունի²²⁰ է, որ իրեն յատուկ խիստ ոճով կը յայտարարէ. «Ես կը հաւատամ[,] թէ Երեւանի մայրերուն վրայ սլքտացող հայ բոզը աւելի օգտակար է իր հայրենիքին, քան թէ Հայաստանէն Ամերիկա մեկնած մեծ մտաւորականը, որովհետեւ հայրենաբնակ պոռնիկին զաւակը կրնայ մեծ հայ մը ըլլալ, իսկ օտարութեան մէջ ապրող

²¹² Ամօթալի է, որ հայագի ուսանող «հոն» կ'անուանէ իր Հայրենիքը...

²¹³ «Զաւարեան»-ի խմբագրական էջ - Ուսանողութիւնը Կը Յայտնէ Իր Տեսակետները Երկքաղաքացիութեան Մասին», «Ազդակ», 16 Փետր. 2006, էջ 5:

²¹⁴ «Մասիս», պաշտօնաթերթ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի, Պէյրութ, 59րդ տարի, Նոր Շրջան, թիւ 19, Ապրիլ 2007, էջ 6:

²¹⁵ Նոյնը, էջ 7:

²¹⁶ Նոյնը, էջ 13:

²¹⁷ Նոյնը, էջ 15:

²¹⁸ Նոյնը, էջ 16:

²¹⁹ Նոյնը, էջ 17:

²²⁰ Արա Արծրունիի երկու որդիները՝ Արսէն ու Սեւակ իրենց ընտանիքներով մեկուկէս տասնամեակէ ի վեր հայրենադարձուած են: Ի դէպ՝ Արսէնը ցմահ բանտարկութեան դատապարտուած է «Դրօ» կառոյցի գործով:

մտաւորականին զաւակը՝ դատապարտուած է կորսուելու Լոս Անճելըսի այլասերումի ծուլարանին մէջ»:²²¹

Իրենք զիրենք «Նոր Զարթօնք» կազմակերպութիւն յայտարարող սթանպուլահայ երիտասարդներու՝ Թուրքիոյ մէջ ապրող 500 հայերու հետ կատարած հարցախոյզի արդիւնքներուն անդրադարձած է «Մարմարա» օրաթերթը: Ըստ 2007ի Յունուարին Հրանդ Տինքի սպանութենէն ետք կատարուած հարցախոյզին՝ Թուրքիոյ հայոց 25.1 առ հարիւրն ինքզինք անապահով ու անհանգիստ կը զգայ, սակայն հարցուողներուն ընդամենը 4.5 տոկոսը կ'ուզէ Հ. Հ. տեղափոխուիլ եւ հոն հաստատուիլ:²²²

Ամբողջովին հայրենադարձութեան թեմային նուիրուած է Հ. Յ. Դ. «Զաւարեան» Ուսանողական Միութեան «Խռովք» պարբերականի առաջին ու առ այսօր լոյս տեսած միակ համարը (Պէյրուս, Նոյեմբեր 2007, 28 էջ, 24 x 34 սմ.): Մեր դիտարկումներով՝ «Խռովք»ի այս թիւը ամբողջութեամբ հայրենադարձութեան թեմային նուիրուած միակ պարբերականն է սփիւռքի վերջին տարիներու ողջ հայ պարբերական մամուլին մէջ:²²³ Համարի բնաբան ընտրուած է Հ.Յ.Դ. Ծրագիրի «Նպատակ» բաժինի հետեւեալ տողը. «Տարագիր եւ աշխարհասփիւռ հայութեան համախմբում ամբողջական Հայաստանի հողին վրայ» (էջ 1): «Հայրենադարձութիւն Անպայման» վերնագրուած անստորագիր, փաստօրէն՝ խմբագրական գրութեան մէջ (էջ 1-2) կ'ըսուի. «... հարկ կը զգանք ընդգծելու հայրենադարձութեան հրամայականը՝ իբրեւ հայ ազգի մշտնջենականութիւնն ու բարօրութիւնը երաշխաւորող հիմնական առանցք»:²²⁴ Քննադատելով «օրուան ազգային վերնախաւը», որ կը փորձէ «ծածկել» սփիւռքահայութեան ցաւերու «սպեղանին» հայրենադարձութեան հրամայականը, այս թէգին լաւագոյնս ծառայեցնելով առարկայական նպատակայարմար կամ այսպէս կոչուած «իրապաշտ» գոր-

²²¹ Նոյնը, էջ 9:

²²² Անստորագիր, «Թուրքիոյ Մէջ Ապրող Հայերուն 25 Առ Հարիւրը Անապահով Կը Զգայ», «Ազգակ», 9 Հոկտ. 2007, էջ 6: Նիւթը արտատպուած է Սթանպուլի «Մարմարա»էն՝ առանց թիւ-թուականի նշումներու:

²²³ Ամբողջովին հայրենադարձութեան նուիրուած երկրորդ պարբերականն է «Հայրենադարձութեան եւ Հիմնաւորման «Երկիր» Հասարակական Կազմակերպութիւնների Միութեան» «Եզերք» հանդէսը (հիմնուած 2006-ին), որմէ առ այսօր լոյս տեսած է ընդամենը երկու թիւ:

²²⁴ «Հայրենադարձութիւն Անպայման», «Խռովք», Պէյրուս, թիւ 1, Նոյ. 2007, էջ 1:

ծօններուն չգոյութիւնը», խմբագրականի հեղինակը հարց կու տայ. «Հայրենի հողէն դուրս կարելի՞ է յաւիտեանս պահպանել զաղութահայութեան ազգային ինքնուրոյնութիւնն ու հայեցի դիմագիծը»: Քննադատութիւններէն բաժին կը հասնի նաեւ հայրենի իշխանութեանց, որոնք «կը համարձակէի՞ն սան-ծարձակօրէն քննարկել ազատագրուած տարածքներուն ճակատագիրը, եթէ անոնք (ազատագրուած տարածքները) ողողուած ըլլային հայրենադարձներով»: Ամիջապէս կ'աւելցուի. «Վերոյիշեալ հարցադրումներուն ժխտական պատասխան ունենալով, կ'արձանագրենք՝ հայրենադարձութիւն, հայրենադարձութիւն անպայման»: Յօդուածագիրը գիտակից է, թէ «որոշիչ պիտի ըլլայ հայրենի պետականութեան դերակատարութիւնը՝ իրողական գոյն տալու համար հայրենադարձութեան կենարար տեսլականին»: Ապա խստօրէն կը քննադատուի ինքնանպատակ հայապահպանումը, որ կը հեզնուի իբրեւ «բերնի «ծամօն» դարձած» բան: Այնուհետեւ կը յայտարարուի, թէ Հ.Յ.Դ.Ձ.Ո.Մ.ը «իր այս հրատարակութեամբ կը միտի լոյս սփռել հայրենադարձութեան մոռցուած հրամայականին վրայ»:²²⁵ Յովիկ Յովհաննէսեանը համոզում կը յայտնէ, թէ «հակասական ոչինչ կայ վերադարձի ու Արեւմտահայաստանի ազատագրութեան գոյգ դատերու միատեղ ու համակարգուած իրագործման մէջ»:²²⁶ Խաչիկ Խաչերեանը կը քննադատէ հողահաւաքն ու հայահաւաքը «անիրապաշտ կամ անգործնական ձգտումներ» յայտարարողները:²²⁷ Հետաքրքրական է Վարդինէ Էթոյեանի պարզ, բայց իմաստալից հետեւեալ միտքը. «...հայրենադարձութիւնը իւրաքանչիւր հայու իրաւունքն է, իսկ այդ մէկը իրականացնելն ու յաջողութեան յոյսը վառ պահելը իւրաքանչիւր հայու պարտականութիւնն է»:²²⁸ Յստակ է նաեւ Անոյշ Գերպապեանի պատգամը. «...հողին կանչը անհիմն կը մնայ, երբ ունկնդրողը չարձագանգէր անոր[՝] հայրենադարձութեան ոգիով»: Ան կ'ախտորոշէ ու միեւնոյն ժամանակ կը ներկայացնէ դեղամիջոցը, որ թէւ կրնայ լեղի ըլլալ, բայց հաստատապէս բուժիչ է. «... Սփիւռքը, որ անցեալին սոսկ ժամանակաւոր

²²⁵ Նոյնը, էջ 2:

²²⁶ Յովիկ Յովհաննէսեան, «Զաւարեանական Մտորումներ - Դէպի Ամբողջական Հայութեամբ՝ Ամբողջական Հայրենիք», «Խռովք», թիւ 1, էջ 3-4, մէջբերումը՝ էջ 4:

²²⁷ Խաչիկ Խաչերեան, «Ռեալ Քաղաքականութեան «Վարդապետութիւնը» Ներհայկական Ոլորտի Մէջ», «Խռովք», թիւ 1, էջ 6-7, մէջբերումը՝ էջ 6:

²²⁸ Վարդինէ Էթոյեան, «Կարծիք Չէ, Այլ՝ Իրողութիւն», «Խռովք», թիւ 1, էջ 7:

կացարան մը կը թուէր ըլլալ, ներկայիս կը ստանայ յաւիտեանական շիրմաքարի մը կերպարանքը: Հայրենադարձութիւնը անվիճելիօրէն կը պահանջէ մեծ զոհողութիւն: Անպայմանօրէն սերունդ մը պիտի զոհուի, որ անդին սերունդներ հայրենի հողին վրայ բարգաւաճին եւ հայօրէն ապրին».²²⁹ Մարօ Անուշահոտեանը կը յիշեցնէ, թէ Դ. Յ. Դ. 1988-ին գումարուած իր 24-րդ Ընդհանուր ժողովին հռչակած է «Դէպի Երկիր» կարգախօսը եւ կը դժգոհի նոյնհետայն, որ «Առաջին հերթին կը բացակայի քարոզչութիւնը «Դէպի Երկիր» գաղափարին», ու կը հաստատէ, թէ «Ժամը հասած է սփիւռքահայութեան մօտ հնչեցնելու հայրենադարձութեան կոչը».²³⁰ Ռազմիկ Զեքիճեանն ուշադրութիւն կը հրաւիրէ «Հայրենիքի եւ հայ ժողովուրդի հզօրացման, ինչպէս նաեւ հայրենադարձութեան վրայ» «սփիւռքեան ներքին գաղթերու վատ ազդեցութեան» վրայ, որ «յաճախ անտեսուած է ու թերագնահատուած».²³¹ Ան մատը կը դնէ վերջին վրայ. «... առանց վերադարձի ի՞նչ կը նշանակէ ունենալ հայրենիք, բացի եթէ Սփիւռքը դիտենք իբրեւ նոր ազգութիւն մը, որուն միակ նպատակն է մինչեւ վերջնական ծուլում տնտեսական օժանդակ հանդիսանալ Հայաստանին».²³² Կը յաջորդէ անստորագիր հարցազրոյց մը Դաշնակցական յայտնի գործիչ եւ տնօրէն Տիգրան Գիւնպաշեանի հետ՝ «Դէպի Երկիր» կարգախօսը «լուսարձակի տակ առնելու եւ յաւելեալ պարզաբանումներու դիտաւորութեամբ».²³³ Գիւնպաշեան բազմիցս կը խուսանաւ, ինչը հարցաւարը կը մղէ ճակատային հարց տալու, թէ Դ. Յ. Դ. ի՞նչ միջոցներ ձեռք առած է իրականացնելու այդ կարգախօսը «եւ որո՞նք են այն ազդակները՝ այս նպատակակէտի ձախողութեան»: Գիւնպաշեան կը մերժէ ընդունիլ, թէ այդ շարժումը ձախողած է, քանի որ, ըստ իրեն, «Դաշնակցութեան գաղափարաբանութեան տարածումն ու անոր կազմակերպական ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ, իրականացումն է «Դէպի Երկիր»ին».²³⁴ Գիւնպաշեանի համար՝ ֆիզիքական հայրենադարձութիւնն այդքան ալ կարելոր բան չէ,

որովհետեւ «եթէ կազմակերպուած չըլլայ ու հայրենա-դարձ-ներու կեցութեան ու աշխատանքի հնարաւորութիւններ ստեղծուած չըլլան, ողբերգութեամբ կը վերջանայ»: Ըստ Դաշնակցական մտաւորականին՝ իր կուսակցութիւնը «պէտք է մտածէ հայրենադարձութեան մասին, բայց այդ մէկը պէտք է տնտեսական ու կազմակերպական լուրջ հիմքերու վրայ դրուած ըլլայ».²³⁵ Դաշնակցական յայտնի մտաւորական Խաչիկ Տէր Ղուկասեանը խորհրդային ժամանակաշրջանի հայրենադարձութեան ալիքներուն վերաբերեալ սխալաշատ իր գրութեան մէջ կը գտնէ, որ Մեծ Հայրենադարձութեան փորձը իբր բարոյագրկած է հայրենադարձութեան յոյսերը: Ան կ'առաջարկէ վերացնել «Սփիւռք» յղացքը եւ զայն փոխարինել «Արտերկիր» եզրոյթով: Տարօրինակ է յօդուածագրին այն ցանկութիւնը, թէ «հայրենադարձութեան որեւէ ծրագիր, ըստ էութեան, սփիւռքաթափում պէտք չէ նշանակէ»,²³⁶ թէւ ան հայրենադարձութիւնը այսօր «անհրաժեշտութիւն» կը նկատէ «Հայաստանի համար»՝ այս միջոցառումը յայտարարելով «սրբազան առաքելութիւն» եւ «Սփիւռքը ուժացումէ փրկող».²³⁷

«Խռովք»ի էջերուն մէջ, իբրեւ բնաբաններ, տեղ գտած են հայ մեծերու (Յովհաննէս Շիրազ, Ռափայէլ Պատկանեան, Գարեգին Նժդեհ, Է. Ակնունի) միտքերը հայրենադարձութեան վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ հայրենի պատմաբան եւ քաղաքագետ Արմէն Այվազեանի «Հիմնատարներ Հայաստանի ազգային Անվտանգութեան Հայեցակարգի» մենագրութեան 2րդ, լրացուած հրատարակութենէն «Հայապահպանութեան Բուն Նպատակը եւ Գլխաւոր Միջոցը» հատուածը:

Սփիւռքահայ մամուլին մէջ առանձնայատուկ ուշադրութիւն կը յատկացուի սփիւռքահայերու՝ Հայոց Արեւելից Կողմանց տարածքներ հայրենադարձութեան հազուադէպ

²²⁹ Անոյշ Գերպապեան, «Զոհողութիւն եւ Պատրաստակամութիւն», «Խռովք», թիւ 1, էջ 9:

²³⁰ Մարօ Անուշահոտեան, «Հնչած է Գործի Ժամը...», «Խռովք», թիւ 1, էջ 11:

²³¹ Ռազմիկ Զեքիճեան, «Հայրենադարձութեան Անժամանցելիութիւնը՝ Գաղթելու Հոգեբանութեան Ընդառաջ», «Խռովք», թիւ 1, էջ 12-13, մէջբերումը՝ էջ 12:

²³² Նոյնը, էջ 13:

²³³ «Խռովք», թիւ 1, էջ 14:

²³⁴ Նոյնը, էջ 15:

²³⁵ Նոյն էջը: «Զատարեան» Ուս. Միութեան հիմնադրութեան 100-ամեակին առթիւ 2004-ի Սեպտեմբերի երկրորդ կէսին Պէյրութի մէջ կայացած խորհրդաժողովի «մասնակիցները կարեւորեցին նաեւ Սփիւռքի մէջ հայրենադարձութեան գաղափարի քարոզչութեան ու տարածման իմաստն ու նշանակութիւնը հայութեան վախճանական նպատակներու իրագործման ծանր վրայ» (անստորագիր, «Համահայկական խորհրդաժողովը Արժարծեց Ազգային Հիմնախնդիրներ», «Ազդակ», 23 Սեպտ. 2004, էջ 6): խորհրդաժողովի գլխաւոր զեկուցաբերներէն էր Տիգրան Գիւնպաշեանը:

²³⁶ Խաչիկ Տէր Ղուկասեան, «Սփիւռք եւ Հայրենադարձութիւն՝ Ազգային Ռազմավարութեան Մը Նախադրեալները», «Խռովք», թիւ 1, էջ 25-27, մէջբերումը՝ էջ 26:

²³⁷ Նոյն էջը:

երեւոյթին: Արօ Պօղիկեանն իր «Նամակ Հայրենիքէն» մշտական սինակի մէկ հրապարակումը նուիրած է կենսագործունէութեանը ազատագրուած Վազգէնաշէն (Ճախկին Կիւլափլու) գիւղը հաստատուած քեսապցի Եսայի ճուրեանի եւ Կարպիս Գերպապեանի ընտանիքներուն, որոնք իրարու հետ չեն շփուիր՝ «կիներու միջեւ ինչ որ տարակարծութեան պատճառով»: Հոս հաստատուած են նաեւ հալէպցի Ներսէս Տեմիրճեանի եւ Սկրտիչ Միրզոյեանի ընտանիքները:²³⁸ Լ.Ղ.Հ.ի Վերաբնակեցման Պետական Վարչութեան պետ Սերժիկ Ամիրխանեանի 2004-ի Յուլիսի առաջին կէսին Լիբանան այցին առթիւ անոր հետ կատարուած հարցազրոյցի մը մէջ, Արցախի պետական պաշտօնեան, պատասխանելով ազատագրուած տարածքներու մէջ հաստատուիլ փափաքող սփիւռքահայերու վերաբերեալ հարցումին, կ'ըսէ, թէ այդպիսիք կան, սակայն «սակաւաթիւ են եւ ընդհանրապէս Միջին Արեւելքի երկիրներէն կու գան: Անոնց թիւը տարեկան դրութեամբ 12 ընտանիքը չի գերազանցեր, բայց կան նման ընտանիքներ»:²³⁹ Այս ուսումնասիրութեան հեղինակը 2002 թուականի ամառը ազատագրուած տարածքներ ուխտագնացութեան տպաւորութիւններու իր յօդուածաշարքին մէջ²⁴⁰ դառնօրէն կ'արծանագրէր, թէ այդ տարածքները անապատի վիճակին մէջ թողնելը «յաւիտենական խարան» է ողջ հայութեան մերօրեայ սերունդին, կը շեշտէր ազատագրուած տարածքները հայութեամբ վերաբնակեցնելով զանոնք վերահայացնելու անհրաժեշտութեան անյետաձգելիութիւնը եւ կը հաստատէր. «Հայրենիքը հայրենիք կը դառնայ հո՞ն ապրելով, հո՞ն արարելով, հո՞ն մեռնելով եւ հո՞ն թաղուելով. պղատոնական սիրով հայրենիքներ չեն ըլլար: Այս պարզ ճշմարտութիւնը, ցաւօք, դեռ ընկալելի չէ հայութեան ստուար հատուածին համար»: Իմ երկար յօդուածաշարքը կ'աւարտէի իմ վաղեմի երազանքի արծանագրումով. «Ես երազ ունիմ՝ առնուազն 50 հազար

երիտասարդ սփիւռքահայերու հաս-տատումը ազատագրուած հողերուն վրայ: Միայն այդ պարագային՝ կը տապալին հակահայկական ծրագիրներն ու փոխգիշումներու մասին պարտուողական խօսակցութիւնները: Ինչո՞ւ ուրիշ ժողովուրդներ կը յաջողին մեծ ծաւալի հայրենադարձութիւն կատարել, իսկ մեր մօտ միայն արտագաղթն է մեծ ծաւալ ստացած: Ես երազ ունիմ, եւ կը դիմեմ իմ բոլոր հայրենակիցներուս, որոնց մէջ դեռեւս առկայ է իսկական (ոչ բաժակաճառային) հայրենասիրութիւնը. վերադարձէ՛ք Հայրենիք, եկէ՛ք տէ՛ր կանգնի՛ք մե՛ր հողին»:²⁴¹

Արցախի հայրենադարձութիւնը նոյնիսկ պատմահետազոտութեանց մէջ գտած է իր արտացոլումը: Այսպէս, «Ազդակ»ի «Պզտիկ-Մզտիկ» ամսական մանկապատանեկան լաւելուածի մրցանքին մասնակցած 15 տարեկան Սանահին Գասապեանը իր հեղինակած «Հանդիպում» պատմուածքին մէջ կը ներկայացնէ Լիբանանէն Արցախ կռուելու մեկնած Հայկի ու անոր սիրած լիբանանահայուհի Անիի՝ Լ.Ղ.Հ.ի մէջ հաստատման պատմութիւնը:²⁴²

Հայրենադարձութեան թեմային առնչուած յաճախ հրապարակումներ կամ նիւթեր կը հանդիպին նոյն՝ Զ. Ռ. Մ.ի՝ «Ազդակ»ի մշտական էջին մէջ: Օրինակ, 3 Օգոստոս 2006-ի թիւի երեք հրապարակումներէն երկուքը եւս կը վերաբերին հայրենադարձութեան թեմային: Վերը յիշատակուած Յովիկ Յովհաննէսեանն իր յօդուածին մէջ Հայրենիքէն դուրս հայ բեկորներու գոյութիւնը բոլոր ժամանակներու համար կը յայտարարէ «ամբնական ու ազգակործան երեւոյթ մը, որուն երկարածգման[ն] ուղղուած, կամայ թէ ակամայ, որեւէ փորձ համագործ է ազգադաւութեան ու Հայրենիքի դաւաճանութեան արարքի»: Ան կոչ կ'ուղղէ պատրաստ ըլլալու, մանաւանդ օգտուելու «քաղաքական ու տնտեսական պայմաններու անհաւասարակշիռ որեւէ փոփոխութիւն»է՝ «իրականացնելու համար հայութեան անվտանգութեան անգիջելի հրամայականը՝

²³⁸ Արօ Պօղիկեան, «Նամակ Հայրենիքէն - Քեսապցիք՝ Արցախի Մէջ», «Ազդակ», 3 Յուլիս 2003, էջ 4:

²³⁹ Անստորագիր, «Հայրենիքի Զաւակներուն Արիւնով Ազատագրուած Հողը, Եթէ Քրտիներով Չշինուի Եւ Չբնակեցուի, Չի Կրնար Հայրենիք Նկատուի», Կ'ըսէ Սերժիկ Ամիրխանեան», «Ազդակ», 14 Յուլիս 2004, էջ 5:

²⁴⁰ Ուխտագնացութենէն իմ տպաւորութիւնները, մինչեւ Պէյրութի «Զարթօնք»-ի մէջ ընդարձակ տարբերակի հրապարակումը, հակիրճ թղթակցութեամբ ներկայացուցած էի երեւանեան «Օր» երկօրեային մէջ. տես Գեորգ Եազըճեան, «Ղարաբաղ - Ազատագրուած Տարածքներ - Վերաբնակիչներին» Պետական Ռ. Համազգային Հոգատարութիւն», «Օր», թիւ 36, 25 Յունիս 2002, էջ 4:

²⁴¹ Գեորգ Եազըճեան, «Յատուկ «Զարթօնք»ին - Ուխտագնացութիւն Ղափ Հայկական Ազատագրուած Տարածքներ. Հայեր, Վերադարձէ՛ք Հայրենիք», 27, 29, 30 եւ 31 Հոկտ. 2002, էջ 2, մէջբերումը՝ 31 Հոկտ. 2002, էջ 2: Յօդուածաշարքը յաջորդ տարի Հալէպի մէջ լոյս տեսաւ առանձին գրքոյով՝ հալէպահայ մտաւորական Թորոս Թորանեանի նախաձեռնութեամբ, «Հրաւեր Ղափ Արցախ» խորագրով:

²⁴² «Մենք»՝ «Պզտիկ-Մզտիկները» քրքոյկ, Պէյրութ, հրատարակութիւն «Ազդակ» օրաթերթի, 2007, էջ 3-9:

զանգուածային վերադարձը:²⁴³ Ուշագրաւ է նոյն էջին մէջ տպուած Բաֆֆի Տեմիրճեանի յօդուածը, որու բնաբանն է՝ «Երանի[] անոր, որ հայրենիք ունի, եւ վա՛յ անոր, որ հայրենիք ունենալու ու հայրենիքին հասնելու ձգտումով չ'ապրիր»: Ան կը յայտնէ, թէ հայրենադարձութեան գաղափարը կը մնայ «երազային ու պատկերաւոր սահմաններուն մէջ», որովհետեւ «Հայրենիքը համապատասխան պայմանները չունի իր մօտ ընդունելու ներգաղթող բնակչութիւնը՝ անոնց ապահովելով մարդկային նուազագոյն կարիքներն ու պահանջները»: Ըստ յօդուած-գիրին՝ հայրենադարձութեան «գաղափարին իրականացումը աշխատանքի ու կորովի կը կարօտի, որպէսզի դարձը ըլլայ առանց վերադարձի...»: Տեմիրճեան հայրենադարձութիւնը կը յայտարարէ միջոց եւ ոչ նպատակ, որ, իր կարծիքով, «հայահաւաքն ու ամբողջական հայրենիքի կերտումն» է: Ան կը մերժէ նշանախօսքերով հայրենադարձութեան մոլելու մօտեցումը, որ, իր կարծիքով, սփիւռքահայ երիտասարդութեան մօտ բացասական անդրադարձ կ'ունենայ՝ ստեղծելով «Հայրենիքի հանդէպ յուսախաբութեան ու յուսալքման մթնոլորտ»: Ան համոզուած է, որ «գիտակից հայեցի դաստիարակութեամբ օժտուած սփիւռքն է, որ կրնայ գործնականացնել հայրենադարձութիւնը»: Տեմիրճեանը կ'աւարտէ այսպէս. «...հայրենադարձութիւնը կ'իրականանայ, երբ գոյութիւն ունին երկկողմանի փոխադարձ տուեալները՝ սփիւռքի ամուր պատրաստութիւնն ու Հայրենիքի մէջ համապատասխան պայմաններու գոյութիւնը: Վերջապէս, սփիւռքը հայրենիք չէ, Հայրենիքն ալ սփիւռք չէ. բայց սփիւռքը Հայրենիքին համար է ու Հայրենիքն ալ սփիւռքին համար է:²⁴⁴ Նոյն էջի՝ Զ.Զ.ի անկախութեան 15-ամեակի օրը հրապարակած իր «Հայահաւաք, Հողահաւաք» հրապարակման մէջ, Խաչիկ Խաչերեանը կը կատարէ հետաքրքրական դիտարկումներ: Ան կը գտնէ, որ հայութիւնը «տակաւ երկար ճամբայ ունի կտրելիք՝ ինքզինքն ի սպառ տարբադադրելու համար վիպապաշտական իր ակունքներէն»: Ան կը հաւաստէ, որ գոյութիւն ունի «ազգի ու հայրենիքի միատեղ գոյակցութեան օրէնքը», որը չգիտակցողները «դատապարտուած են ինքնասպառման»: Յօդուած-

գիրը կը կարծէ, որ եթէ հողահաւաքը Արցախի ու յարակից տարածքներու ազատագրումով որոշ չափով իրագործուեցաւ, նոյնը տեղի չունեցաւ հայահաւաքի պարագային: Ան չընդունիր հայրենադարձութիւնը Արեւմտահայաստանի ազատագրումով, Զ.Զ.ի մէջ համապատասխան պայմաններու ապահովումով, Յեղասպանութեան ճանաչումով եւ այլ պայմանաւորումներով յետաձգելու պատճառաբանութիւնները, որոնց հիմնաւորումները յօդուածագիրը «անհեթեթ» կ'որակէ: Ան կ'ընդվզի. «...ո՞ր ազգային սկզբունքն է կամ տրամաբանութենէն մեկնած կարելի է նախընտրել արտերկրի կեանքը, հայրենի հողէն (զուցէ ոչ պապենական հողերու վրայ)»: Շարունակելով կեղծ փաստարկումները մերկացնել, Խաչերեանը հարց կու տայ. «...ի՞նչ իմաստ պիտի ունենայ Յեղասպանութեան ճանաչման ընդունում մը կամ նոյնիսկ արեւմտահայկական հողերու վերադարձը, եթէ անդին կորսնցուցած պիտի ըլլանք ազգին աւելի քան կէսը[] այն ժամանակ ո՞վ պիտի կոչուի այդ նուաճումներուն այգեկութիւն»: Ան կը կարծէ, թէ այդքան ալ մասնագէտ ըլլալու չէ հասկնալու համար հայրենադարձութեան անհրաժեշտութիւնը այսօր իսկ, քանի որ «հպանցիկ դիտարկում մը բաւարար է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին, անոր բնակչութեան թիւին ու սահմանամերձ տարածքներու ամայութեան[] տեսնելու համար սպառնացող վտանգը»: Խաչերեան կ'աւարտէ հետեւեալով. «Մէկտեղենք հայն ու հայրենի հողը եւ պիտի օգտուինք երկուքէն ծնած ուժականութենէն, բաժնենք զանոնք եւ պիտի կորսնցնենք եւ մէկը, եւ միւսը»:²⁴⁵

Հայրենադարձութիւնը սփիւռքահայ հրապարակագրութեան առանցքային թեմաներէն է: Անհնար է գտնել թէկուզ մէկ սփիւռքահայ հրապարակագիր, որ այս թեմային չէ անդրադարձած: Եւ ասիկա ամբողջովին հասկնալի է, քանի որ թեման ուղղակիօրէն կապուած է հայութեան գոյատւման գերխնդրին:

Հայրենադարձութեան գաղափարի եւ ընդհանուր առմամբ հայկական հարցերու իր հրապարակագրութեամբ կ'առանձնանայ «Համազգային»ի «Բազին» ամսագիրի խմբագիր Յակոբ Պալեանը, որու յօդուածները լոյս կը տեսնեն ոչ միայն Դաշնակցական, այլեւ՝ չէզոք եւ միւս կուսակցութեանց պարբերականներուն մէջ: Պալեանի՝ ազգային թեմաներով

²⁴³ Յովիկ Յովհաննեսեան, «Զաւարեանական էջ - «Քանդելու» ժամանակը», «Ազդակ», 3 Օգոստոս 2006, էջ 5:

²⁴⁴ Բաֆֆի Տեմիրճեան, «Զաւարեանական էջ - ...Որպէսզի Դարձը Ըլլայ Առանց Վերադարձի», «Ազդակ», 3 Օգոստոս 2006, էջ 5:

²⁴⁵ Խաչիկ Խաչերեան, «Զաւարեանական էջ - Հայահաւաք, Հողահաւաք», «Ազդակ», 21 Սեպտ. 2006, էջ 6:

հրապարակագրությունը կարելի է ամփոփել երկու բառով՝ «հողահաւաք» եւ «հայահաւաք»: Ան բազմիցս կը քննադատէ հայրենական եւ սփիւռքեան ղեկավարութիւնները՝ զանոնք մեղադրելով արտագաղթի աղետին նկատմամբ անտարբերութեան մէջ: Ըստ Պալեանի՝ պէտք է «պայքարինք իրականացնելու համար վերադարձի փիլիսոփայութիւնը, որ այսօր հինգած առարկաներու մառանը նետուած է»:²⁴⁶ «Այլեւս դադրած ենք խօսելէ հայրենադարձութեան մասին, կ'ընդունինք ծագումով հայ ըլլալու տխրութիւնը ... Այս տեղատուութիւնը յառաջդիմութիւն համարողներու կարելի է հանդիպիլ ոչ միայն ամբոխին մէջ, այլ նաեւ որոշում կայացնողներու շրջանակներուն մէջ, ուր կը մշակուին ու կը գործադրուին բացայայտ կամ դիմակը վար չառնող գիշումները»:²⁴⁷ Հրապարակագիրը, յոյժ վրդոված, կը գրէ. «Հայաստանի անկախացումը հայրենադարձութեան հոսանք պէտք է ստեղծէր, բայց պատահեցաւ հակառակը: Ինչո՞ւ... Ինչպէ՞ս... Ժամանակակից քաղաքական գործիչը եւ մտաւորականը այս հարցումներուն պատասխան չփնտրեցին՝ զբաղելով երեսուն հազար քառակուսի քիլոմէթրով սահմանուած եւ սահմանափակուած Հայաստանի Հանրապետութեամբ եւ անոր բեմին վրայ տեղի ունեցող մրցակցութիւններով, եւ ... չարաշահութիւններով»: Հրապարակագիրը այսպիսի զբաղումը կը յայտարարէ «Սփիւռքի ցարդ դաւանած վերադարձի առաջադրանքին հակասութիւնը», «այսինքն՝ հայրենադարձութեան հակառակին փաստը, հոգեբանական աղետ, որ նոյն այդ սփիւռքը կը պարպէ իր գաղափարական լիցքէն»:²⁴⁸ Պալեանը կը պահանջէ. «(Ղեկավարութիւնները, - Գ. Ե.) մնայուն կերպով պէտք է որ հետապնդեն հայրենադարձութեան եւ միացեալի իրականացումը, զորս դժբախտաբար կը յիշենք միայն տօնական առիթներով կամ հանդիսութիւններու ընթացքին: Թէ այս զոյգ առաջադրանքները կ'անհամապատասխանեն «ծագումով հայեր»ը, հիւրընկալ երկիրներու քաղաքացիները եւ իշխա-

նութիւնները, պէտք չէ զարմանալ»:²⁴⁹ «Հայաստանը սոսկ հանգստեան տուն պէտք չէ ըլլայ երագով ապրած թռչակառուներու համար, հոն հարկ է տանիլ երիտասարդները ... եւ օժանդակել անոնց: ... Արտասահմանի կազմակերպութիւնները ինչո՞ւ նպատակ պիտի չճշդեն ամեն տարի քսան, երեսուն, յիսուն կամ հարիւր երիտասարդ ընտանիքներ Հայաստան հաստատելու»: Պալեանը կը պահանջէ հայրենադարձներուն համար իբրեւ «արեւմտահայ» ապրելու մշակութային պայմաններ ստեղծել Հ. Հ.ի մէջ, «որպէսզի վառ մնայ բռնագրաւուած Արեւմտահայաստանի պահանջատիրութեան գիտակցութիւնը»:²⁵⁰ Այս մասին Պալեանը նաեւ գրած է 15 Սեպտեմբեր 1991-ին Փարիզի մէջ հայրենադարձ Աբրահամ Ալիքեանի հետ ֆրանսահայ զրոյցներու հանդիպման վերաբերող իր յուշերուն մէջ: Ալիքեանը յայտնած է, թէ «հայրենադարձներու մշակութային ինքնութիւնը մերժումի առարկայ եղած է, յատկապէս արեւմտահայերէնի եւ արեւմտահայ մշակոյթի պարագային», երեւոյթ մը, որ տակաւին պատշաճօրէն չէ գնահատուած եւ որու «ճիգը չկայ նաեւ այսօր, երբ թութակաբար կը կրկնուին կարգախօսներ, իմաստէ պարպուած տարագներ, ինչպէս՝ «մէկ ազգ, մէկ մշակոյթ»ը»: Ըստ Պալեանի, Ալիքեանը յայտնած է, թէ «նոյն մերժումը կը շարունակուի»: Պալեանը հարց կու տայ. «... առանց արեւմտահայ մշակոյթի»՝ ո՞ր Արեւմտահայաստանի դատը պիտի հետապնդենք, ի՞նչ բովանդակութեամբ»:²⁵¹ Պալեանը հարցում կ'ուղղէ, թէ՛ վստահ է, որ պատասխանը բացասական է. «Ղեկավարութիւն եւ մտաւորականութիւն կը յաջողի՞ն հայրենահանուած ըլլալու գիտակցութիւն ներշնչել»:²⁵² Ան իրաւացի է, երբ հայապահպանումը կը նկատէ միջոց եւ ոչ թէ ինքնանպատակ բան մը, իսկ նպատակը՝ Հայրենիք (ազատագրեալ եւ ազատագրելի ու հայկական գերիշխանութեամբ ամրագրուելի տարածքներ) վերադարձն է. «Եթէ սփիւռքը չունի վերադարձի փիլիսոփայութիւն, ինչո՞ւ պիտի յաւակնի մնալ ազգի հատուած, կրնա՞յ մնալ ազգի հատուած»,

²⁴⁶ Յակոբ Պալեան, «90-ամեակը Հակացուցական Պայքարի Մեկնակէտը Կ'ըլլա՞յ», «Ազդակ», 28 Դեկտ. 2004, էջ 4:

²⁴⁷ Յակոբ Պալեան, «Տարբերակուած Հատուածներ Եւ Վերամիացնելու Ցանկութիւն», Բ. մաս, «Ազդակ», 22 Փետր. 2005, էջ 4: Այստեղ եւ յետագային բոլոր թերթումները, ընդգծումներն ու զվթագրումները բնագրային են:

²⁴⁸ Յակոբ Պալեան, «Տասնհինգ Տարի Անկախութենէ Ետը՝ Ներագրային Խնդիրներ», «Ազդակ», 21 Մայիս 2007, էջ 6:

²⁴⁹ Յակոբ Պալեան, «Հայրենական Մտորումներ - Ախտաճանաչում, Դարման եւ Յառաջընթաց», «Խռովք», Պէյրութ, թիւ 1, Նոյ. 2007, էջ 16-19, մէջբերումը՝ էջ 18:

²⁵⁰ Նոյնը, մէջբերումը՝ էջ 19:

²⁵¹ Յակոբ Պալեան, «Օրագրի Նման Եջի Մը Թելադրանքով», «Ազդակ», 1 Օգոստոս 2005, էջ 5:

²⁵² Յակոբ Պալեան, «Մեղանշում Զէ Սփիւռքով Մտահոգուիլ», «Ազդակ» րազմոյց, 1 Յունուար 2006, էջ 87:

«Սփիւռքը պիտի ունենայ իտեալ, որ հողահաւաքով եւ հայահաւաքով կը բնորոշուի: Այլ խօսքով, Սփիւռքը պիտի պահուի հողահաւաքի եւ հայահաւաքի համար»:²⁵³ Մէկ ուրիշ հրապարակման մէջ ան դիտել կու տայ. «Հազուադէպօրէն կը խօսուի հայրենադարձութեան մասին, քանի որ սերունդներու փոփոխութեան հետ նոր կեանք սկսելու ցանկութիւնը կը տոգուեն, նոյնիսկ երբ կան յարգելի բացառութիւններ: Այս ցանկութիւնը հարկ է վերաշխուծացնել, ինչ որ չի կրնար տեղի ունենալ ամբողջական ճաշակով, այլ[] համոզումներու փոխանցումով եւ պայմաններու ստեղծումով»:²⁵⁴

20րդ դարի վերջին տարիներուն քանի մը տարի Հ. Հ. Ի մէջ ապրած հալէպահայ գրող եւ հրապարակագիր Յակոբ Միքայէլեանը համոզուած է, որ «սփիւռքահայութեան ապագայ կեանքը անորոշութիւն եւ օտարացում են, եթէ չպատահի ներգաղթ եւ ինք չուղղուի Հայրենիք»:²⁵⁵ Լիբանանահայ ծանոթ գրող եւ խմբագիր Արամ Սեփեթեանը յաճախ կ'արժարժէ հայրենադարձութեան թեման: Իր մէկ յօդուածին մէջ ան կը գրէ. «Որեւէ ազգային հաւաքականութեան մը համար, եւ յատկապէս՝ մեր պարագային, հայրենի հողին վրայ մեր ՄՆԱՅՈՒՆ [կեանքը]²⁵⁶ է՝ ու կը մնայ նախապայմանը մեր լինելութեան»: Սեփեթեանը կը մերժէ «ծագումով հայ» հասկացութիւնը ու կ'աւելցնէ. «Եթէ «լինել-չլինելու» հարցադրումը ուղղուի որեւէ սփիւռքահայու, ան գիտէ լաւագոյնս պատասխանել այդ սպառնալիքին, թէ՛ իր վերջնական հանգրուանը յստակ է բոլորիս, որ այդ մէկը է՝ ու կը մնայ մեր հայրենի հողը, Հայոց Աշխարհը...»:²⁵⁷ Յօդուածագիրը կը պահանջէ. «Սակայն, բոլորէն առաջ՝ եւ առաջին հանգրուանը՝ հայրենիքէն ներս

²⁵³ Յակոբ Պալեան, «Ինչո՞ւ Ազգային Նկարագիրով Պահել Սփիւռքը», «Ազգակ», 18 Յուլիս 2006, էջ 4:

²⁵⁴ Յակոբ Պալեան, «Ի՞նչ հեռանկարներ կան Ազգին Համար», «Ազգակ», 18 Օգոստոս 2008, էջ 6: Հայրենադարձութեան թեմային բազմաթիւ անդրադարձներ կան նաեւ Յակոբ Պալեանի՝ «Մտաւորականութիւնը Յանդգնութեամբ՝ Ազգի Շնչերակ» յօդուածներու ժողովածուին մէջ (Փարիզ, 2004):

²⁵⁵ Յակոբ Միքայէլեան, «Հայեացք՝ Հայկականութիւն եւ Համաշխարհայնացում», «Զարթօնք», 26 Հոկտ. 2004, էջ 2: Հրապարակագիրին կրտսեր դուստրը՝ բանաստեղծուհի Նուշիկը, Երեւանի մէջ երկու համալսարան աւարտելէ ետք, մնաց Հայրենիքին մէջ:

²⁵⁶ Պարբերականին մէջ կը պակսի իմաստը լրացնող մէկ կամ քանի մը բառ: Աւելցուած ենք՝ ըստ մեր հայեցողութեան:

²⁵⁷ Արամ Սեփեթեան, «Խղճմտանքի Չայներ» - Բարձրաձայն խոհեր Յանուն Համախոհութեան, «Արարատ» բացառիկ, 1 Յունուար 2005, էջ 63-64, մէջբերումը՝ էջ 63:

առողջ եւ հանդուրժելի պայմաններու ստեղծումն է»:²⁵⁸ Մէկ ուրիշ հրապարակման մէջ, նոյնը կը գրէ. «Մեր միակ մտահոգութիւնը ... ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁԻ շարժումն է, զոր պէտք է իրականացնել ամէն գնով»: Ան կը պահանջէ, որ նորահաս սերունդներու՝ իրենց ներաշխարհէն եկող միակ ծայրն ըլլայ «Դէպի Երկիր» կարգախօսը:²⁵⁹ Արամի որդին՝ Հրաչը, շրջանաւարտ Երեւանի Պետական Համալսարանէն, իր «Ներգաղթ...» վերնագրուած հրապարակման մէջ կը գտնէ, որ Հ. Հ. Ի մէջ «անպատեղիութեան մթնոլորտը կը ստեղծէ նաեւ անվստահութիւն, կը պակսի հաւատքը, դուռ բանալով մեծածաւալ արտագաղթի: Ինչպէ՞ս հակակշռել անոր (ճիշդը՝ զայն, - Գ. Ե.) եթէ ոչ ՆԵՐԳԱԴՐՈՒՄ: «Անկարելի կարելի» ընելով պահ մը մտածենք այս մասին: Թող չըսուի, թէ ի՞նչ զգացական մօտեցում է, անիրական ու երագատես: Այդքանը մենք ալ գիտենք, սակայն փորձենք մտածել նաեւ այդ մասին»: «Հայաստանը գերեզմանատուն չէ» յայտարարող յօդուածագիրը համոզուած է, որ հայութեան համատեղ ոյժերով, կարելի է սփիւռքահայերը ապահովել բնակարանով ու աշխատանքով, որպէսզի անոնք «ներգաղթեն եւ շարունակեն ապրիլ Հայաստանի մէջ»:²⁶⁰

«Ազգակ» օրաթերթի աշխատակազմի անդամ Համբիկ Պիլալեանը իր հրապարակումներուն մէջ երբեմն կ'անդրադառնայ մեր թեմային: Օրինակ՝ թերթի 2008-ի տարեմուտի բացառիկ թիւին մէջ ան կը յորդորէ. «Սերունդներու սորվեցնել, թէ հայը ուր ալ գտնուի, անոր հայեացքը դէպի սրբազան լերան՝ Արարատի զոյգ զագաթներուն պէտք է յառի, անով զօրանալու եւ հպարտանալու»: Ան նոյնիեւտայն կ'աւելցնէ, որ «այդ խորհուրդին մշակուած դրսեւորումը հայրենադարձութեամբ կ'ըլլայ»:²⁶¹

²⁵⁸ Նոյնը, մէջբերումը՝ էջ 64:

²⁵⁹ Արամ Սեփեթեան, «Հայրենիքը՝ Իր ժողովուրդին Յանդուրժեան Ուղին - Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան 10րդ [ճիշդը՝ 15րդ, - Գ. Ե.] Տարեդարձին Առիթով», «Զարթօնք», 21 Սեպտ. 2006, էջ 2:

²⁶⁰ Հրաչ Սեփեթեան, «Դէպի Նոր Հազարամեակ - Ներգաղթ...», «Զարթօնք», 8 Յուլիս 2000, էջ 2: Այս տողերը գրողը, ոչ-անիրական եւ ոչ-երագատեսական մօտեցումով «մտածել» ետք, յետագայ տարիներուն Լիբանանէն ... Ա. Մ. Ն. արտագաղթեց:

²⁶¹ Համբիկ Պիլալեան, «Մտորումներ - Հայրենադարձութիւնը Բաղաբական Մտքի Խոհական Արտայայտութիւն է, Այսինքն՝ Մշակոյթ», «Ազգակ» բացառիկ, 1 Յունուար 2008, էջ 316:

Դաշնակցական մամուլը թեմային երբեմն կ'անդրադառնայ մաքուր իր խմբագրականներուն մէջ: Այսպէս, Լոս Անճելոսի «Ասպարէզ» օրաթերթը (խմբագիր՝ Վալէ Բրուտեան) «իբրեւ առաջին քայլ» ողջունելով տունդարձը քաջալերելու ուղղուած է. Զ. Զ.ի Տարածքային Կառավարման Նախարարութեան ստեղծած կայքէջը, կը գրէ. «Տունդարձը կամ հայրենադարձութիւնը, մեր կարծիքով, պետականօրէն կազմակերպուելիք աշխատանք է: Իրապաշտ ըլլալու համար(ը) պէտք է հաստատել, որ Հայաստան(ը) այսօր ի վիճակի չէ զանգուածային ներգաղթ կազմակերպելու: Սակայն տունդարձ կազմակերպելու համար անհրաժեշտ են նախադրեալներ, ... պէտք է մշակուի(ը) հայեցակարգ, ռազմավարութիւն ու ապա՝ մասնայատուկ քայլեր»: Հրապարակագիրը առաջնային կը նկատէ Հայրենիքը վերջին տարիներուն լքածներու վերադարձի խրախուսումն ու կազմակերպումը: Ըստ անոր՝ «յաջորդ քայլը կրնայ ըլլալ հիմնունը պետական գործակալութեան» մը, որու անդամներուն առաջին գործն ըլլայ հարցին շուրջ հրապարակային քննարկումներ կազմակերպել, ապա՝ ծրագիր մշակել: Ան կ'աւարտէ՝ գրելով. «Մէկ խօսքով, գործ շատ կայ, որպէսզի տունդարձի միջոցով կարելի ըլլայ սփիւռքի իսկական ներդրումը Հայրենիքի հզօրացումին համար իսկական դրամագլուխի վերածել: Կը սպասենք՝ պահանջելու պէս»:²⁶²

Պէյրուս հրատարակուող «Արծիւ» գրական, մշակութային, հասարակական պարբերաթերթին մէջ լոյս տեսած եւ Արամ Արմանին նուիրուած իր ընդարձակ ակնարկին մէջ, գրող եւ թարգմանիչ Աբրահամ Ալիքեանը կը գրէ հայրենադարձ բանաստեղծական եռեակին՝ իրեն, Արամ Արմանին եւ Անդրանիկ Թերզեանին բաժին հասած հալածանքներուն մասին. Անդրանիկը կը սպանուի «ինքնաշարժային արկածով», ինք կը փախի Մոսկուա, իսկ Արմանը ինքզինք կը դատապարտէ մեկուսացման մինչեւ 1980-1990-ականները՝ երբ կ'արտագաղթեն: Ալիքեանը կ'ափսոսայ, որ իր «կորսուած ես»ը Հայրենիքին մէջ գտնելու հաւատքով հայրենադարձած Արամ Արմանը, որ «Արարատով, Արարատով հարուստ եմ ես, հաւատացէք» երգած էր, հեռացաւ Հայրենիքէն՝ «իր «ես»ը մէկընդմիջտ

կորսնցնելու պատրանքով»:²⁶³ Իսկ Ալիքեան հայրենադարձի դառն ապրումներուն եւ «հոգեկան ահ ու դողի մէջ» կեանքին մասին նոյն թերթին մէջ տարի մը առաջ գրած էր Լ. Արտագեանը:²⁶⁴

Համարձակ ախտորոշումներ կը պարունակէ «Արծիւ»ի մէկ խմբագրականը: Հոն կը յայտնուի, թէ սփիւռքահայը «տասնեակ տարիներ սպասեց Հայաստանի անկախացման, որպէսզի վերադառնայ Հայրենիք», սակայն պատահեցաւ հակառակը՝ սկսաւ աղիտալի արտագաղթ հայրենիքէն, իսկ Միջին Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք արտագաղթը նոր թափ ստացաւ: Խմբագրականին հեղինակը (հաւանաբար՝ Վարուժան Արք. Զերկելեան) ցաւ կը յայտնէ, որ «կը մերժենք մեր սեփական հայրենիքը, պարզապէս անոր դիմագրաւած դժուարութիւններուն «չկարենալ» տոկալու համար»: Ան կը պոռթկայ. «Ի վերջոյ, կամ հայ ենք եւ կամ հայ չենք»: Խմբագրականի աւարտին կը պահանջուի. ««Դէպի Երկիր» կարգախօսը պէտք է վերածուի ազգային հրատապ կոչի(ը) բանի եւ գործով»:²⁶⁵

Ուշագրաւ է նաեւ Պէյրուսի «Դիտակ» ամսագիրի գլխաւոր խմբագիր Սէմ Բագուպեանի ստորագրած մէկ խմբագրականը: Ան կը նշէ, թէ շատ կը խօսուի արտագաղթին մասին, «սակայն շատ քիչ անգամ կ'անդրադառնանք ներգաղթին» որ մեծ ծաւալ ստացած է վերջին տարիներուն: Բագուպեանը Ատրպէյճանէն 250 000 հայոց հորհրդային Հայաստան հոսքը ներգաղթ կը համարէ, ու կը գրէ, թէ Միջին Արեւելքէն «մեծ թիւով հայեր» «կը նախընտրեն Հայաստան ուղղուիլ, ապրիլ եւ ապրիլստ ապահովել իրենց արիւնստով եւ աշխատանքով»: Ըստ յօդուածագիրին՝ Զ.Զ.ի մէջ առկայ բացասական երեւոյթներով հանդերձ, Միջին Արեւելքի շատ հայեր կը նախընտրեն ապրիլ Հայրենիքին մէջ՝ «աւելի համեստ պայմաններու տակ(ը) բայց խաղաղ մտքով եւ առանց օտար ըլլալու զգացումի, քան պոռոռ ու անորոշ ապագայ մը նախատեսող մթնոլորտի մը մէջ մխրճուիլ եւ ներդրումներ կատարել»:²⁶⁶ Բագուպեանը կը

²⁶³ Աբրահամ Ալիքեան, «Արամ Արման», «Արծիւ», Պէյրուս, ԺԲ. տարի, թիւ 9-10 (273-274), Յուլիս 2005, էջ 4-5, մէջբերումը՝ էջ 5:

²⁶⁴ Լ. Արտագեան [Լեւոն Նոխտեան], «Իր ճակատագրին Ուղիով», «Արծիւ», ԺԱ. տարի, Յուլիս 2004, թիւ 9-10 (249-250), էջ 4:

²⁶⁵ Անստորագիր, «Մեր խօսքը - Դէպի Երկիր» Բանի եւ Գործով..., «Արծիւ», ԺԳ. տարի, թիւ 15-16 (327-328), Հոկտ. 2007, էջ 1:

²⁶⁶ Սէմ Բագուպեան, «Դէպի Հայաստան Չյայտարարուած Ներգաղթ», «Դիտակ», Օգոստոս-Սեպտ. 2004, էջ 4-5, մէջբերումը՝ էջ 4:

²⁶² «Խմբագրական «Ասպարէզ»ի - Երբեւն Ուշ Զէ», արտատպումը՝ «Ազգակ», 30 Յուլիս 2007, էջ 4:

կարծե՛ք, թէ «Հայաստանը այնքան ալ «սարսափելի» տեղ չէ ապրելու համար, պայմանով որ խաղաղութիւնն ու անվտանգութիւնը շարունակե՛ն (ճիշդը՝ շարունակեն,- Գ. Ե.) գոյատեւել»։ Ան կը հաստատէ, թէ «հայ ժողովուրդը չի կրնար մէկտեղուիլ օտար հողի վրայ, այլ[՝] մի միայն իր հայրենիքին մէջ»։ Հրապարակագիրը հայրենադարձութեան մեծ խոչընդոտ կը յայտարարէ երկբաղաքացիութեան իրաւունքի զլացումը սփիւռքահայութեան, եւ կը մաղթէ, որ սփիւռքահայերը «օր մըն ալ դարձեալ զանգուածային-կազմակերպուած ներգաղթով Հայրենիք դառնան»։ Բազուպեանը կը յայտնէ, թէ 60 տարի առաջուան եւ մեր օրերու հայրենադարձութիւններն էապէս կը տարբերին իրարմէ, քանի որ պայմաններն են տարբեր, ու կ'աւելցնէ, թէ հայրենադարձութեանն առնչուած ամէն հարց «կրնայ հարթուիլ, եթէ պատրաստակամութիւն գոյութիւն ունի»։ Խմբագրականը կ'աւարտի հետեւեալով. «Աշխարհը ամբողջ շատ աւելի լուրջ հարցեր կը դիմագրաւէ։ Մեզի կը մնայ, այս անգամ մէկտեղուիլ։ Այս կարելի չէ Հայաստանի հողէն դուրս որեւէ հողի վրայ»։²⁶⁷

Հետաքրքրական է «Դիտակ»ի նոյն թիւին մէջ վաստակաշատ մտաւորական Անդրանիկ Ծառուկեանի այրիին՝ Սոնա Խտըշեան-Ծառուկեանի մէկ հրապարակման մէջ յիշատակուող տեղանուան հարցը։ Տիկին Ծառուկեանը կը յայտնէ, թէ Պէյրութի մէջ առ այսօր կայ թաղ մը, զոր տարեց լիբանանահայերը «Հայաստան Գազըզը» (թրքերէն՝ «Հայաստանի ցիցը») կը կոչեն։ Ասիկա «այն դժբախտ հայերու» թաղն է, «որոնք ներգաղթի օրերուն Հայրենիք մեկնելու յոյսով ու ապահովութեամբ ծախսեցին իրենց բնակարանները, բայց չկրցան երթալ։ Ատեն մը ետք սակայն պարտքով, զրկանքներով ու զոհողութեամբ սկսան շինել նորը»։²⁶⁸

«Դէպի Երկիր» կարգախօսին առնչութեամբ արեւմտ-բնակ Դաշնակցական մտաւորական Միհրան Քիրտօղլեանը կը գրէ. «Վերանկախացման առաջին օրերու խանդավառութեան տակ հնչած «Դէպի Երկիր» կարգախօսը արդէն իսկ կորսնցուցած ըլլալ կը թուի իր ներգործութիւնը։ Ընդհակառակն. «Դէպի

Երկիր»ի փոխարէն թափ առաւ Հայաստանէն դէպի արտասահման շարժում մը՝ աւելի քան մէկ միլիոն հայրենաբնակ հայերու արտագաղթի փաստով»։²⁶⁹

Երեց սերունդէն Գեորգ Սուլաքեանը իր մէկ գրութեան մէջ վստահութիւն կը յայտնէ, որ արտագաղթը կանգնելու է «եւ պիտի սկսի ներգաղթը դէպի Մայր Հայաստան, եւ շատ են հայորդիները, որոնք կը սպասեն իրենց երազած տուն դարձին։ Հայը իր հայրենիքէն դուրս, ուր ալ ապրի, որքան ալ իր գործը կարգի դրած ըլլայ եւ վայելէ ազնուական կեանք մը, ան կը մտածէ միշտ իր հայրենիքին մասին»։²⁷⁰

Լիբանանի դէմ Իսրայէլի 2006-ի յուլիսեան պատերազմի օրերուն այդ երկրէն Հ. Հ. հայոց դարձին դէմ շատ բուռն արծազանգեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա. Կաթողիկոսը։ Ինչո՞ւ էր վրդովուեր Արամ Ա.ը։ Արդարեւ, պատերազմին պատճառով Հ.Հ. անցնիլ փափաքող լիբանանահայերուն Պէյրութի մէջ Հ. Հ.ի հիւպատոսութիւնն ընդամենը անվճար վիզա կը տրամադրէր, եւ դեսպան Վահան Տէր Ղեւոնդեանի իսկ հաւաստմամբ՝ «անկէ դուրս ոչ մէկ միտում կայ պետական մակարդակով, հաւաքական տեղափոխութիւն կազմակերպելու, ինչպէս կարգ մը շրջանակներու մէջ տարածայնուած է»։²⁷¹ Այս առթիւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Տեղեկատուութեան եւ Յարաբերութեանց Բաժանմունքին խնդրանքով, Արամ Ա. կարգ մը լուսաբանութիւններ կու տայ։ Հայրապետը «անհեռատես» եւ «անընդունելի» կը յայտարարէ լիբանանահայերը Հայրենիք տեղափոխելու քայլերը, նաեւ «վնասաբեր»՝ այս ուղղութեամբ մամուլին մէջ «չափազանցուած կերպով մեկնաբանուած ու հաղորդուած այս լուրերը»։ Իր հարցազրոյցի աւարտին, Արամ Ա. կոչ կ'ուղղէ «մեր

²⁶⁹ Միհրան Քիրտօղլեան, «Փարատոքսալ (ճիշդը՝ Հակասական,- Գ. Ե.) Մտայնութեան Դէմ Հանդիման» (Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Կազմակերպած Հայաստան-Սփիւռք Խորհրդաժողովին Առիթով), «Ազգակ», 26 Մեպտ. 2005, էջ 4:

²⁷⁰ Գեորգ Սուլաքեան, «Մայր Հայրենիք», «Ազգակ», 11 Օգոստոս 2006, էջ 4:

²⁷¹ Անտորազիր, «Անդրադառնալով Կացութեան Ու Լիբանանէ Տեղափոխութեան Գործընթացին – Հայաստանի Դեսպան Տէր Ղեւոնդեանի Մամլոյ Ասուլիսը», «Զարթօնք» 20 Յուլիս 2006, էջ 1: Ըստ Հ. Հ.ի արտաքին գործոց նախարարի տեղակալ Գեղամ Ղարիբջանեանի՝ մինչեւ 27 Յուլիսը Լիբանանէն Հ. Հ. եկած է 642 հոգի, որոնց զգալի տոկոսը՝ Հ. Հ.ի քաղաքացիներ են (Արա Մարտիրոսեան, «Հայաստանը Լիբանանին Կը Տրամադրի 20 Մլն. Դրամի Օգնութիւն», «Ազգ», 28 Յուլիս 2006, էջ 3):

²⁶⁷ Նոյնը, մէջբերումը՝ էջ 5: Բազուպեանի հրապարակումն ու յաջորդ էջերը հարուստ են Մեծ Հայրենադարձութեան եւ 1990-2000ականներու հայրենադարձութեան նոր հոսքի լուսանկարներով:

²⁶⁸ Սոնա Խտըշեան-Ծառուկեան, «Գոնէ Հայ Ըլլար» [բաղուած «Լիբանան. Դրախտ Կորուսեալ» պատմութեան ժողովածուէն], «Դիտակ», Օգոստոս-Սեպտ. 2004, էջ 53:

ժողովուրդի զաւակներուն, որ կառչած մնան Լիբանանին»:²⁷² Վեհափառ Զօր վրդովմունքը շատ հասկնալի է՝ լիբանանահայոց Զ.Զ. տեղափոխումը կը նշանակէր ծխականներու, այսինքն՝ եկամուտի նուազում, այլ հարց, որ այդ պարագային Զայրենիքը կը շահէր...

Լիբանանեան քաղաքացիական երկրորդ պատերազմի բռնկումէն մէկուկէս տարի ետք, լիբանանահայ գրող Արմէն Դարեանը²⁷³ 25 Դոկտեմբեր 1976-ին Տամասկոսէն նամակ մը կը յղէ Զայաստանի Գրողներու Միութեան նախագահ Վարդգէս Պետրոսեանին, զոր առաջին անգամ լոյս ընծայած է Պէյրութի «Կամար» պարբերականին իր 4րդ թիւին մէջ (Դեկտ. 2007): Նամակին մէջ Ա. Դարեանը կը յայտնէ, թէ «Արարատ» օրաթերթէն լիբանանահայութիւնն իմացած է, թէ «Զայաստանի մէջ դիւրութիւններ պիտի ընծայուին այն լիբանանահայերուն, որոնք կը փափաքին ժամանակաւոր ապաստան գտնել հոն (խորհրդային Զայաստանի մէջ,- Գ. Ե.)»: Ան կը դժգոհի, որ հաւատալով այս լուրին, գացած են Տամասկոս, դիմած խորհրդային դեսպանատուն, ուր իրենց խորհուրդ տուած են սպասել: Երկու ամիս ի զուր սպասելէ ետք, Ա. Դարեանն այս նամակով իր դառնութիւնը կը փոխանցէ Վ. Պետրոսեանին:²⁷⁴

Իր վախճանման վաղորդայինն լոյս տեսած հարցագրոյցի մը մէջ, հոգեւոյս Մեսրոպ Արք. Աշճեանը կ'ըսէ. «Պղատոնական հայրենասիրութիւնը կամ օղիի սեղաններու շուրջ «Ա՛խ, Զայաստան» երգելը ես չեմ ընդունիր: Պէտք է Զայաստան գաս, ապրիս եւ ըսես՝ այս հողը իմն է, այս երկիրը իմ երկիրս է»:²⁷⁵

Երկար ժամանակ Զայրենիքի մէջ ապրած Աբօ Պօղիկեանն իր «Նամակ Զայրենիքէն» մշտական սիւնակի շարքի մէկ հրապարակման մէջ կը խօսի Արցախեան ազատամարտին մասնակցած ու վիրաւորուած, նախկին լիբանանահայ, ապա Գանատա հաստատուած եւ 2004-ի ամառնաւերջը ընտանեօք

Զայրենիք հաստատուած Ռաֆֆի Տուտազեանի մասին, որ «Զկրցաւ համակերպիլ օտարութեան մէջ ապրելու գաղափարին ու անցեալ շաբաթ գտաւ լուծումը, միակ լուծումը իրեն համար եւ եկաւ Զայաստան՝ մշտական բնակութիւն հաստատելու վճռականութեամբ»: Պօղիկեանը վստահ է, որ Ռաֆֆին «այստեղ (Զ. Զ.ի մէջ,- Գ. Ե.) պիտի գտնէ իրեն այնքան անհրաժեշտ հոգեկան խաղաղութիւնը»:²⁷⁶ Քիչ ժամանակ ետք, Տուտազեանը փոխարինեց Պօղիկեանին՝ «Նամակ Զայրենիքէն» մշտական սիւնակի հեղինակութեան մէջ՝ երբեմն անդրադառնալով հայրենադարձներուն եւ նոր պայմաններուն անոնց յարմարելու խնդիրներուն: Ուրիշ յաջող փորձի մը՝ «Արմինիլըն Նէյվի Պէնտ» նուագախումբի հիմնադիր եւ կատարող-մեներգիչ, նախկին սթամպուլահայ, ապա Ա. Մ. Ն. հաստատուած Արթօ Թունճպոյաճեանի մասին գրած է Անոյ 2 Թրուանցը: Լրագրողուհին կը յայտնէ, թէ Արթօն իր երկու զաւակներով ընտանեօք հաստատուած է Երեւան, «յաղթահարած է ամեն տեսակի դժուարութիւն եւ այսօր ինքզինք երկրին տէրը կը զգայ»:²⁷⁷

Պէյրութի մէջ իր հետ կատարուած հարցագրոյցի մը աւարտին հայրենադարձութեան կոչ կ'ընէ Երեւանի Պետական Զամալսարանի նախագահ, ակադէմիկոս Ռատիկ Մարտիրոսեանը: Ան կը յորդորէ չլքել Լիբանանը, իսկ ուրիշ երկիր տեղափոխուիլ որոշածներուն կ'ըսէ. «Գացէ՛ք Զայաստան, ուր ե՛ւ քաղաքական կայունութիւն կայ, ե՛ւ տնտեսութիւնը կը բարելաւուի, ե՛ւ ի վերջոյ, որ ամենակա-րելորդն է՝ ամեն հայու հայրենիքն է»: Մարտիրոսեանը վստահ է, որ տասը տարի ետք «Զայաստանը կը դառնայ հրաշալի երկիր մը, կայուն, բարեկեցիկ եւ իր մէջ կը համախմբէ բոլոր հայերը»:²⁷⁸ Պրն. Մարտիրոսեանն անշուշտ չ'ակնարկէր Զ. Զ.ի մէջ տիրող բացասական երեւոյթներուն՝ ընկերային բեռեւազման, փտածութեան եւ ընկերային-իրաւական աղաղակող անարդարութեանց, որոնք ալ սփիւռքահայ զանգուածները հեռու կը պահեն հայրենադարձի գաղափարի իրականացումէն: Նոյն ամսուն սկիզբը Լիբանան այցելած Զ. Զ.ի արտաքին գործոց

²⁷² Անտորագիր, «Լիբանանի Զայութիւնը Միշտ Պիտի Մնայ Միակամ Ու Կենսունակ՝ Իր Բոլոր Զաւակներով Ու Կառոյցներով», «Զարթօնք», 23 Յուլիս 2006, էջ 1: Արամ Ա. «մոռցած է», որ իր նախորդներն երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Յովսէփեանցը, հակառակ իր պատկառելի տարիքին, 1940-ականներու երկրորդ կեսին Պէյրութի նաւահանգիստին մէջ կը բարձրանար հայրենադարձներ տեղափոխող նաւերը եւ Զայրենիք վերադարձողները կ'օրհնէր...

²⁷³ Բուն անունով՝ Ալֆոնս Ադարեան (1922-1990):

²⁷⁴ «Արմէն Դարեանի Անտիպ Վկայութիւնը», էջ 57-59, մէջբերումը՝ էջ 58:

²⁷⁵ Անտորագիր, «Անտիպ Զարցագրոյց Մեսրոպ Արք. Աշճեանի Դետ» «Ազդակ», 15 Դեկտ. 2003, էջ 5): Տեղին է նշել, որ Մեսրոպ Արքազանն ինք եւս հայրենադարձած էր ու բեղուն գործունէութիւն ծաւալած Մայր Զայրենիքին մէջ:

²⁷⁶ Աբօ Պօղիկեան, «Նամակ Զայրենիքէն – Միակ Լուծումը», «Ազդակ», 2 Մեպտ. 2004, էջ 3:

²⁷⁷ Անոյ 2 Թրուանց, «Արմինիլըն Նէյվի Պէնտ». Նորագոյն ճագի Զարմացնող շայնը», «Ազդակ», 21 Յունուար 2006, էջ 8:

²⁷⁸ Զարցալար՝ Անոյ 2 Թրուանց, «Ռ. Մարտիրոսեան. «Սփիւռքը Պէտք Ունի Զայագիտական Քանի Մը Կեդրոններու»», «Ազդակ», 15 Յուլիս 2005, էջ 4:

նախարար Վարդան Օսկանեանը, ինք եւս հայրենադարձ մը, Այնճար ավանին մէջ արտասանած խօսքին մէջ յայտարարած էր, թէ «մօտ է այն օրը, երբ բոլոր հայերը պիտի հաւաքուին Հայաստանի մէջ»:²⁷⁹ Անցած է շուրջ երեքուկէս տարի, բայց այդ «մօտ օրը» կը թուի, թէ տակաւին կը յամենայ գալ...

Հայրենադարձութեան վերաբերեալ հրապարակումներ եղած են նաեւ ռուսահայ մամուլին մէջ: Այս թեմային իր տուած ուշադրութեամբ կ'առանձնանար Տոնի Ռոսթովի «Նոր Դար» ամսաթերթը: Վերջինիս թիւ 12 (54), Դեկտ. 2003-ի համարի երկու հրապարակումներն անմիջականօրէն նուիրուած են այս թեմային: Տոնի Ռոսթովի Միջազգային Գործարարութեան Հիմնարկի դասախօս Վանիկ Մկրտչեանն ստորագրած է «Հայրենադարձութիւնը Որպէս Հայաստանի Փրկութեան Դանապարհ» հրապարակումը (էջ 4), որը բառացիօրէն արտագրուած է Արմէն Այվազեանի՝ «Հիմնա-տարրեր Հայաստանի Ազգային Անվտանգութեան Հայեցակարգի» մենագրութենէն:²⁸⁰ Նոյն թիւի 5-րդ էջին մէջ տպուած է «Ոսկէ Կանոններ Օտարութեան Մէջ Ապրող Հայերի համար» վերնագիրով 11 կէտերէ բաղկացած ցանկ մը, որու 3-րդ կէտը կը սահմանէ. «Յիշիր, որ դու հիւր ես, իսկ երկիրը, որտեղ ապրում ես[] քո հայրենիքը չէ»:

Այս ուսումնասիրութեան հեղինակը հայրենադարձութեան թեման բացմիցս արծարծած է թէ՛ հայրենական եւ թէ՛ սփիւռքեան իր հրապարակումներուն մէջ²⁸¹: Անոնցմէ ամենէն

ուշագրաւն է «Հայրենիքն է Մեր Ապաւենը» հրապարակումը: Զննադատելով սփիւռքի մէջ «հոգեւոր հայրենիք»ի քարոզչութիւնը, ան կը շեշտէ, որ «այսօր կայ ՆԻԹԵՂԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆը», եւ նոյնիստայն ընդվզումով կ'արծաճագրէ. «Չկայ հաւատքը Հայրենիք վերադարձի, հո՛ն ապրելու, հո՛ն արարելու եւ հո՛ն մեռնելու: Առանց այս գաղափարի նկատմամբ *հաւատքի*, հայապահպանումը անիմաստ է ազգային իմաստով, նախապէս ծախողած գործունէութիւն: Սա՛ է մեր ազգային հիւանդութեանց պատճառն այսօր»: Հրապարակագիրը կ'աւելցնէ. «Հայրենի հողն է հայօրէն ապրելու եւ հայօրէն գոյատեւելու միակ եւ անփոխարինելի ապաւենը: Հետեւաբար՝ դա՛րձ դէպի Հայրենիք. սա՛ պէտք է ըլլայ այսօրուան գլխաւոր նշանաբանը»: Քիչ անդին ան կը շարունակէ. «Այսօր հարկաւոր է տասնեակ հազարաւոր *հաւատաւոր, գաղափարական «խենթ»*երու հայրենադարձութիւնը: Անոնք պիտի երթան ապրելու, կռուելու եւ մեռնելու համար, ի հարկին պայքարելով Հայաստանի Հանրապետութեան վարչամեքենային մէջ ծուարած ապազգային-հակազգային տականքներու դէմ ու մեռնելով այդ պայքարի ընթացքին»: «Մեզ «մահապարտ-հայրենադարձ»ներ պէտք են այսօր», - համոզուած է հրապարակագիրը: Հայրենադարձութիւնը «ՄԻԱԿ փրկութիւն» համարող Եազըճեանը մնացեալ ամէն բան կը յայտարարէ «կեղծիք, երազախաբութիւն, ազգի հաշուին սեփական կառոյցներն ու շահերը պահպանելու բնագոյի դրսեւորում»: Աւարտին՝ ան կոչ կ'ուղղէ հայրենադարձութեան «սրբազան պատերազմն» սկսելու:²⁸²

«Հայրենադարձութիւն» հասկացութիւնն անմիջականօրէն կ'առնչուի «Հայրենիք» հասկացութեան: Կը թուի, թէ հռետորական, նոյնիսկ ծիծաղելի է հետեւեալ հարցադրումը. «Ո՞րն է հայոց հայրենիքը»: Եթէ հայոց հայրենիքը Հայաստանն է, դուրս նաեւ այլ տեղ է, բնականաբար, «հայրենադարձութիւն» հասկացութիւնը կը խեղաթիւրուի: Ասոր դասական օրինակներէն է փիլիսոփայութեան դոկտոր, փրոֆեսոր, ծագումով այնթապցի, հայրենադարձ, ապա Ա. Մ. Ն. զաղթած Գեորգ Խրլորեանի յայտնածը, թէ այնթապցին «երազում է Պատմական Հայաստան տունդարձը»:²⁸³ Կը թուի, թէ ան նկատի ունի այնթապցիներու՝ Պատմական Հայաստան վերադարձը:

²⁸² Գեորգ Եազըճեան, «Հայրենիքն է Մեր Ապաւենը», «Արարատ», 1-7 Նոյ. 2002, էջ 3:

²⁸³ Գեորգ Խրլորեան, «Ազատագրական Պայքարի Սկզբունքներին Հաւատարմի», «Նոր Այնթապ» պարբերաթերթ, Պէյրութ, թիւ 103, 2006, էջ 64-69, մէքերումը՝ էջ 69:

²⁷⁹ Անստորագիր, «Ժողովրդային Ջերմ Ընդունելութիւն» Հայաստանի Արտաքին Գործոց Նախարարին», «Ազդակ», 4 Յուլիս 2005, էջ 3:

²⁸⁰ Արմէն Այվազեանի՝ հայրենադարձութեան վերաբերեալ բանագրեալ հրապարակման էջերը առաջին անգամ լոյս տեսած են երեսնեան «Օր» երկօրեայ թերթի թիւ 64, 14 Սեպտ. 2002-ի թիւին մէջ, էջ 6: Որպէս հայրենական հրապարակման բանագրութիւն-կրկնախրատարակութիւն՝ «Նոր Դար»-ի յիշեալ հրապարակման դրոյթներն այստեղ չենք ներկայացներ:

²⁸¹ Գ. Եազըճեանը իր «Պատմութեան Համար» խորագրով փաստաթուղթերու հրապարակումներէն երկուքը նուիրած է այս թեմային. տես Գեորգ Եազըճեան, «Նորայայտ Փաստաթուղթեր 1960-70-ականներու Հայրենադարձութեան Վերաբերեալ», «Զարթօնք», 4 Յունուար 2005, էջ 2, «Հայրենադարձներու Նկատմամբ Խտրականութիւնը, Արտագաղթը եւ Խ. Հայաստանի Գրաքննութիւնը», «Զարթօնք», 12 Յուլիս 2005, էջ 2: Աւելի քան 20 տարի առաջ ան գրախօսած էր Յովիկ Մելիքսեթեանի՝ հայրենադարձութեան պատմութեան նուիրուած մենագրութիւնը (անստորագիր, «Ռոտինա-Տիասփորա - Գիրքերու Հետ - «Հայրենիք-Սփիւռք» Առնչութիւնները եւ Հայրենադարձութիւնը (1920-1980 Թթ.)», Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1985 - Հեղինակ՝ Յովիկ Մելիքսեթեան», «Հայաստան», պաշտօնաթերթ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակի, Է. տարի, թիւ 134, 1987, էջ 18-23):

Սակայն այդպես չէ: Իր յօդուածին սկիզբը, Խորհրեանը պատմական Հայաստանի մէջ տեղադրած էր նոյնիսկ Սուսա-լեռը:²⁸⁴ Տրամաբանօրէն, Այնթապն ալ ան նոյն Պատմական Հայաստանի մէջ կը տեղադրէ, եւ այնթապցիի տունդարձ ըսելով կը հասկնայ վերադարձը Այնթապ, որ կը գտնուի Պատմական Հայաստանի մէջ երբեք չեղած Կիլիկիոյ մէջ:

Արեւմտեան Հայաստանի քրտախօս Վարդօ տոհմի Խորհրդային Հայաստան տեղափոխումը թէւ կարելի չէ հայրենադարձութիւն որակել, սակայն այս տեղափոխման պատմութիւնը հայրենադարձութեան բացասական երեւոյթներուն կ'աղերսուի: Այս մասին գրած է Անոյշ Թրումանը: 144 ընտանիք կը տեղափոխուի Խորհրդային Հայաստան: Ձա-նոնք կը հաստատեն Մասիս ավանին մէջ: «Վարդոցիներուն վկայութեամբ, Մասիսի շրջանին մէջ այն տեղը, ուր զիրենք տարած էին, նման էր համակեդրոնացման խիստ ճամբարի մը: Առաջին տպաւորութիւնը կը հիասթափեցնէ զանոնք. պատճառը այն էր, որ ճամբարի պահակները ազգութեամբ ազերիներ էին: ... Ամբողջ կեանքը թուրքի եւ քիւրտի դէմ ելած հայուն համար ասիկա անբացատրելի էր: Անոնք նոյնիսկ սկսած են մտածել, որ դաւադրութիւն մը կազմակերպուած է իրենց դէմ, եւ իրենք ոչ թէ Հայաստանի, այլ օտար երկրի մը մէջ են»: Իրենց բողոքին վրայ՝ պահակները հայերով կը փոխարինուին: Հակառակ վարդոցիներու թախանձանքին՝ ընտանիքները տարբեր բնակավայրեր կը տեղաւորեն: «Իսկ երբ վարդոցիներուն կ'արգիլեն 24 Ապրիլին իրենց գաւակներուն հետ այցելել Ծիծեռնակաբերդ, հիասթափութիւնը աւելի կը խորանայ: Անոնք կը սկսին ատել այդ օրերու Հայաստանի իշխանութիւնները»: Դժգոհողներէն ոմանք գաղտնի մամակ կը գրեն Մոսկուայի մէջ Թուրքիոյ դեսպանատուն, որու պատճառով ալ տոհմն ամբողջութեամբ կ'արտաքսուի Հայրենիքէն: Վարդոցիները Լենինական-Կարս երկաթուղիով կը դրկուին Սթամպուլ, ուրկէ անոնցմէ շատեր յետագային կը գաղթեն Եւրոպա: Հրապարակումը պատրաստող լրագրողուհին կ'աւարտէ, թէ վարդոցիներուն «աւագները մինչեւ հիմա համոզուած են, որ Հայաստանն է հայ տոհմիկ ընտանիքին վերջնական հանգրուանը»:²⁸⁵

²⁸⁴ Նոյնը, մէջերումը՝ էջ 64:

²⁸⁵ Պատրաստեց՝ Անոյշ Թրուման, «Վարդօ Տոհմ. Հայու Թափառական Ոգին», «Ազդակ», 3 Փետր. 2007, էջ 6: Վարդոցիներու Խ. Հայաստան գալու եւ արտաքսուելու պատմութիւնը գլխիվայր շրջուած ձեւով ներկայացուցած է այդ

Սփիւռքահայ պարբերական մամուլին մէջ երբեմն կը հանդիպին հայրենադարձութեանը հակադրուող, նոյնիսկ անոր հակաքարոզութիւնը կատարող նիւթեր: Այսպիսիներու ականատես կ'ըլլանք նախկին հայրենադարձ, ապա տարբեր պատճառներով Հայրենիքէն արտագաղթածներու կամ անոնց վերաբերեալ հրապարակումներուն մէջ: Հայրենադարձութեան վերաբերեալ բացասական մօտեցման օրինակ է 1990 ականներուն որոշ ժամանակ Հ.Հ. ապրած եւ գործարարութեամբ զբաղված, այնուհետեւ խաբէութեան զոհ զացած լիբանանահայ տպարանատէր եւ նախկին խմբագիր Մանուէլ Գազանճեանի մէկ հրապարակումը, ուր ան կը մտորէ. «Այսօր բոլորը կ'ընդունին որ սփիւռքը, այսինքն մենք ՀԱՅ ենք, բայց հայաստանցի չենք: Իսկ ես ալ յստակօրէն կրնամ ըսել, որ Հայաստանի հողին վրայ ապրող բնակիչներէն ոմանք ալ ՀԱՅ չեն, բայց հայաստանցի են... քանի մեզի հետ այսպէս կը վերաբերին»: Յօդուածագիրին համաձայն՝ «Հայաստանի մէջ դեռ կը շարունակուի արհամարհանքը հանդէպ «աղբար»ներու (1946), «ախմախ»ներու (1956) եւ «էշ»երու (1991)»:²⁸⁶ Մեզի անծանօթ կը մնայ 1956 թուականի եւ «էշ» «պատուանուան» ծագումնաբանութիւնը...

Հայրենադարձութեան հակաքարոզութիւնը աւելի տարածուած է արեւմտեան երկիրներու մասնաւորաբար օտարալեզու հայկական պարբերական մամուլին մէջ: Օրինակի համար, Փարիզ լոյս տեսնող «Ֆրանս - Արմենի» ամսաթերթը, գրելով ֆրանսական առաջատար պարբերականներու տաղանդաւոր երգիծանկարիչ, իր հայրենադարձ ընտանիքով Սիպրիա աքսորուած, ապա Ֆրանսա վերադարձած Հովիւի (Հովիւեան) մասին, կը մէջբերէ անոր խօսքը Հայաստանի մէջ ստեղծագործելու վերաբերեալ հարցումին. «Ինչո՞ւ ես երթամ հոն, ուր զիս ոչ ոք կը սպասէ», - կ'ըսէ գեղանկարիչը՝ առանց պահելու իր

օրերուն Խ. Հայաստանի Նախարարներու Խորհուրդի նախագահի առաջին տեղակալ, հայրենադարձութիւնը համակարգող Ալեքսան Կիրակոսեանը իր «Մայրամուտի Շենին» յուշագիրքին մէջ (էջ 130-143): Կիրակոսեանի խեղափրկման անդրադարձած են յիշեալ մենագրութեան իմ գրախօսութեան մէջ (Գեորգ Եազընեան, «Գրախօսութիւն - Ալեքսան Կիրակոսեան, «Մայրամուտի Շենին», Երեւան, «Նայիրի» Հրատարակչութիւն, 2002, 288 էջ», «Զարթօնք», 10 Մայիս 2003, էջ 3 եւ էջ 8):

²⁸⁶ Մանուէլ Գազանճեան, «Հայեացք - Հայաստան եւ Սփիւռք Զեն Կրնար Առանց Բարոյական Հիմքերու Գոյատեւել Կամ Մեծ Ըլլալ», «Զարթօնք», 15 Յունիս 2003, էջ 2:

Հայրենադարձութան վերաբերել զանազան տեղեկու-
թիւններ ու մեկնաբանութիւններ կը հանդիպին նաեւ
երեւանեան «Երկիր» շաբաթաթերթի պէրոութեան կրկնահրա-
տարակութեան, հայրենական մամուլին մէջ (յատկապէս «Ազգ»,
նուազ չափով «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթեր)
այս թեմայով հրապարակումներու (ներառեալ հայրենադարձ
մտաւորականներու՝ Վերծինէ Սվազլեան, Կարպիս Սուրենեան,
գեղանկարիչ Յակոբ Յակոբեան, Պերճ Ջէթունցեան, Գոհար
Գասպարեան, Տիգրան Մանսուրեան, Տիգրան Լեւոնեան եւ
այլոց առնչում) արտատպումներու²⁸⁹ եւ կրկնահրատա-
րակումներու,²⁹⁰ հայրենական եւ սփիւռքեան գրականութեան
մէջ հայրենադարձութեան թեմային առնչու-ած մեմագրութեանց
գրախօսականներու եւ անդրադարձներու,²⁹¹ արտագաղթին եւ
հայրենադարձութեանը (յատկապէս՝ իրաքահայերու) վերա-
բերող լրատուութեանց²⁹², օտար մամուլէն թարգմանութիւն-

Երեւանի Մէջ», «Զարթօնք», 20 Յունուար 2006, էջ 1, Գայեանէ Մուրատեան, «Իրաքահայերու Օգնութեան Զիմնարարմը Կը Կազմակերպէ Իրաքահայերու Զայրեանդարծութիւնը», «Ազգակ», 2 Փետր. 2006, էջ 4, անտորագիր, «Ապրիլին Կը Նախատեսուի 7-8 Իրաքահայ Ընտանիքներ Վերաբնակեցնել Զայանստանի Մէջ», «Ազգակ», 2 Փետր. 2006, էջ 4:

294 Օրինակ՝ 1997-ի Փետրուար վերջին Պէյրուքի մէջ Դ. Բ. Ը. Մ.ի «Ձապէկ Մովսէսեան» կեդրոնին մէջ կիպարհայ պատմաբան Ազապի Նասիպեան-Էքմէքեանի՝ հայրենադարձութեան 50ամեակին նուիրուած դասախօսութիւնը (Թղթակից, «Հայրենադարձութեան Նուիրուած Օգտաշատ Դասախօսութիւն», «Արարատ», 1 Մարտ 1997, էջ 3), «Հայրենադարձութեան Եւ Հիմնադրամ «Երկիր» Հասարակական Կազմակերպութիւնների Միութեան» (Մամուլ Հաղորդագրութիւն)ը, «Ազգակ», 31 Մարտ 2004, էջ 4, Դ. Զ. Դ. Բիւրոյի անդուշ Զրաշ Տասնապետեանի՝ «Ազգակ Շաբաթօրեակ»ի թիւ 8 եւ թիւ 9, 20 եւ 27 Մարտ 1977-ի համարներուն մէջ լոյս տեսած ու արտագաղթին վերաբերող հրապարակման արտասպանման Մովսէս Զեքեկեանի կցած «Գիտակից Հայու Պատասխանատուութեամբ» գրութիւնը, «Ազգակ», 14 Յունուար 2008, էջ 4: Յիշելալիմ մէջ Դ. Տասնապետեանը ներգաղթը կը համարէ «ամենադժուարեան եւ ազգային տեսակետ եւալեւ քաջալերելի երեւոյթ», ու ցաւ կը յայտնէ, թէ «այսօր մենք մասալեւ ներգաղթողներու կողմէ Հայրենիքը կ'օգտագործուի իրեն կամուրջ՝ դէպի Արեւմուտք գաղթելու համար»: Պէյրուքի «Արարատ»ը «Ասպարեզ»էն արտատպած է Կարինէ Մակարեանի «Պէշեքիկցի Քրտախօս Հայեւը Եւ Անոնց Գաղթը Դէպի Սուրիա» յօդուածը, ուր լայն անդրադարձ կայ այս զանգուածի՝ Քամիշլիէն 1947-ին եւ 1960ականներուն հայրենադարձութեանը խորհրդային Հայաստան («Արարատ», 30-31 Օգոստոս 2007, էջ 2):

295 Օրինակ՝ Արցախեան ազատամարտի հերոս, լիբանանահայ, հայրենաբնակ ժողովրդի Մեծիվանին Զ. Գի թաղաքացիութեան շնորհովու մեծերով առթի Տիգրան Գալաթեանին՝ «Բաց եաման Դայաստանի Դանրախոտութեան խախտած Ռուբեր Բոյարեանին» հրապարակումը («Զարթոյթ», 15 Մայիս 2004, էջ 2): Քեսապցի, լոնտոնաբնակ Յովհաննէս Պաճաբեանին իր «Ողջոյն Քեսապի Դայրենադարձին» հրապարակումով կը վերջիշէ 1947-ի Յուլիսի երկրորդ կէսի խանդավառ օրերը

288 « «Զնաշխարհիկ Անճնաւորութիւն» », ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ «Նովոյէ Կրեմիա» երկրորեայ, Երեւան, քիւ 1052, 14 Փետր. 2004, էջ 8:

290. Օրինակ՝ Գայեանէ Մուրատեան, «Հայրենամուր Նախածեռնութիւն», «Երկիր», պէրոութան կրկնաիրատարակութիւն, 25 Նոյ. 2005, էջ 5, անտարրագիր, « Երկիրը Սպասում է Ձեզ » , «Երկիր», պէրոութան կրկնաիրատարակութիւն, թիւ 11, 24 Մարտ 2006, էջ 2 (լրատուութիւն Դ. 3. Դ. Բիւրոյի անդամ եւ Դ. Դ. Ազգային ժողովի փոխնախագահ Վահան Յովհաննիսեանի հետ Մոսկուայի մէջ համընկալումին մասին, ուր խօսուած է նաեւ «հայ երիտասարդութեանը Հայաստան վերադարձնելուն ուղղուած պետական ծրագրի մշակում»ի մասին):

Օրինակ՝ անտորագիր, «Պաղտատեն երեսան - Իրաքեն Փախած Ընտանիքները եղբանիկ են Հայաստանի Սէջ», «Հարթօնք», 25 Յոկտ. 2003, էջ 4, անտորագիր, «Իրապիծակ - Նպատակը Իրաքեն Հեռացող Հայերուն (Ծիշը)՝ Հայերը,- Գ. Ե.) Հայաստան Բերելն է - Իրաքայայերու Օգնութեան Հիմնադրամի Հայրենամուտը Նախաձեռնութիւնը Արդիւնքներ Արձանագրած է», «Հարթօնք», 13 Նոյ. 2005, էջ 1, անտորագիր, «7-8 Իրաքահայ Ընտանիքներ Բնակութիւն Պիտի Հաստատեն»

անդրադարձներ կան նաեւ սփիւռքահայ գեղարուեստական, պատմագիտական եւ յուշագրական գրականութեան մէջ,²⁹⁶ ինչպէս նաեւ արաբական գրականութեան²⁹⁷ ու պարբերական մամուլին մէջ,²⁹⁸ սակայն ասոնք առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ են:

Քեսապէն Պէյրութի Քարանթինա շրջանը տեղափոխուած եւ հայրենադարձի նաւն սպասողները պատած խանդավառութիւնը («Արարատ», 23-29 Դեկտ. 2005, էջ 4): «Ազդակ»-ի՝ «Ազդակ Ի՞նչ Կը Գրէր 50 Տարի Առաջ» մշտական խորագիրին տակ ընդհանրապէս կը հրապարակուին հայրենադարձութեան բացասական երեսակները ցուցահանող նիւթեր (օրինակ՝ անստորագիր, «Խմբագրական» - Նոր Տեղեկութիւններ Դայաստանի Ներքին կացութեան Մասին», 26 Յունուար 2006, էջ 8, անստորագիր, «Երեւանի Ցոյցերը - Ներգաղթողները 1948-1949-ին Ձանգուածօրէն Աքսորուած Են Սիպերիա», «Ազդակ», 1 եւ 2 Յունիս 2006, էջ 8, Արմէպիլ [Արմենակ Պիլեգիճեան], «Օրը Օրին - «Հայրենիքը Պանդուկ Զե...», 10 Օգոստոս 2007, էջ 8):

²⁹⁶ Անոնցմէ յիշատակենք նախկին սուրիահայ եւ լիբանանահայ, ամերիկացի գրող Զարեհ Մելքոնեանի «Ո՛ր Կ'երթաս, Հայ Ժողովուրդ» անտիպ թատերախաղը (Ֆրիմոնթ, Ա. Մ. Ն., 2000), որու հերոսներէն մէկը ներգաղթը կը յայտարարէ «մեր պատմութեան ամենէն վնասակար բարիքը» (համակարգչային շարուածք, էջ 49), նախկին սուրիահայ, քանատաբնակ մանկավարժ Մարգար Շարապիանեանի «Պարծ Դէպի Հայրենիք» գիրքը (Երեւան, Դայաստանի Գրողներու Միութեան հրատարակչութիւն, 2003, Արո Պողիկեանը իր «Նամակ Հայրենիքէն» մշտական սիւնակի մէկ հրապարակումը նուիրած է այս գիրքին, տես Արո Պողիկեան, «Պարծ Դէպի Հայրենիք», «Ազդակ», 13 Նոյ. 2003, էջ 4), Գաիիրէ Ժնաժ, հայրենադարձած, ապա Ա. Մ. Ն. արտագաղթած արուեստագիտուհի Աննա Նշանեանի «Երգը Յուշերուս» յուշագիրքի (Քանատա, 2003) 4. Ս.ի գրախօսութիւնը, «Զարթոնք», 18 Դեկտ. 2003, էջ 3, Գրիգոր Շահինեանի «Վերաբաղ (Հատընտիր Յուշեր)» յուշագիրքի (Պէյրութ, «Շիրակ» հրատարակչատուն, 2004) 118-119րդ էջերը, Քեսապէն հայրենադարձած Մաղաքիա Պապուճեանի «Ներգաղթի Աւետիսը» յուշագրութիւնը Յակոբ Չոլաբեանի «Քեսապ» եռահատորեակի Գ. հատորին մէջ (Հալէպ, տպ. «Արեւելք», 2004, էջ 322-335), ուր տպուած է նաեւ հայրենադարձութեան նուիրուած երգ մը՝ Քեսապի բարբառով (էջ 556-557) եւ այլն:

²⁹⁷ Անոնցմէ է սուրիացի հռչակաւոր վիպագիր Հաննա Մինան, որու «Կեռաս Բերան» վէպի նիւթը Քեսապի հայրենեան պայքարն է ֆրանսական մանտաթային իշխանութեանց դէմ: Վէպի հերոսուհի Երանիկը սիրահարած է իր նման համայնավար գործիչ, սուրիացի արաբ երիտասարդ ճաւառիկին: Սակայն երբ կը հնչէ հայրենադարձութեան կոչը, Երանիկը Հայրենիքի սէրը կը նախընտրէ ու կը հայրենադարձուի (առաջին անգամ արաբերէնով 1999-ին Սուրիա լոյս տեսած գիրքի արեւելահայերէն թարգմանութիւնը՝ Երեւան, «Սուրի» հրատարակչութիւն, 2004, թարգմանիչ՝ Գեորգ Տաղաճեան):

²⁹⁸ Օրինակ, 6 հայ համալսարանականներու հետ յօդուածագրի գրոյցն կը պարզուի, թէ անոնցմէ միայն մէկը՝ Դաշնակցական ուսանող Գրիգորը (մականունը չէ նշուած) կը մտածէ վերադառնալ Դայաստան «եւ ապագաս հոն կերտել»: Հետաքրքրական է այս երիտասարդին փաստարկը. «Դայաստանը մօտ ժամանակին կրնայ միանալ Եւրոպական Միութեան, ինչը մէկ այլ քաջալերական ազդակ է» (Իպրահիմ Տատուք, «Լիբանանահայ Երիտասարդութիւն Աւելի Հայրենասիրական է, Քան Անոնք Որ Կռուեցան Եւ Որոնք Երկիրը Նոր Պատերազմի Կ'առաջնորդեն», «Նահար ալ-Շապապ», «ալ-Նահար» օրաթերթի շաբաթական յաւելուած, Պէյրութ, թիւ 441, 19 Ապրիլ 2007, էջ 8-9, մէջբերումը՝ էջ 8):

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ԿԱՊԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Էդիկ Մինասյան

Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության ուղղությամբ էական դեր կատարեցին Հայաստանում կայացած Համահայկական երեք խորհրդաժողովները (1999թ. սեպտեմբերի 22-23, 2002թ. մայիսի 27-28 և 2006թ.), որոնք անախադեպ պատմական իրադարձություններ էին համայն հայության կյանքում:

Համախմբելով Հայրենիքի և Սփյուռքի հոգևոր և աշխարհիկ բոլոր կառույցների՝ Սփյուռքի համայնքային տարբեր կազմակերպությունների, հոսանքների, շրջանակների, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության, Հայ Կաթողիկէ, Հայ Ավետարանական Եկեղեցիների, Սփյուռքի ավանդական երեք կուսակցությունների (ՀՅԴ, ՈԱԿ, ՍԴՀԿ), «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի և հայաստանյան ու Սփյուռքի մտավորականության ներկայացուցիչներին, համահայկական համաժողովները միասնաբար քննարկեցին համագալսի լուծման կարոտ բազմաթիվ խնդիրներ և ընդունեցին կենսական նշանակություն ունեցող հայտարարություններ ու հռչակագրեր:

Խորհրդաժողովները գործնական ուղու վրա դրեցին համագործակցության մի շարք ուղղություններ, որոնց հետագա զարգացումն ու ծավալումը վճռորոշ էին Սփյուռքի գոյատևման և Հայաստանի Հանրապետության զորացման առումով: Համաժողովների շնորհիվ է, որ Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերությունները ծավալվեցին ըստ մասնագիտական բնագավառների և մասնաճյուղերի:

Քանի որ Հայ Սփյուռքը լայնածավալ, բարդ ու անկառավարելի կառույց է իր ներսում ընթացող ակտիվ տեղաշարժերով, փոփոխություններով, յուրաքանչյուր համայնքին հատուկ խնդիրներով ու հոգեբանությամբ, ուստի Սփյուռքի հետ ցանկացած հարաբերություններ հաստատելիս պետք է հստակ պատկերացում ունենալ սփյուռքահայ համայնքների անցուդարձի մասին, հաշվի առնել Սփյուռքի տարատեսակ ու բազմաբնույթ գործոնի առկայությունը, յուրաքանչյուր հայ հանրության հոգեբանական առանձնահատկություններն ու

միջավայրը, վերհանել նրա տարաբնույթ գործունեության հիմնական ուղղությունները:

Սփյուռքահայերի ազգային գործունեությունը համադրելու փորձերը դեռևս ցանկալի արդյունքը չեն տվել, Հայ Սփյուռքում դեռևս չեն ստեղծվել ամբողջ սփյուռքահայության անունից հանդես եկող ընտրովի ներկայացուցչական մարմիններ, ուստի Սփյուռքի ներկա կացությունը, քաղաքական կուսակցությունների հակամարտություններն ու անջատողական գործելակերպը, որևէ միավորող, համադրող մարմնի բացակայությունը ընդհանուր առմամբ չեն նպաստել Հայ Սփյուռքի համախմբմանը:²⁹⁹

Նման պայմաններում Սփյուռքի հետագա կործանումից խուսափելու միակ հուսալի երաշխիքը Համահայկական կառույցի ստեղծումն է: Միայն նման կառույցի առկայության պայմաններում կլուծվեն Սփյուռքի առջև ծառացած բազմաթիվ խնդիրները և առավել կազմակերպված ու արդյունավետ ձևով կընթանա Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցությունը: Կառույցի ստեղծմանը պետք է մասնակցի ամբողջ Սփյուռքը, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ աջակցի այդ գործընթացին նրա դրսևորման բոլոր փուլերում:

Սփյուռքի հետ տարվող բոլոր աշխատանքները պետք է կենտրոնացվեն պետական մի կառույցի մեջ, որի վրա էլ պետք է դրվի Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի միջև հասարակական, մշակութային և այլ ոլորտների համագործակցության հետագա զարգացման և ընդլայնման աշխատանքների կոորդինացումն ու կարգավորումը:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացմանն ուղղված պետական ծրագրերում կարևոր է ԱՊՀ հայ համայնքների ներգրավումն ու ակտիվ մասնակցությունը: Եթե արտերկրի Սփյուռքը առավել կուսակցականացված է ու տարանջատված, ապա նախորդ դարի 1990-ական թվականներից ԱՊՀ երկրներում նոր ձևավորված հայկական համայնքները գերծ են նման կուսակցական մարմիններից և էականորեն տարբերվում են արտերկրի համայնքներից: Անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետությունը իր հարաբերությունները զարգացնելիս պետք է հաշվի առնի նաև այս գործոնի առկայությունը:

²⁹⁹ Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, Ե., 2002, էջ 8: Հայ սփյուռք, Հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 13-14:

Հայրենիք-Սփյուռք գործակցության ասպարեզում ուղեծրային են հետևյալ սկզբունքները:

-Հայրենիք-Սփյուռք կապերի զարգացումը, Սփյուռքի ներուժի օգտագործումը և Համահայկական կառույցի ստեղծումը պետք է հանդիսանան Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մասերից մեկը:

-Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերությունների զարգացումը, ամրապնդումն ու հետագա ընդլայնումը, տարաբնույթ կապերի և համագործակցության հաստատումն ու խորացումը միշտ պետք է լինեն Հայաստանի Հանրապետության ուշադրության կենտրոնում:

-Ընդհանուր ճակատագիր ու ընդհանուր նպատակներ ունեցող Հայաստանի ու Սփյուռքի համատեղ, երկուստեք միասնաբար գործունեությունը ուղղակի անհրաժեշտություն է:

-Սփյուռքի հայության գոյատևման հիմնական երաշխավորը հայրենիքն է՝ Հայաստանի Հանրապետությունը:

-Աշխարհացրիվ հայության համախմբման և Հայ Սփյուռքի ազգային ինքնության պահպանման ուղղությամբ վիթխարի ծրագրային աշխատանքներ իրականացնելու է հայրենիքը՝ Հայաստանը:

-Հայաստան-Սփյուռք համագործակցության մեջ առաջնայինը պետք է լինի հայ ժողովրդի բոլոր հարանվանությունների համախմբումը՝ ամբողջ հայության առջև ծառացած անհետաձգելի խնդիրների համատեղ լուծման, համագգային ծրագրերի մշակման նպատակով: Միայն նման մոտեցման դեպքում է հնարավոր ժամանակի պահանջներին համապատասխան նորովի, հիմնավոր և ամուր հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի և Սփյուռքի միջև:

-Հայաստանի Հանրապետությունը Սփյուռքի հետ հարաբերությունները կառուցելիս առաջինը պետք է հաշվի առնի նաև այն հանգամանքը, որ սփյուռքահայ համայնքների մի մասում ստեղծվել են ղեկավարման կայուն կառուցվածքներ, մյուս մասում ձևավորման փուլում են, իսկ մյուսում հարատև փոփոխության մեջ են, նաև այն, որ Սփյուռքում գործող կառույցները գտնվում են զարգացման տարբեր աստիճանների և տարբեր քաղաքական կուսակցությունների գաղափարական ազդեցության ներքո:

-Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է խուսափի խտրական մոտե-

ցումից սփյուռքահայ տարբեր քաղաքական հոսանքների նկատմամբ, կարևորի համագործակցությունը բոլոր քաղաքական ուժերի, հասարակական կազմակերպությունների և կրոնական կառույցների հետ՝ անկախ նրանց գաղափարական համոզմունքներից ու կրոնական դավանանքից:

-Սփյուռքի հետ հարաբերությունները կառուցելիս Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմինները նախ և առաջ պետք է հաշվի առնեն համահավասարության սկզբունքը, խուսափեն հատվածապաշտական գործելակերպից, Սփյուռքը չդիտեն միայն որպես բարվոք վիճակում գտնվող հայության մի ստվար զանգված, որից կարելի է ակնկալել միայն նյութական օգնություն:

-Սփյուռքի հետ հարաբերություններում Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է հանդես գա որպես հայապահպանության երաշխավոր, ամեն կերպ աջակցի հայ ժողովրդի համազգային մտածելակերպի ձևավորմանը և հայության ազգային համախմբմանը:

-Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունների բնագավառում որպես համագործակցության ու փոխներգործության հիմնական սկզբունք անհրաժեշտ է առաջնորդվել «Մեկ ազգ, մեկ հայրենիք, մեկ եկեղեցի» կարգախոսով:

-Ճշգրտել համահայկական բնույթի այն հարցերը, որոնց շուրջ Հայաստանի և Սփյուռքի գործակցությունն անխուսափելի է և առաջնային:

-Հստակորեն նախանշել Հայաստանի և Սփյուռքի դերը քաղաքական ասպարեզում՝ առաջնորդվելով այն դրույթով, որ Հայաստանը ձևավորված պետություն է, իսկ Սփյուռքը մի ուժ է, որը զուրկ է պետական կառույցից:

-Հայրենի պետականության կերտմանն ու զորացմանը Սփյուռքին մասնակից դարձնել տնտեսական փոխշահավետ ներդրումներով, քանի որ զուտ տնտեսական օժանդակություններն այլևս ժամանակավրեպ են:

Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության ասպարեզում առաջնային է հետևյալ ուղղությունների հետևողական զարգացումը
1. Քաղաքական

Քաղաքականության բնագավառում համագործակցությունը Սփյուռքի հետ խիստ առաջնային է, Սփյուռքի հնարավորությունները Հայաստանի արտաքին քաղաքականության խնդիրների լուծմանը և միջազգային ասպարեզում հայկական

դիվանագիտության դիրքերի ամրապնդման ու հեղինակության բարձրացմանն ուղղորդելու տեսանկյունից:

Հայրենիք-Սփյուռք քաղաքական համագործակցությունը պետք է ներառի Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերն ու դրանց նպատակային ուղղորդման խնդիրները, փոխկապակցված գործունեությունը հիմնական հարցերի՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, ինչպես նաև Արցախյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ:

Հայրենիք-Սփյուռք քաղաքական գործակցությունն ամրապնդելու և առավել ընդլայնելու նպատակով անհրաժեշտ է Սփյուռքում և Հայրենիքում կազմակերպել և պարբերաբար անցկացնել մշտական քննարկումներ, համոդիպումներ, սեմինարներ Սփյուռքի հայ ավանդական քաղաքական կուսակցությունների՝ ՌԱԿ, ՍԴՀԿ, ՀՅԴ, ՀՅԴ Հայ դատի հանձնախմբերի ակնառու ներկայացուցիչների հետ, քանի որ նրանք հայ և օտար կազմակերպությունների և ազդեցիկ անհատների օժանդակությամբ ամբողջ աշխարհով մեկ լծված են Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, Արցախյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորմանն ուղղված բանակցությունների վրա հայա-նպաստ ճնշում գործադրելու, ԼՂՀ-ին քաղաքական, տնտեսական ու ռազմավարական օժանդակություն ապահովելու, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային վարկանիշի բարձրացման, հայրենի պետականության հզորացման և հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերի հաղթահարման գործին օժանդակություններ ու ներդրումներ ապահովելու նպատակին:

Հայության առջև ծառացած համազգային խնդիրների լուծման հարցում Հայաստանի Հանրապետությունը սերտ համագործակցություն պետք է հաստատի Սփյուռքի կազմակերպությունների հետ (Հայ դատի հանձնախումբ, Ամերիկայի Հայկական Համագումար ևն), որոնց երկարամյա և հետևողական գործունեությունը մեծապես նպաստել է մի շարք երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի ճանաչմանն ու դատապարտմանը:

Ներազգային ճակատում Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան գերատեսչությունները այդ հանձնախմբերի հետ հայության շրջանում պետք է իրականացնեն կրթական, բացատրական և քարոզչական միջոցառումներ,

կազմակերպեն Հայկական ցեղասպանությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովներ, համատեղ իրականացնեն Հայ դատը լուսաբանող նյութերի ու փաստաթղթերի հրատարակություններ՝ առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ Հայ դատից հրաժարվելու, հայ ժողովրդի ունահարված իրավունքները մոռացության տալու երևույթները լրջորեն վտանգում են հայ ժողովրդի ապագան:

Ելնելով վերոգրյալից անհրաժեշտ է.

-Ձեռնարկել համակարգված քայլեր՝ Սփյուռքում հայապահպանության բարենպաստ միջավայրի ստեղծման նպատակով:

-Միջազգային նորմերի շրջանակներում պաշտպանել սփյուռքահայերի ազգային շահերն ու իրավունքները:

-Նպաստավոր պայմաններ ստեղծել ազգային պետականության ամրապնդման և համազգային խնդիրների լուծման գործին սփյուռքահայության մասնակցության համար:

-Սփյուռքահայությանը մասնակից դարձնել ազգային արժեքների ստեղծմանը, մշտական ու համակարգված բնույթ հաղորդել մշակութային, գիտակրթական, հոգևոր և այլ բնույթի կապերին ու փոխհարաբերություններին:

-Հայաստանի Հանրապետությունում սփյուռքահայերի համար ստեղծել կացության իրավունք՝ առաջնորդվելով «Հայաստանը համայն հայության հայրենիքն է» կարգախոսով:

-Հայաստանի Հանրապետության կողմից տարբեր երկրների հետ միջպետական հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման գործում հաշվի առնել տվյալ երկրում հայկական սփյուռքի առկայության գործոնը:

-Տարբեր ոլորտներում նախաձեռնել ու նպաստել համազգային հասարակական կառույցների ձևավորմանը:

Քանի որ ազգային պետականությունից անջատ Սփյուռքը դատապարտված է կործանման, ուստի Մայր Հայրենիքի հետ որոշակի համակարգված ու ներդաշնակ հարաբերակցության շնորհիվ միայն Սփյուռքը կարող է դառնալ հզոր ազգային գործոն:

Սփյուռքում հայապահպանության և ազգային ինքնության գերխնդրի լուծումը սփյուռքահայության առաքելությունները հանգեցնում է հետևյալին.

-Ազգապահպանության խնդիրը բուն Սփյուռքում, որին ձեռնամուխ են լինելու տեղական ու համազգային կառույցները, ակտիվորեն մասնակցելու և աջակցելու է Հայաստանը:

-Սփյուռքի ամմիջական մասնակցությունը ազգային պետականության ամրապնդման ու հզորացման գործընթացին:

-Աշխարհի տարբեր երկրների խորհրդարանների հայազգի պատգամավորների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համահայկական վեհաժողովների անցկացումը՝ սփյուռքահայ կազմակերպությունների ու հայազգի քաղաքական գործիչների լրբինգային գործունեությունն առավել խորացնելու և նպատակամետ դարձնելու նպատակով:

-Աջակցել սփյուռքահայ կազմակերպությունների կողմից անցկացվող քաղաքական բնույթի միջոցառումներին:

Հայաստան-Սփյուռք քաղաքական համագործակցության խորացման, միջազգային ասպարեզում սփյուռքի ներուժի խելամիտ օգտագործման նպատակով Հայաստանի ԱԳՆ-ի կողմից քաղաքական բնույթի խորհրդակցությունների ու քննարկումների անցկացումը Սփյուռքի քաղաքական, լրբիստական կառույցների ներկայացուցիչների և առանձին անհատ գործիչների հետ:

2. Սոցիալ-տնտեսական

Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության առանցքային ուղղություններից է նաև տնտեսական ոլորտը՝ նպատակ ունենալով սփյուռքահայ գործարարներին ու բարեգործական կազմակերպություններին ընդգրկել Հայաստանի և Արցախի տնտեսական վերականգնման գործընթացին, սփյուռքահայ ներդրողների միջոցով օտարների համար ներդրումային առումով Հայաստանը ներկայացնել որպես նպաստավոր երկիր:

Ներդրումների խրախուսման նպատակով պարբերաբար անցկացնել խորհրդակցություններ, քննարկումներ, բիզնես-ֆորումներ, ապրանքային ցուցահանդեսներ: Այս առումով առաջնահերթ է Հայրենիք-Սփյուռք փոխօգնության կազմակերպումն ու ընդլայնումը, համագործակցության հաստատումը Սփյուռքի համապատասխան հաստատությունների հետ (Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն (ՀԲԸՄ), Հայ Օգնության Միություն (ՀՕՄ), Հայ Օգնության Ֆոնդ (ՀՕՖ), Ամերիկայի Հայկական Համագումար (ԱՀՀ) և այլն), որոնց գրասենյակները 1990-ական թվականներից սկսած գործում են նաև Հայաստանում:

Հայրենական արտադրության համար արտասահմանյան շուկաներ գտնելու և արտաքին ներդրումներ (ֆինանսական, տեխնոլոգիական) ապահովելու նպատակով ընդլայնել Հայրենիքի և Սփյուռքի գործարար շրջանակների միջև համագործակցությունն ու միացյալ նախաձեռնությունները:

Սփյուռքահայության մասնակցության ձևերը Հայաստանի տնտեսության վերականգնման գործընթացին հետևյալն են.

- Ձեռնարկատիրական գործունեության ծավալում Հայաստանում և Արցախում:

- Մասնակցություն հայրենիքի զորացմանն ու բարգավաճմանը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի Ազգային տուրքի միջոցով:³⁰⁰

- Մասնակցություն Հայաստանի տնտեսության այս կամ այն ոլորտում նպատակային ծրագրերի մշակմանն ու իրականացմանը:

- Համատեղ ներդրումային ծրագրերի իրականացում:

- Հայկական ապրանքների արտահանման կազմակերպում:

- Միջազգային և տարածաշրջանային տարաբնույթ ֆորումների անցկացում:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ հարկավոր է ընթացք տալ Համահայկական տնտեսական համաժողովներին, որոնք կազմակերպված հունի մեջ կընեն Հայաստանի ու Արցախի տնտեսության վերականգնման մեջ սփյուռքահայ գործարարների մասնակցությունը, ներդրումային քաղաքականության ծավալումն ու զարգացումը, հայաստանյան ապրանքների արտահանման և իրացման մեջ Սփյուռքի հնարավորությունների օգտագործման խնդիրները, հարուստ տեղեկատվություն կտան սփյուռքահայ գործարարներին Հայաստանում և Արցախում տնտեսական գործունեության ծրագրեր իրականացնելու առումով:

Առողջապահության ոլորտի զարգացմանը նպաստելու համար ցանկալի է հայ բժիշկների միջազգային համագումարների ու կոնգրեսների հրավիրումը՝ Սփյուռքի և հայրենական բժիշկների, կազմակերպությունների միջև կապերի ստեղծման, առողջապահության քաղաքականության հետ

կապված խնդիրների և համագործակցության հետագա քայլերի ճշտման, տեղեկատվական բանկի ստեղծման, Հայաստանի և Արցախի առողջապահական համակարգերին աջակցելու, զարգացման ծրագրերի իրականացման նպատակով:

Շարունակել 2004թ. հուլիսից երևանում սկիզբ առած Բուժաշխատողների համահայկական համաժողովների հրավիրումը աշխարհի մի շարք հայազգի բժիշկների մասնակցությամբ՝ առավել խորացնելով այդ ոլորտում ծավալված համագործակցությունն ու փոխօգնությունը:

Սփյուռքահայ մի շարք բժշկական կազմակերպությունների («Բժշկական օգնություն հայերին» (ԱՄՆ), «Կանադահայ բժշկական ընկերակցություն», «Գերմանահայ բժիշկների միություն», «Ֆրանսահայ բժիշկների միություն» ևն) հետ սերտ համագործակցության հաստատում, որը կնպաստի հայաստանյան առողջապահական հաստատությունների ապահովմանը արդիական բժշկական սարքավորումներով ու դեղորայքով, ինչպես նաև հայրենական բժիշկների կատարելագործմանը արտերկրի առաջադիմական բժշկական հաստատություններում:

Աշխատանքներ տանել նաև Սփյուռքի և Հայաստանի կանանց կազմակերպությունների միջև փոխադարձ համագործակցության, փոխշփման հաստատման ուղղությամբ՝ աշխարհի տարբեր երկրներում ապրող հայ կանանց դերը հասարակական, ազգային կյանքում բարձրացնելու նպատակով: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է հրավիրել հայ կանանց միությունների համաժողովներ:

Ընդլայնել «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործունեությունն ամբողջ Սփյուռքի մասշտաբով, առավել լայն ընթացք տալ Հայրենիքում և Սփյուռքում անցկացվող զանազան միջոցառումներին (հեռուստամարաթոններ, հեռախոսամարաթոններ, տոնավաճառներ ևն) և նվիրատվություններին, իրականացնել հիմնադրամի ծրագրերի ու նպատակների լայն ժողովրդականացում:

Որպես ազգային միաբանության և հայոց անկախ պետականության վրա խարսխված համահայկական համազգային բարեսիրական կառույց, հիմնադրամը ծառայեցնել համայն հայության նյութական և հոգևոր կարողությունների կենտրոնացմանը, օժանդակել Հայաստանի ու ԼՂՀ տնտեսությունների կայունացմանն ու զարգացմանը և բարեփոխումների

³⁰⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 416, ք. 8: ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 112, ք. 7: «Հայաստան համահայկական հիմնադրամի կանոնադրություն»-«Հիմնադրամ», 1992, էջ 14:

իրականացմանը, նպաստել ազգային, գիտական, կրթական, մշակութային և առողջապահական համակարգերի բարելավմանն ու կատարելագործմանը, աջակցել մեծ կարևորություն ունեցող համազգային ծրագրերի իրականացմանը:

Շարունակել հիմնադրամի հիմնական առաքելությունը՝ մարաթոնների միջոցով կամրջելով հայության բոլոր հատվածներին և հնարավորություն ստեղծելով յուրաքանչյուր հայի մասնակցել հայրենիքի կայացմանն ու բարգավաճման գործին՝ աստիճանաբար հիմնադրամը վերածելով հայության միասնության հաստատության:

Հայության համախմբման հրաշալի օրինակ էր Հայկական Միացյալ Ֆոնդի և «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի կողմից Հայաստանի ժողովրդին 1993-94թթ. ձմռանը ցրտից պաշտպանելու նպատակով վառելանյութ գնելու համար ձեռնարկված համաշխարհային դրամահավաքը, երբ ամբողջ հայությունը ընդամենը մեկ շաբաթում հանգանակեց 21 մլն ԱՄՆ դոլար՝ ցույց տալով ամբողջ աշխարհին, որ հայությունը ամենասեղմ ժամկետներում ի վիճակի է անել անկարելիները:³⁰¹

Շարունակել և գործունեության լայն հնարավորություններ ընձեռել սփյուռքահայ մի շարք հիմնադրամների կողմից հայրենիքում լայնածավալ ու բազմաբովանդակ ծրագրերի (համայնքների, առողջապահության ոլորտի, գործարարության զարգացում, օգնություն, հոգևոր վերելք, բնակարանաշինություն) իրականացմանը: Այդ հիմնադրամները կարող են իրականացնել ինքնուրույն ծրագրեր, ինչպես նաև կարող են ծրագրեր իրագործել այլ կազմակերպությունների հետ համագործակցաբար:

Սոցիալական ոլորտում ուշադրության կենտրոնում պետք է լինեն անօթևան երեխաները, սոցիալապես ծանր վիճակում գտնվող ընտանիքները, մանկատները, հատուկ

³⁰¹ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, 1992-1995 գործունեություն եւ ֆինանսական հաշվետվություն, Ե., 1995, էջ 24: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ. 1995-1996 ֆինանսական հաշվետվություն. 1992-1996 ծրագրային գործունեություն, Ե., 1996, էջ 74: Համահայկական հիմնադրամի եւ Հայկական միացյալ ֆոնդի համագործակցութեամբ այս ձմեռ Հայաստանի վառելանյութ ապահովելու համար 21 միլիոն տոլար պիտի հանգանակուի-«Երիտասարդ Հայաստան», 1993, թիվ 7, նոյեմբեր, էջ 8: Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, էջ 133-134: Հայ սփյուռք, Հանրագիտարան, էջ 720: «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 15 փետրվարի, 1994: «Հայրենիք» օրաթերթ, 21 հոկտեմբերի, 1993:

գիշերօթիկ դպրոցները: Այս առումով Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է շարունակի և առավել ընդլայնի մի շարք սփյուռքահայ բարեգործական կազմակերպությունների գործունեությունը Հայաստանում («Պողոս Արզումանյան» բարեգործական կազմակերպություն, «Հովարդ Կարապետյան» բարեսիրական կազմակերպություն, «Գալուստ Կյուլպենկյան» բարեսիրական և գիտամշակութային հիմնարկության Հայկական համայնքների ծառայության բաժանմունք, «Լինսի» հաստատություն, «Միացյալ հայկական հիմնադրամ», «Գաֆես-ճյան ընտանիքի հիմնադրամ», ԶԲԸՄ, ԶՕՍ, ԶՕՖ, ԱՀՀ, Ամերիկայի հայ ավետարանչական ընկերակցություն (ԱՀԱԸ), «Ազնավուրը՝ Հայաստանին», «Հույս Հայաստանի համար», «Հայ կրթական հիմնարկություն» (ՀԿՀ) ևն)՝ նախաձեռնելով Հայաստանի տնտեսական զարգացմանն ուղղված մի շարք ծրագրեր:

Սփյուռքահայ մի շարք կազմակերպությունների (ԱՀՀ, ԶՕՖ, Լինսի հիմնադրամ ևն) շնորհիվ է, որ Հայաստանը բացվեց օտարերկրյա կազմակերպությունների առջև: Նրանք աջակցում էին, որ միջազգային և հատկապես ամերիկյան կազմակերպությունները մարդասիրական օգնություն հասցնեն Հայաստան, համակարգում էին Միջազգային Կարմիր խաչի, ՄԱԿ-ի, ամերիկյան կառավարության, մի շարք կազմակերպությունների աշխատանքները:

Ներդրումային նպաստավոր դաշտ ստեղծել սփյուռքահայ վերոհիշյալ բարեգործական կազմակերպությունների և առանձին անհատ բարերարների ու գործարարների համար՝ Հայաստանում զարգացման երկարատև ծրագրեր իրականացնելու նպատակով:

Գործարարությանը զարկ տալու նպատակով անհրաժեշտ է շարունակել աշխարհի հայ գործարարների միջազգային համաժողովների հրավիրումը, որոնք կխթանեն սփյուռքահայ գործարարներին Հայաստանում իրագործել գործնական ամենատարբեր ծրագրեր: Համահայկական բանկի հիմնումը ևս կարևոր է հայության ներուժի միավորման տեսակետից:

Անհրաժեշտ է առավել ամրապնդել կապը Սփյուռքի հայրենակցական միությունների («Այնթափի», «Համասե-բաստահայ վերաշինաց միություն», «Պեյլանի», «Զեյթունի», «Մարաշի», «Խարբերդցիների», «Կյուրինցիների» ևն) հետ, համակարգել նրանց գործունեությունը:

Հայաստանում զբոսաշրջիկությունը զարգացնելու նպատակով հայրենիքի զբոսաշրջիկության ոլորտ ներգրավել նորանոր սփյուռքահայ գործարարների, շարունակել համագործակցությունը սփյուռքահայ նշանավոր ազգային բարերարների հետ, որոնք արդեն այդ ուղղությամբ հայրենիքում կատարել են զգալի աշխատանքներ: Այն կնպաստի նաև աշխարհի բոլոր զարգացած երկրներում Հայաստանի գովազդին՝ որպես այցելության արժանի երկիր:

3. Մշակույթ, գիտություն, կրթություն

Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային համագործակցության ոլորտում պետք է առաջին հերթին առանցքային շեշտը դնել հայապահպանության գործոնի վրա, քանի որ օտար քաղաքակրթությունների անընդհատ մեծացող ազդեցության ներքո Սփյուռքը, ենթարկվելով ինտենսիվ ազդեցության, աստիճանաբար կորցնում է իր ազգային դիմագիծը:

Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային հարաբերություններում պետք է շարունակել սերտ համագործակցությունը Սփյուռքի հայտնի և հեղինակավոր մշակութային միությունների հետ («Ֆրանսահայ երիտասարդական միություն» (ԺՄՖ), «Ֆրանսահայ մշակութային միություն», «Թեքեյան մշակութային միություն» (ԹՄՄ), «Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն» (ՀՀԿՄՄ) ևն), քանի որ նրանք ահռելի աշխատանք են կատարում գրական-մշակութային և կրթական ասպարեզում, հայապահպանության գործում ընդհանրապես:

Այս մշակութային միություններն են, որ նպատակ ունենալով պահպանել հայ ժողովրդի մշակույթն ու ժառանգությունը՝ միմյանց հետ համագործակցելով Սփյուռքում կազմակերպում են հայ արվեստի և մշակույթի երիտասարդական փառատոներ, ցուցահանդեսներ, դասախոսություններ և այլ մշակութային միջոցառումներ՝ նվիրված հայ մշակույթի և գրականության նշանավոր գործիչներին, հայ ժողովրդի պատմության նշանակալի իրադարձություններին, անցկացնում են հայ մշակույթի օրեր, կինոփառատոներ, Հայաստանի զեղարվեստական խմբերի ու մենակատարների հյուրախաղեր Սփյուռքում՝ վիթխարի ավանդ ներդնելով հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման և ընդլայնման գործում:

Այս մշակութային միություններն են, որ ստեղծում են դպրոցներ, ուսումնագիտական համաձայնագրեր կնքում Հայաստանի բուհերի հետ, ուսուցանում են հայոց լեզուն, պատ-

մությունը, գրականությունը, կրոնը, արվեստներն ու գիտությունը, ինչպես նաև պատրաստում են ազգային գործիչներ և օժանդակում հայագիտությանը նվիրված ուսանողներին, հիմնում են մի շարք մրցանակներ, որոնք հանձնում են հայ արվեստի երախտավորներին:

Այս միություններն են, որ իրականացնում են գրքերի հրատարակություններ, համերգների, ցուցահանդեսների կազմակերպում, տեսաֆիլմերի նկարահանում Սփյուռքի կրթօջախների համար, արշավախմբերի կազմակերպում Արցախ և Հայաստան՝ պատմամշակութային հուշարձանների վերականգնման նպատակով, որը երեխաների և ուսանողների հովանավորություն, նրանց կրթական հանգստի կազմակերպում և այլն: Հիմնականում նրանց շնորհիվ է Հայ Սփյուռքը պահպանում իր ազգային դիմագիծը:

Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային առնչություններում Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է շարունակի ակտիվ համագործակցությունը Սփյուռքի մշակութային, բարեսիրական, հայրենասիրական միությունների, կրթական, գիտական, կրոնական հաստատությունների, երիտասարդական-պատանեկան, մարզական կազմակերպությունների, ինչպես նաև անհատ մշակութային գործիչների հետ՝ առաջնային նպատակ ունենալով հայ ժողովրդի միասնության ապահովումը:

Սփյուռքահայությանը Մայր Հայրենիքին ծանոթացնելու նպատակով անհրաժեշտ է շարունակել Սփյուռքի հայկական գաղթօջախներ հայերեն գրականության, թերթերի ու ամսագրերի առաքումը, Հայրենիքի և Սփյուռքի գիտնականների, մշակութային, քաղաքական գործիչների փոխայցելությունների կազմակերպումը:

Հայաստան հրավիրել արտերկրի տարբեր կազմակերպությունների ու շրջանակների ներկայացուցիչներին՝ սփյուռքահայ տարբեր համայնքներում տեղի ունեցող իրավիճակին մանրամասն ծանոթանալու նպատակով:

Արտերկրի հայ համայնքներ գործուղել հանրապետության մի շարք արվեստագետների, գրողների, քաղաքական ու հասարակական գործիչների՝ հայրենի մշակութային ու քաղաքական անցուդարձերը Սփյուռքում ներկայացնելու նպատակով:

Հայրենիքում և Սփյուռքում անցկացնել հայ մշակույթի կարկառուն ներկայացուցիչներին նվիրված գիտաժողովներ, ցուցահանդեսներ:

Սփյուռքահայ համայնքներում համատեղ նախապատրաստել և անցկացնել Հայաստանի մշակույթի օրեր:

Սփյուռքում պարբերաբար անցկացնել հայերենի արագացված ուսուցման դասընթացներ՝ մայրենին չիմացող հայրենակիցների համար:

Հայապահպանության տեսանկյունից Հայաստան-Սփյուռք համագործակցության առանցքային ուղղություններից է կրթության ոլորտը: Այս առումով խիստ կարևոր է շարունակել 2000թ.-ից սկսված սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացները, սփյուռքահայ շրջանավարտներին ՀՀ բուհերում տեղ հատկացնելը և Սփյուռքի ազգային դպրոցներին անհրաժեշտ գրականությամբ ապահովելը:

Տարբեր քաղաքակրթական ու տնտեսական միջավայրերում գործող սփյուռքահայ կրթօջախներից յուրա-քանչյուրը ենթակա է տարբեր քաղաքական, մշակութային ազդեցությունների, ուստի Հայրենիքը համագործակցության ոլորտում հաշվի պետք է առնի նաև այս հանգամանքը: Հարկ է այդ կրթօջախներին անհրաժեշտ դասագրքերը առաքելիս շեշտը դնել ազգային-հայրենասիրական գործոնի վրա:

Հայրենիքի կրթական, գիտական ու մշակութային հնարավորությունները նաև Սփյուռքի հայապահպանման ընդհանուր գործին ծառայեցնելու նպատակով Հայաստանի համապատասխան գերատեսչությունները տեղական, շրջանային և համասփյուռքյան-համահայկական մակարդակով ձեռնամուխ են լինելու փոխադարձ մերձեցումների ու համակարգումների գործին:

Այս առումով հայրենիքի գործառնությունները հանգում են հետևյալին.

-Ձորավիզ և աջակից լինել համայն Սփյուռքի հայկական կրթօջախների վերագարթոնքին՝ Հայաստանից դուրս հայության գոյության հիմնական երաշխիք ընդունելով մայրենի լեզուն և ազգային դպրոցը, վարել հայերենի և հայ դպրոցի քարոզչություն՝ այդ նպատակով համագործակցելով ինչպես Հայաստանի կրթության և գիտության նախարարության, այնպես էլ Հայաստանի և Սփյուռքի պետական, տնտեսական և հասարակական կազմակերպությունների հետ:

-Հովանավորել սփյուռքահայ կրթօջախների և մշակութային հաստատությունների համար ուսումնական ծրագրերի և տարբերակված դասագրքերի պատրաստության և հրատարակության գործը:

-Շարունակել Սփյուռքի համայնքների ու դպրոցների համար սփյուռքահայ գաղթօջախներ մեծ քանակությամբ այբբենարանների, տպագիր հիմքով տետրերի, հայոց լեզվի ու հայոց պատմության դասագրքերի, մանկական հանրագիտարանների, մանկական ու հայագիտական մշակութային ունեցող գրականության, քարտեզների, ծայնասկավառակների, հայկական մուլտֆիլմերի տեսաժապավենների, մեթոդական նյութերի, հայագիտական գրականության առաքումը:

Սփյուռքի հայկական դպրոցների ամենամեծ խնդիրը շարունակում է մնալ դասագրքերի հարցը: Հայրենիքում կազմված դասագրքերի մեծ մասը չի բավարարում այդ դպրոցներին, քանի որ դասագրքերը կազմելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել սփյուռքահայ միջավայրը, մանավանդ որ Սփյուռքի հայկական դպրոցներում դասավանդումը արևմտահայերենով է, այնինչ հայրենիքից առաքված դասագրքերի մեծ մասը արևելահայերենով է և չի հասկացվում սփյուռքահայ երեխաների կողմից, իսկ արևմտահայերենով գրվածները լի են լինում լեզվական սխալներով:

Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության օրինակելի նախաձեռնություն էր հայոց պատմության միասնական դասագիրք ստեղծելու առաջին փորձը Բեյրութի Համազգային հայ կրթական ու մշակութային միության հայագիտական բարձրագույն հիմնարկի տնօրեն Երվանդ Փամբուքյանի և ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանի կողմից, որոնք հեղինակեցին Լիբանանի հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրերին համապատասխան կազմված «Հայոց պատմություն» դասագիրքը (սկզբից մինչև մ.թ. 1 թվականը, Բեյրութ, 1998թ.):³⁰² Դասագիրքը անմիջական արդյունքն էր նաև գիտական ու ուսումնական համագործակցության, որ 1991-ից

³⁰² «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 հունվարի, 1999: «Ազգ» օրաթերթ, 9 մարտի, 1999: Հարությունյան Ն., Լիբանանի և Սիրիայի հայկական դպրոցները, Ե., 2002, էջ 91:

հաստատվել ու շարունակվում էր ԵՊՀ-ի և Համազգայինի հայագիտական բարձրագույն հիմնարկի միջև:³⁰³

-Հայրենիքին ծանոթացնելու նպատակով պարբերաբար կազմակերպել սփյուռքահայ շրջանավարտների այցելություններ հայրենիք, ինչն ազգային ինքնության պահպանման առումով անգնահատելի նշանակություն ունի:

-Հայաստանից Սփյուռքի կրթօջախներ գործուղել մայրենի լեզվի ուսուցիչներ:

-Իրագործել համահայկական կրթական ծրագրեր՝ համակարգչային կապի միջոցով միմյանց հարաբերելով Հայաստանի, Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի մի շարք հայկական դպրոցներ:

-Շարունակել 2003թ.-ից երևանում սկզբնավորված սփյուռքահայ երիտասարդության հայեցի կրթության խրախուսման նպատակով անցկացվող հայոց լեզվի և գրականության ամենամյա օլիմպիադաները:

-Շարունակել սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման ծրագրի իրականացումը: Այն երկրներում, որտեղ գոյություն ունի հայկական դպրոցների խիտ ցանց (Իրան, Վրաստան), վերապատրաստումն անցկացնել տեղերում՝ հայրենիքից գործուղված մասնագետների միջոցով:

-Լայնորեն աջակցել աշխարհի բոլոր երկրների հետ հայոց կրթական կապերի հաստատմանը, հնարավորության սահմաններում ակտիվորեն մասնակցել Հայաստանի Հանրապետության կրթական համակարգի, Սփյուռքի կրթօջախների պահպանման և զարգացման խնդիրների լուծման գործին:

-Անցկացնել Համահայկական կրթական համաժողովներ տարբեր երկրների հայ կրթական հաստատությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ՝ կրթության բնագավառում համագործակցության խնդիրները բնարկելու, Հայաստան-Սփյուռք կրթական կապերն ամրապնդելու և առավել նպատակային կազմակերպելու նպատակով:

-Սփյուռքում համապատասխան մասնագետներ ունենալու նպատակով հայաստանյան բուհերում շարունակել սփյուռքահայ շրջանավարտների ուսումնառության ծրագրի իրագործումը: Սփյուռքահայ դիմորդներին շարունակել ընդգր-

կել բուհական ընդունելության ինչպես պետապատվերի, այնպես էլ վճարովի համակարգում:

-Պայմանագրեր կնքել Հայաստանի բուհերի և արտերկրի համալսարանների միջև այդ համալսարաններում հայագիտական ամբիոններ բացելու վերաբերյալ:

-Ընդլայնել Հայաստանի մի շարք բուհերի կողմից գիտամշակութային կապերի համակարգված համաձայնագրերի կնքումը մի շարք միությունների («Հայ կրթական խորհուրդ» (ԱՄՆ), «ՀԲԸՄ» (ԱՄՆ), «Պողիկյան հիմնադրամ» (ԱՄՆ), «Բոստոնի հայ կանանց միություն» (ԱՄՆ), «Ֆրանսիական հայ պրոֆեսիոնալների միություն», «Ֆրանսիական հայ կենսաբանների միություն» ևն) հետ՝ ուսանողների, ստաժորների, ասպիրանտների, դասախոսների, գիտաշխատողների փոխանակման նպատակով:

-Սփյուռքի և Հայրենիքի բուհերի միջև կատարել ուսանողների ակտիվ փոխանակումներ ուսումնառության նպատակով:

-Սփյուռքահայ համալսարանականներին հայրենիքին ծանոթացնելու, հայրենիքի և սփյուռքի ուսանողության միջև սերտ կապերի հաստատման նպատակով հայրենիքում պարբերաբար անցկացնել ուսանողական մշակութային հավաքներ՝ Սփյուռքի և Հայրենիքի անվանի դասախոսների ու մասնագետների մասնակցությամբ:

-Համայն Սփյուռքի մասշտաբով ամրապնդել ուսանողական կապերը՝ պարբերաբար հրավիրելով Համահայկական ուսանողական վեհաժողովներ՝ ստեղծելով կայուն և աշխույժ կապեր Հայաստանի և Սփյուռքի ուսումնական կազմակերպությունների միջև: Համայն հայ երիտասարդությանը, հատկապես ուսանողությանը ընդգրկել ՀՀ անկախ պետականության կերտման, Հայաստանը համայն հայերի հայրենիք դարձնելու գործընթացին՝ նպատակ ունենալով ՀՀ-ի շուրջ համախմբել հայ ուսանողությանը, նրանց ներուժն ուղղորդել հայրենիքի տնտեսական, գիտակրթական, մշակութային զարգացմանն ու պետականության ամրապնդմանը, նրա միջազգային հեղինակության բարձրացմանը՝ միևնույն ժամանակ նպաստելով սփյուռքահայության համախմբմանն ու հայապահպանության գործընթացին:

Գիտական ասպարեզում սերտ համագործակցություն հաստատել Սփյուռքի գիտական մի շարք հաստատությունների

³⁰³ Համազգայինի Հայ կրթական ու մշակութային միություն, Համազգային 75, 1928-2003, Պեյրուք, 2003:

(«Հայկական փաստագրության և հետազոտության Ձորյան հիմնարկ» (ԱՄՆ), «Հայկական տեղեկատվության և փաստագրության կենտրոն» (ՀՏՓԿ, Գերմանիա), «Հայ սփյուռքի հետազոտության կենտրոն» (Փարիզ), Բոխումի համալսարանի «Հայկական ուսումնասիրությունների կենտրոն» (Գերմանիա) ևն) հետ, որոնք զբաղվում են գիտահետազոտական կարևոր խնդիրներով, իրականացնում են այնպիսի գիտական նախագծեր, ինչպիսիք են Սփյուռքի ուսումնասիրությունը, ցեղասպանության փաստագրումը, Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ սեմինարների, դասախոսությունների, գիտաժողովների անցկացումը:

Այդ կենտրոնների գործունեության հիմնական ուղղությունը Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրությունն է, փաստաթղթերի հայտնաբերումն ու հրապարակումը: Այդ հաստատությունները գործնական կապեր ունեն ԱՄՆ-ի, Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի հայագիտական մի շարք կազմակերպությունների և գիտնականների, Հայաստանի ԳԱԱ-ի, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի, պատմության ինստիտուտի և այլ գիտական հաստատությունների հետ:

Հայագիտության հետազոտական զարգացման ու խորացման նպատակով ՀՀ ԳԱԱ, ԵՊՀ և ՀՀ այլ բուհերի գիտնականների անմիջական մասնակցությամբ Հայրենիքում և Սփյուռքում անցկացնել Հայագիտական միջազգային համաժողովներ՝ հրավիրելով նաև օտարազգի գիտնականներին:

Գիտական ասպարեզում անհրաժեշտ է.

-Հովանավորել գիտական-մշակութային սեմինարների կազմակերպումը, մշակութի գործիչների և գեղարվեստական խմբերի շրջագայությունները և նմանօրինակ այլազան նախաձեռնություններ:

-Նպաստել Սփյուռքում և Հայաստանում տարվող հայագիտական աշխատանքներին:

-Պարբերաբար հայրենիք հրավիրել հայագիտությամբ, հատկապես ցեղասպանության թեմայով զբաղվող սփյուռքահայ մի շարք նշանավոր գիտնականների:

-Անցկացնել ցեղասպանության խնդիրներին նվիրված միջազգային գիտաժողովներ՝ հայաստանյան և Սփյուռքի համապատասխան գերատեսչությունների կողմից՝ ընդգրկելով տարբեր երկրների համալսարանների և գիտահետազոտական

կենտրոնների ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի գիտնականներին:

-Անցկացնել Համահայկական գիտաժողովներ՝ նվիրված հայության տարբեր հատվածների համագործակցության, հայ ժողովրդի ազգային համախմբման խնդիրներին, հայոց պատմության նշանավոր իրադարձություններին, հայ արվեստին, ճարտարապետությանը:

Մշակութային ասպարեզում անհրաժեշտ է.

-Պարբերաբար հայրենիք հրավիրել սփյուռքահայ մտավորականության և արվեստի ներկայացուցիչներին (նշանավոր բանաստեղծների ու գրողների, երաժիշտների, նկարիչների, դերասանների) և փոխարենը արտերկիր գործուղել հայրենի մտավորականներին ու արվեստագետներին:

Շարունակել 2003թ.-ից սկզբնավորված հայ գրողների Համահայկական համաժողովների հրավիրումը, որոնք կարևոր հոգևոր-մշակութային իրադարձություններ են հայ մշակութային կյանքում, հայ գրականության զարգացման հեռանկարայնության ու խնդիրների լուծման տեսակետից:

Հայրենիքում անցկացնել սփյուռքահայ թատրոնների փառատոներ՝ Սփյուռքի և Հայրենիքի թատրոնների միջև փոխշփման ստեղծման, հայ համայնքների և հայրենիքի միջև կապերի ամրապնդման նպատակով: Այդ առումով նշանակալից էր 1991թ. Երևանում սփյուռքահայ թատրոնների անդրանիկ փառատոնի անցկացումը, որն իրադարձություն էր ոչ միայն հայրենիքի, այլև սփյուռքի մշակութային կյանքում:³⁰⁴

Հայկական ֆիլմարվեստի զարգացման նպատակով շատ կարևոր է շարունակել և ավելի ընդլայնել 2004թ. հուլիսից սկիզբ առած «Ոսկե ծիրան» համահայկական կինոփառատոնի շրջանակները, որին իրենց ֆիլմերով մասնակցություն են ցուցաբերում հայրենի, սփյուռքի և օտարազգի կինոռեժիսորները:

Պարբերաբար կազմակերպել սփյուռքահայ նկարիչների ու լուսանկարիչների անհատական և խմբակային ցուցահանդեսներ հայրենիքում, իսկ հայրենական նկարիչներին՝ սփյուռքում:

Ճարտարապետության զարգացման նպատակով սերտ կապ հաստատել սփյուռքահայ ճարտարապետական կազ-

³⁰⁴ Սփյուռքահայ թատրոններու անդրանիկ փառատոնը Երևանի մէջ-«Յուշարար-միութիւն», 1991, թիւ 8, 15 հոկտեմբերի, Նոր շրջան, 10-րդ տարի (78), էջ 25: «Հայրենիքի ծայն» շաբաթաթերթ, 5 հունիսի, 1991:

մակերպությունների («Հայկական ճարտարապետությունը ուսումնասիրող» կազմակերպություն (Գերմանիա), «Հայ մշակույթի ուսումնասիրման և վավերագրման ժամանակագրության կենտրոն» (Իտալիա), «Երկիր և մշակույթ» (ԵՄԿ, Ֆրանսիա) ևն) հետ, որոնք բազմակողմանի հետազոտական աշխատանքներ են իրականացրել և իրականացնում պատմական Հայաստանում և Սփյուռքում պահպանված պատմական հուշարձանների ուղղությամբ, կազմակերպում են ցուցահանդեսներ, հրատարակում գրքեր, անցկացնում գիտաժողովներ, ՀՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության և ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հետ համագործակցաբար իրականացնում են հայկական մշակութային արժեքների պահպանման և վերականգնման ծրագրեր:

Հայաստանը ճանաչողական առումով ավելի ընկալելի դարձնելու նպատակով շարունակել սփյուռքահայ երիտասարդական ջոկատներին մասնակից դարձնել հայրենիքի պատմական հուշարձանների վերականգնմանը: Այս առումով ուշագրավ է Ֆրանսիայում գործող համահայկական «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության գործունեությունը, որի ջանքերով 1988թ. երկրաշարժից հետո աշխարհի տարբեր երկրներից երիտասարդական բազմաթիվ խմբեր են այցելել Հայաստան, ծանոթացել Մայր Հայրենիքի պատմամշակութային հուշարձաններին, ազգային արժեքներին, վերականգնողական աշխատանքներ տարել աղետից ավերված շրջաններում (Սպիտակի շրջանի Գոգարան գյուղում ևն):³⁰⁵

«Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» համահայկական փառատոնի պարբերաբար անցկացում, քանի որ փառատոնը հնարավորություն է ընձեռում սփյուռքահայությանը իր ստեղծագործական կարողությունները ներկայացնել Հայաստանում և այլ համայնքներում, առավել կատարելագործել ազգային ու հայկականը:

Փառատոնի շրջանակներում Հայաստանում և Սփյուռքում համատեղ հանդես եկած համույթները, խմբերն ու անհատ կատարողները, հստակ պատկերացում կազմելով հայ մշակութային արժեքների մակարդակի մասին, կարողանում են նկատել թերություններն ու բացթողումները և համապատասխան ուղղումներ ու շտկումներ կատարել:

³⁰⁵ Դավթյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Ե., 2004, էջ 232:

Փառատոնը ոչ միայն նպաստում է Հայաստանի ու Սփյուռքի հոգևոր-մշակութային օջախների միջև սերտ կապերի հաստատմանն ու համագործակցությանը, այլև գրողների և արվեստագետների կենդանի հաղորդակցմանը, ինչպես նաև մշակութային ու սպորտային համատեղ միջոցառումների անցկացմամբ՝ երիտասարդությանը մասնակից են դարձնում հայրենիքի առօրյա կյանքին:

Փառատոնի շրջանակներում Հայաստանի և Սփյուռքի տարբեր համայնքների մասնակցությամբ կազմակերպել մի շարք միջոցառումներ (լուսանկարչական ու նկարչական ցուցահանդեսներ, միջազգային գիտաժողովներ արվեստի մի շարք ճյուղերի վերաբերյալ, երաժիշտների ու պարախմբերի համերգներ, սփյուռքահայ ռեժիսորների ֆիլմերի ցուցադրություններ, գրքի համահայկական ցուցահանդեսներ ևն): Փառատոնը համայն հայությանը համախմբելու միտում ունի, ուստի անհրաժեշտ է, որ միջոցառումները ընդգրկեն ոչ միայն Հայաստանն ու Արցախը, այլև Սփյուռքի բոլոր համայնքները:

Քանի որ ԱՊՀ երկրների հայկական համայնքները ձևավորվեցին 1990-ականներին, ուստի այնտեղ համայնքային կյանքը միավորող ու կարգավորող մարմիններ՝ եկեղեցիներ ու դպրոցներ, թերթեր ու ամսագրեր, ընկերություններ ու միություններ նոր էին ստեղծվում:³⁰⁶ Այդ պրոցեսը դեռ ընթացքի մեջ է և Հայաստանը անմիջական աջակցություն ու մասնակցություն պետք է ցուցաբերի նաև այդ գործընթացներին:

4. Տեղեկատվական

Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեն տեղեկատվության միջոցները՝ տեղեկատվական միասնական դաշտի ձևավորման, համազգային խնդիրների շուրջ համայնքների համախմբման, ինչպես նաև հայապահպանության աշխատանքների իրականացման առումով:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արդյունաբերությունը այն հիմքն է, որի վրա հենվելով ավելի արդյունավետ կընթանա տնտեսության մյուս բնագավառների զարգացումը:

Հայաստանում համակարգչային և բարձր տեխնոլոգիաների ներդրման նպատակով համաձայնագրեր կայացնել սփյուռքահայ համապատասխան ընկերությունների հետ,

³⁰⁶ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն: Հարցեր ՀՀ Դաշնակցությանը 2, (Ա.տ. և Բ.), էջ 58:

խրախուսել նրանց գործունեությունը Հայաստանում: Կազմակերպել համատեղ տեղեկատվական աշխատանքներ յուրաքանչյուր գաղթօջախի հետ առանձին-առանձին:

Ձևավորել Համահայկական տեղեկատվական դաշտ՝ Սփյուռքի և Հայաստանի տեղեկատվական պահանջները բավարարելու նպատակով:

Հայրենիքի և Սփյուռքի մերձեցման նպատակով մամուլի և զանգվածային լրատվամիջոցների արդիական հնարավորությունների առավելագույն օգտագործմամբ ընդլայնել ինքնաճանաչման և փոխճանաչման հնարավորությունները հայկական հավաքականությունների միջև:

Սփյուռքի թերթերի ու ամսագրերի, ռադիոյի և հեռուստաժամերի համար պատրաստել և առաքել Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը լուսաբանող բազմաբնույթ նյութեր, Արցախի ու Հայաստանի մասին պատմող տեսաժապավեններ, լուսանկարչական ցուցահանդեսներ Հայաստանում անցկացված մի շարք հիշարժան պատմական տարելիցների մասին (Մեծ եղեռնի տարելիցներ, անկախության տոներ ևն):

Մեծ ուշադրություն դարձնել սփյուռքահայ մամուլի հաղորդումներին՝ առանձնակի կարևորելով ու հաշվի առնելով տարբեր կուսակցությունների ու քաղաքական կազմակերպությունների մոտեցումներն ու տեսակետները հայրենիքում տեղի ունեցող քաղաքական անցուդարձերի նկատմամբ:

Գիտակցելով Սփյուռքում սփյուռքահայ ռադիո և հեռուստաժամերի աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման կարևորությունը՝ պարբերաբար Հայրենիքում և Սփյուռքում կազմակերպել նրանց ղեկավարների համաժողովներ:

Հայրենիքում ստեղծել արտերկրի հայկական համայնքների կյանքը լուսաբանող հաղորդաշարեր:

Շարունակել 2003թ. նոյեմբերից երևանում սկիզբ առած Տեղեկատվության միջոցների Հայաստան-Սփյուռք համաժողովների հրավիրումը:

Անհրաժեշտ է ստեղծել տվյալների ամբողջական բազա սփյուռքի քաղաքական կուսակցությունների, կազմակերպությունների, մշակութային միությունների, սփյուռքահայ գործարարների, լոբբինգով զբաղվող անհատ գործիչների, սփյուռքահայ ականավոր մտավորականների մասին (մանրամասն

տեղեկություններ նրանց նպատակների, գործունեության, ծրագրերի մասին ևն):

5. Երիտասարդական

Երիտասարդական ուղղությունը առնչվում է նոր սերնդի հայեցի դաստիարակությանն ու համահայկական երիտասարդական շարժման ծավալմանը նպաստող նախաձեռնություններին:

Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերություններում կարևոր է հատկապես սփյուռքահայ երիտասարդության համախմբման գործունը: Այդ նպատակով դեռևս 2001թ. ստեղծվեց «Համահայկական երիտասարդական միջազգային կենտրոն», որի շնորհիվ սփյուռքահայ երիտասարդությունը հնարավորություն ուներ այցելել Մայր Հայրենիք, շփվել հայրենի երիտասարդության հետ, ծանոթանալ ազգային մշակույթին, հայրենիքի անցուդարձին:

Ելնելով վերոգրյալից՝ երիտասարդության համախմբման, նրանց առջև ծառացած խնդիրների քննարկման, սկզբունքային, հայրենամարտի ծրագրերի իրականացման նպատակով պարբերաբար անցկացնել 2002թ. նոյեմբերից երևանում սկիզբ առած Համահայկական երիտասարդական համաժողովներ:

Աշխատանքներ տանել հայրենիքի և սփյուռքահայ երիտասարդության շփումները մեծացնելու, համագործակցության և մերձեցման հնարավորություններն ընդարձակելու ուղղությամբ:

Համայն աշխարհի հայ երիտասարդության միավորման, ազգային դիմագծի պահպանման առումով անգնահատելի է 2003թ. հուլիսից Ծաղկաձորում սկիզբ առած «Բազե» համահայ-կական երիտասարդական հավաքը, որի ամենամյա անցկացումները հսկայական նշանակություն ունեն Սփյուռքի և Հայաստանի երիտասարդության համախմբման տեսակետից:

Բացի համազգային խնդիրների շուրջ քննարկումներից, սփյուռքահայ երիտասարդները հայրենիքում հանդիպում են պետական պաշտոնատար անձանց, գիտության ու մշակույթի գործիչների հետ, ինչպես նաև նրանց համար կազմակերպվում են հայոց լեզվի և հայ ժողովրդի պատմության դասընթացներ, շրջագայություններ հայրենիքի տեսարժան վայրեր:

6. Մարզական

Սերտացնել և ամրապնդել Հայրենիքի և Սփյուռքի համագործակցությունը նաև մարզական ասպարեզում, այդ նպա-

տակով Հայաստանի և Սփյուռքի բոլոր հայկական կազմակերպությունների մասնակցությամբ պարբերաբար կազմակերպել ու անցկացնել Համահայկական խաղեր (առաջին համահայկական խաղերը կայացել են 1999թ.)՝ դրանք վերածելով հայկական սպորտի, մշակույթի և երիտասարդության իսկական փառատոնի:³⁰⁷

Խաղերը հող են ստեղծում աշխարհասփյուռ հայության միավորման, եղբայրական կապերի ամրապնդման ու սերտացման համար և իրական քայլ են Հայաստանի և Սփյուռքի մերձեցման ճանապարհին:

Սփյուռք-Հայրենիք կապերի ամրապնդման, մարզական կազմակերպությունների միջև սերտ համագործակցության հաստատման ուղղությամբ հայապահպան, ազգամիլեր մեծ գործ են կատարում սփյուռքահայ մի շարք մարզական կազմակերպություններ («Հայ մարմնամարզական միություն» (ՀՄՄ, Հալեպ), «Հայ երիտասարդաց ընկերակցություն» (ՀԵՄ, Բեյրութ), «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն» (ՀՄԸՄ, Կ.Պոլիս) ևն), որոնց մարզիկները մասնակցում են միջազգային մրցումների, օլիմպիական խաղերի, կազմակերպում են դասախոսություններ ու գիտական բանավեճեր պատմության, մշակույթի, հասարակական կյանքի հարցերի շուրջ, ունեն բատերական ու սկաուտական խմբեր: Սփյուռքի այս մարզական կազմակերպությունների նպատակն է հայ երիտասարդներին դաստիարակել Մայր Հայրենիքի, հայ եկեղեցու հանդեպ նվիրվածության զգացումով, նրանց ավելի ամուր կապել հայրենիքին, նրանց կրթել որպես զաղթաշխարհի օրինապահ քաղաքացիներ, պահպանել և զարգացնել ազգային, հոգևոր արժեքները:

7. Հոգևոր

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև Հայ Առաքելական, Հայ Ավետարանական և Հայ Կաթոլիկ եկեղեցիների հայրենիքում բոլոր ասպարեզներում (տնտեսական, հոգևոր, մշակութային, քաղաքական ևն) ծավալած ազգանպաստ գործունեությունը:

³⁰⁷ Համահայկական խաղերը Հայաստանի մեջ-«Տեղեկատու», 1998, թիվ 8-9, հոկտեմբեր, էջ 7: Համահայկական խաղերու եզրափակիչ յանձնախումբը-«Տեղեկատու», 1999, թիվ 11, ապրիլ, էջ 17-18: Համահայկական առաջին խաղեր, ե., 2001, էջ 22: «Ազգ», 31 օգոստոսի, 1999:

Համայն հայության միասնականության վրա բացասական ազդեցություն է գործում 1957-ից սկիզբ առած Հայ Առաքելական եկեղեցու պառակտվածությունը Ս.Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունների միջև,³⁰⁸ ուստի Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է աջակցի նաև հայ եկեղեցու տարանջատման վերացման ուղղությամբ փոխադարձ ձեռնարկած հայրենամիլեր ջանքերին:

Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցության ոլորտում մեծ ուշադրություն է անհրաժեշտ հատկացնել հատկապես եկեղեցուն, քանի որ այն հանդիսանում է հայության միասնության խորհրդանիշը: Այդ առումով առանձնապես կարևոր է Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունների միջև համագործակցության ծավալումն ու սերտացումը՝ եկեղեցական, հոգևոր կրթական, ազգային-մշակութային մակարդակների վրա, կարևորելով փոխադարձ հարգանքի ու համագործակցության ոգու ամրապնդումը համայն Սփյուռքի եկեղեցու ամբողջ տարածքի վրա, հատկապես ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Իրանում և Հունաստանում, որտեղ Ս.Էջմիածնի Կաթողիկոսության կանոնական իրավասության ներքո գործող թեմերում արտաքին պայմանների բերումով, եկեղեցական վարչական մատակարարումը ժամանակավորապես ստանձնել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը:³⁰⁹

Անհրաժեշտ է պետական և եկեղեցու մակարդակով Հայաստանի և համայն Սփյուռքի հավատացյալ ժողովրդին հավաստել, թե Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին մեկ ու անբաժան ազգային եկեղեցի է, մեկ ու անբաժան նվիրապետական կառույցով, խարսխված Ս.Գրիգոր Լուսավորչի հավատքի վրա:

8. Եկեղեցու ծառայության մարզերը

Նպաստել, որ սփյուռքահայ եկեղեցին ևս, բացի հոգևոր-քարոզչական գործունեությունից, իրականացնի սոցիալ-տնտեսական ոլորտում մի շարք ծրագրեր: Այս առումով ուշագրավ է Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Կանադայի Հայոց թեմի առաջնորդարանի, Հայ Առաքելական եկեղեցու ԱՄՆ Արևելյան թեմի, Ամերիկայի Հայ Ավետարանական եկեղեցու գործունեությունը, որոնք Մայր Հայրենիքում շարունակում են իրագործել մի շարք լայնամասշտաբ ծրագրեր:

³⁰⁸ Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, էջ 7:

³⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 8, գ. 102, թ. 35:

Եկեղեցին լայն աշխատանքներ պետք է ծավալի նաև հայ ազգի հոգևոր քարոզչության, քրիստոնեական դաստիարակության ուղղությամբ: Խրախուսել եկեղեցու կողմից կրթության ու գիտության նախարարության հետ համատեղ իրագործվող քրիստոնեական դաստիարակության ծրագրերը:

Նպաստել, որ Սփյուռքի եկեղեցին հայրենի եկեղեցու հետ համագործակցաբար իրականացնի հոգևոր ծառայություն, օժանդակի նյութապես տկար եկեղեցիներին, հոգևոր մշակների պատրաստությանը, հոգևոր համագումարներին, գործակցի եկեղեցական մարմինների և միությունների հետ, պատրաստի և ներկայացնի կրոնական թեմաներով հայտագրեր, հրատարակի հոգևոր գրականություն, օժանդակի ամառային հոգևոր վարժարաններին և կիրակնօրյա դպրոցներին:

Նպաստել, որ եկեղեցին նյութական օժանդակություններ հատկացնի հիվանդանոցներին, ծերանոցներին, հասարակական ծառայության կենտրոններին, չքավոր անհատներին ու ընտանիքներին, երեխաներին, որբանոցներին, հոգևոր մշակներին: Այսինքն՝ ամեն կերպ աջակցել հայ եկեղեցու մի շարք բարեգործական կազմակերպությունների կողմից իրականացվող բարեսիրական, կրթական, հրատարակչական, ընկերային ծառայությունների իրագործմանը, որոնք ղեկավարվում են Հայ Առաքելական, Հայ Ավետարանական և Հայ Կաթոլիկ եկեղեցական մարմինների կողմից: Այդ առումով կարևոր է համագործակցությունը «Զինիշյան», «Փիլիպպոսյան» հիմնադրամների, Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության հետ:

Հայ Առաքելական եկեղեցին առանձնահատուկ դեր ունի Հայրենիք-Սփյուռք հոգևոր-մշակութային կապերը սերտացնելու, հայոց պետականության ամրապնդման գործին սփյուռքահայությանը ներգրավելու ասպարեզում:

Հայ Առաքելական եկեղեցին պետք է շարունակի ընդլայնել ակտիվ մասնակցությունը ոչ միայն հայաստանյայն, այլև սփյուռքահայության հոգևոր կյանքի վերազարթոնքին՝ անմիջական մասնակցություն ցուցաբերելով Սփյուռքում նախկինում չգործող հայկական եկեղեցիների վերաբացմանն ու նորերի կառուցմանը:

Կապ հաստատել Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Ամերիկայի Արևելյան թեմի Նյու Յորքի Հայ Դպրոցների Կրթական կենտրոնի, Նյու Յորքի Ա.Վարդան Մայր տաճարի համակարգում գործող Հայ Կրթական և Մշակույթի կենտրոնի,

նույն թեմի կրոնական դաստիարակության կենտրոնի հետ, որոնց գործունեությունը ընդգրկում է հայկական վարժարանների համար կրթական ծրագրերի մշակումը, դասագրքերի ու պարբերաթերթերի պատրաստությունը, ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Եվրոպայի տարբեր շրջաններից ուսուցիչների մանկավարժական մասնագիտական դասընթացների, ինչպես նաև հայերեն լեզվի, հայոց պատմության, կրոնի, ուսուցման մեթոդի և այլ նյութերի դասընթացների, գիտաժողովների, համագումարների, փառատոների, դասախոսությունների կազմակերպումն ու անցկացումը, հայ երիտասարդներին սեփական հավատքին ավելի մոտիկից հաղորդակցելու նպատակով առանձին գրականության հրատարակումը:

Սերտ կապ հաստատել Ամերիկայի Արևելյան թեմի հայ եկեղեցու առաջնորդարանի «Գրիգոր և Կլարա Ջոհրապ» տեղեկատվության կենտրոնի հետ, որի հիմնական նպատակն է հայ ժողովրդի պատմության, հայ եկեղեցու մասին տեղեկությունների ծանոթացումը հայերին և օտարներին:³¹⁰

Կապ հաստատել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հովանավորությամբ և ղեկավարությամբ գործող Հայաստանյայց եկեղեցու կիրակնօրյա դպրոցների (ՀԵԿԴ) հետ, որոնց նպատակն է կրոնական դաստիարակություն տալ մանուկներին ու պատանիներին, որպես լրացուցիչ մասը ազգային ընդհանուր կրթության ու դաստիարակության:³¹¹ ՀԵԿԴ-ն համագործակցելով Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի հետ՝ Հայաստանում աշխատանքներ է տանում ամենուր կիրակնօրյա դպրոցներ բացելու ուղղությամբ:

Մշակութային ոլորտում առանձնակի կարևորել Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունների հայապահպանության գործում կատարած վիթխարի դերը: Պետական մակարդակով Հայաստանի հոգաժության առարկա պետք է շարունակել դարձնել միավորված միաբանությունների հետագա գոյատևման ու զարգացման հարցը:

Սերտ կապ պահպանել Հայ Ավետարանական Ընկերակցության հետ, որը ևս Սփյուռքում հայապահպանական մեծ դեր է կատարում, Սփյուռքում հիմնել է հարյուրավոր նախակրթարաններ, երկրորդական վարժարաններ, քոլեջներ, դպրոց-

³¹⁰ «Ազգ», 11 նոյեմբերի, 1993:

³¹¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 4 ապրիլի, 1991:

ներ, որոնցում գիտական ու մասնագիտական կրթություն են ստանում բոլոր ցանկացող հայերը՝ առանց դավանական խտրականության:

Հայապահպանության նպատակով Հայ Ավետարանական եկեղեցին ստանձնել է նաև Սփյուռքի հայկական միակ բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ Բեյրութի Հայկազյան քոլեջի հայագիտական ամբիոնի պահպանումն ու նյութական պատասխանատվությունը, իսկ Հայաստանում 1997թ. հիմնել է Հայաստանի Ավետարանական Աստվածաբանական ճեմարանը, անցկացնում է կիրակնօրյա և հոգևոր առաջնորդների պատրաստման դասընթացներ, հոգևոր գրականության տպագրման ու բաշխման աշխատանքներ՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու հետ համագործակցաբար:³¹²

Այս ամենի հետ մեկտեղ հայ համայնքների համախմբվածությանը և նրանց առջև ծառացած խնդիրների միասնական լուծմանը աջակցելու նպատակով անհրաժեշտ է լայնածավալ աշխատանքներ տանել Միջհամայնքային կապերի հաստատման ու զարգացման ուղղությամբ:

Սփյուռքահայ համայնքների կյանքին ծանոթանալու և այնտեղ ընթացող պրոցեսների մասին համապատասխան պատկերացում կազմելու, միջհամայնքային կապերն ու համագործակցությունն առավել կազմակերպված ու ակտիվ զարգացնելու նպատակով պարբերաբար սփյուռքահայ համայնքներ գործուղել հատուկ մասնագետներ:

Այս հարաբերությունները կառուցելիս առաջնային տեղում պետք է դնել Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերությունների զարգացումն ու ամրապնդումը, նպատակային գործակցության ծավալումն ու խորացումը տարբեր բնագավառներում:

Վերը թվարկված ծրագրային դրույթների իրագործմամբ է միայն հնարավոր Հայաստան-Սփյուռք, ինչպես նաև Սփյուռք-Սփյուռք կապերի զարգացումն ու ընդլայնումը:

Օտար երկրների մշակույթների մշտական և ուժեղ ազդեցության ներքո գտնվող արտերկրի հայության համար բոլոր ժամանակներում ամենաբարդ և կարևորագույն խնդիրը ազգային ինքնության պահպանումն է: Այդ խնդրի լուծման նախա-

³¹² Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, էջ 100: Հայ սփյուռք, Հանրագիտարան, էջ 704:

պայմանները Սփյուռքը իրատեսորեն տեսնում է սփյուռքահայ համայնքների համախմբման, ազգային կառույցների ձևավորման, հավաքական ու միասնական ազգային-մշակութային գործունեության մեջ:

Համայն հայության դեմ ուղղված մարտահրավերների պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը ազգային հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ պետք է համախմբի աշխարհասփյուռ հայության ողջ ներուժը, հասնի համազգային համաձայնության վրա հիմնված ազգային ռազմավարական ծրագրի ընդունմանն ու իրականացմանը:

Այս բոլոր ուղղությունների (տարբեր գաղափարական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնական, մշակութային) գործունեության համակարգման և ազգային հիմնախնդիրների հստակեցման հիման վրա էլ անհրաժեշտ է մշակել Ազգային միասնության ծրագիրը:

Ազգային միասնության ծրագրի հիմքում պետք է դրվեն հետևյալ համահայկական հիմնախնդիրները.

-ՀՀ-ում (ներառյալ Արցախը) հայոց պետականության ամրապնդումն ու հզորացումը, նրա դերի և նշանակության բարձրացումը համահայկական բոլոր հիմնախնդիրների լուծման, ինչպես նաև համաշխարհային քաղաքական գործընթացներում:

-Հայապահպանությունը Սփյուռքում:

-Սփյուռքահայ համայնքների կազմակերպվածության անընդմեջ բարձրացման շնորհիվ յուրաքանչյուր հայկական համայնքի դերի ու նշանակության մեծացումը ընդունող երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում և համահայկական բոլոր հիմնախնդիրների լուծման գործում:

-Հայկական հարցի արդարացի լուծումը՝ ազատ, անկախ ու միացյալ Հայաստանի կայացումը: Այս վերջին արմատական հիմնախնդրի լուծումը հնարավոր է միայն ու միայն ազգային շահերով առաջնորդվող հզոր Հայաստանի Հանրապետության և համայն Սփյուռքի հստակ կազմակերպական ու միասնական նպատակային համագործակցության շնորհիվ:

Հայաստանն ու Սփյուռքը համահայկական կառույցների ստեղծման ու վերջիններիս գործունեության համակարգման միջոցով միայն կարող են ողջ հայության ներուժը կազմակերպված ձևով ուղղորդել համահայկական հիմնախնդիրների լուծմանը: Այս առումով հատկապես կարևոր էր ՀՀ

կառավարության կազմում 2008թ. հոկտեմբերի 1-ից համապատասխան պետական մարմնի՝ Սփյուռքի նախարարության ստեղծումը, որն էլ վերահսկելու և իրագործելու է հայության համախմբման կենսական գործընթացը:

Հայրենիք-Սփյուռք համագործակցությունը պետք է լինի կայուն, բազմակողմանի, լայնածավալ և մշտական, քանզի միայն այդ դեպքում է հնարավոր լուծել համազգային հիմնախնդիրները և դիմակայել արդի քաղաքակրթության մարտահրավերներին:

Հայոց պետականության կայացման ու զորացման, հալապահպանության, Հայ դատի և ազգային այլ հիմնախնդիրների լուծման միակ հուսալի հենարանը Հայրենիք-Սփյուռք սերտ ու ազնիվ համագործակցությունն է:

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՄՊԱՍՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՎՆԿԱԼԻՔՆԵՐ

Սաթենիկ Մկրտչյան, Ռուզաննա Ծատուրյան

Հայաստանի անկախ հանրապետության իռչակումը հայերի համար Հայաստանում բնակություն հաստատելու նոր հնարավորություններ ստեղծեց: Չնայած վիճակագրական մանրամասն տվյալների բացակայությանը՝ կարելի է նշել, որ նրանց մեջ գերակշռում էին Մերձավոր Արևելքից, հատկապես Իրանից տեղափոխվածները: Այսպես, 1996-ից ՀՀ կացության հատուկ կարգավիճակ ստացել են Իրանի 5500 հիմնականում ազգությամբ հայ քաղաքացի՝ 1996-2000թթ.՝ 706, 2001թ.՝ 332, 2002թ.՝ 493, 2003թ.՝ 959, 2004թ.՝ 935, և 2005թ.՝ 758¹, իսկ 2005-2006թթ. ուստարում Հայաստանի պետական բուհերում ուսանել են Իրանի քաղաքացի 355 ուսանող, 80-ը ոչ պետական բուհերում, իսկ 11-ը միջին մասնագիտական հաստատություններում²:

Կարելի է առանձնացնել իրանահայերի՝ Հայաստան տեղափոխվելու մի քանի փուլ³.

- 1991թ.-ից անմիջապես հետո, երբ Հայաստան այցելում էին ճանաչողական և տուրիստական նպատակներով, հիմնականում ընտանիքներով: Մի քանի ընտանիք, հիմնականում կապված իրանահայերի շրջանում մեծ ազդեցություն ունեցող Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության գործունեության հետ, արդեն Հայաստանում մշտապես բնակվելու նպատակով հաստատվում են Հայաստանում:
- 1993-1994թթ., կախված Հայաստանի ներքաղաքական, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններից, Հայաստան տեղափոխվելը ժամանակավոր դադար է ապրում:
- 1995թ.-ից հետո տեղափոխվածների մեջ մեծ թիվ են կազմում ուսանողները, որոնք գալիս էին Հայաստան բուհերում ուսանելու: Նրանց աստիճանաբար հետևում է ընտանիքների տեղափոխումը:
- 2000թ.-ից սկսած՝ Իրանից սկսեցին ավելի շատ հայեր տեղափոխվել Հայաստան: Այս փուլում տեղափոխման խթան են հանդիսացել պետության կողմից Հայրենիք-

Սփյուռք կապերի կարևորումը և այդ նպատակով կազմակերպված մի շարք զանգվածային միջոցառումներ: Նվազ կարևոր չի եղել նաև Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի համեմատաբար կայունացումը: Տեղափոխման համար նպաստավոր են դարձել ստեղծված սոցիալական կապերն ու արդեն Հայաստանում բնակություն հաստատածների օժանդակությունը:

- Վերջին մի քանի տարում Հայաստան տեղափոխվողների թվի նվազման միտում է նկատվել. ըստ փորձագիտական գնահատականների՝ պատճառներից մեկն էլ համարվում է այն գործոնը, որ նախկինում Երևանն անհամեմատ էժան էր, և այստեղ ապրելը շատ իրանահայերի համար խիստ նպատակահարմար էր՝ Իրանում վաստակելու և այստեղ գումարները ծախսելու տեսանկյունից⁴:

Իրանից Հայաստան տեղափոխվելու գործընթացի հիմնական բնութագիրը, թերևս, կարելի է համարել այն, որ այն բնորոշվում է երիտասարդների առավել լայն մասնակցությամբ: Դաշտային հետազոտական նյութերը ցույց են տալիս, որ նրանց մեծ մասի Հայաստանում հաստատվելու առաջին քայլերն արվում են ուսանելու նպատակով⁵: Շատ են այն ընտանիքները, որոնց երեխաներից մեկն արդեն ուսանում է Հայաստանում, այդ իսկ պատճառով նրան հետևում են ընտանիքի մյուս երեխաները: Ուսումնառության տարիներին էլ շատերը կապվում են միջավայրին, յուրացնում մշակույթը, կենցաղային նորմերը, ինտեգրվում հասարակությանը և ի վերջո հաստատվում Հայաստանում:

Հայաստանում բնակվող իրանահայ երիտասարդներին պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ծնողների հետ՝ ընտանիքով և ուսանելու նպատակով Հայաստան տեղափոխվածներ: Առաջին խումբը, լինելով փոքր և անչափահաս, Հայաստան տեղափոխվել է ընտանիքի հետ և ոչ իր որոշմամբ, և այդ առումով վերադարձը գիտակցված չի եղել («Ինչո՞ւ են եկել և ի՞նչ սպասումներով հարցին դժվար ա պատասխանել, որովհետև էդ ես չեմ եկել, իմ ընտանիքն ա եկելե»)՝⁶, թեև ինչպես մի երիտասարդ պատկերավոր կերպով նշեց՝ «ես մանկուց էնքանը գիտեի, որ մենք բոլորս Հայաստանում ենք ապրելու, և ինչ տարբերություն, թե երբ դա կլինի»:

Այժմ Հայաստանում բնակվող իրանահայ երիտասարդների ավելի մեծ խումբ են նրանք, ովքեր կամ ներկայումս ուսանող

են, կամ եկել են ուսանելու և հետագայում էլ մնացել են բնակություն հաստատելու, ընդ որում՝ Հայաստանում ուսանելու ցանկությունը որպես կանոն, խրախուսվում է ծնողների կողմից և ստանում նրանց աջակցությունը: Մի երիտասարդ աղջիկ նշեց. «Ծնողներս շատ ուրախ էին, որ ես պիտի գամ: Ինձ տեսնում էին, որպես, կամուրջ, որ իրենք էլ պիտի գային», մյուսը հպարտությամբ նշում էր. «Պապաս չափից ավելի էր ուզում, որ մենք գայինք, այն, ինչը ինքը չէր կարողացել անել, ուզում էր, որ իր երեք երեխաներն անեին»⁷:

Հայաստանյան իրականությանը նախապես ծանոթ լինելու տեսանկյունից պարսկահայ⁸ երիտասարդների համար Հայաստան տեղափոխվելը էապես տարբերվել է հայ-րենադարձության նախորդ՝ խորհրդային ավիքներից այն սկզբունքով, որ երիտասարդները, որպես կանոն, հնարավորություն են ունեցել նախնական ճանաչողական այցերի միջոցով ծանոթանալ Հայաստանին ու հայաստանյան իրականությանը. տուրիստական այցեր, մասնակցություն համահայկական տարբեր միջոցառումներին, այցելություն բարեկամներին ևն: Թեև այս առումով ևս հարկ է նշել, որ դրանք օգնել են միայն ընդհանուր պատկերացում կազմելու հարցում: Բացի այդ, շատ դեպքերում Երևանում մինչ այդ տեղափոխված պարսկահայ բարեկամները, ծանոթները, ուսանող-ընկերները Հայաստանի և հայաստանյան իրականության վերաբերյալ տեղեկատվություն և գործնական խնդիրների վերաբերյալ խորհրդատվություն և աջակցություն են տրամադրել երիտասարդներին, ինչը մեծապես նպաստել է Հայաստան տեղափոխվելն ավելի լավ կազմակերպելու հարցում: Այդ իսկ առումով, մեծ հաշվով Հայաստանի մասին պատկերացումները ծայրահեղ տարբերության և անհավասարակշռության մեջ չեն եղել իրականության հետ: Թեև հատկապես ավելի վաղ տեղափոխվածների մեջ հատկապես Հայաստանի մասին միջակա պատկերացումներ եղել են. օրինակ՝ մի տղա նշեց. «Մեր մոտ Հայաստանը շատ էին գովում, մեծացնում, պատկերացնում էի Հայաստանի դպրոցները եվրոպականի նման, բայց պարզվեց էդքան էլ էդպես չի»: Ապամիջականացման մի բնորոշ դեպք նկարագրենք. «...տեսա իսկական երկիր, կներեք՝ պրաստիտուտկա էլ կա, կողքը գող ա, նաև գիտնական, ու մեծ գիտնական ու մեծ տպավորություն ունեցա...»⁹: Ահա, զարմանքներն ու անակնկալները կամ իրենց

համար սովորական և ընդունելից տարբերվող մշակութային տարրերն ու իրականությունները բացահայտվել են հետագա տարիներին՝ հիմնականում վերաբերվելով ներընտանեկան, զենդեքային, աշխատանքային կամ ուսումնական և քաղաքացիական մշակութային առանձնահատկություններին: Այս ամենի մասին պատկերացում ստանալու համար հարցազրույցներում հարցադրում էինք անում Հայաստանում ունեցած ամենամեծ զարմանքի, ինչպես նաև անընդունելի կամ դրական անակնկալի վերաբերյալ:

Պարսկահայ երիտասարդները գրեթե բոլորը նշում էին, որ տեղացի երիտասարդներն առանձնանում են իրենց լայն մտահորիզոնով և ավելի շատ կարդացած լինելով («Բացի այդ, ստեղ բոլորը շատ կիրթ են, շատ բան գիտեն, բոլորի հետ խոսելու բան կ'լինի, ամեն մարդ ամեն ինչից տեղյակ: Օրինակ, որ գնում են թեհրան, էլ չեն կարողանում իրենց հետ չփվեն, անընդհատ նույն բաների մասին են խոսում»¹⁰): Ընդհանրապես, Հայաստանն առանձնանում է իր բազմազան լինելով, օրինակ՝ այստեղ երիտասարդները հնարավորություն ստացան ավելի շատ ու միմյանցից տարբերվող խավերի մարդկանց հետ շփվելու և արվեստի մասին ավելի շատ բան իմանալու, կինո, թատրոն, օպերա հաճախելու:

Պարսկահայ երիտասարդներին նաև զարմացրել էր տեղացի աղջիկների հագնվելու ոճը, թեև դրա գնահատականը միանշանակ չէ, և կարելի է հանդիպել ինչպես արդարացնող, այնպես էլ անիմաստությունն ընդգծող գնահատականներ («Պարսկաստանում երբեք փողոցում կրունկով կոշիկով աղջիկ առօրյա կյանքում չեն տեսնի: Հագնվում են սպորտային ոճով՝ հայերը, նաև պարսիկները... Ես էլ եմ էստեղ հագնում բարակ կաբլուկներ ու ոնց որ պարսկահայերը կասեն՝ հարսանեկան հագնվածքով մամ եմ գալիս, ինչը պարսկահայերի համար ընդունելի չէ»¹¹):

Որոշ տարբերություններ նշում էին նաև հյուրընկալության և հյուրասիրության մշակույթի մեջ՝ դրականորեն առանձնացնելով կենացներ ասելու պրակտիկան և հյուրի համար առատ սեղաններ պատրաստելու սովորույթը: Վերջինս, սակայն, ընկալվում էր որպես թերություն՝ տան տիկնոջ համար ավելի դժվար լինելով:

Երիտասարդները մեծ մասամբ նշում էին, որ Հայաստանը իրենց համար անակնկալ էր իր ապահով միջավայրով և ազա-

տության ավելի լայն հնարավորություններով («Ազատությունը և միաժամանակ ապահովությունը, որ կարող ես ուշ ժամի դրսում լինես, և պրոբլեմներ չլինեն: Փոքր երեխաները առավոտից երեկո կարան խաղան փողոցում, իսկ էնտեղ ոչ մի ծնող չի թողնի դա»):

Լայնորեն տարածված են պարսկահայերի և հայաստանցիների բնավորությունների այսպես կոչված անհամատեղելի տարբերությունները («Պարսկահայերը շատ նուրբ են, շփվելուց քաղցրալեզու են, հայաստանցիները չոր, բռի, կոպիտ... օրինակ, ես երբեք չեմ կարող ասել ինչ-որ մեկին՝ այ էս բանը դու չես կարողանում լավ անել, իսկ ստեղ ասում են շատ հանգիստ... պարսկահայերի այ էդ շնորհքն էլ բերում է կեղծավորության, ...ստեղ բամբասանքն ու կեղծավորությունը ավելի քիչ է»¹²):

Հայջորդ ցայտուն տարբերությունը, որ կնշեն պարսկահայ երիտասարդները հայաստանյան իրականությունում, երկու սեռերի միջև անընդունելի անհավասարությունը կամ տարբերությունն է («Առաջին տիպ բանը, որ զգացել եմ, դա աղջիկ-տղա, ամուսինների հարաբերություններն են... Ստեղ շատ երիտասարդներ անկիրթ են՝ վարվելակերպի առումով: Աղջիկների հետ վարվելածն չունեն, վատ են վերաբերվում... Մինչև Հայաստան գալը ես կանանց իրավունքների մասին չէի էլ մտածում, դա բնական էր»¹³):

Կնոջ և տղամարդու միջև անընդունելի համարվող տարբերությունը ընտանիքում և այնուհետև հասարակության մեջ հստակ պարզաբանվում է մի երիտասարդ աղջկա հետևյալ մեկնաբանությամբ. «Եթե տղա երեխա ա, ապա ավելի շատ իրավունքներ ունի այստեղ, քան աղջիկը, մեզ մոտ դա ընդհանրապես չկա: Ծիշտ ա, աղջիկը նուրբ ա, վտանգավոր ա, էդ տարբերությունը որտեղ էլ լինես, կա: Երբեք էն մարդկանցից չեմ եղել, որ ձգտեմ բացարձակ հավասարության, բայց էդպես էլ չի, որ տղա երեխան բացահայտ ավելի շատ իրավունքներ ունենա: Փոքրուց տեց մեծացելա, դա քիչ-քիչ քաշվում ա քույր-եղբայր հարաբերությունների մեջ: Քիչ-քիչ քաշվում ա ընտանիքները, իրան էնքան իրավունք ա վերապահում, որ քրոջ վրա գոռա, կամ բանացնի էն իրավունքները, որ մենակ ծնողինն ա, ինքն ա վերցնում: Քիչ-քիչ էդ ախպերը դառնում ա ամուսին ու ամուսնության առաջին մի քանի տարուց հետո, որ քրոջ վրա ա գոռացել, կնոջ վրա է գոռում»¹⁵:

Առավել անընդունելի է պարսկահայ երիտասարդների համար հայաստանյան ներընտանեկան հարաբերությունների մոդելը՝ առաջացնելով ոչ միայն զարմանք, այլև մերժողականություն¹⁶։ Մասնավորապես, ամուսինների միջև և ծնող-երեխա հարաբերություններում պարսկահայ ընտանիքներում առավել կարևորվում է դերային հավասարության սկզբունքը, որին, իրենց իսկ բնորոշմամբ, հակադրվում է հայաստանյան ընտանիքներում ընդունված տղամարդու դերի գերակայության մոդելը։ (Ընդհանրապես, ընտանիքը Հայաստանում այլ կերպ ա։ Մեզ մոտ ընտանիքը թիմ ա, Հայաստանում ընտանիքը ամուսինն ա, մյուսները՝ իրա խաղալիքները, կինը որ հաստատ¹⁷)։ Կրթական համակարգում և աշխատանքային մշակույթում ևս պարսկահայերը բացահայտել են որոշ տարբերություններ՝ համարելով, որ ուսանողի և աշակերտի ազատ ընտրության հնարավորությունները սահմանափակ են, բացի այդ, աշակերտները, հետագայում նաև ուսանողները ազատ արտահայտվելու պրակտիկան չեն կիրառում («...Պարսկաստանում դպրոցում դասատուին փոխելը կամ դասատուից դժգոհություն հայտնելը տեսուչին՝ տնօրենին, նորմալ էր, ու թարսվել-բան չկար, և միշտ ընդառաջում էին։ Իսկ ստեղ ահավոր դժվար էր նման բան անել. բոլորը ասում էին՝ նախ չեն փոխի, որովհետև իրա ծանոթն ա, կամ կթարսվի...»¹⁸)։ Գործատու-աշխատող հարաբերությունները կամ աշխատանքային պայմանները հայաստանյան որոշ հիմնարկություններում ևս անընդունելի են¹⁹ («...Նենց չի, որ ստեղ աշխատանք չկա, կա, բայց ինձ դուր չեկավ գործատուիս վերաբերմունքը, ոնց որ ստրուկ լինեինք, ես ընդունվել եմ դիզայներ, ինքը ուզում էր, որ սուրճ տայի իրան, ես սովոր եմ ազատությամբ»։ «...Մեր մոտ ավանդաբար մեկը մյուսին վստահել ենք, ու վստահությունը առանց պետականության դա շատ կարևոր ա եղել... Էդ գաղափարներով եկել ենք, բայց տեսել ենք, որ էդպես չի, խաբել են, ինձ էլ մի քանի անգամ խաբել են բիզնեսի մեջ...»²⁰)։

Բավականին զարմանալի է եղել պարսկահայ երիտասարդների համար բախվել հայաստանյան երիտասարդների մեջ, իրենց իսկ բնութագրմամբ, «հայրենասիրության պակասին»²¹։ Ձևավորվելով հիմնականում այլակրոն և այլէթնիկ միջավայրում և այդ պայմաններում առավել կարևորելով սեփական ազգային ինքնության պահպանման, փոխանցման խնդիրները՝ պարս-

կահայերն իրենց աշխարհայացքում ձևավորում են մի շարք էտալոնային, սկզբունքային արժեքներ՝ կապված «հայրենիք», «հայկականություն», «հայրենասիրություն» գաղափարների հետ։ Հայաստանյան միջավայրում գերկարևորված չտեսնելով այդ արժեքները՝ ապրում են մի տեսակ հիասթափություն²² («...Մեր համար Հայաստանը փոքրուց ինչ-որ սիմվոլիկ բան ա, հիմա՝ ի՞նչ ասեն, չեք կարող պատկերացնել՝ Արարա~տ, Մասի~ս որ ասում ենք՝ կուզեն պատուհանը բացվի ու Արարատը տեսնեն... Հայաստանի հուշարձանների նկարները էնքան փոքրուց տեսել էինք, որ եկել էինք նոր բան չկար տեսնելու...»²³)։

Իննսունականների սկզբում տեղափոխված երիտասարդների համար հատկապես մեկ ընդհանուր «շոկ» էին Հայաստանի բնակարանային պայմաններն ու կենցաղը՝ իրենց համար սովորական Իրանի բարեկեցիկ բնակարանային պայմանների և կենցաղի համեմատ. օրինակ, մի կողմից թեհրանի բազմասենյականոց հարմարավետ տան և մյուս կողմից՝ երևանի երկու սենյականոց բնակարանի, զանազան հարևանների և չաշխատող վերելակի կոնտրաստը կամ մշտական ջրի և գազի անհասանելիությունը («Իմ ամենամեծ շոկն այն էր, որ հիշում եմ մի օր եկանք, ու հարևանի տուն մեր տնից ջուր էր լցվել ու մի մեծ խառնաշփոթ էր»²⁴)։

Եվս մեկ անհամամասնություն, թերևս՝ ոչ համատարած, ընկալվում է հասարակական հարաբերությունների դաշտում՝ «օրենքի առաջ հավասարության» վերաբերյալ («Մի բանը, որ չեմ սիրել, էն ա, որ ստեղ հավասարություն չկա մարդկանց մեջ... կարմիր ծրագի տակ լավ մեքենայով հարուստ հայրիկի տղան կանցնի, իսկ ով որ չունի, նրա փոխարեն կտուգանվի։ Պարսկաստանում ընդհանուր առմամբ մենք բոլորս օրենքի առաջ հավասար ենք...Էնտեղ էլ կա կաշառք, բայց դա կենցաղին չի վերաբերում...»²⁵)

Այսպիսով, ներկայացվեցին հիմնականում պարսկահայ երիտասարդների ինքնընկալումները և հայաստանյան իրականության մասին պատկերացումներն ու դատողությունները՝ իրենց արժեքային պրիզմայով և Իրանի համար սովորական և ընդունելի մոդելների հետ համեմատության պրիզմայով։ Կախված նրանից, թե որքանով են նոր՝ հայաստանյան իրականություններն ակնկալելի, սովորական կամ արտասովոր՝ երիտասարդների մոտ ձևավորվում է դրանց նկատմամբ

վերաբերմունք և կիրառություն՝ ընդունել, հարմարվել, մերժել, թե՛ վերափոխել: Ըստ այդմ էլ նոր միջավայրում նրանք ձևավորում են վարքի համապատասխան ռազմավարություն: Մեր դաշտային հետազոտությունների հիման վրա ռազմավարությունները կարելի է ներկայացնել սանդղակի տեսքով, իր երկու ծայրագույն կետերով՝ տարրալուծում՝ հայաստանյան իրականության հետ մերձենալ և խառը խմբերով շփո՞ւմ թե՞ առանձնացում և պարսկահայ-կական (սփյուռքահայերի) խմբերով շփումներ: Թեև քանա-կական տվյալները բացակայում են, բայց մեր և մի շարք այլ հետազոտողների նյութերի²⁶ հիման վրա կարելի է նկատել, որ առավել տարածված են առանձնացման ռազմավարության կողմնակիցներն ու կիրառողները, թեև հանդիպում ենք նաև վերջինիս «նպատակահարմարությունը» մերժող մոտեցումների՝ հիմնավորելով, որ անընդունելի են համարում մի տեսակ հայաստանյան իրականության մեջ նոր «գետոյացման» կամ «մայրաքաղաքի մեջ մի առանձին գավառի» վերածելու տարածված պրակտիկան:

ՀՀ ԿԳՆ Միջազգային հարաբերությունների և սփյուռքի հետ կապերի վարչություն:

² Ավելի մանրամասն կարող եք ծանոթել նույն հեղինակների աշխատանքում՝ Socio-Cultural Aspects of Iranian-Armenian Youth Repatriation.

³ Ճարտարապետաշինարարական համալսարանում 2003 թ. կար 150, իսկ 2008-ին՝ 25-30 պարսկահայ ուսանողներ, վերոնշյալ համալսարանում դասավանդող դասախոսի բերած տվյալներ:

⁴ Հոդվածի համար հիմք են հանդիսացել հեղինակների կողմից 2006-2008 թթ. ընթացքում իրականացված դաշտային ազգագրական աշխատանքները, մասնավորապես խորացված հարցազրույցները Իրանից Հայաստան տեղափոխված 16-35 տարեկանների տասարդների և նրանց ընտանիքի անդամների հետ:

Վերջինների մտքերը մեջ են բերվել ուղիղ խոցով և առանց խմբագրումների:

⁵ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ՂԱՆ), 2008 թ.:

⁶ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2006-2008 թթ.:

⁷ Պարսկահայ եզրույթի կիրառումը սույն հոդվածում պայմանավորված է նրանով, որ և՛ հայաստանաբնակների, և՛ Իրանից տեղափոխված հայերի ընկալումներում, առօրյա կիրառության մեջ հանդիպում է հենց նշված տարբերակը, ընդ որում, բոլորովին բնականոն և առանց գնահատողական երանգավորումների:

⁸ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2006 թ.:

⁹ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2006-2008 թթ.:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույնը:

¹² Նույնը:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2006 թ.:

¹⁵ Anahit Mkrtchyan, "Create democratic Armenia together. The problem of adaptation of the Diaspora Armenians in Armenian socium", Yerevan 2008 at www.crrc.am, pp. 12-13. (Անահիտ Մկրտչյան, Ստեղծել ժողովրդավար Հայաստան միասին. սփյուռքահայերի ադապտացիայի հիմնախնդիրները հայաստանյան հասարակությունում, Երևան 2008, էջ 11-12, www.crrc.am:)

¹⁶ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2008 թ.:

¹⁷ Նույնը:

¹⁸ Անահիտ Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 12-13:

¹⁹ Նույնը, 2006 թ., 2008 թ.:

²⁰ Նույնը, էջ 15:

²¹ Satenik Mkrtchyan, Ruzanna Tsaturyan. Socio-Cultural Aspects of Iranian-Armenian Youth Repatriation to the Republic of Armenia //Armenian Journal of Public Policy, Special issue, December 2006, էջ X.

²² Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2006-2008 թթ.:

²³ Ծառուրյան Ռուզաննա, Մկրտչյան Սաթենիկ, ՂԱՆ, 2008 թ.:

²⁴ Ծառուրյան Ռուզաննա, Սաթենիկ Մկրտչյան, ՂԱՆ, 2006-2008 թթ.:

²⁵ Անահիտ Մկրտչյան, ՀՌԿԿ Հայաստան 2008 թ. Հետազոտական

²⁶ Ծառուրյան Ռուզաննա, Սաթենիկ Մկրտչյան, ՂԱՆ, 2006-2008 թթ.:

²⁷ Անահիտ Մկրտչյան, ՀՌԿԿ Հայաստան 2008 թ. հետազոտական դրամաշնորհի նյութեր, Արմենուիի Ստեփանյան, ՂԱՆ:

Անահիտ Մկրտչյան

Հայաստանից ու Ղարաբաղից դուրս աշխարհի 60 երկրների հայկական համայնքներում ապրող 8,000,000-ի³¹³ հայերի համար Հայաստանի անկախացումը նոր հնարավորություն էր խոչընդոտելու այլ մշակույթների մեջ նրանց ուծացումը, հնարավորություն՝ գործելու ու ապրելու հայրենիքում: Հայաստանում հաստատվելու նոր հնարավորությունից սփյուռքահայերը սկսեցին օգտվել 1990-ականների սկզբից: Մի կողմից՝ տարբեր մշակութային, քաղաքացիական, կրոնական մոդելներում սփյուռքահայերի անցած կյանքը, մյուս կողմից՝ երեք սերունդ հայաստանցիների խորհրդային կենսագրությունը մեծ փոփոխություններ էին մտցրել նույն էքնիկ միավորի երկու տարբեր հատվածների բնութագրիչներում: Տեսականորեն ընդունվող ազգային պատկանելությունն ու պատմական հայրենիքի հիշողությունը միասնականացնում է հայերին որպես ազգ, դրան զուգահեռ վերհանում տարբեր հատվածների՝ միմյանց ճանաչելու, հարմարվելու,² ինտեգրվելու³ դժվարություններ, որոնք այսօր Հայաստանում այսպիսի դրսևորումներ ունեն:

Առաջին՝ առավել մեծ համերաշխությունը տարբեր երկրներից ու մշակութային մոդելներից տեղափոխված հայերի, քան վերջիններիս և տեղացիների միջև:

Երկրորդ՝ շփումների և համակրանքների տեսակետից նկատելի բաժանումներ արևմտահայերի և պարսկահայերի, տարբեր եկեղեցիների և կուսակցություններին հարողների միջև:

Երրորդ՝ Սփյուռքում և Հայաստանում որևէ տիպի աջակցության բացակայության պատճառով ներգաղթած առանձին ընտանիքի միայնակ դեմ հանդիման մնալը իր հիմնախնդիրների հետ, հիասթափություն, Հայաստանի հետ կապված նպատակների և պլանների վերանայում:

Չորրորդ՝ տեղացիների կողմից իրենց տնտեսական կարգավիճակի համար վիրավորվածություն, քանզի բոլոր ներ-

գաղթյալները նյութապես շատ ավելի լավ վիճակում են, քան տեղացիների 70-80%-ը, և եկվոր գործատուների մոտ բարձրագույն կրթություն ունեցող շատ տեղացիներ աշխատում են որպես բանվորներ, տնային ծառայողներ:

Հինգերորդ՝ ներգաղթածների ընտանիքներում նշնարվող սերունդների կոնֆլիկտ՝ Հայաստանում մեծացած շատ երեխաների տեղացիներին նմանվելու արդյունքում:

Վեցերորդ՝ նոր եկողների հաշվին ներգաղթյալների համայնքի նկատվող համալրում և միաժամանակ նվազում այն երիտասարդների հաշվին, որոնք 1990-ականներին եկել են ծնողների հետ, ուսում ստացել ու բավարարված չլինելով դրա մակարդակով ու աշխատելու հնարավորություններով՝ մեկնում են հանրապետությունից դուրս:

Յոթերորդ՝ եկվորների ձևավորված ներէքնիկ խումբ՝ ձգտող տեղացիներից մեկուսացման:

Թվարկվածի պատճառով առաջացել է որոշակի սոցիալական լարվածություն ինչպես տեղացիների ու եկվորների խմբերի, այնպես էլ ընդհանրապես Հայաստանի ու Սփյուռքի միջև, ինչն ունի աճի միտում՝ կապված երկքաղաքացիության մասին ՀՀ օրենքի հաստատման և Մերձավոր Արևելքում քաղաքական իրավիճակի փոփոխման հետ:

Այս վիճակի հաղթահարման ուղիների որոնումը ընկել է մեր հետազոտական աշխատանքի հիմքում, որի ընթացքում իրականացվել են հարցումներ (ֆոկուս խմբային քննարկումներ Հյուսիսային Ամերիկայից և Մերձավոր Արևելքից ներգաղթածների տարիքային երեք խմբերի՝ 18-25, 26-35, 36 և ավելի խմբերի մասնակցությամբ, խորացված փորձագիտական հարցում Հայաստանի և Սփյուռքի կառույցների ներկայացուցիչների հետ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Երևանի պետական համալսարանի սոցիոլոգիայի և հոգեբանության ամբիոնների մասնագետների հետ), ինչպես նաև անկախ տնտեսագետների հետազոտական նյութերի, սփյուռքի վերլուծաբանների աշխատանքների ուսումնասիրություն:

Ինչպիսի՞ն էին Հայաստան ներգաղթած սփյուռքահայերի նախնական պատկերացումները իրենց ապագա բնակավայրի մասին և այն, ինչ նրանք գտան այստեղ:

Պարզվել է, որ նախնական պատկերացումները շատ են տարբերվում իրականությունից, որովհետև նրանց տեղե-

կատվության աղբյուրները՝ Հայաստանի հեռուստակայանները, համայնքային դպրոցական ծրագրերը, համայնքային միությունները, տեղական մամուլը, տուրիստների անձնական տպավորությունները, 90-ականներին հեռացած նախկին հայաստանցիները, ՀՀ պետական կառույցների կայքերը այսպես են նկարագրվում ու գնահատվում.

- Սփյուռքի համայնքային կառույցները խիստ թույլ գիտելիքներ և սակավ տեղեկատվություն ունեն Հայաստանի մասին
 - Սփյուռքում գործող դպրոցական ծրագրերն ու դասագրքերը հնացած կամ հատվածային տեղեկատվություն են տալիս ժամանակակից Հայաստանի մասին
 - Սփյուռքի որոշ կառույցներ Հայրենիքը ներկայացնում են իրականությունից հեռու միստիկ, մի պայծառ բան
 - Նախկին հայաստանցիները հայրենիքից իրենց հեռանալը արդարացնելու համար Հայաստանը ներկայացնում են միայն վատ կողմերով
 - Սփյուռքում ոչ բոլոր խավերի համար է հայաստանյան հեռուստակայանների դիտումը հասանելի
 - Հայաստանի պաշտոնական կառույցների, իսկ դրսում՝ դեսպանատների ինտերնետային կայքերը վատ են ձևավորված, չեն թարմացվում կամ ուղղակի բացակայում են
 - Էլեկտրոնային փոստով հնարավոր չէ Հայաստանի պաշտոնական կառույցներից ժամանակին և օբյեկտիվ տեղեկատվություն կամ ընդհանրապես նամակիդ պատասխանը ստանալ
 - ՀՀ Ներքին գործերի անձնագրային-հրավերքի գրանցման բաժնի պահանջները հստակ չեն, բացակայում է փոփոխությունների մասին ժամանակին տեղեկացումը:
- Ինչպիսի՞ն են Հայաստան ներգաղթած սփյուռքահայերի ինտեգրման հնարավորությունները Հայաստանում
- Մշակութային ինտեգրում*

Տարբեր մշակութային համակարգերում ապրելու փորձը իր փոփոխություններն է մտցրել հայերի ապրելու անհատական հարմարավետ դաշտի («individual comfort zone») նախընտրություններում, հաղորդակցություններում, փոխհարաբերություններում, հագուստի ընտրության և ներկայանալու ձևերում, խոհանոցում, ժամանակի ընկալման հարցում, հավատալիքների և արժեքային համակարգում, իրենց և այլոց, շրջապատի դեպքերի գնահատականներում, սովորելու,

աշխատելու եղանակներում: Եկվորները հայաստանյան հասարակությունը բաժանում են «մենք»-ի և «նրանք»-ի՝ դրա հիմքում դնելով խոշոր տարբերություններ:

Դիտարկենք դրանցից մի քանիսը:

«Աշխատանք», «առաջխաղացում», «փող»

1. Եկվորները չեն ցանկանում և այլընտրանքի առկայության պարագայում չեն աշխատում տեղացի գործատուի մոտ, որովհետև նրանց մոտ աշխատանքը արդար և համարժեք չի գնահատվում, աշխատանքի որակին հաճախ վնասում է հոգեբանական անառողջ մթնոլորտը (եկվորներ Իրանից, Կանադայից, Լիբանանից)
2. հայաստանյան աշխատաշուկայում պրոֆեսիոնալիզմը հազիվ երրորդ-չորրորդ տեղում է, տեղացիները աշխատանքային առաջխաղացումը քիչ են կապում մասնագիտական ջանքերի, կարգապահության հետ: Տեղացիները հաճախ «ցուցադրում» են աշխատանք, ոչ թե աշխատում (եկվորներ ԱՄՆ-ից, Լիբանանից, Թուրքիայից)
3. տեղացի գործատուի կողմից նախաձեռնողականությունը չի խրախուսվում, բացակայում է կարգուկանոնը, առկա է գործին վնասող և աշխատողի իրավունքը ոտնահարող ինչ-որ ռեժիմ, բացակայում է գրված աշխատանքի նկարագրությունը, և կարող են հանձնարարվել ամենատարբեր գործեր (եկվորներ Կանադայից, ԱՄՆ-ից, Լիբանանից)
4. աշխատավայրում տեղացի գործատուները հաճախ դրսևորում են գենդերային և ներէթնիկ խտրականություն (եկվորներ Իրանից):

Պատահական չէ, որ քանակական հետազոտության արդյունքներով վարքը պայմանավորող արժեքների շարքում սփյուռքահայ երիտասարդների մոտ «ակտիվ, հետաքրքիր աշխատանքը» առաջին տեղում է, մինչդեռ տեղացիներին մոտ՝ իններորդ:⁵

Տարբեր երկրներից եկած տարբեր տարիքի բոլոր սփյուռքահայերը նկատում են, որ «շատ փող ունենալը» բոլոր տեղացիների գերակա գաղափարն է, սակայն քչերը գիտեն, թե ինչպես պետք է այն ստեղծել կամ ինչպես ծախսել: Նրանք ասում են. «Ինչպես շատ փող ունեցող, այնպես էլ քիչ ունեցող հայաստանցիները կատարում են չիմնավորված, հաճախ

ցուցադրական ծախսեր, վատնումներ», «գրպանի հաշիվը չգիտեն» (եկվորներ Իրանից, Թուրքիայից, ԱՄՆ-ից): Մինչդեռ տեղացիների 84%-ը սփյուռքահայերի կողմից փողի արժևորումը, ձեռքբերման ուղիների նախընտրությունները և ծախսելու ձևը որակում է որպես «ժլատություն», իսկ 48,9%-ը՝ «հաշվենկատություն»⁶:

Ընտանիք, հայրենիք, ազգային խորհրդանիշեր

Տեղացիներից իրենց մյուս էական տարբերությունը ներգաղթածները տեսնում են ընտանիքի արժևորման, ընտանիքում դերերի բաշխման, կամանց ու երեխաների հանդեպ վերաբերմունքի հարցերում:

Ներգաղթածները նկատում են, որ.

- տեղացիների կողմից ընտանիքը «լավ» կամ «վատ» գնահատվում է հիմնականում նյութական տեսակետից: Ամուսինների միջև հոգեբանական անհամատեղելիությունը, տղամարդու ծնողների կողմից ամեն ինչում վերահսկողությունը հատկապես նորահարսերի համար խիստ ծանր հոգեբանական մթնոլորտ է ապահովում (եկվորներ Իրանից):
- Շատ մայրեր հիմնականում տան, ընտանիքի սպասարկողներ են՝ չունեն սեփական հետաքրքրություններ, ընկերներ, ազատ ժամանակի տնօրինում:
- Բացակայում է աշխատանքի բաժանումը ինչպես ամուսինների (եթե անգամ ամուսինը գործազուրկ է), այնպես էլ երեխաների ու ծնողների միջև: Շաբաթ-կիրակին կնոջ համար ոչ թե հանգստի, այլ հավելյալ ծանրաբեռնվածության օրեր են (եկվորներ Իրանից, ԱՄՆ-ից, Կանադայից):
- Երեխաներին չեն պատրաստում ինքնուրույն կյանքի, երես են տալիս տղա երեխաներին:
- Ամուսիններն իրենց զգում են անհիմն մեծամիտ և արտոնյալ իրենց սեփական տանը, ինչը վնասում է ընտանիքի և կնոջ շահերին (եկվորներ Իրանից, Թուրքիայից, Իրաքից):
- Ամուսնացող երիտասարդը հաճախ պատասխանատվություն չի զգում ապագա կնոջ ու երեխայի հանդեպ: Ամուսնանում են «կանուխ», առանց սեփական եկամտի աղբյուր ունենալու ու հանգիստ ապրում ծնողների հաշվին (եկվորներ Իրաքից, Թուրքիայից, Սիրիայից):

Ասվածը հաստատվում է մեկ այլ հեղինակի՝ Փ.Պարթևի քանակական հետազոտությամբ, որտեղ վարքը պայմանավորող արժեքների շարքում երիտասարդ հայաստանցին «պատաս-

խանատվություն» հասկացությունը չի էլ հիշատակում, մինչդեռ սփյուռքահայ երիտասարդի մոտ այն երրորդ տեղում է «կարգապահություն» և «բարեկրթություն» արժեքներից հետո: Տեղացի երիտասարդը «երջանիկ ընտանիքը» բոլորովին չի նշում իր անձի արժեքային համակարգում, իսկ սփյուռքահայը այն դնում է հինգերորդ տեղում «աշխատանք», «առողջություն», «խոհեմություն», «անկախություն» արժեքներից հետո:⁷

Տեղացիների մեծ մասը եկվորների ապրելաոճից իրենց ապրելաոճի տարբերությունները նույնպես նկատում է և այն պատճառ դարձնում հարաբերություններ չհաստատելու համար, եթե անգամ դրանք դրական է համարում («օրինապահություն», 27,6%-ը՝ «բարեկրթություն», 26,5%-ը՝ «աշխատասիրություն», 17,2%-ը՝ «ազատամտություն»):⁸

Այս տարբերությունները շատերի համար սահմանափակել է խառը խմբերով աշխատելու, հանգստանալու հնարավորությունը: Սփյուռքահայ ծնողների մեծ մասը սահմանափակում է իրենց զավակների շփումը տեղացիների հետ, որպեսզի չընդօրինակեն տեղացիների ամուսնական մոդելն ու ընտանեկան հարաբերությունները՝ հատկապես կանանց հանդեպ վերաբերմունքը, ծերերին գնահատելու ձևը:

Տնտեսական ինտեգրում

Սա ներգաղթածների համար ենթադրում է նոր տեղում ապրելու միջոցի ձեռքբերում, թողած երկրում ձեռք բերած know-how-ի օգտագործման հնարավորություն, նպաստում հայրենիքի տնտեսական և սոցիալական զարգացմանը:

Ֆոկուս խմբային քննարկումները ցույց տվեցին, որ չնայած եկվորների համար հատուկ իրավական խոչընդոտների բացակայությանը (օրենսդրական սահմանափակություններ, տեղաշարժվելու, պարտականությունների կամ քանակային սահմանափակություններ), եկվորների տնտեսական ինտեգրումը հայաստանյան իրականությանը հարթ չի ընթանում: Շուկայական հարաբերություններին հարմարված եկվորը հայաստանյան կենտրոնացված տնտեսության պայմաններում իր բիզնեսի ու մասնագիտական զարգացման համար հանդիպում է մեծ խոչընդոտների: Նրանց զբաղվածության բնութագրի և տնտեսական ակտիվության ձևերի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ.

առաջին՝ եկվոր պրոֆեսիոնալները կարողանում են ըստ մասնագիտության տեղ գտնել միայն ներգաղթածների կառույցներում (ընդ որում, կուսակցական պատկանելությունը էական դեր ունի աշխատանքի տեղավորման հարցում) կամ միջազգային կազմակերպություններում, որտեղ աշխատանքի մշակույթը և մասնագիտական պահանջները, ինչպես և աշխատանքի գնահատման ձևը շատ է տարբերվում տեղացիների կառույցներից:

Երկրորդ՝ սփյուռքահայերի խոշոր ծրագրերի ղեկավարները համագործակցում են տեղական իշխանությունների հետ, ինչը նրանց համար ապահովում է պաշտպանություն և հովանավորչություն: Նրանց աշխատողները տեղացիներն են, սակայն վերջիններիս ու վերջնական սպառողի հետ շփման բացակայությունը խոչընդոտում է խառը խմբով աշխատելուն, աշխատանքային մշակույթի ձևավորմանը, փորձի փոխանցմանը, երբեմն և ծրագրերի կայունությանը: Նրանք հաճախ աշխատում են «հայաստանյան օրենքներով»՝ շրջանցելով Աշխատանքային օրենսգիրքն ու աշխատողի իրավունքի պաշտպանության պահանջները, մի բան, որ իրենց թողած երկրներում չէին համարձակվի անել:

Երկու ձևերի պարագայում էլ տեղացիների ու սփյուռքահայերի շփումը հասցված է նվազագույնի:

Այս երկու խմբերը հիմնականում ընդգրկված են սպասարկման ոլորտում և շինարարության մեջ, որտեղ նրանք կարողանում են հնարավորին չափ կիրառել այն մասնագիտական գիտելիքներն ու հմտությունները, որոնք ձեռք են բերել այլ երկրներում: Սպասարկման ոլորտի կառույցներում սրան հատկապես նպաստում է այն, որ աշխատաշուկայում և բիզնեսում նրանք մրցակից գրեթե չունեն, քանզի նոր պայմաններում տեղացիները աշխատելու փորձ և մշակույթ չունեն: Սրա մասին է վկայում այն փաստը, որ տեղացի սպառողները գերադասում են եկվորներին տեղացիների թե՛ մասնագիտական և թե՛ մարդկային վստահելիության առում-ներով:

Սփյուռքահայերի այն խումբը, որը չի ցանկանում կամ չի կարողանում ընդգրկվել վերը նշված ձևերում, ունենում է այն նույն դժվարությունները, ինչ տեղացիները՝ հովանավորչություն, չձևավորված աշխատաշուկա, վատ աշխատող պետական և ոչպետական զբաղվածության գործակալություններ (գործազուրկների միայն 1/3-ն է նրանց դիմում⁹): Այս վիճակը

վնասում է հատկապես այն երիտասարդ ներգաղթածների ինքնադրսևորմանը, որոնք եկել են մեծակ և որևէ կուսակցության անդամ չեն: Վերջիններս իրենց ծանոթներին խորհուրդ են տալիս չգալ Հայաստան:

Սոցիալական ինտեգրում

Սա ենթադրում է ընդգրկում սոցիալական կառույցների մեջ՝ անձնական կապերի (ընկերներ, բարեկամներ, հարևաններ) և քաղաքացիական հասարակության կառույցների ստեղծում ու դրանցում ընդգրկում (ՀԿ-ներ, ինքնօգնության խմբեր¹⁰ և այլն):

Սփյուռքահայերի տարբեր տարիքային խմբերի հետ քննարկումները ցույց տվեցին, որ «կայուն ընկերություն» հայաստանցիների հետ արձանագրվում է հատկապես երիտասարդների միջև և այն էլ այն դեպքում, երբ նորեկներն են դա նախաձեռնել ու համառություն ցուցաբերել, քանի որ, նրանց պնդմամբ, տեղացիները երկար ժամանակ «հեռավորություն են պահում», կասկածամիտ են, չեն հավատում դիմացինի անկեղծությանը: «Ամուր ընկերություն» հաստատած այս սակավաթիվ խմբում արձանագրվում են միջխմբային հաջող ամուսնություններ:

«Ոչ կայուն ընկերական հարաբերությունների» պատճառների թվում նկատվում են շփումների ընթացքում բացահայտված հատկապես մանկության տարիներին տեղ գտած տարբերությունները (մասնավորապես, տեղացիների մանկության ծանր հիշողությունները), նաև տեղացիների սուղ ֆինանսական հնարավորությունները:

Սփյուռքահայ երիտասարդների մի մեծ խումբ տեղացիների հետ ընկերական կապեր հաստատելու փորձ չի էլ անում՝ տարբերությունները համարելով անհամատեղելի: Այս խմբի վարքը մեծ չափով պայմանավորված է ընտանիքի ազդեցությամբ («Մայրս էլ է այդպես վարվում»):

Միջին տարիքի եկվորների շրջանում ավելի սակավ են հանդիպում ընկերական հարաբերություններ տեղացիների հետ: Սփյուռքահայերը համարում են, նախ, որ «ընկերությունը պետք է պատմություն ունենա», երկրորդ՝ նրանք նկատում են, որ տեղացիները իրենց հետ հարաբերություններ փնտրելիս ֆինանսական դրությանը մեծ ուշադրություն են հատկացնում, նաև անձնական շահ են փնտրում:

Ինչ վերաբերում է հարևանական կապեր հաստատելուն, ապա եկվորներից շատերն են դրանից խուսափում, քանզի տեղացի հարևանը.

- հարաբերությունների մեջ անհրաժեշտ տարածություն չի պահում և անթույլատրելի հետաքրքրություն ու միջամտություն է ցուցաբերում անձնական կյանքիդ նկատմամբ
 - պատասխանատվություն չի կրում միասնական օգտագործման տարածքների հանդեպ (օրինակ՝ բազմաբնակարան շենքի մուտք, աղբաման, բակ)
 - չի հարգում հարևանների հանգստի, հիգիենայի, ունեցվածքի անվտանգության իրավունքը
 - հայաստանցուն որպես հարևանի այս բնութագրությունները պատճառ են դարձել, որ վաղ ներգաղթածները նվազեցնեն իրենց շփումները տեղացիների հետ¹¹
- Անփոփելով այս հատվածը՝ նշենք, որ.**
- եկվորների մասին տեղացիների պատկերացումների տարբերությունների բացահայտման աղբյուրը հիմնականում անհատական շփումներն են, իսկ եկվորների կարծրատիպերի հիմքում սրանից զատ առկա է նաև ընտանիքում ձևավորված կանխակալ դիրքորոշումը
 - տեղացիների համար տարբերությունները, եթե անգամ դրանք դրական են, շփումների սահմանափակման պատճառ են հանդիսանում: Տեղացիները դրական են գնահատում եկվորների այն հատկանիշները, որոնք, եկվորների կարծիքով տեղացիների մոտ բացակայում են
 - տեղացիները առավել դրական են տրամադրված եկվորների հանդեպ, քան եկվորները՝ տեղացիների (սեմանտիկ տարբերությունների յոթանիշ սանդղակով տեղացիները ներգաղթածներին գնահատել են 4.5, իրենք իրենց՝ 5.3, ներգաղթածները տեղացիներին գնահատել են 3.7, իրենք իրենց՝ 5.6)¹²
 - եկվորների գնահատականներում, կարծիքներում որոշ տարբերություններ նկատվում են տարիքային խմբերում, իսկ տարբեր սեռերի մոտ՝ ոչ
 - հիմնարար սոցիալական և հոգեբանական կարիքները չբավարարվելու պատճառով սփյուռքահայերի մշակութային և սոցիալական ինտեգրման հնարավորությունները Հայաստանում դառնում են սակավ, մեկուսացումը՝ աճող
 - շատ սփյուռքահայերի կողմից ընտրված հոգեբանական և ֆիզիկական մեկուսացումը դրսևորվում է սեփական

ենթակառուցվածքներ ստեղծելով, մեղ խմբերով հարաբերություններ պահպանելով («էլիտար» շենքեր, ենթակառուցվածքներ, հանդիպման վայրեր, հանդիպման ձևեր...)

- չնայած ուսումնական հաստատություններում, համատիրություններում, ներքին գործերի անձնագրային-իրավերքի գրանցման բաժնում և այլ տեղերում իրենց իրավունքների ոտնահարումներին, ներգաղթած հայերը և՛ անհատական, և՛ խմբային մակարդակում իրավիճակը դիտում են որպես տրված փաստ, որին պետք է ուղղակի հարմարվել, սովորել ապրել «հայաստանյան օրենքներով»
 - ներգաղթածների սպասումների արդարացվածության մակարդակը մեծ չափով պայմանավորված է Հայաստանի մասին նախապես ունեցած տեղեկացվածության չափի և դրա նույնականության հետ:
- Եզրակացություններ**
- Ներգաղթելու ժամանակը (90-ականներ, թե 2000-ականներ) հիմնականում չի ազդում աղապտացիայի դժվարությունների քանակի ու ձևերի վրա:
 - Աղապտացիայի գործընթացը առավել անցավ է ընթանում նրանց մեջ, ովքեր արագ են ընկալում «հայաստանյան կյանքի» առանձնահատկությունները և անձանոթ իրավիճակներում դրսևորում են ճկունություն:
 - «Հաջող» աղապտացվածները յուրայինների և տեղացիների հետ շփվելիս հիմնականում տարբեր վարք են դրսևորում:
 - Պարտադրված համագոյակցությունը (դպրոց, համալսարան, սպորտային, պարի և այլ խմբակներ) երեխաների և դեռահասների շրջանում օգնում է հաղթահարելու տարբերությունները: Ընդ որում, նրանց մի մասն աստիճանաբար նմանվում է տեղացիներին՝ հայտնվելով իրենց ծնողների ու տատերի հետ տարբեր խմբերում:
 - Հայաստանցիների հետ նույն խավին պատկանելը դրականորեն է ազդում աղապտացիայի վրա, նոր սոցիալական կապերը ինքնարտահայտման և հարաբերությունների հարստացման բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում:
- Ինտեգրման քաղաքականության անհրաժեշտությունը**
Հայաստանի և Սփյուռքի կառույցների տեսակետներում
- Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ ինտեգրման գործընթաց այն իմաստով, որ միաժամանակ ներգաղթողի կողմից արձանագրվի կամք, իսկ ընդունող հասարակության

կողմից ընկալում ու հիմնարար արժեքների շուրջ փոխհամայնություն՝ չարձանագրվեց: Խնդրի հետ այս կամ այն կերպ կապ ունեցող և Հայաստանի ու Սփյուռքի ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կառույցներում բացակայում են այն իրականացնելու համապատասխան մասնագիտական ու տեխնիկական կարողությունները, և շատերը խուսափում են տեսակետ հայտնել հայրենադարձության և ինտեգրման քաղաքականություն ունենալու հարցի վերաբերյալ: Այդուհանդերձ, կարողացանք պարզել, որ հայաստանյան իշխանությունները վախենում են, որ ներգաղթողները՝

- կառավարման բարձր մակարդակներում կարող են մրցունակ լինել
- խոշոր բիզնեսում կարող են մրցունակ լինել և քանդել առկա կենտրոնացված տնտեսության համակարգը
- անշարժ գույքի գները կբարձրացնեն:
- Սովորական բնակիչները չեն վախենում՝
- աշխատաշուկայի վրա բացասական ազդեցությունից, որովհետև ներգաղթածների թիվը շատ մեծ չէ, աշխատանքային որակավորումները և զբաղվածության ընդգրկման ոլորտները տարբեր են: Չնայած տեղացիների բարձր կրթական ցենզին, ներգաղթածներն ավելի հմուտ են այն ոլորտներում, որոնցում իրենք այսօր ընդգրկված են¹³
- գործազրկության ռիսկի մեծացումից, որովհետև ներգաղթածների մեջ մեծ է գործատուների թիվը (շինարարություն, տնային ծառայություններ, սպասարկման օբյեկտներ)
- Պոտենցիալ ներգաղթողին վախեցնում են՝
- տեղացի գործընկերների անվստահելիությունը
- տեղական օրենսդրության անկատարությունը
- կոռուպցիոն ռիսկերը:
- Արդեն ներգաղթածներին վախեցնում են՝
- նոր ներգաղթողների մեծ հոսքը, որը կմեծացնի մրցունակությունը
- տեղական օրենքների կողմից պաշտպանված լինելու երաշխիքի բացակայությունը
- տեղացիների կողմից խաբվելը
- բոլոր բնագավառներում ու մակարդակներում աշխատանքի մշակույթի բացակայությունը:

Խմբավորելով փորձագետների կարծիքները՝ մենք բացահայտեցինք, որ տեղական փորձագետների մի մասը (հիմնականում Հայաստանի ՁԼՄ-ների, բուհերի, մշակութային ասոցիացիաների ներկայացուցիչներ, ՀԿ-ների ղեկավարներ) այդ քաղաքականության անհրաժեշտությունը տեսնում է ինչպես Հայաստանի («աշխարհի հայերին արդյունավետորեն կընդգրկեր Հայաստանի կառուցման գործում»), այնպես էլ Սփյուռքի համար («Հայաստանը պարտավոր է անվտանգ կյանք առաջարկել Մերձավոր Արևելքի կոնֆլիկտի գոտիների հայերին»): Նրանք համարում են, որ ինտեգրման քաղաքականությունը պետք է անպայման ընդգրկի մի շարք կարևոր գործառնություններ.

1. Ստեղծի տվյալների բազա հայ մշակույթի և գիտության բոլոր խոշոր ներկայացուցիչների վերաբերյալ ըստ երկրների:
2. Ստեղծի ցանց Սփյուռքի համայնքների միջև:
3. Ապահովի երկու կողմի համար էլ արևմտահայերենի և արևելահայերենի հավասար իմացություն:

Սփյուռքի փորձագետների մի հատված դրա անհրաժեշտությունը տեսնում է ինչպես իրենց, այնպես էլ Հայաստանի համար՝ համոզված լինելով, որ

- Սփյուռքը կանգնած է ուժացման և հայրենասիրության /ազգասիրության զգացումի նվազման խնդրի առջև (հատկապես միջին և երիտասարդ սերունդների շրջանում)
- Բոլոր երկրներում հայը երկրորդ կարգի մարդ է: Միայն Հայրենիքում իմաստ ունի պայքարել հավասար իրավունքների համար
- Հայաստանը պարտավոր է խթանել հատկապես Լիբանանի, Իրաքի, Սիրիայի, Պակիստանի հայերի հայրենադարձությունը
- Միասնական քաղաքականության բացակայությունը շատ գործողություններ դարձնում է անարդյունավետ՝ անգամ Ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված մեթոդաբանության ընտրությունը
- Սփյուռքի կատարած ներդրումների մոտիվացիան պետք է փոխել՝ «սրտները հովցնելուց դեպի գրագետ ներդրում», որպեսզի մեծանա ներդրումների արդյունավետությունը, ապահովվի կայունությունը

➤ Հայաստանն ու Արցախը ունեն լքված սահմանա-մերձ տարածքներ, որոնք մարդկային պաշտպանության կարիքն ունեն:

Այսպես արտահայտվում են հիմնականում Հայաստանի հետ գործնական կապեր ունեցող կազմակերպությունների ներկայացուցիչները՝ ավելացնելով հետևյալ գործառնությունների անհրաժեշտությունը.

1. վերանայել Հայաստանում Սփյուռքի ներդրումների մոդուլը
2. նոր ստեղծված պետական կառույցում ռոտացիոն կարգով ընդգրկել փորձագետներ յուրաքանչյուր ամգամ նոր երկրների հայ համայնքի ներկայացուցիչներից:

Տեղացի փորձագետների այն մասը, որն ինտեգրման քաղաքականության կարիք չի տեսնում, գտնում է, որ նախ՝ Հայաստանի կառավարության առաջնահերթ խնդիրը վերջին 15 տարիներին արտագաղթածներին վերադարձնելն է, երկրորդ՝ Հայաստանի կառավարությունը բարոյական իրավունք չունի քարոզելու «հայրենադարձություն», քանի որ ի վիճակի չէ ապրելու նորմալ պայմաններ ստեղծել ամգամ իր քաղաքացիների համար: Նշածս փորձագետները հիմնականում Հայաստանի կառավարական կառույցների և կուսակցությունների ներկայացուցիչներն են ու գիտաշխատողներ:

Իսկ սփյուռքահայ փորձագետները՝ ինտեգրման քաղաքականության կարիքը չտեսնողները, հիմնավորում են, որ գերբեռնված Երևանը իր անբավարար ենթակառուցվածքներով, գյուղը՝ ենթակառուցվածքների գրեթե բացակայությամբ, կրթական և առողջապահական համակարգերի առկա որակը իրենց զավակներին, ընտանիքներին Հայաստանում նորմալ կյանք չեն կարող ապահովել: Այսպես արտահայտվում են ինչպես Հայաստանի հետ գործնական և անձնական կապեր ունեցող սփյուռքահայերը, այնպես էլ նրանք, ովքեր այդ ուղղությամբ քայլեր չեն ձեռնարկել:

Հայաստանի և Սփյուռքի ինտեգրման քաղաքականության սկզբունքները

Ինտեգրումը, որպես հիմնարար արժեքների շուրջ ձեռք բերված փոխհամաձայնություն, էական նշանակություն ունի հասարակության միասնականության և կայունության ապահովման համար: Կոնկրետ ներկայացված խնդրի տեսակետից հաջող ինտեգրման համար ներգաղթողի ինտեգրվելու կամքի ու ընդունող հասարակության՝ նրա հանդեպ ընկալունակության

առկայությունն անհրաժեշտություն է: Ուստի մշակված քաղաքականության սկզբունքները պետք է պաշտպանեն ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս կողմի շահերը, ակնկալիքով, որ երկուստեք մարդկային և ֆինանս-սական ներդրումները հեռանկարում կրկնակի արդյունքներ կտան յուրաքանչյուր կողմին, այդպիսով և ողջ ազգին:

Հօգուտ ինտեգրման քաղաքականության արտահայտվող հայերի երկու հատվածների ներկայացուցիչների առաջարկությունների համակարգումը, ինչպես նաև մի քանի երկրի համապատասխան փորձի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն ընձեռեց առանձնացնել ինտեգրման քաղաքականության չորս կարևոր սկզբունք.

Առաջին՝ Հայաստանի և Սփյուռքի համապատասխան կառույցների գործունեության կազմակերպում երկու զուգահեռ իրականացվող առաքելությունների շուրջ.

➤ Հայաստանի մոդեռնիզացիայի գործընթացներ

➤ Սփյուռքի հիմնարար կարիքների բավարարում՝ ազգային ինքնության վերականգնում/ձեռքբերում և կայունության ապահովում:

Երկրորդ՝ ինտեգրման քաղաքականության մեջ զբաղվածության ինտեգրումը (ինչպես արդեն տեղափոխված մասնագետների, այնպես էլ պոտենցիալ տեղափոխվողների) որպես գերակա ուղղություն

Երրորդ՝ ոչ թե ներգաղթած սփյուռքահայերի ասիմիլացիա, այլ արևմտահայ և արևելահայ հարուստ ավանդության, լեզվական/բարբառային հմտությունների բազմազանության պահպանություն

Չորրորդ՝ Հայաստանում ներգաղթածների ինտեգրման ծրագրի իրականացում և՛ կենտրոնական, և՛ տեղական մակարդակներով:

Նշված սկզբունքների իրականացման գիտական և կազմակերպական քայլերը կարող են լինել, բայց չսահմանափակվել:

Առաջին քայլ - պատասխանել հետևյալ հետազոտական գիտական հարցերին և դրանց պատասխանները դնել մշակվող ինտեգրման քաղաքականության հիմքում.

1. Ինչպե՞ս գնահատել ներգաղթի չափը, դրա այլ սոցիո-ժողովրդագրական բնութագրիչները և ինչպես արձանագրել ժամանակի ընթացքում տեղ գտած փոփոխությունների դինամիկան:

2. Ի՞նչ պայմանների ազդեցության ներքո և որքան ժամանակ ներգաղթածները կմնան որպես մեկուսացված խումբ:
3. Ինչպիսի՞ն կարող է լինել սփյուռքի մարդկային կապիտալի ներդրումը և դրա ազդեցությունը Հայաստանի վրա:
4. Ինչպե՞ս է վերջին դարում հայերի սերունդների վրա ազդել մահմեդական, քրիստոնեական, խորհրդային մշակութային մոդելներում ապրելու կենսագրությունը:
5. Որո՞նք են ներգաղթած հայերի և տեղացի հայերի խմբերի էական նմանությունները:
6. Ո՞րն է բոլոր հայերի համար կյանքի գերադասելի մոդելը: Կա՞ն արդյոք էական հակասություններ այդ մոդելի և ժողովրդավարության մշակույթի միջև:
7. Որո՞նք են ներգաղթած հայերի Հայաստանում կյանքի որակի և նրանց թողած երկրների հայերի կյանքի որակների միջև զուգորդման արդյունքները:
8. Համեմատել տեղացի հայերի և եկվոր հայերի կյանքի որակների տարբերությունները որոշակի ժամանակահատվածի ընթացքում, եթե նրանք սկսել են նույն ելման վիճակից:

Երկրորդ քայլ - ստեղծել տեղեկատվական, կողմնորոշման և կրթական կենտրոններ թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում նրանց համար, ովքեր պատրաստվում են տեղափոխվել Հայաստան կամ արդեն Հայաստանում են, որոնք կիրականացնեն կարիքի բացահայտում, ինտեգրման ուսուցողական ու գործնական պարապմունքների կուրսեր, աջակցություն կցուցաբերեն ավելի վաղ եկածներին ստեղծելու ինքնօգնության ՀԿ-ներ:

¹ www.armeniaforeignministry.com

² «Աղապտացիա» - փոխվող ֆիզիկական կամ սոցիալական միջավայրի պարտադրմամբ սոցիոմշակութային համակարգի փոխվելու ունակություն: Տե՛ս. Etwell's Glossary of Sociology. Հասանելի է՝ <http://www.proz.com/translation-glossary-post/English>

³ «Ինտեգրում» - ներգաղթածի ընդգրկում ընդունող երկրի հասարակության մեջ, հավասար մասնակցություն և միաժամանակ սեփական ինքնության, կրոնի, մշակույթի պահպանում: Տե՛ս. Etwell's Glossary of Sociology. Հասանելի է՝ <http://www.proz.com/translation-glossary-post/English>

⁴ Երկբաղաքացիության մասին ՀՀ օրենք, հաստատված ԱԺ-ում 2007թ. փետրվարի 26-ին:

⁵ Տե՛ս Փ.Պարթև, «Հայաստանցի և իրանահայ երիտասարդների սոցիալականացման հոգեբանական առանձնահատկությունները», չիրատարակված մագիստրատական թեզ, Երևանի պետական համալսարանի

փիլիսոփայության, կիրառական սոցիոլոգիայի և հոգեբանության ֆակուլտետի հոգեբանության ամբիոն, 1999թ., էջ 54-57:

⁶ Տե՛ս Ն.Կարումյան, Հայրենադարձների ինտեգրման գործընթացն իբրև մարդու իրավունքների իրագործման խնդիր, խոչընդոտներ և անելիքներ. - «Հայաստանը մարդու իրավունքների հեռանկարում», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, մաս 3, էջ 31:

⁷ Տե՛ս Փ.Պարթև, նշվ. աշխ., էջ 54-57:

⁸ Տե՛ս Ն.Կարումյան, նշվ. աշխ., 31:

⁹ Տե՛ս Ա.Մկրտչյան., «Կամանց դժվարությունները Հայաստանի զբաղվածության ոլորտում, Հայաստանում կանանց քաղաքական ակտիվության հարցերը»: Հասանելի է www.crrc.am

¹⁰ «Ինքնօգնության խմբեր» - քաղաքացիական հասարակության դերակատարներից մեկը, որը ներկայացնում է իրավիճակային, իրավաբանորեն չգրանցված նպատակային խումբ, որտեղ պրոբլեմը լուծողները իրենք պրոբլեմը կրողներն են: Պրոբլեմը լուծելուց հետո ծումբը դադարում է իր գոյությունը:

¹¹ Տե՛ս Հ.Մարության, «Հայաստան - սփյուռք. հանդիպում Երևանի կենտրոնում», Երևան, 2007

¹² Տե՛ս Ն.Կարումյան, նշվ. աշխ., էջ 34

¹³ Sahakyan Z., The impact of immigration and repatriation on labor market: Literature review and implication for Armenia. University of Illinois at Urbana Champaign, AJPP Special issue, December 2006.

АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА КУБАНИ: ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ

Варвара Маркарян

Немного об истории армянской диаспоры Кубани.

Северо-Западный Кавказ в целом очень сложный регион. А Краснодарский край в особенности, т.к. является приграничной зоной и сферой интересов различных государств.

В настоящее время здесь проживает более 80 народов и народностей. Однако далеко не все из них из-за малочисленности и характера расселения оказывают влияние на этнодемографическую ситуацию.

В формировании армянского национального меньшинства на Кубани можно выделить три этапа: Первый – это волны миграции до 1915 г.. Армяне этой волны ассимилировались полностью и только некоторые помнят, что они происходят из так называемых черкесогоаев, Вторая волна – беженцы из Турции после 1915 г.. Они интергированы в российское общество полностью и только пожилые люди этой волны говорят на своих диалектах и делятся на трабзонцы, дженикцы, карсецы и т.д. Третья волна – это переселенцы из Армении и беженцы 80-90 годов из Азербайджана.

Первые армянские переселенцы появились на территории Северо-Западного Кавказа задолго до воцарения здесь Российской империи

В отличие от других армянских диаспор, армяне Краснодарского края в этническом отношении менее однородны. Здесь представлены разные субэтнические группы армян: амшены, хемшилы, черкесогоаи и другие.

Многочисленные исторические свидетельства говорят о том, что еще 800 – 900 лет назад, когда орды кочевых племен занимали Армянское нагорье, были волны переселения армян на юг нынешней России. По преданию, первыми переселенцами были армянские воины, которые появились в горах Черкесии в XI–XII вв. и с почетом были приняты местным населением.

Покидая свои исторические территории, трудолюбивые мирные жители исторической Армении, землепашцы и строители по своей природе, переселялись на Север и осваивали плодородные обширные земли черкесских племен, которые в это время занимались в основном животноводством. Оказавшись среди дружественных и гостеприимных черкесов, через 2-3 поколения армяне утратили свой язык и стали говорить на языке местных народов, роднились семьями и ассимилировались. И сейчас многие известные адыгейские семьи помнят, что их предки происходят от черкесогоаев (Аведовы, Богарсуковы, Тарасовы, Черачевы, Демерджиёвы и многие другие).

Другая волна армянских переселенцев была из Крыма. Переправившиеся через Черное море, Керченский пролив, Азовское море и расселившиеся по степям Юга России по приглашению Екатерины Второй, они основали множество поселений, среди которых Нор - Нахичевань близ Ростова, город Армавир, который в адыгейских преданиях упоминается как «Ермельхабль» (армянское село), Сурб хач (ныне Буденновск) и множество других поселений сельского типа.

После образования 10 марта 1866 г. Черноморского округа и предписания российского правительства, согласно которому разрешалось иностранноподданным христианского вероисповедания обосновываться в новом административно-территориальном образовании, усилился приток турецкоподданных армян. В это время «признано было полезным населять его более привычными к подобным условиям греками и армянами, которые массами приходили из Малой Азии и получали значительные льготы при водворении». Для этой цели в Турцию командировали посланников, которые привлекали на жительство в Черноморский округ армян и греков. Периодически в Порту направлялся агроном Хатисов, «чтобы приобрести там армянских выходцев для первоначального заселения края».

С согласия русской администрации в течение 17-18 веков происходило переселение и черкесских армян на территорию, подконтрольные России.

Наши соотечественники верой и правдой служили русским царям, которые поощряли приток в край армян. В

соответствии с указом императрицы армян в организованном порядке стали переселять на Кубань из Западной Армении, Персии и Крыма. Переселение преследовало цель усилить в крае христианский фактор и создать почву для развития торговли. Армянским купцам, желающим перебраться на Кубань, предоставлялись льготы. Их освобождали от воинской повинности, оброка. История запечатлела достаточно свидетельств весомого вклада армян в развитие края. Хранит история и память о том, что до революции Екатеринодар (так раньше назывался Краснодар) был одним из центров армянской культуры. Здесь действовали три армянских храма, община имела свою гимназию, издавала газету.

Последняя армянская гимназия в Краснодаре, ныне это величественное здание краевой библиотеки имени Пушкина, была закрыта в 1936 г., чуть позже была сожжена и последняя в городе армянская церковь. Старожилы говорят, что до 60-х годов большинство населения в Краснодаре было армянским. Казаки жили в основном в станицах. Это было до тех пор, пока во время хрущевской оттепели колхозникам стали выдавать паспорта и они могли выехать на постоянное жительство в город. Есть архивные данные, что все крупные и значимые строения, ныне это в основном административные здания, музеи и т.д., до революции принадлежали армянам, грекам и евреям.

Сейчас армянские следы с лица города постепенно стираются. Улица Шаумяна, к примеру, почему-то переименована в Раппельевскую, хотя многие проспекты и площади Краснодара попрежнему носят имена одиозных большевиков.

В советские времена, вплоть до бурных 80-х годов, в общественной жизни следов армянского присутствия не было видно. Ни в руководстве, ни в прессе не фигурировали армянские фамилии, но были академики Гарушев, генерал Карамов и т.д. — местные обрусевшие армяне.

На современном этапе национально-культурное возрождение армян региона приобрело мощный импульс и ведет к нивелированию субэтнических границ: исчезают говорные и диалектные различия, утрачиваются обрядовые особенности. Наряду с этим ощущается и влияние русской, укра-

инской, адыгейской культур. Таким образом, происходит формирование качественно новой общности, объединенной единым национальным самосознанием и интегрирующейся в общерегиональное социальное пространство. Однако из-за стихийного развития данных процессов на определенном отрезке возникла опасность открытого межэтнического столкновения, угроза которого сохраняется и на сегодняшний день.

В 1990-е гг. за короткий промежуток времени в результате массового миграционного прироста численность армян в регионе увеличилась более чем в три раза, что, в свою очередь, стимулировало масштабное проявление национально-культурного и духовного возрождения диаспоры. Негативной стороной этих процессов стало обострение межэтнических отношений русского, вернее местного казачьего и армянского населения Кубани. Слабая информированность играет не последнюю роль в складывающейся ситуации. Поэтому мифы об «армянской экспансии», «Великой Армении» и прочие, периодически появлявшиеся в местных средствах массовой информации, находили своих сторонников.

В одном лишь Краснодарском крае проживает сегодня более полумиллиона наших соотечественников. Армяне здесь уже являются вторым по численности этносом. Естественно, в крае есть силы, которым это не нравится. Проблема ксенофобии и национализма, актуальная для всей России, пожалуй, наиболее остро проявляется сейчас именно на Кубани.

Историю переписывать никто не собирается. Местные националисты, стремящиеся к ограничению роли армянского фактора, нашли другой способ. Они искусственно разделяют кубанских армян на новых и старых, на своих и чужих. Если у человека армянское происхождение, но он не владеет родным языком и ходит молиться в православную церковь, то он свой. Если же приехал 15-20 лет назад и дома разговаривает на армянском, то отношение к нему несколько иное. "Когда мы говорим об армянах, мы четко отличаем - вот это наши армяне, а это не наши, - говорит глава Кубанского казачьего войска Владимир Громов, воз-

главляющий также Департамент по военным вопросам администрации края. — "Они даже сами между собой не ладят — коренные армяне и те, кто живет здесь последние годы", — утверждает атаман. Разделяя, легче властвовать. В этом нет ничего нового. К сожалению, некоторые представители краевой администрации порою прибегают к тем же приемам. Губернатор Александр Ткачев в свое время позволил себе неосторожную фразу о том, что окончание фамилии на "ян", "швили" и "оглы" будет считаться основанием для выдворения. При этом он утверждал (цитирую): "Президент нас поддерживает, предлагает активно действовать". В итоге пресс-секретарь Владимира Путина вынужден был выступить с официальным заявлением "о недопустимости" подобных выступлений и тем более ссылок на президента.

После сделанного Кремлем замечания краевые чиновники стали несколько корректнее в высказываниях. Но и сегодня многие на себе ощущают разницу в национальной политике, проводимой федеральными властями и краевым руководством.

За последние 15 лет на Кубани в этом смысле ничего не изменилось. "В свое время губернатор Егоров запретил рейсы из Еревана, чтобы армяне сюда не ехали. Это он первым стал делить армян на "наших" и "не наших",

Миграционные законы Краснодарского края жестче, чем общедофедеральные.

С призывами гнать армян с Кубани выступают не только махровые нацисты из РНЕ (Российское национальное единство), но и некоторые казацкие атаманы. За последние 7-8 лет в Краснодарском крае несколько раз имели место серьезные столкновения между казаками и армянами. Поводом чаще всего становились обычные бытовые споры. Ни для кого не является секретом, что за всем этим стоят силы, имеющие собственные экономические интересы в этом регионе. Межнациональным конфликтом такого рода инциденты назвать трудно, так как часто немало русских бывает и на стороне защитников армян. Все понимают, что лозунг "Армяне, вон с Кубани" не имеет ничего общего ни с национальным интересом России, ни с отношением

русского народа к населяющим страну этническим меньшинствам.

Десятки представителей русской интеллигенции обратились в прокуратуру с заявлением, осуждающим провокации, имевшей место в апреле прошлого года в Новороссийске. Бытовой конфликт между греками и казаками едва не привел там к армянским погромам. Хотя армяне были причастны к случившемуся только тем, что кафе, в котором имел место инцидент, принадлежало руководителю местной армянской общины Владимиру Мхитаряну. От кафе после нападения мало что осталось. Следует отметить, что Мхитарян — депутат городского совета и директор крупной птицефабрики. В городе немало бизнесменов, считающих его своим конкурентом, и недовольных ростом его влияния. Примечательно и то, что провокация имела место именно в тот день, когда начался официальный визит в Ереван президента Путина. Вряд ли это простое совпадение.

Уверена, что к разжиганию страстей вокруг инцидента были причастны и внешние силы. Дело в том, что напряженность, возникшая после столкновения, заставила городские власти отказать армянским организациям в санкции на проведение 24-го апреля 2007 г. — в день 90-летия геноцида — демонстрации протеста перед открывшимся недавно в Новороссийске генеральным консульством Турции.

Кстати, подобные случаи на Кубани не редкость. Известно достаточно фактов, когда азербайджанские органы нацбезопасности предпринимали провокации, направленные на разжигание в Краснодарском крае армяно-русского противостояния. В свое время с бакинских поездов сбрасывались листовки, в которых "предупреждалось", что армяне готовят заговор против российской государственности.

Вот содержание одной из таких листовок, которое, кстати, и сейчас активно тиражируется и посредством интернета. Некто Алекперов, представляющийся как кандидат исторических наук, утверждает, что якобы в июне 1988-го года ныне покойный Католикос всех армян Вазген Первый, обращаясь к своей пастве, заявил: "Армяне занимают земли предков. Постепенно высвобождаются из-под рус-

ского влияния армянские земли в Краснодарском и Ставропольском краях. В Армавире - Северной Армении наших земель 80%, и если разумно поступать, мы заселим и Ростовскую область. Дети мои, тихо скупайте у русских дома, уговаривайте местных уехать оттуда, укореняйтесь на родной земле. Мы будем способствовать развалу России. Пора в крестовый поход против тех, кто изгнал наш многострадальный народ из земли его..." Весь этот бред приписывался армянскому патриарху в надежде на то, что провокация послужит искрой для антиармянских выступлений. К счастью, сегодня уже многие понимают, что конфликт между русскими и армянами разжигают именно внешние силы.

Вопрос в том, почему же руководство края проводит такую политику? Может быть потому, что нужно расчистить экономическое поле для турецкого бизнеса? Вызывает недоумение тот факт, что оно несколько лет добивалось принятия постановления о создании свободных экономических зон на побережье. Это значит, что последние препятствия на пути турецкого бизнеса в виде таможенных пошлин будут сняты, и слабые попытки местных предпринимателей (а это в основном армяне) конкурировать с турками закончатся. Вся Кубань превратится в один большой рынок сбыта турецкой продукции.

Тем не менее армяне, не особо рассчитывая на защиту правоохранительных органов, занимаются порой организацией самообороны. Так было, в частности, в апреле 2002-го года в Анапе. В этот курортный город, в котором армяне чувствуют себя весьма комфортно, решили съехаться со всей страны русские неонацисты. Скинхеды решили отметить здесь день рождения Адольфа Гитлера большим факельным шествием. Глава армянской общины Анапы Левон Адамян взялся тогда формировать отряды из крепких парней для отпора бритоголовым. В интернациональные антифашистские бригады кроме армян стали записываться, русские, греки, украинцы. Неонацистов, скрывающихся под шапками бритые головы, разоблачали в толпе в два счета. Но до самосуда дело не доходило - сдавали их в милицию. Скинхеды, увидев перед собой реальную, мощную

силу, отступили. Факельное шествие с лозунгами "Смерть хачикам" не состоялось.

Провокационные вылазки скинхеды организуют не только в провинции, но и в столице края. Краснодарские армяне не могут забыть события 17 апреля 2003-го года на Славянском кладбище. Неизвестные осквернили тогда около 30 армянских могил. Правоохранительные органы представили дело как проделки футбольных фанатов, которые были недовольны исходом матча с армянской командой. А ведь на этом матче губернатор края Ткачев А., выступая с приветствием перед публикой с патриотическими лозунгами, в частности сказал: «Белые должны победить, очистим нашу родину от черноты!» Осудили лишь пару 16-летних мальчишек. Заказчики остались неизвестны. Губернатор Ткачев пообещал выделить средства для восстановления разрушенных могил. Слова своего не сдержал. Кто знает, может, если бы тогда была дана адекватная оценка действиям вандалов, не было бы вылазки, имевшей место летом 2007 года. 30-го июля в армянском поселке Верхний Юрт Хостинского района было разрушено 29 могил. Буквально через несколько дней были осквернены также армянские могилы в селах Раздольное и Бабушковка Сочинского района. Почерк тот же.

Почему именно тогда? Местные армяне связывают это с предстоящими выборами в органы местного самоуправления края. Практика показывает, что именно в преддверии выборов чаще случаются антиармянские провокации. При этом простое население слабо поддается на эти провокации. Получается, что выполняется заказ в разжигании армянофобии тех тайных сил, которые финансируют выборы.

Краснодарское краевое отделение Союза армян России победно рапортует о том, что выдвинуло своих кандидатов почти на всех избирательных округах. «Сегодня кубанские армяне имеют 42 своих представителя в советах районного уровня». Это так говорится. На самом деле эти депутаты никакого участия в решении армянских проблем не принимают. Трое армян избраны депутатами законодательного собрания края. Их и избирали не потому, что они

этнические армяне, кстати, многие из них это тщательно скрывают.

Некоторым местным политическим кланам не нравится, что сплоченная армянская община может стать самостоятельным политическим фактором, с которым придется считаться во время выборов. Считается, что власти до сих пор не могут простить главврачу первой городской больницы Мартину Оганесяну того, что он на выборах главы администрации края решил соперничать с Александром Ткачевым. После поражения главврач, конечно же, был отстранен от должности. На самом деле это был хитроумный маневр со стороны тех же антиармянских сил. Чтобы никому не известный тогда Ткачев А., ставленник Н.Кондратенко – известного на всю страну арменостофа, победил на выборах, надо было сплотить весь электорат. Оганесяну от имени администрации было предложено баллотироваться, в случае неудачи ему обещали должность вице-губернатора. Мы говорили ему о том, что выдвижение своей кандидатуры не просто ошибка, но серьезная провокация, настраивающая против армян все остальные группы населения. В результате он набрал только 0.3 % голосов, хотя нас в крае около 10%. Политические амбиции кубанских армян лишний раз раздражили казачьих атаманов, выступающих с лозунгом "Кубань для кубанцев". Это позволяет им пугать русское население «армяне хотят захватить власть» и это еще более сплочивает их вокруг антиармянской идеи.

Считаю, и не раз говорила с высоких трибун об этом, что общественные организации на нынешнем этапе становления Российской демократии не должны заниматься политикой, а только вопросами сохранения национального самосознания, истории армянского народа, культуры и языка. Мы, как граждане РФ, должны вместе со всеми остальными народами страны строить гражданское правовое общество, а не проталкивать своих лоббистов в органы власти. Создается впечатление, что вся деятельность руководителей общин города и края направлена на то, чтобы поудобнее устроиться здесь.

Если уроженец Карабаха Владимир Марьян несколько раз избирается депутатом законодательного собрания, то только потому, что он отличный врач и полгорода знает его, как врача. Если бы его выдвинула армянская община, то он точно не был бы избран. Перед каждым выбором начинается торговля за электорат. Кандидаты что-то обещают нашим руководителям взамен на армянские голоса. После выборов избранные депутаты говорят, что армяне не голосовали. Так и есть. Призывы руководителей местных общин, не пользующих авторитетом, голосовать за того или другого для армянского населения ничего не значат.

Впрочем, следует отметить, что далеко не все казаки отрицательно настроены по отношению к армянам. В казачьих обществах есть армяне, но не они делают политику.

Есть армяне и в казачьем обществе атамана Кореновского района Михаила Тимченко. В армянской общине он один из самых уважаемых людей. Благодаря ему удалось разрешить немало конфликтных ситуаций между казаками и армянами, которые могли бы перерасти в межнациональные столкновения. За большой вклад в укрепление армяно-российской дружбы весной 2005-го года президент Союза армян России Ара Абрамян наградил Михаила Тимченко серебряным крестом. А Министерство обороны Армении удостоило атамана медали имени маршала Баграмяна. Атаман Тимченко 38 раз бывал в Армении. Стараются приезжать в Ереван 24-го апреля - почтить память жертв геноцида. К мемориалу возлагает цветы также и в память своего деда и прадеда, погибших на территории Западной Армении в русско-турецких войнах. По инициативе атамана, в Ереване возле Православной церкви строится памятник казакам, павшим за освобождение Армении. "Так получилось, что мои деды защищали армян, - рассказывает Михаил Тимченко. - А спустя много лет армяне пришли защищать меня. Ведь наш район от фашистов освобождала 409-я армянская дивизия. У нас на хуторе два брата похоронены из Нагорного Карабаха - Маркар и Давид. У одного шестеро детей было, у другого - трое. Они оставили

дом и пришли меня освобождать. И если бы не освободили, меня не было б в живых. Могу ли я это забыть..."

В начале 70-х Михаил Тимченко выступил с инициативой создания в своей родной станице Сергиевской мемориала в память об армянских воинах, освобождавших край от фашистских оккупантов. Памятник из армянского туфа построили приехавшие из Еревана мастера. На Кубани едва ли не в каждом районе можно найти свидетельства того, что край от фашистов освобождала именно армянская дивизия. Атаман Тимченко уверен в том, что в случае возникновения новой угрозы именно армяне вместе с русскими первыми встанут на защиту своей родины. - "Ваххабиты давно красят карту Северного Кавказа в зеленый цвет. Вспомните события в Буденновске. Кто первым пошел воевать против Басаева? Местные армяне..."

К сожалению, в отличие от Михаила Тимченко, многие на Кубани запоминают лишь связанный с армянами негатив. Причем заслуги спортсменов, чемпионов мира, художников, композиторов называют заслугами кубанцев. А происшествия с участием армян - хулиганов и преступников, - связывают с нелегальной и нежелательной миграцией.

Три года назад во время визита в Краснодар президента Армении Роберта Кочаряна начальник главного управления МВД России по Краснодарскому краю генерал-лейтенант Сергей Кучерук заявил, что по показателям преступности армяне находятся на 18-м (!) месте. Это при том, что армяне - вторая по численности этническая группа края. И еще один интересный факт, о котором свидетельствует уже сводка Налоговой инспекции. Оказывается, предприятия, возглавляемые этническими армянами, обеспечивают поступление 38 процентов доходной части бюджета Краснодарского края. Это при том, что наших соотечественников на Кубани, по разным данным, от семи до одиннадцати процентов. И стоит учесть, что армяне чаще всего работают в должности заместителей - правой руки руководителя в государственных учреждениях. Например, почти во всех Вузах края проректорами работают армяне. Так может, действительно стоит уважать кубанских

армян, раз они законопослушные граждане и аккуратные налогоплательщики?

Становление современной армянской общины г. Краснодара.

В 1988г. преподавателем истории кубанского университета, россиянином в третьем поколении Вартаном Кукуяном, ныне священником армянской церкви в г. Краснодаре, было основано общество культуры и милосердия им. Маштоца.

На волне карабахских событий множество наших соотечественников вошли в это общество, организовывали и посылали гуманитарную помощь, принимали и размещали беженцев. Тогда же для вытеснения армян из региона (по конфиденциальному признанию некоторых высокопоставленных особ в руководстве края) были созданы казачьи организации, самым ярким противником присутствия армян в регионе был также преподаватель истории университета, ныне генерал казачьих войск Владимир Громов. Дело в том, что в грядущей приватизации кое-кому в верхах не нужны были сильные конкуренты в лице армян на экономическом пространстве Юга России.

Сотрудница краевого статистического управления рассказывала мне, что из Турции на счет казачьей организации поступило 10 млн долларов анонимно, не могут найти отправителя.

В январе 1990 г. во время бакинских погромов в Краснодаре тогдашним руководством края были организованы массовые антиармянские митинги, грозившие превратиться в массовые столкновения.

17 сентября 1992 г в районе аэропорта произошло массовое избиение армян с тем, чтобы спровоцировать массовую их депортацию

И так периодически устраивались всякие провокации-погромы армянских кладбищ и т.д.

Однако среди наших соотечественников были и есть такие авторитетные люди, которые выходили к бушующей толпе и могли остудить горячие головы, ведь не все в этой толпе являлись подонками, в большинстве своем это - обманутые люди, которым внушали образ врага в лице армян. Первая чеченская война 1995 г заставила хотя бы на

время оставить нас в покое, т.к. казаки там потерпели крах и вернувшись, немного притихли. В эти годы в руководстве армянской общины города Краснодара сменилось несколько очень уважаемых людей: вторым после Кукуяна председателем стал профессор математики Рубен Камалян, третьим - директор завода Владимир Агаджанян, однако когда стало поспокойнее, они ушли на свою основную работу, пригласив на платной основе молодого человека, выходца из Баку - Валерия Манучарова. В то время авторитет общины был на высоком уровне и туда потянулись те, кто не вписался в российское общество, в надежде удовлетворить свои амбиции.

С этого момента начался закат нашей идеи национального возрождения.

К сожалению, национальная идея была извращена и армянская община превратилась в некую организацию по поддержке лояльных к председателю мелких предпринимателей.

Более того, в крае есть криминальные авторитеты армянской национальности и с ними наши предводители имеют тесные контакты и получают от них щедрые пожертвования под эгидой поддержки армянской культуры. На самом же деле культура, т.е. ансамбли песни и пляски и небольшие группы по изучению армянского языка самокупаемы, т.к. дети сами платят за занятия. Львиная доля общественных денег идет на представительские расходы - принять и проводить в ресторанах гостей из Москвы и Еревана и по первому звонку из администрации послать помощь или детскому дому, или затопленному Армавиру, или Южной Осетии и т.д. Однако для помощи бедствующим армянским семьям, необустроенным до сих пор, беженцам из азербайджана или выходцам из Карабаха - денег нет.

Вот пример - на ежегодных телемарафонах из Лос-анжелеса - (а у нас почти у всех есть спутниковые антенны), ни один человек из нашего края не внес вклад для строительства дорог в Карабахе. Не потому, что все плохие, а потому, что председатель отделения САР говорит, «У нас здесь есть свои проблемы» и потому, что некоторые контролирующие нас органы явно высказались

по этому поводу, что они против того, чтобы заработанные в России деньги шли в другое государство.

К власти в структурах САР пришло сословие мелких тор-говцев, основная цель которых - придать значимость своей персоне, стать вхожими в официальные инстанции и обеспечить успех своему бизнесу. Они нужны более мелким, начинающим бизнесменам, «крышуют» их перед органами власти и являются посредниками в устройстве их дел.

Они удобны для местных властей, т.к. управляемы. Те скажут: никаких антитурецких высказываний на митинге 24 апреля - наши руководители им клятвенно обещают, что не допустят к микрофону всяких экстремистов. Основная их задача - угодить начальству, организовать на городских праздниках армянскую кухню и выступления фольклорного ансамбля.

Такое впечатление, что мы, как цыгане, нужны «высшей расе» - руководящей элите, только для того, чтобы их развлекать и вовремя подносить подарки. Ни одно мероприятие не обходится без того, чтобы наши председатели со сцены не поблагодарили глубоко и сердечно администрацию города и края, за то, что они позволяют нам жить и развиваться в таких хороших условиях. Такое впечатление, что мы здесь не старожильческое население, а непрошеные гости, которые объедают хозяев, за что и извиняемся. Сами чиновники посмеиваются над этими «армяшками». А ведь у нас есть, живут в крае и городе очень значительные, крупные, уважаемые всеми бизнесмены, ученые, общественные деятели, но они не хотят иметь ничего общего с этими приспособленцами.

Центром духовной и культурной жизни постепенно становится армянская церковь Краснодара. Разочаровавшись в дееспособности, патриотизме и объективности руководителей различных общественных армянских организаций, истинные по духу армяне делают свои вклады в церковь. Некоторые крупные бизнесмены - армяне становятся спонсорами строительства на территории церкви большого культурного центра, а основатель и культурного центра Хачкар Амосов Андрей Михайлович, который финансирует издание первого на Кубани одноименного жур-

нала, благоустроил церковные помещения, построил помещения для консульства, здание епархии, финансирует все более-менее значимые культурные мероприятия, оплачивает труд учителей ит.д. Благодаря ему на территории церкви построена и действует воскресная армянская школа.

Однако церковь не занимается и не должна заниматься идеологией.

То, что перед выборами наши духовники были настроены протерпетросьяновски, всего лишь означает, у них отсутствовала объективная информация о ситуации в Армении, а тот представитель дашнакской партии, которого они знают, не смог внушить им достаточное уважение, т.к. это местный молодой, довольно радикально настроенный человек. Я не призываю к тому, чтобы священников агитировать в партию, но если армянская общественная жизнь сосредотачивается вокруг церкви, кто-то обязательно должен все мероприятия направлять в нужное русло. Если на так называемом армянском концерте наши председатели САР и города и хваленый Пашковской общины устраивают презентацию своих детей, поющих только на иностранных языках, а наши замечания воспринимают в штыки, то должен быть, наверное, официальный представитель Армении, так сказать истина в последней инстанции, занимающийся координацией этих мероприятий. Потому что лучше вообще не заниматься культурой, чем формировать такой вкус у наших детей. Думаю, что именно наша партия должна от имени Министерства диаспоры, делегировать в край постоянного представителя. Были у нас в разное время разные «полномочные представители». Но все они быстро начинали заниматься своими делами, а свой приезд использовали только для наведения нужных связей с целью наладить свой бизнес. Ни в коем случае нельзя смешивать свои личные дела с национальными - это отталкивает и разочаровывает всех, даже тех, кто сам не отличается патриотизмом.

Последней каплей в чаше терпения стало то, что 7 декабря, в день 20-летия землетрясения, ни одна общест-

венная организация не организовала митинга. В церкви, как обычно, прошла поминальная служба. Во дворе церкви сотни людей стояли и несколько часов ждали, что руководители общин выйдут к ним и что-нибудь скажут, как это принято во всем мире. Но они не только не вышли, но и запретили кому-либо организовывать митинг. Воюют за власть друг с другом, а делать что-нибудь полезное не способны. Вокруг каждого из них 2-3 платных сотрудника, которые в печати и везде проводят политику восхваления личности своего кормильца. Деньги на все это собираются у тех, кого они крышуют.

Мы бы все организовали, но они сказали, что все сделают сами, и поставили перед фактом. Из года в год все меньше людей приходят на наши мероприятия, разочаровавшись в руководителях общины.

Спасибо Его святейшеству, Алексию 11, он своим уходом отменил тот грандиозный парад, который намечался на 7 декабря казаками. С начала 90-х годов казаки устраивают 7 декабря празднование дня св. Екатерины, как день города Екатеринодара. И никто из наших общественных руководителей не смеет идти с протестом по этому поводу к главам администрации.

Более того, в этом году в этом празднике должен был центральным звеном быть шоу-показ старинных казачьих и светских нарядов с участием автора - модельера Ширака Карапетяна. Но благодаря рекламе мы вовремя узнали об этом, предупредили автора и он перенес на 10 декабря это мероприятие.

Многочисленное армянское население является одним из основных фактором успехов кубанской экономики. Краснодар из провинциального городка 60-х годов по динамике и темпам развития в настоящее время вышел на третье место в России, и в этом заслуга притока в край в 80-е годы многих тысяч деятельных и предприимчивых армян-выходцев из Азербайджана и Карабаха.

Меня спрашивают, а что есть в Армении?. Ну наверно есть что-то, раз со странами Евросоюза товарооборот только за 2007 г увеличился на 37 %, а с Россией уменьшился на 7 %. Турция с успехом вытеснила Армению на

южнороссийском рынке, хотя, учитывая территориальную близость, армянская продукция вполне могла бы конкурировать с турецкой в условиях свободной конкуренции. Видимо, этот рынок не является рынком свободной конкуренции, на нем применяется протекционистские меры, но не в пользу Армении, страны – стратегического партнера России.

Помимо внешнеторговых связей взаимоотношения Краснодарского края и Турции развиваются также в области строительства, транспорта, туризма. Турецкие строительные фирмы весьма активны в Краснодарском крае. Так, например, в районе Большого Сочи практически все строительные заказы уходят к туркам. А в это время по всему краю снимают с объектов, штрафуют и депортируют строителей – нелегалов из стран – участниц СНГ, которые могли бы работать легально, если бы власти этого захотели. Тем не менее, 27 ноября с.г. наш край с очередным визитом посетил посол Турции К. Ташкент с делегацией предпринимателей. На встрече руководство края еще раз заверило турецких гостей в том, что край очень заинтересован в турецких строителях, в расширении товарооборота.

Всего в Краснодарском крае действуют 402 организации (из 654 зарегистрированных) с участием иностранного капитала на начало 2005г.

Из них, со странами СНГ – 59. остальные – со странами дальнего зарубежья.

Из них самую большую долю (около 20%) -79 организаций – составляют турецкие

С Арменией – всего 2 организации – 0,5 % от общего числа совместных предприятий. Причем, даже с Узбекистаном, Казахстаном, Грузией больше организаций (3,4,5 соответственно).

Посмотрим, как развивалась динамика экспортно-импортных внешнеэкономических отношений края за последние 10 лет с 1995 до 2005 гг.

Экспорт в Азербайджан товаров из Краснодарского края вырос с 1995 по 2005 гг. с 2 до 24 млн. долл. США, а импорт – с 1 до 6 млн. долл. США.

Экспорт в Грузию вырос с 4 до 44 млн. долл. а импорт с 1 млн. сначала вырос до 6 в 2000-году, затем постепенно снизился до 2 млн. долл. в 2005 г.

В Турцию за этот десятилетний период экспорт увеличился с 35 до 195 млн. долл., а импорт – с 36 до 133 млн. долл.

С Арменией экспорт товаров снизился с 5 млн. долл. в 1995 до 1 в 2000г, затем снова вырос до прежней величины 5 млн. долл. в 2005 г. Импорт снизился с 7 до 2 млн долл..

Из нескольких десятков Договоров (их перечень есть в Интернете), подписанных Краснодаром и другими городами края о дружбе и сотрудничестве с различными известными и малоизвестными городами мира, и только один Договор о намерениях с Тавушским марзом от 1995г.

О чем это говорим? Об активности армянских руководителей, которые знают, что губернатор нас не любит бояться ему не угодить.

СОЦИАЛЬНО - КУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АРМЯН КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ В СВЯЗИ С ВОПРОСАМИ РЕПАТРИАЦИИ В АРМЕНИЮ.

Михаил Кузуб

Чтобы ответить на вопрос о возможности или невозможности репатриации армян Краснодарского края в Армению на современном этапе, прежде всего, необходимо знать социально-культурные характеристики этой армянской общности и вытекающее из них состояние отношений диаспоры с армянским государством и самой идеей репатриации.

Армяне Краснодарского края сегодня представляют собой разнородную массу населения края, общность которой может быть охарактеризована как условная. Причины такого состояния общины кроются в исторических, демографических и социально-политических процессах, в которых шло и продолжается формирование армянской колонии в Краснодарском крае Российской Федерации.

По данным официальной всероссийской переписи населения 2002 г. в Краснодарском крае проживало 274 566 армян (к ним можно прибавить 3 черкесогая и 1029 хемшилов), занимающих 2-е место по численности в крае после русских и составляющих 5,5% от всего населения края¹. По официальным данным Стат. Управления в крае проживает сегодня не менее 350000 армян². По неофициальным данным, как независимых источников, так и ведомственных (администрации, МВД и т. д.) армян в Краснодарском крае насчитывается от 400-т до 600-т и более тысяч³. Такая разница в оценках количества проживающих в крае армян происходит по различным причинам. Во-первых, всероссийская перепись населения 2002г. была проведена со значительными искажениями, произвольными и непроизвольными, когда ею не были охвачены целые группы населения, такие как, лица без гражданства, без регистрации, трудовые мигранты и т.д., о чем неоднократно писалось в российской прессе⁴. Во-вторых, увеличение или уменьшение численности населения происходит в связи с политической конъюнкту-

рой и социальными запросами официальных и неофициальных структур. Как правило, армянские общественные объединения (далее - ОО) часто преувеличивают количество проживающего в регионах армянского населения, используя этот вопрос для подчеркивания собственной значимости. От них нередко можно услышать цифру в 1 млн. и более армян в крае⁵. С другой стороны, и официальные структуры часто преувеличивают количество армянского населения в контексте «нагнетания страстей» о вреде бесконтрольной эмиграции. Они же могут приуменьшать количество армянского населения. Например, в Адлерском районе г. Сочи, количество армянского населения официально 32930 на 2002г. не соответствует фактическому, по неофициальным источникам оно доходит до 50-ти тысяч или 50% от всего населения района, что не всегда принимается официальными государственными структурами в существующей политической конъюнктуре⁶.

Учитывая все эти казусы, которые составляют отдельную тему для разработки, можно сделать предварительный вывод, что количество армянского населения в Краснодарском крае составляет примерно до 500 тыс. человек. Это одна из крупнейших региональных армянских колоний мира и крупнейшая в России, что во многом придает ей специфические социально-культурные характеристики и потребности.

Около 500 тыс. армян Краснодарского края представляют собой разнородные по времени переселения, культуре, социальному положению и втянутости в пределы армянского культурного контекста группы. В Краснодарском крае представлены почти все субэтнические и социальные группы армян, среди которых можно выделить ряд основных.

Черкесогаяи, черкесские или горские армяне, сформировавшиеся как субэтнос на Северо-западном Кавказе, относятся к автохтонному населению края, но на сегодняшний день эта группа армян почти ассимилировалась и специфической целостности не представляет⁷.

Крупнейшая в крае субэтническая группа амшенских армян, выходцев из бывшего Трабзонского вилайета Турции, насчитывает до 160-200 тыс. человек, по-прежнему сохра-

няет региональную и культурную специфику, но незначительно втянута в сферу общеармянского культурного единства в силу культурных и политических факторов. Эта группа ассоциирует себя как коренное население края и, особенно, Черноморского побережья⁸. Подобную же характеристику имеют карсские, артвинские, трабзонские, чорохские (байбуртские, испирские), ванские, эрзинджанские (ерзнкайские) и эрзурумские (каринские) старожильческие группы армян края, насчитывающие до 40-50 000 человек⁹. К специфике этих групп также относится тот факт, что только среди них часть населения живет в сельской местности и занимается земледелием. Особенно, это свойственно амшенским армянам, образующим в районах Сочи, Туапсе, Анапа, Горячий Ключ и Апшеронск целый ряд почти мононациональных сельских анклавов. По социальному составу старожильческие общины армян в основном относятся к среднему классу городских и сельских жителей, отличаясь от окружающего населения лишь национальной спецификой, среди них особенно много рабочих, служащих, занятых в сфере мелкого бизнеса.

Промежуточной группой между старожильческим, в основном западно-армянским населением, и новой волной эмигрантов 1980-1990-х гг. являются армянские переселенцы советского периода в Краснодарский край. В основном это выходцы из Джавахка, Грузии, Армении, Нагорного Карабаха. В культурном контексте представители старшего поколения этой волны мигрантов еще втянуты в орбиту общеармянского единства. Но их младшее поколение, хотя и знакомо со спецификой армянского континуума, и у них сохраняется относительная связь с исторической родиной, уже намного менее придерживается ориентации на контекст армянской культуры, чему во многом способствует отсутствие в крае системы армянского образования и просвещения. По социальной принадлежности среди них больше, чем в первых группах, служащих и предпринимателей, так как представители этой части армянства имеют больший образовательный уровень и производственные навыки, приобретенные еще на родине или в различных учреждениях России. Количество

эмигрантов советской эпохи насчитывается приблизительно до 50 тыс. человек¹⁰.

Постсоветская волна армянских эмигрантов в Краснодарский край насчитывает по приблизительным данным от 100 до 200 тыс. человек. Спектр их происхождения очень широк, к основным группам относятся джавахкские армяне, среди них многочисленны армяне-католики, армяне из различных регионов Грузии и Армении, многочисленны выходцы из Гюмри и Ванадзора, карабахские армяне, среди них выделяются геташенцы, бакинские армяне, выходцы из Гянджи-Гандзака и др.¹¹. Как правило, большая часть этих мигрантов поселилась в городах и поселках края, сельское население среди них незначительно. Как и у первых волн переселенцев у новоприбывших сохраняется более тесная связь внутри группы по земляческому принципу и намного менее с другими группами и обще-армянскими институтами в крае. Но к специфике этой группы относится тот фактор, что многие из них попрежнему сохраняют непосредственную связь с исторической родиной и втянуты в сферу бытования норм армянской культуры, намного более, чем другие потоки переселенцев. По социальному статусу представители новой волны переселенцев имеют наибольшие различия, среди них встречаются как крупные бизнесмены, так и большое количество мелких предпринимателей, ремесленников, рабочих, они имеют самый крупный из армян края слой людей умственного труда, инженеров, врачей и т.д.¹².

Отдельную группу мигрантов этой же волны представляют представители рабочей эмиграции, которые находятся как бы в двойственном положении еще не определившихся о своем месте постоянного проживания. Их количество трудно подсчитать даже приблизительно, но они составляют от 1/5 до 1/4 от всего количества мигрантов новой волны. Эти данные подтверждаются сведениями краевого отдела МВД, сообщающих о получении в 2007-2008 гг. около 30 000 рабочих виз гражданами Армении¹³.

В Краснодарском крае присутствуют почти все национальные институты диаспоры. По краю насчитывается 37 официально зарегистрированных отделения Союза армян

России (далее - САР) 14, помимо САР-а имеются и местные национальные ОО, например, такие как «Севан» в Сочи¹⁵, «Цанк» в Новороссийске¹⁶ и ряд других. В 2007г. открылся армянский культурный центр «Хачкар» в г. Краснодаре¹⁷. В последний год появились сведения о присутствии на территории края сторонников одной из старейших партий армянства - «Дашнакцутюн»¹⁸.

На территории края действуют или находятся в процессе строительства до 20 приходов армянской ортодоксальной церкви¹⁹. Католические церкви со значительным процентом армянских прихожан есть в г.г. Краснодар и Сочи²⁰.

Пропагандой и изучением культуры амшенских армян занимается Научно-информационный центр «Амшен»²¹. Среди творческих коллективов наиболее известен Центр армянской культуры при Лазаревском центре национальных культур в г. Сочи. Он объединяет полтора десятка самодеятельных коллективов и, в том числе единственный фольклорный ансамбль из амшенского села Детляшка²². Известен танцевальный ансамбль Пашковской армянской общины г. Краснодара²³ и др. Формально еще существует объединение армянских писателей г. Сочи «Дзайн Амшенакан»²⁴ и т.д..

В крае издается всероссийская армянская газета «Еркрамас»²⁵, с 2008 г. выходит журнал «Хачкар»²⁶, в Новороссийске и Краснодаре периодически выпускаются газеты «Луис»²⁷ и «Маштоц»²⁸. Периодически издаются арменоведческие труды и работы армянских литераторов, так в 2008г., насколько известно, было выпущено 4 издания²⁹. На территории края распространяются также периодический журнал «Анив», издающийся в Минске³⁰, газета «Ноев ковчег» (Москва)³¹, газета амшенского землячества Армении «Дзайн Амшенакан»³², в некоторых городах можно приобрести книги армянских авторов или об армянах, видео и аудио продукцию, изготовленную как в Армении, так и в России.

В сфере армянского образования в Краснодарском крае действует до 30 воскресных школ или факультативов. Наилучшее положение в г. Сочи, где действует 16 таких

учреждений. Там же находится 6 школ с армянскими секторами или с углубленным изучением армянского языка и культуры, в селах Примерное, Сергей-Поле, Лоо, Барановка, Черешня, Молдовка. В г. Адлере работает единственная армянская школа № 31 в Краснодарском крае³³.

Как видно из перечисленного, налицо наличие в крае почти всех основных национальных институтов, организационных, информационных, религиозных, образовательных и творческих. Эта видимость достаточности всячески подчеркивается как армянскими ОО, так и официальными структурами российского государства. Для примера можно привести следующие высказывания председателя САР в 2006 г. и представителя краевой администрации 2007 г.

А. Оганнисян: «...Мы живем в великой стране, которая дала нам все условия для сохранения нашего народа...»³⁴

А. Ткачев: «...Армяне достойные граждане Кубани... имеют все возможности для своего национального развития...»³⁵

Это «официальное» положение армян Краснодарского края может быть охарактеризовано и с другой стороны, учитывающей не только формальное наличие тех или иных армянских учреждений в регионе, но и эффективность их функционирования в ракурсе угрозы ассимиляционных процессов среди армян края и сохранности их основных культурных парадигм и их ретрансляции, таких как мобилизация, язык, доступность информации, образование. В этом направлении исследования, к сожалению, почти не проводились, и для представления некоторых вопросов мы провели опрос 350 респондентов, разделенных по возрастным и социальным стратам примерно пропорционально социально-культурному делению армянской общности Краснодарского края³⁶. Эти предварительные материалы, конечно, не могут дать однозначных и верных ответов по интересующей нас теме, но помогут прийти к некоторым предварительным выводам.

Не смотря на официальные точки зрения об успешной интеграции армянских институтов в региональное сообщество, некоторые факты позволяют нам в этом сильно усомниться. Так из опрошенных 350 респондентов о своей

связи или знакомстве с деятельностью армянских ОО заявили лишь 24 (7%). Притом, что опрос велся среди армян так или иначе находящихся в сфере непосредственной деятельности ОО в регионах³⁷. Этот казус точно подтверждает и количество армян, пришедших на митинги 24 апреля 2008 г. по случаю Дня памяти жертв Геноцида армян. Самые крупные мероприятия 24 апреля были проведены в Сочи и Краснодаре, где присутствовало от 500 до 1000 человек. По всему краю, насколько нам известно, в мероприятиях приняли участие не более 7-8 тыс. человек, всего 2% армян края. Отметим также, что в 2008 г. на этих мероприятиях присутствовало самое большое количество населения за последние 5 лет³⁸.

Поэтому есть все основания говорить о слабой мобилизации армян Краснодарского края, не смотря на разветвленную сеть различных национальных ОО. Деятельность же этих ОО может быть охарактеризована как во многом формальная и неэффективная, если всего 7% армян слышало о них или принимало участие в их акциях, даже с учетом погрешностей. Слабость и неорганизованность армянской общины края подтверждают и другие факты. Например, антиармянские или провокационные высказывания многих официальных и высокопоставленных лиц в крае о «засилье армян», о «коренных и некоренных армянах», о «месте носителей фамилий на ян», о конфликтности армянской миграции, никак не получили должной оценки со стороны армянских ОО, и были нейтрализованы лишь после указаний сверху, приобретя после этого более мягкую окраску. Также неуместно выглядят частые заверения лидеров армянских ОО в преданности государству на фоне прямой и косвенной дискриминации национальных институтов, по сравнению, например, с казачьими или адыгейскими, не говоря уже о бытовой дискриминации или нарушении прав человека по культурной и расовой принадлежности³⁹.

Этот вывод подтверждают другие факты, которые приводятся ниже.

В Краснодарском крае из 274566 армян согласно переписи 2002г. лишь 211849 владели армянским языком⁴⁰. Среди них почти половина владеет только диалектом армянского

языка, особенно этот фактор распространен среди старожильческих групп армян. Такое положение сводит к минимуму их вовлечение в сферу армянской культуры и интеграции в общеармянскую общность при отсутствии доступных и достаточных информационных и образовательных учреждений.

В Краснодарском крае издается ряд печатных СМИ, о которых говорилось выше. Все они, если взять за основу математический метод исчисления информации К. Ист-вуда⁴¹, относятся к малодоступным средствам, которые приобретаются эпизодически и не носят характера массового спроса. При этом, согласно тому же методу, коэффициент их информативности равен 0,23 (тираж, периодичность и объем деленные на количество потенциальных потребителей), что относит их к низкоинформативным СМИ. Для примера коэффициент информативности казачьих СМИ составляет 1,642. В крае пока отсутствуют и самые массовые СМИ - национальные радио и телевидение. Следует оговориться, что мы говорим о массово доступных и потребляемых СМИ, адаптированных к конкретным условиям диаспоры Краснодарского края, не учитывая Интернета, спутникового телевидения и т.д., которые имеют ограниченный индивидуальный спрос.

Общеобразовательные армянские школы в Краснодарском крае в новейшее время стали открываться с начала 90-х гг. Но на сегодняшний день ситуация с ними также неоднозначная, даже в г. Сочи. Часто в статистических отчетах дается лишь упоминание о наличии в Сочи 1-й армянской школы, 5 армянских отделений и 16 факультетов, тогда как охват ими учащихся и соответствие содержания форме остаются за рамками таких данных. В г. Сочи согласно переписи 2002г. проживает более 15 тыс. детей армян в возрасте от 7 до 17 лет, тогда как в армянской школе и отделениях училось всего на тот же период всего около 1380 учащихся, то есть 9 %⁴³. При этом, в адлерской армянской школе в последние 3 года отсутствовало преподавание уроков истории армянского народа, а армянская литература преподается факультативно. В 2005-2008гг. значительному сокращению и закрытию под-

верглись армянские отделения в Черешне, Примерном и Молдовке⁴⁴. В других регионах намного меньшее количество посещают только воскресные занятия.

К сожалению, не были получены сведения о количестве прихожан в приходах ААЦ в крае и о составе творческих коллективов армян края. Об их положении можно судить по косвенным данным. Согласно проведенному опросу из 350 человек лишь 23 (7%) регулярно или эпизодически посещают армянские церкви, остальные ограничиваются только крещением⁴⁵. Во многих населенных пунктах, где проживают 1000 и более армян, нет приходов ААЦ. В деятельности армянских творческих коллективов принимает участие от 500 до 1000 армян, в основном они сосредоточены в г.г. Сочи и Краснодар⁴⁶.

Вывод, который можно сделать из представленных тезисов, таков. Армяне Краснодарского края неоднородная общность, различающаяся по социально-культурным особенностям, слабо мобилизованная в русло обще-армянского движения и разноровленная в сферу бытования, распространения и влияния общенациональных институтов.

Теперь попробуем взглянуть на отношение «диаспора-метрополия» предполагаемого процесса репатриации с учетом тех факторов и реалий, которые были упомянуты в связи с армянством Краснодарского края.

Сразу оговоримся, что процесс массовой и даже частичной репатриации армян России в Армению с учетом реалий сегодняшнего дня и, прежде всего, принимая во внимание более высокий уровень жизни в России, невозможен⁴⁷. Но можно говорить о тех или иных шагах или факторах, которые этот процесс могут изменить, если не кардинально, то существенно.

Из армянской диаспоры Краснодарского края как потенциальных репатриантов в ближайшее время следует исключить старожильские группы по двум основным причинам. Во-первых, они наименее втянуты в сферу влияния армянской культуры и социально-политических процессов армянского движения, многие из них русскоязычные или диалекто-язычные. Во-вторых, это западно-армянские по происхождению группы менее всего

ассоциируют сегодняшнюю Армению со своей родиной, родина для них, в лучшем случае, во многом идеализированный «Ергир».

В этой ситуации Армянское государство, если оно действительно в перспективе желает начать процесс репатриации части армян на родину, должно будет, прежде всего, помочь решить стратегическую задачу становления и развития армянских национальных институтов диаспоры, в частности, Краснодарского края. Говоря образно, повернуться к диаспоре лицом, поняв ее проблемы и ожидания, чтобы нейтрализовать пресловутое и негативное восприятие диаспоры как чуждой общности «ахпаров»⁴⁸. Возможность репатриации лиц из этой части армян зависит от успешности процесса взаимодействия сторон – «диаспора-метрополия». Основными составляющими такого взаимодействия, как сказано выше, является достаточная и доступная информация об Армении, втягивание армян диаспоры в сферу культурного пространства Армении через образование и творчество и т.д. На данный же момент в Краснодарском крае отсутствует даже достаточная пропаганда Армении и армянской культуры, не говоря уже о механизмах и условиях репатриации и адаптации предполагаемых переселенцев, с чего такая работа должна была бы начинаться. К примеру, в данном контексте в 2007 г. газета «Еркрамас» начала распространять презентационный фильм о весьма интересном проекте возрождения города Шуша в Нагорном Карабахе⁴⁹. Такая одноразовая акция явилась и недостаточным, и неэффективным способом рекламы и предложения в условиях неорганизованной армянской диаспоры Юга России. Естественно, этот шаг оказался выстрелом в пустоту. Также еще незавершенна очень важная, хотя и символическая, для диаспоры разработка механизма и условий получения армянского гражданства как второго для представителей российской диаспоры. И хотя об этих проблемах говорится очень много и давно, на сегодняшний день взаимодействие «диаспора-метрополия» как система по-прежнему отсутствует.

Поэтому в настоящее время наибольшим потенциалом для репатриации обладают армяне новой волны эмиграции и, особенно, экономическая миграция, которая при изменении экономической конъюнктуры в Армении сможет вернуться или обосноваться в Армении. Но у представителей этой новой волны переселенцев наиболее ярко выражено неприятие социального дискомфорта Армении 90-х гг., разрухи и несправедливости. Поэтому их репатриация связана также с предусловиями. Самые важные из них - экономическая и политическая стабильность в Армении, и социальная справедливость, достижение чего сегодня декларировано правительством Армении⁵⁰. От успеха или провала этой политики и с учетом выше обозначенных векторов, будут зависеть и возможности репатриации данной группы армян Краснодарского края на родину.

Среди этой части армян края также было бы эффективным использование потенциала землячества в вопросе репатриации или взаимодействия с метрополией в этом ракурсе, но пока работа в этом направлении проводится крайне слабо.

Из социальных групп диаспоры Краснодарского края как возможных репатриантов следует также обратить внимание на следующие.

Во-первых, это представители молодого поколения, учащиеся и студенты, которые могут стать потенциальными репатриантами при условии доступного и престижного образования в Армении, которое будет сопряжено с минимальным количеством адаптивных трудностей. Связующим звеном в этом процессе может стать армянский ВУЗ на Юге России, необходимость которого уже давно обсуждается, но пока не стала действительностью.

Во-вторых, потенциальными репатриантами могут стать и представители диаспоры, приобретшие недвижимую собственность в Армении и Нагорном Карабахе, этот процесс также во многом зависит от желания и возможностей армянского государства.

В-третьих, в процесс репатриации могут быть вовлечены маргинальные слои армянской диаспоры. В Краснодарском крае, это лица без гражданства или

иностранно подданные, которые не смогли вписаться в социальные ниши России по тем или иным причинам. Если им будут предоставлены удовлетворительные условия репатриации и адаптации в Армении или Нагорном Карабахе, то часть этих мигрантов может стать переселенцами в ближайшей перспективе⁵¹.

И последнее, о чем бы хотелось сказать, репатриация, если она не понимается как одноразовые или спонтанные акты, а как процесс требует к себе со стороны метрополии, в данном случае Армении, очень пристального внимания в организационном плане, создание специального ведомства, занимающегося этим вопросом и очень больших ресурсов. Пока же мы можем говорить лишь о желаемых перспективах, о некоторых шагах в этом направлении и о действительном положении вещей, в частности, в армянской диаспоре Краснодарского края. Применительно к ней перспективы репатриации могут стать реальностью, только если будут решены более глобальные проблемы, как внутреннего развития армянской общины данного региона, так и вопрос эффективного взаимодействия ее с армянским государством. Готовы ли стороны к такому плодотворному диалогу, покажет время.

Источники:

1. «Итоги всероссийской переписи населения 2002 г. по Краснодарскому краю». Т. 4, с. 7-11. Краснодар, 2005.
- 2.. Корякин К. В. Социальные и культурные аспекты адаптации мигрантов-армян в Краснодарском крае (1988-2006)„ с. 44-49. М., 2007;
3. там же, с. 44-59;
4. там же, с. 94-96.
5. там же, с. 96-98; w. mashtots.ru/ucmopia;
6. Корякин..., с. 134-137;
7. www. viparmenia.com/черкесогau;
8. www. mashtots.ru; w. ru. wikipedia.org/амшенские армяне;
9. www. mashtots.ru/ucmopia;
10. Корякин..., с. 44-59, 93-128; w. mashtots.ru/ucmopia;
- www. iea.ras.ru/армяне;
11. там же;
12. там же;
13. там же;
14. www. mashtots.ru/apxив
15. www. golos. am// Севан;
16. www. forum.vardanank.org//цанк;
17. www. hayinfo.ru; w. yerkramas.org; w. miasin.ru/хачкар;

18. www.yerkramas.org/грант маркарян;
19. www.yerkramas.org/; w.poev-kovcheg.ru/армянская церковь;
20. www.forum.vardanank.org/; w.portal-kredo.ru/армяне католики;
21. «Амшенская библиотека», с. 4-12. Краснодар, 2004;
22. www.azg.am/; www.yerkramas.org/лазаревский центр;
23. www.mashtots.ru/; w.hayinfo.ru/нашковская община;
24. www.dzaynhamshenakan/;
25. www.yerkramas.org/;
26. www.hayinfo.ru/; www.yerkramas.org/; w.miasin.ru/хачкар;
27. www.ru.hayazg.info/պսո;
28. www.mashtots.ru/;
29. www.mashtots.ru/книги;
30. www.aniv.ru/;
31. www.poev-kovcheg.ru/;
32. www.dzaynhamshenakan/;
33. www.poev-kovcheg.ru/армянские школы;
34. www.mashtots.ru/собрание;
35. там же;
36. Опрос респондентов армян..., архив автора, ол. 1, в. 4;
37. Опрос респондентов армян..., архив автора, ол. 1, в. 6;
38. www.yerkramas.org/митинг, геноцид;
39. Корякин..., с. 185-215;
40. «Итоги всероссийской переписи населения 2002 г. по Краснодарскому краю». Т. 4, с. 223-224. Краснодар, 2005.
41. www.pressalit.ru/иствуд;
42. подсчет выполнен автором согласно газетному каталогу «Пресса России 2008», М, 2008;
43. «Итоги всероссийской переписи населения 2002 г. по Краснодарскому краю». Т. 4, с. 225-230. Краснодар, 2005.
44. www.yerkramas.org/; w.poev-kovcheg.ru/молдовка;
45. Опрос..., ол. 1, в. 8;
46. Опрос..., ол. 2, в. 12;
47. Опрос..., ол. 2, в. 15;
48. Опрос..., ол. 2, в. 19;
49. www.yerkramas.org/шуша;
50. www.yerkramas.org/серж саркисян;
51. Корякин..., с. 185-215;

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՄՈՐԲՑԻԱՅԻ ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՓՈՐՁԻՑ

Հարություն Մարության

Իսրայել պետության ստեղծումից առաջ և հետո բազմաթիվ տասնամյակների ընթացքում այդ երկրի գաղափարախոսական, քաղաքական և սոցիալական զարգացման հիմքում դրված է «ողջ աշխարհի հրեաների հավաքման» կոնցեպցիան: Իսրայելական հասարակությունը ձևավորվել է ու շարունակում է ձևավորվել որպես արդյունք պատմության մեջ անախտադեպ մի իրողության՝ աշխարհի բոլոր մայրցամաքներից հարյուր հազարավոր մարդկանց հայրենադարձության: Իսրայել պետության գոյության ողջ ընթացքում նրա կառավարությունն ու հասարակությունը ստիպված է գործ ունենալ ներգաղթյալների անընդհատ հոսքի և հասարակության մեջ նրանց ինտեգրման հետ: Ներգաղթյալների մղումները, ազգային և հասարակական նպատակների շուրջ նրանց հայացքներն իրենց կնիքն են դրոշմել պետության ընդհանուր նկարագրի վրա: Ընդ որում, ներգաղթյալների բազմահազարանոց խմբերը, պահպանելով հանդերձ հավատարմությունը ընդհանուր կրոնա մշակութային ավանդույթի նկատմամբ, միևնույն ժամանակ իրենց մեջ կրում էին այն ժողովուրդների կենսակերպի և մշակույթի բազմաթիվ տարրեր, ունեցնում էին նրանց դարեր շարունակ ապրել են մինչև հայրենադարձությունը: Հետազոտողների համոզմամբ, չնայած հայրենադարձությունն Իսրայել իրականացվում էր միասնական ազգային հատկանիշի հենքով, այնուամենայնիվ «ծուլման կաթսայի» ասիմիլացիոն սկզբունքով բնակչության էթնիկական, լեզվական, մշակութային և դավանական միասնության հասնելը, մեկ միասնական ազգության կերտումը բավականին բարդ խնդիր էր, իսկ որոշ հետազոտողների կարծիքով՝ այն այնպես էլ չկայացավ:

Ի տարբերություն զանգվածային ներգաղթ ունեցող այլ երկրների, որտեղ ներգաղթող փոքրամասնությունը հարմարվում է բնիկ մեծամասնության կենսաձևին, Իսրայելում, փաստորեն, երբեք գոյություն չի ունեցել բնիկ բնակչության կայուն մեծամասնություն: Նման պայմաններում ավելի ճիշտ կլիներ խոսել ոչ թե ներգաղթյալների հարմարմանը մի ինչ-որ ընդհանրական կենսաձևի, այլ մշակութային փոխազդեցության

մասին, որի ընթացքում նոր հայրենադարձները ոչ միայն յուրացնում են իրենց՝ երկիր ժամանելու պահին առկա կենսաձևը, այլև իրենց ներգրավմամբ խորայնլական հասարակության մեջ ազդում են վերջինիս բնույթին:³¹⁴

Նախ համառոտ ներկայացնենք հայրենադարձության գործընթացը: Նկատենք, որ «ներգաղթ», «հայրենադարձություն» եզրերին որպես հոմանիշ հրեաներն օգտագործում են «ալիյա» բառը, որը եբրայերեն լեզվում նշանակում է «վերելք», «վեր բարձրանալ» և օգտագործվում է մատնանշելու համար հրեաների ներգաղթը Պաղեստին և Իսրայել: Այն լայն առումով իրենից ներկայացնում է հրեական մշակութային կոնցեպտ, հայացքների հիմնարար համակարգ է սիոնիզմի տեսության մեջ: Ալիյան այս համատեքստում ունի ինչպես ֆիզիկական, նույնպես և հոգևոր իմաստ. մասնավորապես, բոլոր հրեաները կրթված են այն հավատով, որ այս «վերելքը» հուդայիզմի էական մասն է կազմում: Շատ հրեաներ դիտում են ալիյան իբրև վերադարձ դեպի Ավետյաց երկիր, որպես Աստծո աստվածաշնչային խոստման՝ որ տրվել էր եբրայական նահապետներ Աբրահամին, Իսահակին ու Յակոբին, իրականացում՝ նրանց ժառանգների նկատմամբ:³¹⁵

1948թ. մայիսի 14-ին հռչակվեց Իսրայել պետությունը: Հռչակագրում, մասնավորապես, նշվում էր, որ «Իսրայել պետությունը բաց է լինելու հրեական ներգաղթի և բոլոր փախստականների ի մի բերման համար»: Սրան հետևեց 1950թ. ընդունված «Վերադարձի մասին օրենքը», որն ամեն հրեա անհատի ավտոմատ իրավունք էր վերապահում ներգաղթել Իսրայել և դառնալ պետության լիիրավ քաղաքացի:³¹⁶ Հաջորդող զանգվածային ներգաղթի ժամանակ շուրջ 690 հազ. հրեաներ ժամանեցին Իսրայել: Արդյունքում՝ 1951թ. ներգաղթողների քա-նակը ավելի քան կրկնապատկեց երկրի 1948թ. առկա հրեա բնակչության թվաքանակը: Ներգաղթող-

³¹⁴ Ол. А. Эпштейн, Н. Казакова, А. Томлин. Социологический анализ интеграции различных волн иммигрантов в израильском обществе: от прошлого — к настоящему. — В сб.: "Миграционные процессы и их влияние на израильское общество" (под ред. А. Д. Эпштейна и А. В. Федорченко), М., 2000, с. 8-9.

³¹⁵ Մանրամասն տես, օրինակ.

<http://www.jewishagency.org/JewishAgency/English/Aliyah/>:

³¹⁶ Մանրամասն տես. <http://www.sohnut.lv/index.php?mode=sections&id=4> և Stu նաև. Ирина Масюкова. Закон о возвращении: израильское общество и русскоязычная иммиграция в 90-х годах. — В сб.: "Миграционные процессы и их влияние на израильское общество", с. 104-115.

ները հիմնականում Հոլոքոստը վերապրողներն էին, որոնք տեղավորված էին Գերմանիայում, Ավստրիայում և Իտալիայում ստեղծված հատուկ ճամբարներում, Բուլղարիայի և Լեհաստանի հրեական հա-մայնքի մեծամասնությունը, Ռումինիայի հրեաների մեկ երրորդը, Լիբիայի, Եմենի և Իրաքի գրեթե ողջ հրեական համայնքը:

1952-1964թթ. ընթացքում շուրջ 240 հազ. հրեաներ Հյուսիսային Աֆրիկայից ներգաղթեցին Իսրայել: Մեծ քանակությամբ հրեա ներգաղթողներ եկան Արաբական և Միջին Արևելքի երկրներից: Այսպես, 1951թ. շուրջ 114 հազ. հրեաներ «Էգրա» և «Նեհեմիա» գործողությունների արդյունքում տեղափոխվեցին Իսրայել միայն Իրաքից: Նույն թվականին 32 հազ. հրեաներ ներգաղթեցին Լիբիայից: 1985թ. օգոստոսին իրականացվեց «Մովսես» գործողությունը, երբ ընդամենը վեց շաբաթվա ընթացքում, 6500-8000 եթովպական հրեաներ տեղափոխվեցին Իսրայել: 1991թ. մայիսին եթովպական ծագմամբ հրեաներին (\$ալաշներ) փրկելու նպատակով իրականացվեց «Սողոմոն» գործողությունը: Ընդամենը երեսուն ժամվա մեջ, 41 օդանավային թռիչքների իրականացման շնորհիվ, 14325 հրեաներ Ադիս Աբեբայից տեղափոխվեցին Իսրայել: Այդ ժամանակներից սկսած՝ եթովպական հրեաները շարունակում են ներգաղթել Իսրայել՝ հասցնելով եթովպական ծագմամբ հրեաների թիվը մինչև 100 հազարի:

Շուրջ 30 հազ. իրանյան հրեաներ ներգաղթեցին Իսրայել իսլամական հեղափոխությունից հետո, չնայած այն հանգամանքին, որ նրանց մեծագույն մասն, այնուամենայնիվ, գերադասեց բնակություն հաստատել ԱՄՆ-ում:

Չանգվածային արտագաղթը ցանկալի չէր խորհրդային վարչակարգի համար: «Երկաթե վարագույրից» դուրս գալու գրեթե միակ ընդունելի միջոցն ընտանիքների միավորման թեզն էր և այդ նպատակով ազգականների ուղարկած հրավերի առկայությունը: Հաճախ, սակայն, դա էլ չէր օգնում: 1960-1970թթ. ընթացքում ԽՍՀՄ իշխանությունները թույլ տվեցին արտագաղթել միայն 4000 հրեաների: Արտաքին տարաբնույթ ճնշումներին տեղիք տալով, նաև ժողովրդավարական վերափոխումների արդյունքում, ԽՍՀՄ-ից արտագաղթի քվոտան մեծացվեց, և 1980-ական թթ. երկի-րը լքեցին շուրջ 250 հազ. հրեաներ: Սակայն նրանցից շատերը, ում թույլատրված էր գնալ Իսրայել, ընտրեցին այլ երկիր՝ գերազանցապես ԱՄՆ, գնալու

հնարավորությունը: Այնուամենայնիվ, շուրջ 140 հազ. հրեաներ արտագաղթեցին Իսրայել: 1989թ. ԽՍՀՄ-ից դուրս գալ թույլատրվեց 71 հազ. հրեայի, որոնցից միայն 12 հազարն արտագաղթեց Իսրայել: 1990թ. Իսրայել արտագաղթեցին շուրջ 190 հազ. հրեաներ, 1991թ.՝ 150 հազ.: Իրավիճակի կայունացումը բերեց արտագաղթի ծավալների նվազեցմանը, և հրեաների տարեկան արտահոսքը նախկին ԽՍՀՄ տարածքից իջավ մինչև 70 հազ. մարդու: Ընդհանուր առմամբ, 1989-1999թթ. ներառյալ շուրջ 770 հազ. հրեաներ Իսրայել արտագաղթեցին ԽՍՀՄ -ից ու նրա փլուզումից հետո ձևավորված նորանկախ երկրներից:

Եթե զանգվածային ներգաղթը Իսրայել տեղի էր ունենում հիմնականում դժվար կացության մեջ գտնվող պետություններից, ապա «ազատ աշխարհի» երկրներից պարբերաբար ներգաղթում էին անհատ մարդիկ: Նրանց մեծ մասի համար նման քայլի դիմելու դրդապատճառներն ավելի շատ իդեալիստական էին: Այս ալիյան հատկապես ուժեղացավ 1967թ. Վեցօրյա հաղթական պատերազմից հետո, ինչը հրեական սփյուռքում բերեց ինքնագիտակցության մեծ աճի: Միայն հաջորդող երեք տարիների ընթացքում շուրջ 24 հազ. հրեաներ եկան Իսրայել Արևմտյան Եվրոպայից և շուրջ 18 հազար՝ ԱՄՆ-ից (Հյուսիսային Ամերիկայից այսօր շուրջ 110 հազ. ներգաղթողներ կան Իսրայելում): 2000-2005թթ. ավելի քան 11 հազ. հրեաներ կատարեցին ալիյա Ֆրանսիայից, իսկ 2007թ. ընթացքում՝ շուրջ 3000:³¹⁷

2007թ. սկզբին իսրայելական թերթերից մեկը գրեց, որ 2006թ. միայն 19264 մարդ են ներգաղթել Իսրայել, ինչը 9%-ով ցածր է, քան 2005թ.: Նշվում էր, որ 1988-ից ի վեր դա ներգաղթողների ամենափոքր գրանցված քանակությունն է: Մեկ այլ պարբերական նշում է, որ 2007թ. սպասվում է, որ կներգաղթի շուրջ 14400 մարդ, մինչդեռ ակնկալվում է, որ կարտագաղթի 20000 մարդ: Jerusalem Post-ը 2007 թ. սեպտեմբերի 17-ի համարում նշում է, որ առաջին անգամ վերջին 20 տարվա մեջ Իսրայելը, թերևս, կունենա բացասական սալդո բնակչության

³¹⁷ Զանգվածային ներգաղթի ընթացքի մասին առկա է հսկայական գրականություն: Խնդրի շուրջ տես, օրինակ, Գ. Մարության, Հրեական հայրենադարձության փորձից, Ալիյա, 1., <http://www.noravank.am/am/?page=analitics&nid=821>: Գ. Մարության, Հրեական հայրենադարձության փորձից, Ալիյա, 2, «Գլոբուս» վերլուծական տեղեկագիր, 2007, թիվ 14, էջ 27-29:

ներգաղթարտագաղթի առումով, մի բան, որ գրանցված չէր 1984-ից ի վեր:

Զանգվածային ներգաղթի կամ հայրենադարձության կազմակերպումը բարդ խնդիր է ոչ միայն և ոչ այնքան մարդկանց խմբերի տեղափոխման բուն գործընթացի մասշտաբների առումով, այլ նաև այն պատճառով, որ պահանջում է հարցի խոր իմացություն, նախապատրաստական հսկայածավալ աշխատանքների իրականացում, բարձր մակարդակի կազմակերպվածություն, ինչպես նաև տարիների քրտնաջան աշխատանք արդեն բնակության նոր վայրերում՝ նորեկ բնակչությանը նոր հայրենիքի իրողություններին ծանոթացնելու, ճիշտ խորհուրդներ տալու և ուղղորդելու հարցերում: Արդ, ի՞նչ կառուցվածք, գործա-ռույթներ, աշխատառժ ուներ վերը նկարագրած գործն ղեկավարող և ուղղորդող կազմակերպությունը կամ կազմակերպությունները: Միանգամից նկատենք, որ ներգաղթյալների ընդունման և աբսորբցիայի հարցը այն քիչ քաղաքական հարցերից է, որոնց նկատմամբ Իսրայել պետության ներսում միշտ էլ առկա է եղել կոնսենսուս:

«Սոխնուտ» կամ «Հրեական գործակալություն Իսրայելի համար» կազմակերպությունն այսօր ոչ պետական, ոչ կառավարական, ոչ առևտրային միջազգային հրեական կազմակերպություն է, որի կենտրոնական նստավայրը տեղակայված է Իսրայելում: Այն գործում է ինչպես անմիջականորեն, նույնպես և աշխարհի 58 երկրներում գտնվող իր ներկայացուցիչների ցանցի միջոցով: Հրեական գործակալության ղեկավար մարմինների կազմում մտնում են ինչպես իսրայելցիներ, նույնպես և սփյուռքում բնակվող, տարբեր քաղաքական և կրոնական հոսանքներին պատկանող հրեաներ:

Հրեական գործակալության անվանումն ու հիմնական գործառույթներն առաջին անգամ հաստատվել են Պաղեստինի բրիտանական մանդատով: Կազմակերպության խնդիրների մեջ էր մտնում համագործակցությունը կառավարության հետ բոլոր այն հարցերում, որոնք այս կամ այն կերպ վերաբերելու էին հրեական ազգային օջախի ստեղծմանը, տարածքների՝ հրեաներով բնակեցմանը: Որպես Հրեական գործակալություն՝ Ազգերի լիգայի մանդատով (1922թ.) ճանաչվեց Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպությունը: Հաջորդող քառորդ դարի ընթացքում կազմակերպությունը կառուցվածքային մի շարք ձևափոխումներ կրեց և արդյունքում Հրեական պետու-

թյան հռչակումից անմիջապես հետո Հրեական գործակալության ձևավորած մարմինները դարձան նորաստեղծ պետության օրենսդիր մարմինը և ժամանակավոր կառավարությունը, իսկ գործակալության անդամները զբաղեցրեցին նախարարական աթոռներ, այլ պաշտոններ: Այդպիսով էր, որ իրականացվեց Հրեական գործակալության քաղաքական գործառույթների փոխանցումը պետությանը: 1948թ. օգոստոսին Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպության գլխավոր խորհուրդը Հրեական գործակալության վրա դրեց այդուհետև ևս զբաղվելու ալիյայի և հայրենադարձների ինտեգրման, ինչպես նաև համաշխարհային հրեության՝ Իսրայել պետությանն օժանդակելու հարցերով: Հրեական գործակալության մասին օրենքը ընդունվեց Իսրայելի կնեսետի կողմից 1952 թ. նոյեմբերի 24-ին: Իսկ 1954 թ. հուլիսի 26-ին կնքվեց համաձայնություն Իսրայելի կառավարության և Համաշխարհային հրեական կազմակերպության միջև, որը կարգավորում է այդ կազմակերպության և Հրեական գործակալության գործառույթներն ու տեղը Իսրայել պետությունում: 1971 թ. ի վեր գործող նոր կանոնադրությամբ Հրեական գործակալության բարձրագույն մարմինը Ասամբլեան է, որի անդամների 50%-ը ընտրվում է Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպության կողմից, տեղերի 30%-ը տրված է նվիրատվությունների հավաք-մամբ զբաղվող «United Jewish Appeal» ամերիկյան բարեգործական հասարակական կազմակերպությանը (հիմնվել է 1939թ.), 20%-ը՝ «Կերեն խաիեսող» կազմակերպությանը, որը Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպության և Հրեական գործակալության գլխավոր ֆինանսավորող մարմինն է (հիմնվել է 1920 թ.): Նույն համամասնությամբ Ասամբլեան ընտրում է 40 հոգուց բաղկացած Գործադիր մարմին, որը հավաքվում է տարին մի քանի անգամ և ղեկավարում է Հրեական գործակալության աշխատանքը: Գործադիր մարմինն է որոշում բյուջետային և այլ հանձնաժողովների կազմը, ինչպես նաև ընտրում է Հրեական գործակալության վարչություն ընթացիկ աշխատանքների ղեկավարման համար: Հրեական գործակալության Ասամբլեայում և նրա Գործադիր կոմիտեում, որպես Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպության անդամներ մասնակցում են նրա կազմում գտնվող տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Հրեական գործակալության և Իսրայել պետության միջև համագործակցության գործը համակարգում է

Կոորդինացիոն կենտրոնը, ստեղծված դեռևս 1955թ. Հրեական գործակալության և կառավարության ներկայացուցիչներից: Վարչության գործունեությունն ստուգվում է Վերահսկիչի կողմից, որը ընտրվում է Ասամբլեայի կողմից: Հրեական գործակալության վարչությունը բաժանված է գանձապահականի, ալիյայի և աբսորբցիայի, գյուղական բնակության և երիտասարդական ալիյայի բաժինների:

Հրեական գործակալության ալիյայի բաժնում կենտրոնացած են հայրենադարձության կազմակերպման բոլոր ծառայությունները, ինչպես նաև այսպես կոչված աբսորբցիայի կենտրոնները, որոնցով անցել են տասնյակ հազարավոր հայրենադարձներ: Հրեական գործակալության պարտականությունների մեջ է մտնում հայրենադարձներին ու նրանց ուղեբեռերը երկիր հասցնելը, իրավաբանական խորհրդատվության, ժամանակավոր կացարանի տրամադրումը, օժանդակությունը իվրիտ սովորելու հարցում և դրամական օգնության տրամադրումը: Երիտասարդական ալիյայի բաժինը բազում տարիներ շարունակ զբաղվում է երեխաների ու երիտասարդների տեղավորման հարցերով: Հրեական գործակալության ներկայացուցիչները գտնվում են աշխարհի բոլոր խոշոր հրեական կենտրոններում, ուր նրանք կազմակերպում են իվրիտի ուսումնասիրման խմբեր, համապատասխան տեղեկատվություն են տրամադրում պոտենցիալ հայրենադարձներին, ինչպես նաև անհրաժեշտ (այդ թվում և դրամական) օգնություն Իսրայել ներգաղթելու համար: Ալիյայի խթանման ուղղված գործունեությունը Հրեական գործակալության գործունեության առաջնային ուղղություններից մեկն է:³¹⁸

1968թ. ձևավորված Աբսորբցիայի նախարարության (Ministry of Immigrant Absorption) կենտրոնական ապարատի բաժինները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջինի մեջ են մտնում աբսորբցիայի ծրագրերը մշակող 11 բաժինները, որոնց խնդիրների մեջ է հայրենադարձներին բնակարանով ապահովելը, առաջնային դրամական օգնության տրամադրումը, նրանց և պոտենցիալ աշխատատեղեր ունեցող հաստատությունների հետ կապերի հաստատումը, դրանց գործունեության համակարգումը հայրենադարձների աբսորբցիայի ուղղությամբ

³¹⁸ Հարցի շուրջ մանրամասն տես նաև. Нина Семенченко. Некоторые аспекты израильской политики абсорбции: от прошлого – к настоящему. - В сб.: "Миграционные процессы и их влияние на израильское общество", с. 72-89.

և այլն: Նախարարության ղեկավարությունը նախարարի գլխավորությամբ ձևակերպում է արտոբեցիայի իրականացման գլխավոր քաղաքականությունը, որի մանրամասն մշակումն արդեն իրականացվում է պլանավորման ու հետազոտման բաժինների կողմից: Այդ քաղաքականության իրագործումը դրված է նախարարության շրջանային և տեղական բաժանմունքների, ինչպես նաև բնակարանով ապահովման ու աշխատանքի տեղավորման, սոցիալական արտոբեցիայի, ուսանողների գործերով վարչության, գիտնականների արտոբեցիայի կենտրոնի վրա: Տեղեկատվության բաժինը պատասխանատու է հայրենադարձներին տեղյակ պահելու այն ինֆորմացիայի մասին, որը նրանց անհրաժեշտ է խրայելական հասարակության մեջ կենցաղային, աշխատանքային և սոցիալ-մշակութային արտոբեցիայի գործընթացի համար:³¹⁹

Բուն արտոբեցիայի գործընթացի իրականացման մեջ, ինչպես հուշում է համացանցային տեղեկատվության և որոշ հետազոտությունների վերլուծությունը, առանձնանում են մի քանի հիմնական գործիքներ:

Դրանց թվում կարևորագույնը, թերևս, ամենատարբեր միջոցների՝ այդ թվում և՛ հրապուրանքի և՛, փաստորեն, պարտադրանքի կիրառմամբ հայրենադարձներին իվրիտի սովորեցումն է: Հիշենք, որ ընդամենը 100-120 տարի առաջ այն չուներ ամենօրյա շփման լեզվի կարգավիճակ աշխարհի հրեական և ոչ մի համայնքում:³²⁰

Արտոբեցիայի համար կարևորագույն դրական գործոն է Իսրայել ժամանող գրեթե բոլոր երիտասարդ, երկու սեռերի ներգաղթյալների բանակային ծառայությունը, քանի որ բանակը երևի թե միակ ընդհանուր սոցիալական ինստիտուտն է, որի միջով անցնում են երկրի գրեթե բոլոր քաղաքացիները:

Շատ կարևոր գործոն է յուրատեսակ, տարբեր հրեական համայնքների համար ընդհանուր բնույթ կրող «կոլեկտիվ հիշողության պանթեոնի» ստեղծումը: Սրանով է հենց պայմանավորված ներգաղթի գործընթացում քաղաքական և գա-

ղափարախոսական դրդապատճառների գերակշռությունը, գործընթացի զանգվածային լինելու հանգամանքը:³²¹

Արտոբեցիայի մեխը, իմ կարծիքով, մանրամասնորեն մշակված զանազան ծրագրերի իրագործումներն են: Կարող է դա տարօրինակ թվալ, սակայն պոտենցիալ ներգաղթյալների համար դրանք սկսվում են դեռևս Իսրայել չմտած: Այսպես, հրեական համայնքներ ունեցող բազմաթիվ երկրներում գործում են պատանեկան և ուսանողական ակումբներ, երիտասարդական ամառային և ծմեռային ճամբարներ, Ռուսաստանում, օրինակ, 2001 և 2002 թթ. դրանց մասնակցել են ավելի քան 10 հազարական պատանիներ: Գործում են նաև մեծ քանակությամբ համալսարանական ուլպաններ՝ իվրիտի ուսուցման կենտրոններ, ուր նաև տեղեկատվություն է մատուցվում Իսրայելի ու հուդայիզմի մասին նույնպես: Այսպես, 2001թ. Ռուսաստանում դրանցում սովորում էր 15400 մարդ, 2002թ.՝ 14200 մարդ: Հրեական գործակալությունը՝ իսրայելական Բաց համալսարանի հետ համատեղ, ԱՊՀ և Բալթյան երկրներում իրականացնում է հեռակա ուսուցման ծրագիր: 2002թ. այդ ծրագրի շրջանակներում Ռուսաստանում սովորում էր 1500 հոգի, Ուկրաինայում՝ 1600, Բալթյան երկրներում՝ 230, Բելառուսում՝ 220, միջինասիական և անդրկովկասյան պետություններում՝ 650 և այլն: ԱՊՀ տարածքում մեծ քանակությամբ մարդիկ մասնակցում են Հրեական գործակալության կազմակերպած «Հրեական ինքնագիտակցություն» ծրագրի աշխատանքներին:³²² Այսպես, 2001թ. Ռուսաստանում այդ ծրագրին ընդգրկված էին 13 հազ. մարդ, 2002թ.՝ 20 հազ. մարդ, Ուկրաինայում՝ 2001թ.՝ շուրջ 9 հազ. մարդ, 2002թ.՝ ավելի քան 10 հազ. հոգի, Բելառուսում 2001թ.՝ 650 հոգի, 2002թ.՝ 2200 և այլն:

Մի շարք ծրագրեր ուղղված են հրեական սփյուռքի երիտասարդությանը հրեական կրթություն ստանալու համար հնարավորությունների ստեղծմանը: Այսպես, ծրագիրներից մեկը ԱՊՀ և Բալթյան երկրների հրեա 15-16 տարեկան պատանիներին հնարավորություն է ընձեռում դպրոցի վերջին երեք տարիները (10-12-րդ դասարաններ) սովորել իսրայելական դպրոցում ու այդտեղից էլ ստանալ միջնակարգ կրթության վկայական: Մեկ այլ ուսումնական ծրագիր՝ ՇՆԱՐ ուղղված է

³¹⁹ Նախարարության կառուցվածքի և գործառնությունների մասին մանրամասն տես. <http://www.moia.gov.il/> կայքիցի համապատասխան բաժինները:

³²⁰ Իսրայելում տարվող լեզվական քաղաքականության մասին մանրամասն տես. Բ. Կոտիկ-Ֆրիդգուտ. *Динамика языковой ситуации и языковой политики в Израиле. - В сб.: "Миграционные процессы и их влияние на израильское общество", с. 182-197.*

³²¹ Տես. А. Эпштейн, Н. Казакова, А. Томилин, նշվ. աշխ., էջ 11-12.

³²² Մանրամասն տես. http://www.sohnut.md/education/evr_sam.htm

ԱՊՅ և այլ երկրների դպրոցների 16-22 տարեկան շրջանավարտներին վերապատրաստելուն՝ Իսրայելի քոլեջներ և համալսարաններ ընդունվելու համար: Դասընթացներում մեծ տեղ է հատկացվում իվրիտին, անգլերենին, մաթեմատիկային, Իսրայելի մասին դասախոսություններին, հրեից պատմության և հրեա ժողովուրդի ավանդույթների շուրջ սեմինարներին, համակարգչային գիտելիքներին: Տևողությունը 1 ակադեմիական տարի է, որից առաջին երեք ամսվա ծախսերը ծրագիրը վերցնում է իր վրա: Երեխաները բնակվում են միասին, մեկ կամ երկու սենյականոց բաժանմունքներում: Ինչպես և մյուս ծրագրերի պարագայում է, սա ևս շարադրված է բավականին հստակ, հարցերի տեղիք չի տալիս:³²³

Իսրայելում գործող մեկ այլ ծրագիր նախապատրաստում է 16-20 տարեկաններին իսրայելական բուհեր ընդունվելու համար: Նշված երկու ծրագրերի շրջանակներում 2001թ. Իսրայելում նախապատրաստվում էին 1670 երիտասարդներ Ռուսաստանից, 2002թ.՝ 1075 հոգի:

Յրեական գործակալությունն իր աշխատանքների կազմակերպման մեջ մեծ տեղ ու դեր է տալիս գործի տեղեկատվական առաջադեմ տեխնոլոգիաների, մասնավորապես համացանցի լայնամասշտաբ կիրառմանը: Գործում են բազմաթիվ ու բազմապիսի վեբկայքեր, որոնցից կարելի է ստանալ ցանկացած և մանրամասնորեն մշակված տեղեկատվություն թե ներգաղթի կազմակերպման, թե արտորեքցիայի գործընթացին ուղղակիորեն կամ անուղղակի-րեն առնչվող երևույթների մասին: Այսպես, օրինակ, եթե փորձում ես պարզել, թե որտե՞ղ, ի՞նչ պայմաններում և ի՞նչ հիմունքներով կարող են միջնակարգ կրթությունն ավարտել և հասունության ատեստատ ստանալ սփյուռքի հրեա պատանիներն ու աղջիկները, քեզ առաջարկվում է NAALE ծրագիրը:³²⁴ Մանրամասնորեն գրված է ամեն ինչ՝ կենցաղի կազմակերպումից մինչև ուսումնական առարկաների քվարկումը, նշված են այդ ծրագրում ընդգրկված բոլոր

³²³ Մանրամասն տես.

<http://www.jafi.ru/JewishAgency/Russian/Aliyah/MOLODEGE+I+STUDENTI/MOLODEGNIE+UCHEBNIE+PROGRAMI/>

+ + + + +65.htm

³²⁴ Մանրամասն տես.

<http://www.jafi.ru/JewishAgency/Russian/Aliyah/MOLODEGE+I+STUDENTI/MOLODEGNIE+UCHEBNIE+PROGRAMI/>

+ + + + +64.htm

դպրոցներն իրենց հասցեներով ու վեբկայքերով, ուր նշված է հստակ ու մանրամասն տեղեկատվություն դրանց մասին, ընդ որում, առնվազն հինգ լեզուներով:³²⁵ Նկատեն, որ արդեն իսկ աշխատանքի կազմակերպական մասն մակարդակի առկայությունը, դրա ապահովումը մշտապես թարմացվող տեղեկատվությամբ հստակորեն դրված հարցադրումների շուրջ վկայում է գործի հաջողության մեջ շահագրգռվածության բարձր տոկոսի մասին:

Եվ կամ «Միասին տանը» ծրագիրը, որն անմիջականորեն ուղղված է ինտեգրման և արտորեքցիայի գործընթացի իրականացմանը և խնդիր է դնում օժանդակել նորեկներին, որոնք ցանկանում են շփվել իսրայելցի հնաբնակների հետ, ծանոթանալ նրանց փորձառությանը, իմանալ, թե ինչպես են ուրիշները լուծել իրենց առջև ներկայում ծառացող խնդիրները, ցանկանում են ընդլայնել ծանոթությունների շրջանակը և այլն: Կամ էլ թե չէ մարդիկ, որոնք արդեն որոշ ժամանակ բնակվում են Իսրայելում և կուզենային իրենց փորձառությամբ կիսվել նորեկների հետ, ովքեր ցանկանում են այդ կերպ ներագդել Իսրայելում ձևավորվող հասարակական իրավիճակին, կամ ովքեր ուրիշներին օժանդակելը, փոխադարձ օգնությունը դիտում են որպես երկրի, քաղաքի ծաղկման նախադրյալ և այլն նույնպես առաջարկում են իրենց ծառայությունը այդ ծրագրին: Վերջինիս իրագործումը ներառում է համատեղ ուղևորությունների, խնջույքների, երեկույթների կազմակերպում, դասախոսությունների ունկնդրում և այլն: Այդ ծրագրին անդամագրվելով մարդիկ ձեռք են բերում նոր ծանոթություններ ու կապեր, այսինքն այն ուղղակիորեն ուղղված է սոցիալիզացիայի իրականացմանը: Այս և նման այլ ծրագրերով փաստորեն արտորեքցիայի գործընթացի իրականացմանը ուղղակիորեն մասնակցելու հնարավորություն է ընձեռվում պետության փոքրից մինչև տարիքով մեծ բոլոր քաղաքացիներին: Նման համատեղ գործունեությունը, հայրենասիրական գործընթացին մասնակցության փաստն ինքնին մեծապես նպաստում է ամուր

³²⁵ Մանրամասն տես.

<http://www.jafi.ru/JewishAgency/Russian/Aliyah/MOLODEGE+I+STUDENTI/MOLODEGNIE+UCHEBNIE+PROGRAMI/Naale+Scholls+List.htm>

հրեական ինքնության ձևավորմանը, տարբեր մարդկանց միջև կապերի ամրապնդմանը:³²⁶

Մեկ այլ ծրագիր: Իսրայելի հրեական գործակալությունը երուսաղեմում բացել է աշխարհի հրեական համայնքների հետ կապի կենտրոն: Հաստատության աշխատանքը հենված է նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման վրա, աշխատակցում են պրոֆեսիոնալ խորհրդատուներ, որոնք տեղեկատվություն են տրամադրում վեց լեզուներով: Կենտրոնն աշխատում է օրուգիշեր և շաբաթական վեց օր: Այս գլոբալ կենտրոնի նպատակն է Իսրայելը դարձնել ավելի մոտիկ և մատչելի, ապահովել օբյեկտիվ ու հստակ տեղեկատվություն, ամրապնդել ու զարգացնել Իսրայելի կապը աշխարհի հրեական համայնք-ների հետ: Կենտրոնը տրամադրում է տեղեկատվություն և պարզաբանումներ Իսրայելի հետ կապված խնդիրների լայն շրջանակի շուրջ, մասնավորապես առնչվող տուրիզմին, տարա-բնույթ ծրագրերին, բարձրագույն կրթությանը, Իսրայելում աշխատելու և ապրելու փորձառությանը, հայրենադարձությանն ուղեկցող օժանդակության խնդիրներին, աշխատանքի տեղավորման, բնակարանի հնարավորությունների ու շատ այլ հարցերի շուրջ: Գործում է անվճար հեռախոսային ծառայություն աշխարհի բազմաթիվ երկրներից, էլեկտրոնային փոստ և ֆաքս: Իսկ եթե մի ինչ որ վայրից անվճար հեռախոսակապը չի գործում, մարդիկ կարող են զանգահարել, թողնել իրենց հեռախոսահամարը ու նրանց ետ կգանգահարի կենտրոնի աշխատակիցը 24 ժամվա ընթացքում:³²⁷

Մեկ այլ ծրագիր՝ «Առաջին տունը Հայրենիքում» արդեն 20 տարի շարունակ ունի ամենահարմարավետ ու հաջողակ ադապտացիոն ծրագրի համարում: Հազարավոր ընտանիքներ, որոնք Իսրայել են եկել ու սկզբից ևեթ օգտվել են այս ծրագրից, այսինքն՝ սկսել են իրենց ճանապարհը կիբուցներում, այսօր եթե անգամ այնտեղ չեն բնակվում, դրանք համարում են իրենց տունը: Կիբուցը դա գյուղական վայրում գտնվող բնակավայր է, իր էությանը կոմունա է, որը գործում է տնտեսության համատեղ վարման սկզբունքով, ընդ որում ոչ թե գյուղատնտեսության

բնագավառում, ինչպես որ նախկինում էր, այլ առավելապես արդյունաբերական, տուրիստական և գիտահետազոտական ոլորտներում: Այս ծրագրով Իսրայել եկածներին հնարավորություն է ընձեռվում բնակվել կիբուցում մեկ տարի ու երկարացնել դրանում բնակվելը ևս մեկ տարով: Փորձը ցույց է տալիս, որ ընտանիքների առնվազն 50 %-ը գերադասում է ևս մեկ տարի մնալը: Հայրենադարձներին տրամադրվում է բնակարան, որտեղ առկա է անհրաժեշտ կահույք, սառնարան, գազի սալօջախ և այլն: Բնակվարձը տատանվում է, կախված բնակարանի չափերից, տեղից, ինչպես նաև նրանից, թե ինչ է ընդգրկված ամսական վարձի մեջ (ջուր, գազ, երբեմն նաև էլեկտրականություն): Բոլոր հայրենադարձներին՝ Իսրայել ժամանելուն պես՝ դիմավորում է Ծրագրի համակարգողը, տեղավորում է նախապատրաստված բնակարանում և օգնում է բոլոր ձևակերպումների իրականացման մեջ: Հայրենադարձները Աբսորբցիայի նախարարությունից ստանում են որոշակի գումարներ, որից վճարում են բնակարանի, կոմունալ ծառայությունների, լվացքատան, մանկապարտեզի և դպրոցա-հասակ երեխաների արտադասարանային խմբակների վարձը: Ծախսերի խելամիտ պլանավորման պարագայում հայրենադարձների մոտ մնում են որոշակի խնայողություններ: Այսպիսով, ծրագիրը հայրենադարձների ուսերի վրայից հանում է կենցաղային հոգսերի զգալի մասը, հնարավորություն ստեղծելով ավելի շատ ժամանակ հատկացնել իվրիտ սովորելուն և ադապտացմանը: Ընդ որում, իվրիտի սովորելը տեղի է ունենում ոչ միայն դասարաններում, այլ նաև ամբողջ օրվա ընթացքում լեզվական միջավայրի մեջ խորասուզվելու ճանապարհով: Կիբուցների մանկական հաստատությունները գործում են մինչև ժամը 16-ը, այդ թվում նաև արձակուրդների օրերին, դրանք նույնպես սուբսիդավորվում են պետության կողմից: Ծրագրին մասնակցությամբ 14 տարեկան և ավելի բարձր տարիքի երեխաներին հնարավորություն է տրվում ապրել ու սովորել գիշերօթիկ դպրոցներում պետության հաշվին: Եվ ամենակարևորը՝ ծրագիրը եզակի հնարավորություն է ընձեռում նորեկներին նոր երկրում իրենց միայնակ չզգալու և նոր ծանոթներ ու բարեկամներ ձեռք բերելու գործում: Ուլաան-ներում համապատասխան կուրսեր անցնելուց հետո ծրագրի մասնակիցներին առաջարկվում է կամ մասնակցել մասնագիտական կուրսերին կամ աշխատանքի ընդունվել: Կիբուցների

³²⁶ Մամրամասն տես.

<http://www.jewishagency.org/JewishAgency/Russian/Aliyah/Babayit+Beyachad>

³²⁷ Մամրամասն տես.

<http://www.jewishagency.org/JewishAgency/Russian/Home/Contacts/GC/>

մեծամասնությունում կան արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք աշխատանք են առաջարկում հայրենադարձներին։ Բացի այդ, համակարգողները օգնում են հայրենադարձներին աշխատանք գտնել տվյալ շրջանի տարածքում։ Բոլոր կիբուցներում կան փոքր շուկաներ, որտեղից կարելի է ձեռք բերել ամենօրյա կյանքի համար անհրաժեշտ բոլոր մթերքները։ Որոշ կիբուցներում կան նաև ճաշարաններ։ Կիբուցներում կան նաև բուժփինճարկներ, ուր ընդունում են տնային բժիշկներ ու բուժքույրեր։ Մասնագիտական բժշկական ընդունելությունն իրականացվում է տարածաշրջանային կամ քաղաքային պոլի-կլինիկաներում։ Առաջին տարվա ընթացքում բուժապասարկումն անվճար է։³²⁸

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, հայրենադարձության և արտրեցիայի գործը Իսրայելում գտնվում է բարձր մակարդակի վրա և տասնամյակներ շարունակ արվում է ամեն ինչ այդ նշաձողը պահպանելու համար: Դրա վկայություններից մեկն էլ, ի պատիվ Իսրայել պետության գոյության 60 տարիների ընթացքում ավելի քան 3 մլն. հայրենադարձների արտրեցիայի, 2008 թ. մայիսի 5-ը Ալիյայի (հայրենադարձության) միջազգային օր ("International Aliyah Day") հռչակելն ու մեծ շուքով տոնելն էր:³²⁹

329 <http://www.jafi.ru/JewishAgency/Russian/Aliyah/Kibbutzim/1/bait1+prog+gnr>
Ezra HaLevi. Monday Declared "International Aliyah Day".
<http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/126054> יו"ם י"ט. Jewish Agency,
Israel Immigrant Ministry Celebrate Aliyah Day 2008.
<http://www.israelnewsagency.com/jewishagencyisrael/aliyah/day2008/immigrationisrael/60birth/dayujcnfesh48050408.html>

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ,
ՈՐՈՇ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ

Լայն առումով՝ հայրենադարձության նպատակը թե՛ ամբողջ ազգի եւ թե՛ Հայաստանում բնակուող ազգաբնակչության աճն է: Այս կտրուածքով, պէտք է հաշուի առնել նաեւ այն իրաւական գործօնները, որոնք դրդում են մարդկանց արտագաղթել: Այս գործօնները յաճախ նաեւ պատճառ են հանդիսանում, որ մարդիկ չցանկանան վերադառնալ հայրենիք: Սրանից ելնելով՝ հայրենադարձութիւնը խթանող իրաւական հենքի ստեղծումը կարող է նպաստել նաեւ արտագաղթի նուազմանը:

Իրաւական խնդիրներ

1. Իրաւական կարգավիճակ. հաստատել պարզ եւ անհարկի չծանրաբեռնող ընթացակարգեր վիզա, բնակութեան թոյլ-տուփին, աշխատանքի թոյլտուփին, երկքաղաքացիութիւն ստանալու, ամուսնութիւնը գրանցելու համար, այլ քաղաքացիութիւն ունեցող երեխաների հարցերը կարգաւորելու համար, հեշտացնել ընտանիքների վերամիաւորումն ու տեղաշարժերը:

ա) Հայերէն եւ այլ լեզուներով յստակ ուղեցոյցներ եւ բացատրութիւններ պէտք է փակցուած լինեն ՕՎԻՐ-ում եւ պէտք է լինի բազմալեզու, տեղեկատու գրասենեակ եւ կայքէջ, որոնք դիմորդներին ուղղութիւն կը տան գործընթացի առումով:

բ) Հնարաւորութեան դէպքում կիրառել փաստաթղթերի յանձնման էլեկտրոնային համակարգ, օր.՝ այն համացանցային հնարաւորութիւնը, որն արդէն գործում է վիզաների համար:

2. Մաքսեր. ապահովել հայրենադարձների կողմից իրենց ունեցուածքի տեղափոխումը Հայաստան առանց մաքսի ու անհարկի ծանրաբեռնող թղթաբանութեան: Շարունակում են բողոքներ հնչել առկայ մէկանգամեայ արտօնութեան հետ կապուած, յատկապէս արժեզնահատման հարցերում:

ա) Աստիճանաբար աւելի շատ հայրենադարձներ փուլերով են իրականացնում իրենց վերադարձը հայրենիք: Այս պատճառով, կարելի է մշակել մաքսային աւելի ճկուն մօտեցում, որը թոյլ կը տայ հայրենադարձներին իրենց ունեցուածքը Հայաստան տեղափոխել պարբերաբար ժամանակի ընթացքում:

բ) Ընդհանուր վերցրած, ամենայն հաւանականութեամբ հայրենադարձները կը շարունակեն տարբեր ապրանքներ գնել արտասահմանից: Կարելի է բարձրացնել ճանապարհորդների արտօնութիւնը, եւ ոչ միայն հայրենադարձների, այլեւ բոլորի համար:

3. Հարկեր. ապահովել մեխանիզմներ, որոնք թոյլ կը տան խուսափել անձական եկամտի կրկնակի հարկումից, ինչպէս նաեւ յստակեցնել հարկային յայտարարագրման մասին օրէնքներ եւ կարգեր: Գուցէ աւելի հեշտ լինի եթէ Հայաստանը անձնական եկամտի համաշխարհային հարկման փոխարէն հարկ գանձի միայն հայկական աղբիւրներից ստացուած եկամուտներից:

4. Օտարերկրեայ որակաւորման ճանաչում. ապահովել օտարերկրեայ կրթական եւ մասնագիտական որակաւորումների ճանաչումը եւ ապահովել, որ հայրենադարձները կարողանան Հայաստանում իրենց մասնագիտութեամբ զբաղուել:

5. Օտարերկրեայ նպաստներ՝ բժշկական ապահովագրութեան վճարներ, թոշակներ, հաշմանդամութեան նպաստներ. ապահովել այս նպաստների ճանաչումը եւ հարկերից ազատումը: Այդ նպաստները Հայաստանի հարկային կամ այլ օրէնքների պատճառով չպէտք է նուազեն:

6. Պարտադիր զինուորական ծառայութիւն. բազում սփիւռքահայեր գալիս են այնպիսի երկրներից, որտեղ չկայ պարտադիր զինծառայութիւն: Ոմանց համար պարտադիր ծառայութիւնը խնդիր չէ: Շատերի համար այն խնդիր է: Կարելի է հաշուի առնել այնպիսի այլընտրանքային մոդել, ինչպիսին Իսրայէլի Պաշտպանական Ոյժերի մոդելն է, որը մասնագիտական ծառայութիւնների եւ տեխնիկական շատ ոլորտներում հասարակութեան բարձր պատրաստութեան է ապահովում պատերազմային իրավիճակների համար, նոյն ժամանակ խթանելով տնտեսութեան զարգացմանը: Այլընտրանքային մոդել է նաեւ ԱՄՆ կամաւոր պրոֆեսիոնալ զինծառայութեան համակարգը:

7. Լեզուի հանդէպ խտրականութեան բացառում. որպէսզի Հայաստանը լինի մրցունակ համաշխարհային ասպարէզում, այն պէտք է ունենայ համաշխարհայնօրէն մրցունակ աշխատողներ, որոնք տիրապետում են առեւտրի եւ գիտելիքի գլխաւոր լեզուներին, որոնք պէտք է ազատօրէն օգտագործուեն գրասենեակում, թղթաբանութեան մէջ, գործի ընդունելիս: Նման հմտութիւնները կարող են ներկայացուել հայրենադարձների կողմից, եւ նրանց պէտք է շահագրգռել, որ պահպանեն ու զարգացնեն այդ հմտութիւնները եւ փոխանցեն իրենց գիտելիքները: Դրա համար նրանց անհրաժեշտ է ազատ, խտրականութիւնից զերծ միջավայր: Ներկայումս ռուսերէնը օրէնսդրա-

կան առաւելութիւններ ունի Հայաստանում այլ օտար լեզուների նկատմամբ, եւ դրա պատճառով էլ այլ միջազգայնօրէն մրցունակ լեզուներ, ինչպիսին անգլերէնն է, աւելի քիչ են հանդիպում հեռուստացոյցով եւ լրատուութեան միջոցներով:

8. Հանել պաշտօնական փաստաթղթերում արեւմտահայերէնի գործածման հանդէպ իրաւական արգելքները: Նման արգելումը տպաւորութիւն է ստեղծում, թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը չի արժեւորում արեւմտահայերէնը եւ արեւմտահայերին դիտում է որպէս, «երկրորդ կարգի» հայեր: Այս փոփոխութիւնը նուազագոյն ծախսերի հետ է կապուած, քանի որ քչերը կ'օգտուեն այս հնարաւորութիւնից, սակայն սկզբունքօրէն կ'ամրագրի որ ՀՀ-ն տէր է կանգնում մեր ամբողջ ազգի լեզուական ժառանգութեանը:

9. Հանել պաշտօնական փաստաթղթերում դասական ուղղագրութեան գործածման հանդէպ իրաւական արգելքները: Նման արգելումը տպաւորութիւն է ստեղծում, թէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը չի արժեւորում մեր լեզուական ժառանգութիւնը եւ դասական ուղղագրութիւնն օգտագործողներին դիտում է որպէս «երկրորդ կարգի» հայեր: Այս փոփոխութիւնը նուազագոյն ծախսերի հետ է կապուած, քանի որ քչերը կ'օգտուեն այս հնարաւորութիւնից եւ կան անվճար համակարգչային ծրագրեր ուղղագրական փոփոխութիւնները հեշտութեամբ կատարելու համար. սակայն սկզբունքօրէն կ'ամրագրի որ ՀՀ-ն տէր է կանգնում մեր ամբողջ ազգի լեզուական ժառանգութեանը:

10. Ապահովել, որպէսզի հայերը կարողանան իրենց անունը ճիշտ գրել հայերէնով, անկախ օտարերկրեայ անձնագրում դրա լատինատառ ուղղագրութիւնից: Գոյութիւն չունի որեւէ հայկական անուն, որը գրւում է Վարտան, Դիքրան եւ այլն: Ապահովել նաեւ սխալ ուղղագրութիւն պարունակող ներկայ փաստաթղթերի ուղղման կամ վերատրամադրման արդիւնաւէտ համակարգ:

11. Իրաւական մշակոյթ. որեւէ իրաւական համակարգ ամբողջովին տրամաբանական չէ: Օրէնքները պէտք է մատչելի լինեն այլ միջազգային լեզուներով, գոնէ անգլերէն: Դա անհրաժեշտ է նաեւ ներդրողների համար: Հայրենադարձներին պէտք է ուղեցոյց տրուի իրենց իմացած լեզուներով, թէ ինչպէս կարելի է խուսափել իրաւական համակարգում խճճուելուց: Պէտք է աւելի մեղմ մօտեցում ցուցաբերուի ոչ դիտաւորեալ սխալմունքների հանդէպ: Ինչպէս նշուել է վերելում, հայրենադարձ-

ները չունեն ,շրջապատե, որին կարող են դիմել միջնորդութեան համար եւ աւելի շատ են կախուած ֆորմալ համակարգից եւ պաշտօնեաներից: Անհրաժեշտ է ապահովել, որպէսզի քաղաքացիական ծառայողները լինեն աւելի քաղաքավարի եւ պատրաստակամ օգնելու եւ հարցերին մօտեման անմեղութեան կանխաւարկածի տեսանկիւնից:

12. Ներկայացնել, թէ ինչպէս է իրաւակարգը գործում. հայրենադարձները պէտք է ունենան ,օմբուդսմենե Նախարարութիւնում, որին կարող են դիմել՝ երբ խնդիր ծագի, եւ որն իրենց կ'օժանդակի տարբեր բարդութիւններից խուսափելու հարցում. օրինակ, վիզայի երկարացումն ուշացնելու համար նախատեսուած ծանր տոյժերից:

Եզրակացութիւն

Թէեւ կը լինեն անհատական բացառութիւններ, ընդհանուր առմամբ, զանգուածային հայրենադարձութեան համար պէտք է բաւարարուեն հետեւեալ իրաւական պայմանները .

1. Հայկական միջավայր. հայրենադարձները պէտք է զգան, որ Հայաստանում մրանց սպասւում են համեմատաբար աւելի լաւ իրաւական պայմաններ իրենց ժառանգած եւ ճանաչած հայկական մշակոյթը պահպանելու եւ վայելելու համար, քան այլուր:

2. Ընդհանուր միջավայր. հայրենադարձները Հայաստանում պէտք է պաշտպանուած զգան իրաւական եւ պետական անարդարութիւններից մօտաւորապէս այնքանով, որքանով այն երկրում, որտեղ այժմ ապրում են:

**ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1975-1990թթ.) ԵՎ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹ**

Գրիգոր Վարդանյան

Խնդրո առարկա ուսումնասիրությունը նպատակ ունի ներկայացնելու Լիբանանի հայ համայնքում տիրող իրավիճակը քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ (1975-1990թթ.), որի հետևանքով լիբանանահայության մի զգալի հատվածը ստիպված եղավ հեռանալու և հաստատվելու այլ երկրներում:

Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմը³³⁰ Լիբանանում սկսվեց 1975թ. գարնանը, և տևեց շուրջ 15 տարի՝ ճգնաժամային ազդեցություն ունենալով մերձավորարևելյան արաբական այս պետության քաղաքական, տնտեսական հասարակական, սոցիալական կյանքի վրա:

Քանի որ 1970-ական թվականների սկզբներին Լիբանանում հաճախակի էին դարձել բանվորների ելույթներն ու գործադուլները, որոնք պաշտպանում էին իրենց սոցիալական շահերը, իսկ 1970թ. Հորդանանի ճգնաժամից հետո Պաղեստինյան դիմադրության շարժումը (ՊԴՇ) իր ռազմական ուժերով հաստատվեց Լիբանանում, որը լուրջ լարվածություն առաջացրեց խոցելի քաղաքական համակարգ ունեցող այդ երկրի ինչպես հասարակության, այնպես էլ տարբեր քաղաքական ուժերի միջև,³³¹ ապա, մեր կարծիքով, ճիշտ է այն պնդումը, որ այս պատերազմի գլխավոր պատճառներից էր լուրջ սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամի հասունացումը³³²: Ապասվող երկարատև ճգնաժամը նաև խոսում է հենց այս կարծիքի օգտին:

Այդ ժամանակ էր, որ Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ)-ի ու Լիբանանյան ծախ ազգային հայրենասիրական ուժերի միջև հաստատվեցին սերտ հարաբերություններ, իսկ աջ հետադիմական կառույցներն ու ուժերը դժգոհությամբ ընդունեցին պաղեստինցիների ներկայությունը Լիբա-

նանի տարածքում³³³: Սա ներքաղաքական լարվածության առաջացման ներքաղաքական մյուս գործոններից մեկն էր:

Բացի վերոնշյալ ներքաղաքական պատճառներից, Լիբանան-ում խոր դժգոհություն կար նաև երկրի արտաքին քաղաքականության ուղղվածության առումով, որովհետև 70-ականներին Լիբանանը վարում էր բացահայտ արևմտամետ քաղաքականություն՝ սերտացնելով հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ: Այսպիսով, խախտվել էին դեռևս 1943թ. սեպտեմբերին կնքված «Ազգային պակտ»-ի դրույթները:

Լիբանանյան երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի առիթն այն էր, որ 1975թ. ապրիլի 13-ին մայրաքաղաք Բեյրութի արևմտյան հատվածից պաղեստինցիները ավտոմեքենայով վերադառնում էին արևելյան հատվածում իրենց Թել-Ձաաթար ճամբարը, երբ նրանց վրա հարձակվեցին «Քաթայիբ» կուսակցության զինված մարտիկները և սկսեցին կրակել ավտոմեքենայի ուղղությամբ: Այս դեպքի հետևանքով զոհվեց 27 պաղեստինցի, վիրավորվեց 19-ը: Միջադեպը լայնածավալ կռիվների սկիզբ դրեց, որոնք տարածվեցին սկզբում մայրաքաղաք Բեյրութում, այնուհետև երկրի ամբողջ տարածքով մեկ: Հյուսիսում բախումներն ընդգրկեցին Տրիպոլիի շրջանը, հարավում՝ Սիդոնը, արևելքում՝ Բեքաայի հովիտը և այլն³³⁵: Ձինված հակամարտության արդյունքում Լիբանանը դարձավ բախումների թատերաբեմ:

Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում հասարակությունը բևեռացվել էր երկու հակամարտող կողմերի՝ աջերի և ձախերի ստեղծած քաղաքական միավորումներում: Լիբանանյան ճգնաժամի հենց սկզբից փորձեր են արվել հակամարտությանը տալ կրոնական բնույթ, սակայն դա այդպես չէր:

³³³ Տե՛ս Հարությունյան Լ., Սիրիայի և Իսրայելի գործոնը լիբանանյան ճգնաժամում (1975-1990թթ.), «Արևելք» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2001, էջ 75:

³³⁴ 1943թ. սեպտեմբերին կնքված բանավոր ջնջմանական համաձայնագրով՝ «Ազգային պակտով», Լիբանանի արտաքին քաղաքականությունը պետք է հիմնվեր դրական չեզոքության վրա: Այսինքն՝ քրիստոնյաները չպետք է իրենց համար փնտրեին օտար, մասնավորապես՝ ֆրանսիական հովանավորություն, իսկ մուսուլմանները չպետք է փորձեին արաբական, մասնավորապես, սիրիական ուժերի հետ միասին քաղաքական դաշինքներ ստեղծել: «Ազգային պակտով» Լիբանանը ինքնիշխան արաբական պետություն էր համարվում՝ ընդգծված քրիստոնեական կողմնորոշմամբ: (Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982 թթ.), Երևան 1982 էջ 7):

³³⁵ Տե՛ս Н. Оганесян; Тревогу и надежды Ливана, "Советская Азия", Ереван, 17.09.1978:

³³⁰ Առաջին քաղաքացիական պատերազմը Լիբանանում տեղի է ունեցել 1958թ:

³³¹ Տե՛ս Հարությունյան Լ., Սիրիայի և Իսրայելի գործոնը լիբանանյան ճգնաժամում (1975-1990թթ.), «Արևելք» հոդվածների ժողովածու, Երևան 2001, էջ 75:

³³² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982թթ.), Երևան 1982, էջ 7:

Ձախերը միավորվեցին Ազգային շարժման (Հարաքաթ ալ-Վատանի) մեջ, որի քաղաքական խորհրդի ղեկավարն էր Քամալ Ջուբլատը: Կրոնական պատկանելության առումով այնտեղ ներկայացված էին ինչպես մուսուլմաններ, այնպես էլ քրիստոնյաներ³³⁶: Աջերը ստեղծեցին «Լիբանանյան ճակատ» քաղաքական դաշինքը, որի մեջ մտան Ազգային Լիբերալ կուսակցությունը (Հիզբ ալ-կաումի ալ-ահրար), «Լիբանանյան մայրի»-ի պաշտպանության ծայրահեղական կազմակերպությունը, ինչպես նաև Լիբանանի նախագահ Սուլեյման Ֆրանժիեի ղեկավարած Ջոդրթայի կազմակերպությունը և այլն: Այս ճակատում կրոնական առումով հիմնականում գերակշռում էին քրիստոնյաները, սակայն կային նաև մուսուլմաններ³³⁷: Այսինքն՝ միանշանակորեն կարելի է ասել, որ քաղաքացիական պատերազմի սկսման պատճառների վերաբերյալ կրոնական բնույթ տալու կարծիքներն անհիմն են:

Հարևան Լիբանանում սկսված պատերազմն առիթ տվեց Սիրիային, որպեսզի վերջինս 1976թ. հունիսի 1-ին Լիբանանի տարածք մտցներ իր զինված ուժերը և պահանջեր անմիջապես դադարեցնել ռազմական բախումները, սակայն դա անհետևանք մնաց: Լիբանանում տեղի ունեցող բախումները անհանգստացնում էին նաև Իսրայելին: Իսրայելը իր զորքերը երկու անգամ³³⁸ մտցրեց Լիբանան, սակայն երկար ձգձգումներից հետո, 1985թ. հունիսի 6-ին, ի վերջո Իսրայելը վերջնականորեն դուրս բերեց իր զորքերը Լիբանանի տարածքից:

³³⁶ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան (1918-2005թթ.), հ. III, Երևան, 2006, էջ 640:

³³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 641:

³³⁸ 1978թ. մարտի 15-ին «Լիտանի» ռազմական գործողությունը իրակա-նացնելիս իսրայելյան զորքերը ներխուժեցին Հարավային Լիբանան և գրավեցին մինչև Լիտանի գետն ընկած տարածքները՝ բացառությամբ Տիր քաղաքի: Դա Իսրայելի պետության զորքերի առաջին ներխուժումն էր Լիբանան: Իսրայելական զորքերը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 425-րդ բանաձևի ընդունումից հետո 1978թ. հունիսին դուրս բերվեցին Լիբանանից, սակայն իսրայելական կառավարությունն իրականացրեց Լիբանանում անվտանգության գոտու ստեղծման իր վաղուց մշակված նախագիծը:

1982թ. հունիսի 6-ին իսրայելական զորքերը 2-րդ անգամ ներխուժեցին Լիբանան և զբաղեցրին նրա տարածքի գրեթե կեսը, որ կազմում էր 4,5 հազար քառ. կմ տարածություն: Այդ առիթով ՄԱԿ-ի ԱԽ-ն ընդունեց 508-րդ և 509-րդ բանաձևերը, որոնք դատապարտում էին Իսրայելի գործողությունները և պահանջում իսրայելական զորքերի դուրսբերումը Լիբանանից: Իսրայելական զորքերի դուրսբերումը Լիբանանի տարածքից ավարտվեց 1985թ. հունիսի 6-ին (Տե՛ս Հարությունյան Լ., Լիբանանը 1958-1990 թվականներին, Երևան, 2007, էջ 226):

Այսպիսով, լիբանանյան հակամարտությունը ներլիբանանյանից վերածվել էր տարածաշրջանային կոնֆլիկտի: Այն ստիպեց արաբական երկրներին ջանքեր գործադրել՝ երկու հակամարտող կողմերին հաշտության սեղանի շուրջ նստեցնելու ուղղությամբ: Ի վերջո նրանց ջանքերի շնորհիվ 1989թ. հոկտեմբերի 22-ին Սաուդյան Արաբիայի Տաիֆ քաղաքում գումարվեց Լիբանանի պառլամենտի նստաշրջան, որին մասնակցում էին բոլոր պատգամավորները՝ բացառությամբ 9 սպանվածների: Այստեղ քննարկվեց Ալժիրի, Մարոկկոյի և Սաուդյան Արաբիայի ներկայացրած հակամարտության կարգավորման նախագիծը, որը նախատեսում էր Լիբանանի պետական կառավարման համակարգում կատարել փոփոխություններ ու բարելավումներ: Ամենակարևոր փոփոխությունն այն էր, որ մուսուլման ու քրիստոնյա պատգամավորների ներկայացվածությունը խորհրդարանում հավասարեցվելու էր³³⁹:

Սակայն Տաիֆի համաձայնագրի վերջնական հաստատումը տեղի ունեցավ Լիբանանի հյուսիսում գտնվող Քուլայաթ վայրում 1989թ. նոյեմբերի 4-ին, որից հետո Լիբանանը ձեռնամուխ եղավ լուծելու ճգնաժամային տարիներին երկրի առաջ ծառացած խնդիրները:

Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմը լուրջ վտանգի առաջ կանգնեցրեց հայկական համայնքին:³⁴⁰ Լիբանանի հայ համայնքի թվաքանակը մինչև քաղաքացիական պատերազմը հասնում էր շուրջ 250 հազարի: Հայերը մեծ ներդրում ունեին Լիբանանի քաղաքական, տնտեսական ու

³³⁹ <http://www.ict.org.it>; Տաիֆի համաձայնագրի տեքստը տե՛ս <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/region-liban>

³⁴⁰ Ժամանակակից հայկական համայնքը Լիբանանում ձևավորվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրան հաջորդած տարիների ընթացքում (1914-1939թթ.): Համայնքը ձևավորվել է արտագաղթի երեք փուլերի հետևանքով: Հայ գաղթականների առաջին մեծ ալիքը դեպի արաբական երկրներ, մասնավորապես Լիբանան, տեղի ունեցավ 1915թ.-ին Հայոց Մեծ եղեռնից հետո: Հայ գաղթականների երկրորդ ալիքը դեպի Լիբանան տեղի ունեցավ, երբ Ֆրանսիան 1922թ. Կիլիկիան զիջեց Թուրքիային: Կիլիկիայի հայ բնակչությունը, վախենալով նոր ցեղասպանությունից, հեռացավ այդ շրջանից և հաստատվեց Սիրիայում և Լիբանանում: Իսկ երրորդ ալիքը Լիբանան սկսվեց 1939թ.-ին: 1939թ. Ֆրանսիան Ալեքսանդրետի սանջակը (երկրամաս), որը Սիրիայի տարածքի մի մասն էր կազմում, առանց հաշվի առնելու սիրիական կողմի դիրքորոշումը, զիջեց Թուրքիային: Տեղական բնակչությունը՝ հայերը և արաբները, ստիպված լքեցին իրենց բնակավայրերը: Արաբները հիմնականում հաստատվեցին Սիրիայում, իսկ հայերը, որոնց հիմնական մասը մուսալեռցիներ էին, հաստատվեցին Լիբանանում՝ այստեղ տարիների ընթացքում հիմնելով հայկական միակ գյուղը՝ Այնճար բնակավայրը:

մշակութային կյանքի զարգացման գործում: Լիբանանի հայ համայնքը սերտ հարաբերություններ ուներ հայրենիքի հետ և ոչ պաշտոնապես համարվում էր հայկական սփյուռքի կենտրոնը³⁴¹: Վիճակագրական որոշ տվյալների համաձայն՝ 1960-ական թվականներից Լիբանան է տեղափոխվել սիրիահայերի 50%-ը, իրաքահայերի 20%-ը, հորդանանահայերի 20%-ը և եգիպտահայերի 10%-ը³⁴²: Այսինքն՝ սա խոսում էր այն մասին, որ Լիբանանում հայերի հաստատման համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել: Լիբանանի դերը հայկական սփյուռքում պահպանվում է նաև այն բանի շնորհիվ, որ այստեղ է գտնվում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, որին ենթակա են սփյուռքի հայ առաքելականների մի զգալի հատվածը, Հայ կաթողիկե պատրիարքարանը, որն աշխարհի բոլոր հայ կաթողիկեների կենտրոնն է³⁴³, ինչպես նաև սփյուռքում հայկական միակ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ «Հայկազյան» համալսարանը, սփյուռքի այնպիսի կառույցների կենտրոնատեղիներ, ինչպիսիք են «Համազգային հայ կրթական և մշակութային» միությունը, Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը, Հայ մարզական միությունը և այլն:

Կռիվները սկսվելուց հետո 1975թ. մայիսին Լիբանանի հայ ազգային կուսակցությունների³⁴⁴ ՀՅԴ-ի, ՌԱԿ-ի, ՍԴՀԿ-ի և Լիբանանի կոմկուսի հայկական մասնաճյուղի միասնական որոշմամբ կազմվեց «Լիբանանահայ կուսակցությունների

³⁴¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Իրան. Այաթոլլահի խոմենիի դարաշրջանը, Երևան, 2004, էջ 8

³⁴² Doudjikianian A. Les armeniens du Moyen-Orient leur existence actuelle a la lumiere du passe recent. Les temps modernes № 504-505-506, juillet-aout-septembre 1988. Paris, Gallimard, c. 246:

³⁴³ ՀՀ ԱԳՆ; N 304/105-01/08, 25.07.2008, էջ 1-3:

³⁴⁴ Լիբանանը տասնամյակներ շարունակ հանդիսացել է հայ երեք ավանդական կուսակցությունների գործունեության համար բարոնապատ պայմաններ ունեցող պետություններից մեկը: Այսօր, թեև կուսակցական համաշխարհային կենտրոնները գտնվում են Լիբանանից դուրս, բայց և այնպես թե ՀՅԴ-ի, թե ՍԴՀԿ-ի, և թե ՌԱԿ-ի համար Լիբանանի հայ համայնքը կարևորագույն օղակներից է, որին նպաստում են ինչպես երկրի համեմատաբար ազատ ու ժողովրդավար պայմանները, այնպես էլ ավանդույթներով հարուստ կուսակցական մամուլի առկայությունը: Վերջին երեք տարում ՀՅԴ լիբանանյան ղեկավար կառույցում (Լիբանանի կենտրոնական կոմիտե) գրեթե փոփոխություններ չեն եղել (ԿԿ-ի ատենապետն է Հովիկ Մխիթարյանը), իսկ ՍԴՀԿ և ՌԱԿ կառույցներում եղել են լուրջ փոփոխություններ: Այսպես՝ 2007-ի երկրորդ կեսից ՌԱԿ-ի ատենապետն է Ավետիս Դակեայանը, իսկ ՍԴՀԿ ղեկավար ընտրվեց Սարգիս Չափությանը, (Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ, N 304/105-01/08, 25.07.2008, էջ 3-4):

համախմբումը» և ստեղծվեց «Համակարգիչ մարմին»³⁴⁵: Այս մարմինը պետք է աչալուրջ հետևեր դեպքերի զարգացումներին ու համապատասխան լուծումներ առաջարկեր: «Համախմբում» քաղաքական միավորման որոշմամբ հայկական համայնքը պատերազմի հենց սկզբից որդեգրեց «դրական չեզոքության» քաղաքականությունը: Խիստ էական էր նաև այն հանգամանքը, որ հայկական համայնքի որոշման մասին ժամանակին տեղյակ պահվեցին լիբանանյան հակամարտող երկու կողմերը և իշխանությունները: «Համախմբում» միավորման պատվիրակությունն այցելեց Նախագահ Սուլեյման Ֆրանժիեին, քաղաքական նշանավոր դեմքեր Յասիր Արաֆաթին, իմամ Մուսա Սադդին, Պիեռ Ժմայելին, Քամալ Ջունբլատին և ուրիշների³⁴⁶: Մեր կարծիքով՝ հայկական համայնքի չեզոքության դիրքորոշումը հայկական ավանդական կուսակցությունների առավել իրատեսական և կարևոր լուծումներից մեկն էր:

Լիբանանյան երկրորդ ճգնաժամի ընթացքում հայ համայնքի հռչակած դիրքորոշումը ծախ ուժերի կողմից ընդունվեց որպես իմաստուն, իսկ աջերի ճամբարի կողմից՝ որպես դավաճանական քայլ: Կարծիք է հայտնվել, որ դա միանգամայն ճիշտ որոշում էր և օբյեկտիվորեն ծառայում էր զինված առճակատման շառավղի կրճատմանը և լիբանանյան կոնֆլիկտի շրջանակների որոշակի սահմանափակմանը³⁴⁷: Մենք համամիտ ենք այդ կարծիքի հետ, քանի որ հայերն արդեն մեկ անգամ 1958թ. Լիբանանի առաջին քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, հարելով երկու հակադիր քաղաքական միավորումների, մեծ կորուստներ էին ունեցել:

Ընդհանուր առմամբ հայկական համայնքի պաշտոնական դիրքորոշումը դրական ընկալվեց լիբանանյան հասարակության մեծ մասի կողմից: Այս մասին է վկայում այն, որ լիբանանյան «Մանդի Մորնինգ» շաբաթաթերթը գրում էր. «Հայ համայնքը խաղում է կրկնակի դեր՝ կայունացման ու միավորման: Կայունացման դերը նա կատարում է տնտեսական և սոցիալական մակարդակով: Թեև հայ համայնքը կազմում է

³⁴⁵ Տե՛ս Դավաթյան Կ., Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն (1930-ականների վերջերից մինչև 1990-ականների սկիզբը), Երևան, 2007, էջ 308:

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում էջ 303-304:

³⁴⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, Երևան, 2006, էջ 646:

Լիբանանի բնակչության միայն 8%-ը, սակայն տալիս է ազգային արտադրանքի 25%-ը: Միավորման դերը նա կատարում է քաղաքական, ազգային մակարդակով»:³⁴⁸

Մեր կարծիքով՝ կային նաև երկու այլ պատճառներ, որոնք ստիպեցին հայերին մինչև վերջ հավատարիմ մնալ իրենց սկզբունքներին և չպաշտպանել պատերազմող կողմերից և ոչ մեկին: Առաջինը համայնքային ազգային անվտանգությանը սպառնացող վտանգի գիտակցումն էր: Իսկ երկրորդ պատճառն այն էր, որ տարիների ընթացքում հայերն իրենց աշխատասիրության և ծիրքի շնորհիվ Լիբանանի տնտեսության մեջ և քաղաքական շրջանակներում ձեռք էին բերել կարևոր լծակներ, որոնց կորուստն անկանխատեսելի հետևանքներ կունենար համայնքային կյանքի վրա: Որպեսզի ավելի պատկերավոր լինի հայերի ծանրակշիռ տեղն ու դերը Լիբանանի տնտեսության զարգացման ոլորտում, ստորև ներկայացնում ենք Լիբանանի ծրագրավորման նախարարության կենտրոնական վարչության վիճակագրական տվյալները:

Լիբանանում 1970-ական թվականների սկզբներին գործել են 2099 արդյունաբերական և արհեստավորական ձեռնարկություններ, այսինքն՝ շուրջ 12,38% որոնցից 260-ը, պատկանել է հայերին: Հայկական արդյունաբերական ձեռնարկությունների կենտրոնացման ու թվաքանակի մասին որոշակի պատկերացում է տալիս ներքոբերյալ աղյուսակը:³⁴⁹

N	Ձեռնարկությունների կենտրոնացումը	Ձեռնարկությունների թիվը	Ընդհանուր %-ով
1	Բեյրութ	136	52,3
2	Բուրջ Շամուդ	96	36,92
3	Բառշրի	8	3,07
4	Սեդ Բառշրի	7	2,6
5	Ջիլ ալ Դիբ	1	0,38
6	Ջոնյոն	2	0,76
7	Դեկուն	4	1,53
8	Մկալլե	3	1,15
9	Ֆրն Զրբաք	2	0,76
10	Չկենտրոնացված	1	0,38
11	Ընդհանուր	260	

³⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 646:

³⁴⁹ Տե՛ս Չալըմյան Ն., Լիբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում (1970-ական թթ.), Երևան 2002, էջ 25:

Հայերն իրենց ներդրումն ունեին նաև Լիբանանի առևտրի ու սպասարկման բնագավառում: Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ առևտրի ոլորտում ընդգրկված էր հայ ազգաբնակչության³⁵⁰ շուրջ 43%-ը: Նրանց էր պատկանում թեթև արդյունաբերության՝ կոշիկի, հագուստի, ապակեղենի և պարենային մթերքների արդիական խանութների մեծ մասը: Բեյրութի կենտրոնական թաղամասերում հայերի սեփականությունն են հանդիսացել բազմաթիվ հյուրանոցներ, ռեստորաններ, սրճարաններ, վարսավիրանոցներ, դեղատներ, լաբորատորիաներ, փոշեր և սպասարկման ոլորտի այլ հաստատություններ: Լիբանանում 1800 բժիշկներից 110-ը, 400 ատամնաբույժներից 90-ը, 300 դեղագործներից 70-ը և 3000 ինժեներներից 300-ը հայեր էին:³⁵¹ Լիբանանահայերը ներգրավված էին գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերում՝ այգեգործություն, անասնապահություն և այլն: Լիբանանահայ գյուղացիները հիմնականում կենտրոնացած էին Բեքաայի դաշտավայրում գտնվող Այնճար գյուղում: Այնճարահայության թիվը 1970-ական թվականներին հաշվվում էր շուրջ 4 հազար մարդ: Այստեղ հայերը մեծածավալ գյուղատնտեսական տարածքների վրա մշակում էին խնձորի այգիներ, որտեղից ստացված բերքը հիմնականում արտահանվում էր:³⁵² Այնճարի հայերի որոշ մասը զբաղվում էր նաև անասնապահությամբ՝ բնակչությանն ապահովելով մսով, կաթով և այլ սննդամթերքներով: Այնճարում անասնապահությամբ էր զբաղվում բնակչության մոտ 25%-ը:³⁵³ Ակնառու էր նաև հայերի կշիռը Լիբանանի պետական ու քաղաքական կյանքում: Հայերը պարբերաբար իրենց 6-7 պատգամավորներն էին ունենում լիբանանյան պառլամենտում³⁵⁴ և մեկ կամ երկու նախարարները՝ կառավարություն-

³⁵⁰ Հայերը հիմնականում բնակվում էին մայրաքաղաք Բեյրութում, ինչպես նաև Տրիպոլիում, Ջահլեում, Ալեում, Սայդայում, Բիբլոսում, Ջուհում, Շուֆի, Մեթնի և Քեսրվանի շրջաններում, Բեքաայի դաշտավայրում և այլուր:

³⁵¹ Տե՛ս Վարժապետյան Ս., Հայերը Լիբանանի մեջ, Ֆեռլոն 1983, հ IV, էջ 289:

³⁵² «Կամի», 29.01.1972:

³⁵³ Տե՛ս նույն տեղում

³⁵⁴ Ինչպես Լիբանանի մյուս համայնքները, լիբանանահայությունը ևս ունի պատգամավորական տեղերի բաշխման մշտական ձև: Այսպես հայ պատգամավորական եկեղեցու հետևորդները իրավունք ունեն խորհրդարանում ունենալու չորս պատգամավոր, իսկ կաթողիկե և ավետարանական համայնքները՝ մեկական: 1972թ. տեղի ունեցած պատգամավորական ընտրությունների ժամանակ հայ համայնքի չորս ներկայացուցիչներ՝ Խ. Պապիկյանը, Ս. Խանամիրյանը, Մ. Էպիֆանյանը և Ա. Մանուկյանը, տեղ գրավեցին Լիբանանի պառլամենտում: Այժմ Լիբանանի խորհրդարանի 128 տեղերից վեցը զբաղեցնում են հայ պատգամավորները: Հայ

նում:³⁵⁵ Մեր կարծիքով այս տվյալները հաստատում են մեր բերած վերոհիշյալ փաստարկները:

Ինչպես արդեն վերևում նշվեց, աջ քաղաքական խմբավորումն ու իր կողմնակիցները թշնամական վերաբերմունք ունեին հայերի նկատմամբ, քանի որ հայերը, լինելով քրիստոնյաներ, պարտավոր էին պաշտպան կանգնել «Լիբանանյան ճակատին», սակայն հայկական համայնքը թույլ չտվեց իրեն ներգրավել արյունահեղ կոնֆլիկտի մեջ:

Բայց այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ դեռ մինչև հայկական համայնքների վրա աջակողմյան ուժերի հարձակումները, 1975-1977թթ. ընթացքում հայերը այսպես թե այնպես պատերազմական գործողությունների ժամանակ մարդկային զգալի կորուստներ կրեցին: Միայն պատերազմի առաջին տարում 1975-1976թթ. Լիբանանում 20 հազար զոհվածներից 5 հարյուրը և 45 հազար վիրավորներից 2 հազարը հայեր էին: Ռմբակոծությունների պատճառով ահռելի չափերի էին հասնում հայության կրած նյութական վնասները³⁵⁶: Համաձայն 1976թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի հայ առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչ արքեպիսկոպոս Գարեգին Սարգսյանի գլխավորությամբ Լիբանան այցելած պատվիրակության կազմած տեղեկագրի,

պատգամավորներից Հակոբ Բագրատունյանը (հայ առաքելական համայնքի ներկայացուցիչ) ՀՅԴ-ի թեկնածուն է, Ջորջ Գասարճին (հայ առաքելական համայնքի ներկայացուցիչ) ՀՅԴ-ի համակիրն է շատ հարցերում, բայց անկուսակցական է: Մյուս չորս հայ պատգամավորներն են Հակոբ Գասարճյանը (հայ առաքելական համայնքի ներկայացուցիչ, Լիբանանի ՌԱԿ-ի նախկին ատենապետ), Եղիա Ջերեջյանը (հայ առաքելական համայնքի ներկայացուցիչ, ՍԴՀԿ), Սերժ Թուրսարգյանը (անկուսակցական, հայ կաթողիկե համայնքի ներկայացուցիչ) և Ժան Օդասափյանը (անկուսակցական): (տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ, N 304/105-01/08, 25.07.2008, էջ 5-6):

³⁵⁵ Լինելով հասարակական ու քաղաքական ակտիվ գործիչներ՝ հայ համայնքի պատգամավորները աշխույժ մասնակցություն են ունենում երկրի կառավարմանը և հանդես են գալիս լիբանանահայերի շահերի պաշտպանությամբ: Այդ պատգամավորներից ոմանք Լիբանանում վերջին տասնամյակներին զբաղեցրել են նախարարական պաշտոններ: 1969թ. կազմված Ռաշիդ Քարամնի կառավարության մեջ պատգամավոր Խ. Պապիկյանը նշանակվել է առողջապահության նախարար, իսկ ավելի ուշ 1973-1974թթ. Ս. Խանամիրյանը զբաղեցրել է զբոսաշրջության նախարար-ի պաշտոնը: 2008թ. մայիսի 25-ին Լիբանանի նախագահի պաշտոնում բանակի հրամանատար գեներալ Միշել Սլեյմանի ընտրվելուց հետո հաստատված Լիբանանի նոր 30 հոգանոց կառավարությունում ներկա-յացված են երկու հայ նախարարներ՝ պետական նախարար Ժան Օդասափյանը (այդ պոստում մնաց մինչև 2008թ. հուլիսի 24-ը) և ջրային ռեսուրսների ու էներգետիկայի նախարար Ալեն Թաբրոյանը (ՀՅԴ):

³⁵⁶ Տե՛ս Զալըմյան Ե.; Լիբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական... Երևան 2002, էջ 66:

հայկական հաստատություններին հասցված վնասները հասնում էին մեկ միլիարդ երկու հարյուր միլիոն լիբանանյան լիրայի: Տեղեկագիրը հայտնում էր նաև, որ ավելի քան 10 հազար հայ ընտանիքներ զրկվել էին իրենց կանոնավոր գոյության միջոցներից և մատնվել գործազրկության³⁵⁷: Այսպիսով՝ պատերազմի ժամանակ սկսեցին բարձրանալ սննդամթերքի, վառելանյութի և առաջին անհրաժեշտության ու կենսական առարկաների գները, որոնք լուրջ մտահոգություններ առաջացրին հայության և մասնավորապես նրա աշխատավորության շրջանում:

Քաղաքական լարված իրավիճակը, տնտեսական դժվարությունները, գործազրկության մակարդակի բարձրացումը, անվտանգ կյանքի բացակայությունը առիթ հանդիսացան լիբանանահայության զանգվածային արտագաղթին: Մոտավոր հաշվումներով 1975-1976թթ. Լիբանանից մեկնել են շուրջ 35 հազար հայ³⁵⁸, որոնցից 20-25 հազարը ապաստան է գտել հարևան Սիրիայում, իսկ մնացածը հիմնականում ցրվել են Մերձավոր Արևելքի արաբական մյուս երկրներում՝ Եգիպտոսում, Հորդանանում, Քուվեյթում և այլուր: Սակայն որոշ լիբանանահայեր նախընտրեցին արտագաղթել հեռավոր երկրներ, մասնավորապես՝ ԱՄՆ, Կանադա ու Ավստրալիա:

Արդեն 1977թ. վերջերից սկսած Լիբանանի աջակողմյան ուժերի պաշտոնաթերթերում սկսեցին երևալ լիբանանահայության հասցեին արված անհիմն հողվածներ և անպատասխանատու հայտարարություններ: «Ալ Ջաբհա» շաբաթաթերթը սեպտեմբեր ամսվա համարներում զետեղել էր զրպարտություններով լեցուն հողվածներ, ուր հայ համայնքի որդեգրած «դրական չեզոքությունը» գնահատվում էր որպես անտարբերություն, և հայերը մեղադրվում էին «իսկական լիբանանցու» կեցվածք չունենալու մեջ³⁵⁹: Իսկ «Ալ-Քաթաիբ» կուսակցության թերթ «Լը Ռևյու»-ն գրում էր, որ հայերը լիբանանցի չեն լինի, եթե չկռվեն պաղեստինցիների դեմ³⁶⁰: Սրանք բացահայտ հակահայկական տրամադրությունների տեսական արտահայտման ձևեր էին:

³⁵⁷ «The Armenian Review», vol 29, N 2-114, 1976, p 194:

³⁵⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 194:

³⁵⁹ بيروت, "الجبهة", 10.09.1978:

³⁶⁰ Տե՛ս, «Կանչ»; Բեյրութ, 22.09.1979:

Բեյրութի «Աս-Սաֆիր» թերթը իրավացիորեն նշում էր, որ աջերը, սանձագերծելով հակահայկական արշավ, ղեկավարվում են «Ով մեզ հետ չէ, մեր դեմ է» սկզբունքով³⁶¹։ Լիբանանյան հայապատկան ուժերն անում էին ամեն բան, որ հայերի ու աջերի միջև հանկարծ բախումներ տեղի չունենան։

Սակայն աջակողմյան ուժերը որոշեցին գրոհով լուծել հարցը, ստիպել հայերին, որպեսզի վերջիններս իրաժարվեն իրենց՝ ըստ աջերի «հակալիբանանյան» դիրքորոշումից և միանան իրենց՝ ընդդեմ լիբանանյան ծախ ուժերի։

Այսպես, 1978թ. հոկտեմբերի 1-ին աջակողմյան ուժերի զինված խմբավորումները հարձակումներ գործեցին արևելյան Բեյրութում հայկական թաղամասերի վրա։ Մինչև հոկտեմբերի 7-ը ռմբակոծումները շարունակվում էին հայաբնակ շրջաններում՝ Բուրջ Ռամուդում, Խալիլ Բեդկիում, Նոր Յաճնում, Աշրաֆիում, Մար Յուսուֆում, Յալաշենում, Նահր ալ Մոթում, Զալկայում և այլուր։ Հայերի դեմ զինված հարձակումներ եղան նաև Մեթնում, Քեսրվանում, Բիբլոսում և այլ վայրերում։ Զինված խմբերը պայթեցնում և քանդում էին հայերին պատկանող մշակութային կենտրոնները, գործարանները, ֆաբրիկաները, կրթական հաստատությունները³⁶²։ Կողոպտվում էին համայնքի մի շարք հաստատություններ, ինչպես, օրինակ՝ Գարակյոզյան բարեսիրական հաստատությունը, Նոր Մարաշի Մեսրոպյան վարժարանը, Նոր Սիսի եկեղեցին և այլն³⁶³։ Աջակողմյան զինված խմբերը հոկտեմբերի 26-ին նույնիսկ չխորշեցին պայթեցնել Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը, որը գտնվում էր նրանց բացարձակ տիրապետության տակ գտնվող Բիքֆայայի մոտակա Ամիրիե բլուրի վրա։ Այս կոիվների արդյունքում զոհվեց 80 և վիրավորվեց 350 հայ³⁶⁴։ Հայությանը հասցված նյութական վնասների չափը մոտավոր հաշվումներով հասնում էր 200 միլիոն ԱՄՆ դոլարի³⁶⁵։ Այդ օրերին ավերվել ու վնասվել էր 3000 տուն, 55 գործարան և արհեստանոց³⁶⁶։ Այս

անապահով իրավիճակը, որն ստեղծվել էր լիբանանահայության բնականոն կյանքի համար, ստիպեց հայերին դառնալ փախստական և ապաստան գտնել Այնճարում, Տրիպոլիում, Զահլեում և այլուր³⁶⁷։ Հայ գաղթականությանը իրենց օգնության ձեռքը մեկնեցին արևմտյան Բեյրութի և Լիբանանի այլ հայաշատ շրջանների բնակիչները։ Հինգ հազար հայ գաղթականներ պատսպարվեցին Այնճարում, իսկ արևմտյան Բեյրութում շատ հայերի համար օթևան ծառայեց Ալեք Մանուկյան մշակութային կենտրոնի շենքը։ Հայերի վիճակը թեթևացնելու համար Լիբանանի «Ազգային շարժումը» հատկացրեց 35 հազար լիբանանյան լիրա³⁶⁸։ Լիբանանի հայությանն իր զորակցությունը հայտնեց նաև Խորհրդային Հայաստանը, որտեղ այդ ճգնաժամային օրերին տեղի էին ունենում զանգվածային միտինգներ և ելույթներ ի պաշտպանություն իրենց հայրենակիցների։ Ի պաշտպանություն լիբանանահայության, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինը հեռագրեր ուղարկեց Յոմի պապ Յովհաննես Պողոս Երկրորդին և Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի նախագահ ղոկտոր Ֆիլիպ Պորտերին՝ խնդրելով «իրենց հեղինակավոր խոսքը լսելի դարձնել լիբանանյան որոշ շրջանակներին, ի պաշտպանություն Լիբանանի հայ կրոնական համայնքի ու հավատացյալների»³⁶⁹։ Լիբանանահայությանն օգնելու համար Լիբանան ուղարկվեց սննդամթերքով, դեղորայքով և այլ առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով բեռնված շուրջ 30 ապրանքատար ինքնաթիռ³⁷⁰։ Այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանը բացի բարոյական աջակցությունից ցուցաբերեց նաև նյութական մեծ օգնություն։ Մայր հայրենիքի այս վերաբերմունքը լիբանանահայության նկատմամբ ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ։

Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմի պատճառով լիբանանահայության մի զգալի մասի արտագաղթը այլ երկրներ, մեր կարծիքով, կարելի է բաժանել պայմանական երեք՝ Փոքր, Միջին և Մեծ շրջանների։ Արդեն առանձին

³⁶¹ "السفير", بیروت، 24.09.1979:

³⁶² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982թթ.), Երևան, 1982, էջ 55-56:

³⁶³ Տե՛ս Չալոմյան Ն., Լիբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական..... Երևան 2002, էջ 75:

³⁶⁴ Տե՛ս «Կանչ», 14.10.1978:

³⁶⁵ صالح زهر الدين، الامرن، شعب وقضية، بیروت، 1988، ص. 254:

³⁶⁶ "النداء"، بیروت، 28.01.1979:

³⁶⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Լիբանանյան ճգնաժամը և..... էջ 58:

³⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

³⁶⁹ Տե՛ս Չալոմյան Ն., Լիբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական..... Երևան 2002, էջ 82:

³⁷⁰ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Արաքական երկրների պատմություն, հ. III, Երևան 2006, էջ 649:

քննարկման ենթարկենք լիբանանահայության արտագաղթի վերոնշյալ երեք շրջանները:

Չնայած հայրենիքի նյութական և բարոյական օգնությանը և ներլիբանանյան որոշ պայմանավորվածությունների՝ լիբանանահայերի մի մասն արտագաղթեց Սիրիա՝ Հալեպ (երկու հազար ընտանիք³⁷¹, մոտ ութ հազար մարդ), Լաթաքիա, ինչպես նաև Դամասկոս: Պայմանականորեն կարելի է արտագաղթի այս էտապն անվանել «Փոքր շրջան», քանի որ այն սկզբնական շրջանում ներլիբանանյան միգրացիոն բնույթ էր կրում: Այսինքն՝ վտանգավոր շրջաններից համեմատաբար անվտանգ շրջաններ հայ բնակչության տեղափոխումը սկիզբ դրեց ներլիբանանյան միգրացիոն ալիքի, որի առաջացրած լարվածությունը, սակայն, հայության շրջանում որոշ ժամանակ անց ստիպեց շատերին հատել նաև Լիբանանի սահմանը և ցրվել հարևան մոտակա երկրներում՝ Սիրիայում, Իրաքում, Հորդանանում և Կիպրոսում³⁷², իսկ այդ արդեն, մեր կարծիքով, պետք է համարել ներարաբական միգրացիոն շարժում:

Մեր կարծիքով՝ լիբանանահայության արտագաղթի երկրորդ՝ «Միջին շրջանը» համընկնում է աջակողմյան ուժերի առաջին հարձակումից մինչև երկրորդ հարձակումն ընկած ժամանակահատվածի հետ (1978թ. հոկտեմբեր - 1979թ. սեպտեմբեր): Ինչո՞ւ հենց միջին շրջան, որովհետև աշխարհագրական առումով արտագաղթի ուղղությունն այս ընթացքում դուրս չեկավ մերձավորարևելյան տարածաշրջանի սահմաններից: Արտագաղթի այս ալիքն ուղղված էր հիմնականում դեպի Պարսից ծոցի արաբական երկրներ՝ Քուվեյթ, ԱՄԷ, Բահրեյն և Կատար: Դեպի Պարսից ծոց արտագաղթեց շուրջ 60 հազար լիբանանահայ³⁷³, որն ինչպես նշում է ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ա. Դուդշիկանյանը, կազմում էր դեպի այդ տարածաշրջան համալիբանանյան ընդհանուր միգրացիոն ալիքի 10%-ը³⁷⁴: Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ սփյուռքի ներարաբական միգրացիան դեռևս սկսվել էր 1950-1960-ական թվականներից սկսած և կրում էր զուտ ինքնակամ բնույթ, (այսինքն

աշխատանքային նպատակներով հայերը Սիրիայից, Լիբանանից, Հորդանանից և մասամբ նաև Եգիպտոսից այցելում էին նավթային բումից տնտեսական վերելք ապրող Պարսից ծոցի երկրներ, իսկ այնուհետև հետզհետե այդտեղ տեղափոխվում նաև իրենց ընտանիքները), սակայն «Միջին շրջանի» այս միգրացիան, որը տարբերվում էր իր պատճառներով, քանի որ հարկադրական բնույթ ուներ, մեր կարծիքով, նույնպես կարելի է հաշվել որպես ներարաբական միգրացիոն շարժում:

Այսպիսով, վերջացնելով լիբանանահայության արտագաղթի երկու շրջանների քննարկումը՝ գալիս ենք այն եզրակացության, որ, բացառությամբ առաջին շրջանում հայերի որոշակի զանգվածի դեպի Կիպրոս արտագաղթի, դրանք երկուսն էլ ներարաբական միգրացիոն բնույթ ունեին:

Լիբանանահայության արտագաղթի երրորդ էտապը՝ «Մեծ շրջանը», համընկնում է աջակողմյան ուժերի երկրորդ հարձակումից (1979թ. սեպտեմբեր) մինչև խորայնական զինված ուժերի 1982թ. Լիբանան ներխուժումն ընկած ժամանակահատվածն ու մինչև 1985թ. զորքերի դուրսբերումը Լիբանանի տարածքից: Իսկ ինչ՞ու մեծ շրջան, քանի որ այդ էտապում արտագաղթի ուղղությունն աշխարհագրականորեն արդեն դուրս էր եկել մերձավորարևելյան տարածաշրջանից: Լիբանանահայերի մեծ մասն այդ ընթացքում արտագաղթեց դեպի ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա և եվրոպական երկրներից հիմնականում Ֆրանսիա³⁷⁵: Լիբանանահայության արտագաղթի այս վերջին էտապը տարբերվում է նախորդ էտապներից նրանով, որ վերջինս ոչ թե լիբանանահայության զուտ ներարաբական արտագաղթ էր, այլ արդեն ներսփյուռքյան մեծ միգրացիոն շարժում:

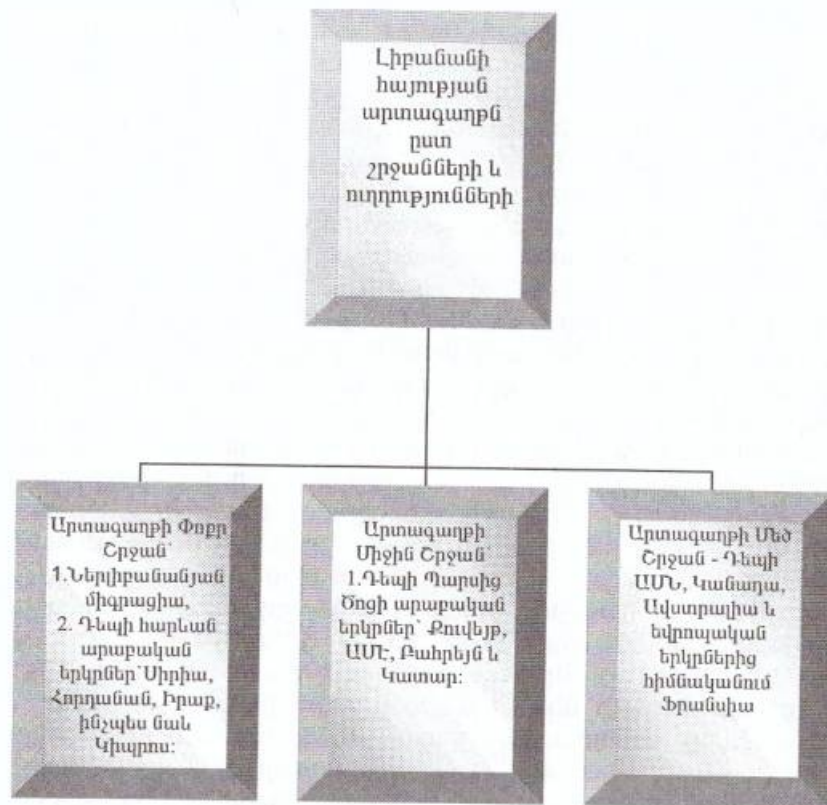
³⁷¹ Տե՛ս Չալըմյան Ն., Լ իբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական..... Երևան 2002, էջ 82:

³⁷² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Լիբանանյան ճգնաժամը և..... էջ 56:

³⁷³ Агагельян Ю; Некоторые особенности социально-экономического развития армянской общины в Ливане, Сборник, Ближний Восток и современность. Вып.15, 2002. п.7:

³⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷⁵ Տե՛ս Չալըմյան Ն., Լ իբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական..... Երևան 2002, էջ 37:

Հետագայում քաղաքացիական պատերազմի ավարտին ու ներքաղաքական լարվածության թուլացմանը զուգընթաց արտագաղթի դիմած լիբանանահայերի մի զանգվածը նորից վերադարձավ տարիների ընթացքում շատերի համար հայրենի երկիր դարձած Լիբանան: Պետք է նշել սակայն, որ վերադարձողները հիմնականում նրանք էին, որոնց համար անհնար էր եղել մյուս երկրների և համայնքների կյանքին ինտեգրվելն ու հաստատվելը: Վերադարձողները կրկին հարմարվեցին լիբանանյան դինամիկ կյանքին ու սկսեցին ապրել ու ծառայել այդ երկրին: Ինչպես մի անգամ իր խոսքում նշել է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Առաքինը. «Մենք՝ հայերս, ոչ միայն խոսում ենք Լիբանանի մասին, այլև գործում և աշխատում ենք հանուն Լիբանանի»: Այսինքն՝ հայերը ակտիվ

մասնակցում են այդ երկրի զարգացմանն ու բարգավաճմանը իրենց գործով ու աշխատանքով:

Ավարտելով խնդրի քննարկումն ու վերլուծումը առաջարկում ենք իրականացնել հայկական սփյուռքում հայության անվտանգության պահպանման և ներմիգրացիոն շարժումների բնույթն ըմբռնելու համար հետևյալ, մեր կարծիքով, կարևոր ու հրատապ հետևյալ աշխատանքները:

1. Հայ համայնքային քարտեզների պատրաստում ըստ երկրների ու քաղաքների և ըստ հայության թվաքանակի:
2. Հայության ներսփյուռքյան միգրացիոն շարժումների ուղղությունների հետևում:
3. Էմիգրացված երկրների և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրթական, գիտական, սոցիալական բնագավառներում համեմատական գնահատում, ըստ այդմ առավելությունների և թերությունների վերհանում:
4. Ի վերջո, Հայաստանի Հանրապետությունում էմիգրացված և էմիգրացվող երկրների պայմաններին ադապտացման գործընթացի իրականացում կամ զոնե դրա իրականացման համար նախապայմանների ստեղծում:

Այս կետերի բարեհաջող իրականացումը, մեր կարծիքով՝ փոքր, բայց կարևոր նպաստ կբերի հայության հայրենադարձություն իրականացնելու գործին, որը, մեր կարծիքով հայի ինքնության պահպանման համար այժմյան գլոբալացվող աշխարհում անփոխարինելի և անսահման հրատապ հիմնահարցերից մեկն է:

Լիլիթ Չարությունյան

1945 թվականի Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակից հետո խորհրդային իշխանությունը որոշակի արտոնություններ տրամադրեց Հայ Առաքելական եկեղեցուն, որը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով:

Առաջին՝ Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցին, Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ, իր ակտիվ գործունեությունը էր ծավալում՝ ռազմաճակատ ուղարկելով օգնություն սովետական Կարմիր բանակին, այսինքն՝ Մեծ հաղթանակի մեջ իր ավանդն ուներ:

Երկրորդ՝ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը շատ լավ գիտակցում էր, որ ներգաղթի կազմակերպման և իրականացման գործում եկեղեցին մեծ դերակատարություն կարող է ունենալ և լինել շատ օգտակար՝ նկատի ունենալով այն փաստը, որ եկեղեցին սփյուռքի բոլոր հայ գաղթօջախներում հեղինակավոր կառույց է և ամենաազդեցիկ դիրքն ունի՝ հանդիսանալով հայապահպանության, հայակրթության, հայագիտության աշխատանքներ իրականացնող կենտրոններից գլխավորը:

Խորհրդային Հայաստանի թողտվությամբ 1945 թվականի հունիսին Ազգային-եկեղեցական ժողով գումարվեց, և պաշտոնապես 111 ժողովականների մասնակցությամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը:

Նույն թվականի նոյեմբերի 1-ին Գևորգ Զ կաթողիկոսը հրապարակեց իր առաջին կոնդակը, որով հայտնում էր. «...1945 թվականի հունիսի 22-ին, ս. Էջմիածնի Լուսավորչա-հիմն Մայր Տաճարում, Տանն Կիլիկիոյ Շնորհազարդ Տ. Գարեգին Ա Կաթողիկոսի նախագահությամբ գումարած Ազգային-եկեղեցական ժողովը ընտրեց մեզ Ս. Լուսավորչի Հայրապետական Աթոռի գահակալ: Ընդունեցինք Հայրապետական օծումն՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծեսի և ավանդութեան համաձայն, հինգ եպիսկոպոսների և հանդիսադիր տանն Կիլիկիոյ Շնորհազարդ Տ. Գարեգին Կաթողիկոսի ձեռամբ: Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոչումն, Ազգային-եկեղեցական ժողովի կատարյալ վստահությունը և հաւատացեալ հօտիս ոսկեվառ

ակնկալությունները խորապես յուզում են սիրտս և ճնշում հոգիս՝ զգացնելով ինձ պարտականութեանս ու պատասխանատու-թեանս ծանրությունը: Ինձ յուսադրում է այն գիտակցությունը, թէ՛ մենակ չեմ այլ ունիմ լծակից վստահելի Աթոռակիցներ և վստահելի աջակիցներ ի դէմս Սրբազան Առաջնորդների և բարեշնորհ Քահանայութեան, որոնք կոչուած են նոյն զաղափարին ծառայելու և նոյն պատասխանատուութեան ենթակա և կատարեալ վստահութիւն են ներշնչում իրենց համերաշխ գործունեութեամբ, որ հաւատ և յոյս են տալիս Մեզ՝ Մեր ապագայ խոշոր ձեռնարկների յաջողութեանը»³⁷⁶:

1946-48 թվականների հայրենադարձության կազմակերպման և իրականացման գործում անուրանալի է եղել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքյանի դերը³⁷⁷:

Դեռևս 1940-ական թվականների սկզբին Հայ Առաքելական եկեղեցին սփյուռքում բնակվող իր հավատացյալներից ստացել էր բազմաթիվ մամակներ ներգաղթ կազմակերպելու թույլտվության մասին: Նամակները պարունակում էին գրեթե նույն բովանդակությունը՝ սփյուռքահայությունը խնդրում էր Ամենայն Հայոց հայրապետ Գևորգ Զ-ին ԽՍՀՄ կառավարությունից հայրենադարձության թույլտվություն ստանալ:

³⁷⁶ Ս. Բեհրության., Վավերագրեր Հայ եկեղեցու Պատմությունից. Գերգ Զ Չորեքյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955 թթ.). Երևան, 1999 թ. էջ 314-318:

³⁷⁷ Գևորգ Զ Չորեքյանը ծնվել է 1869թ. դեկտեմբերի 2-ին Ռոստով-Ռոնի Նոր-Նախիջևանում: 1889թ. ավարտել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը և նույն թվականին ձեռնադրվել է սարկավագ: 1894թ. ավարտել է Լայպցիգի համալսարանի Աստվածաբանական-փիլիսոփայական ֆակուլտետը: Զուգահեռ ավարտել է նաև Լայպցիգի կոնսերվատորիան: 1895-1913 թթ. դասավանդել է Նոր-Նախիջևանի հայկական դպրոցում: 1913թ. ձեռնադրվել է վարդապետ և նշանակվել Նոր-Նախիջևանի առաջնորդ: ղական տեղապահ: 1916թ. նշանակվել է Վրաստանի թեմի առաջնորդ: 1925թ. նրան շնորհվել է արքեպիսկոպոսություն: 1927թ. ընտրվել է Ս. Էջմիածնի գերագույն հեգևոր խորհրդի անդամ: 1938թ. ստանձնել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղապահի պաշտոնը, 1941թ.՝ Ազգընտիր տեղապահ: 1945թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովի հունիսի 22-ի Համազգային-եկեղեցական ընտրական միստում Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը միաձայն ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Հայրենասեր Հայրապետը վախճանվել է 1954թ. մայիսի 9-ին:

Գևորգ Զ-ն, լինելով ԽՍՀՄ-ում սփյուռքահայության շահերի ներկայացուցիչը, ջանք չխնայեց այս օրհասական խնդրին լուծում տալու համար:

1945 թվականի նոյեմբերի 21-ին ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց սփյուռքահայության զանգվածային հայրենադարձություն թույլ տալու մասին, որում մասնավորաբար ասվում էր. «Ի գիտություն ընդունելով արտասահմանում բնակվող հայերի դիմումները հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու թույլտվության մասին, ինչպես նաև ԽՍՀՄ կառավարության խնդրանքը, ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը արտասահմանից հայրենիք վերադարձող հայերի մասին միջոցառումների հատուկ որոշում ընդունեց:

ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին թույլ է տրված կազմակերպելու արտասահմանյան երկրներում բնակվող հայերի վերադարձը, որոնք ցանկություն են հայտնել, ինչպես հանձնարարված է, ապահովել անհատական բնակարանային շինարարություն պետական վարկով՝ շենքի արժեքի հիսուն տոկոսի չափով:

Արտասահմանից վերադարձող հայերը ազատվում են մաքսային տուրքից՝ նոր բնակավայր փոխադրվող իրենց գույքի համար»³⁷⁸: 1945 թվականի դեկտեմբերի 2-ին ընդունվեց մի նմանատիպ որոշում, որով թույլատրվում էր արտասահմանում բնակվող հայերին վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան:

Հայաստանում սկսեց կազմակերպվել ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին առընթեր արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե, ինչպես նաև վերաբնակեցման վարչություն:

Վերոնշյալ երկու պատմական որոշումներն արձանագրում էին հայ ժողովրդի պատմության մի նոր էջ, վերջապես իրականացնում էր սփյուռքահայության իղձը՝ վերադառնալ պապեական հայրենիք և իր հարազատ եղբայրների հետ ապրել հայրենի հողում:

Եկեղեցին մեծ ուրախությամբ ողջունեց ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի նիստերում ընդունված այս որոշումները, քանի որ դրանով սփյուռքահայությանը փրկում էր ծուլման վտանգից:

Հայրենադարձության կազմակերպման համար կային բոլոր նախադրյալներ, և Հայոց հայրապետը, իր ուսերի վրա

վերցնելով այս ծանր պարտականությունը, սկսեց կոնդակներով, մամակներով, կոչերով և ելույթներով դիմել սփյուռքահայությանը, թեմակալ առաջնորդներին, կուսակցություններին և բարեգործական միություններին՝ ներգաղթը կազմակերպելու, հովանավորելու և իրականացնելու համար:

1946 թվականին ՏՄԽՄ-ի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ Վեհափառ հայրապետը ներկայացրել է հայրենադարձության կազմակերպման համար իրականացվող միջոցառումները. «Ընդառաջելով արտասահմանյան հայերի Մայր Հայրենիք վերադառնալու ցանկությանը, Հայ եկեղեցին իր առաջնահերթ պարտականությունն է համարում ամեն կերպ օժանդակել ներգաղթի գործի կազմակերպմանը: Մենք իրահանգել ենք արտասահմանի բոլոր թեմական առաջնորդներին ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ հայկական գաղութներում կազմակերպվող ներգաղթի կոմիտեներին: Մենք հավատացած ենք, որ թեմակալ առաջնորդները և թեմական խորհուրդները պատվով կկատարեն այդ հանձնարարությունը: Մեր գլխավոր նպատակն է նյութապես օժանդակել հայրենիք վերադարձող կարիքավոր հայերին, դրանով մենք կատարած կլինենք մեր սուրբ պարտականությունը ժողովրդի հանդեպ և օգնած Սովետական Հայաստանի կառավարությանը, որն ընդունելով ու տեղավորելով հարյուր հազարավոր հայերի կատարում է մեծ ու Աստվածահաճո գործ: Մենք մեր կողմից անում ենք ամեն հնարավորը, որպեսզի սփյուռքով մեկ ցրված հայ ժողովուրդը վերադառնա իր հայրենիքը և լուսաշող Սովետական Հայաստանում սկսի կերտել իր պայծառ ու երջանիկ ապագան»³⁷⁹:

Դիմելով առաջնորդներին՝ Վեհափառ հայրապետն ասել է. «Այսօր, երբ ներգաղթի հարցը սրտաբաց ու լայն մասշտաբով է դրված՝ տեղի հայ հոգևորականությունը բարոյական պարտականություն ունի բացատրել իր հոտին հարցի ներկա վիճակը և նորա շտապ կազմակերպման անհրաժեշտությունը և իր ոգևորիչ քարոզներով ամուր պահել հայ ժողովրդի ոգևորությունը: Նույն պարտականությունը ծանրանում է նաև հայ ինտելիգենցիայի և մամուլի վրա:

...Սակայն և նույնքան անհրաժեշտ է հայ բարեգործական ընկերությունների և ազգային մեկենասների հանդես գալը, որոնք միշտ էլ սիրով և առատածեռությամբ մասնակցել են

³⁷⁸ Ստ. Ստեփանյանց., Հայ Առաքելական եկեղեցին Ստալինյան բռնապետության օրոք. Երևան, 1994թ. էջ 183-184:

³⁷⁹ Էջմիածին. պաշտոնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի. տարի 9. 1946 թ. ապրիլ-մայիս, էջ 18:

նման դեպքերում: Ս. Էջմիածինն էլ չի գլանա իր աջակցությունը ներգաղթի սուրբ գործին՝ իր ձեռքին եղած բոլոր միջոցներով»³⁸⁰:

Գևորգ Զ-ն հայրենադարձությունը իրականություն դարձնելու համար այս գործի մեջ ներգրավեց նաև հայ բոլոր գործիչներին, Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս տպագրվող բոլոր պարբերականներն ու թերթերը: Վեհափառի ցանկացած նամակ կամ ելույթ իր արձագանքն էր գտնում սփյուռքահայ մամուլի էջերում: «Եվ ահա հայրապետն կուգա հայ ժողովրդի նոր Հայրիկը, Գևորգ Զ, հորդորելու, խրախուսելու, մխթաբերելու, օրհնելու և ըսելու, թե ունիս մի նոր հայրիկ, որ քեզ համար տիվ ու գիշեր աղոթում է և որպես քաջ հովիվ անձը դրել է քու փրկությանդ համար: Իմ գրիչս շատ տկար է արտահայտելու համար այն երախտագիտական զգացումները և սրտի հուզումները, որ ունեցավ գաղթաշխարհի հայությունը իր նոր Հայրիկին գրված ավետիսներին, հորդորներին և օրհնություններին»³⁸¹: Մեծ է սփյուռքահայության համակրանքը ոչ միայն Գևորգ Զ-ի գործի, այլ նաև նրա անձի նկատմամբ: Նրան անվանում էին Խրիմյանների արժանի հետնորդ:

Այսպիսով, Ամենայն Հայոց հայրապետի դիմումներն էլ ավելի բարձրացրեցին հայրենաբաղձ հայության սերը դեպի Մայր հայրենիքը: Նրա ձեռնարկները խթան հանդիսացան և մեծապես նպաստեցին էջմիածնի հեղինակության բարձրացմանը: «Կռունկ» շաբաթաթերթը գրել է. «Ամենայն Հայոց Սրբազնագույն Կաթողիկոսը հարմարագույն առիթը փախցուցած չէ հարազատ թարգմանն հանդիսանալու Հայ ժողովրդին և կատարելու հայրենասիրական պարտականություն մը, որ Հայաստանյայց եկեղեցվի դարավոր ավանդական գիծն է եղած»³⁸²: Իրավամբ Հայոց հայրապետը ցանկացած հարմար առիթի բարձրացնում էր հայությանը հուզող բոլոր խնդիրներն ու ամեն միջոց ձեռնարկում այդ հարցերին լուծում տալու համար:

Հայրենադարձությունը իրականություն դարձավ ոչ միայն պետական ֆինանսավորման միջոցով: Հայրենադարձների թիվը բավականին մեծ էր, և պետությունը չէր կարող միայնակ հոգալ ներգաղթի ծախսերը: Այս անգամ էլ հայրապետը

կարողացավ գտնել լուծում: Իր կոչերում նա բազմիցս դիմել ու օգնություն է հայցել սփյուռքահայ բարեգործական միություններից, ինչպես նաև բարերարներից: Ներգաղթի կազմակերպմանն ու իրականացմանը մեծապես նպաստել է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը (ՀԲԸՄ): Գևորգ Զ-ն գաղթականների խնդիրները հոգալու համար կանխկացրեց եկեղեցու ողջ գումարը, ինչպես նաև վաճառեց եկեղեցու ունեցվածքի մի որոշ մասը: Իր նամակներից մեկում նա նշում է. «Մենք խորապես համոզված ենք, որ այս խոշոր ձեռնարկի հաջողությամբ ամեն հայ մարդ պարտք կհամարե նպաստել և իր խելքով, և իր դրամով, առանց թերանալու իր բարոյական պարտքի հանդեպ և մեղանչելու իր խղճի ձայնի առաջ: Մեզ հայտնի է, Ամերիկայի Բարեգործական Ընկերությունը համագալին հանգանակություն է բացել ընդհանրապես Հայաստանի և մասնավորապես ներգաղթին աջակցելու նպատակով: Բարեգործական Ընկերությունը հավանորեն իր հանգանակած դրամը պիտի գործադրե որպես նպաստ կարիքավորների փոխադրության համար»³⁸³: Ներգաղթի կազմակերպման մասին իր շրջաբերականում Գևորգ Զ-ն նշում է. «Հայ կառավարությունը ըստ ամենայնի ընդառաջում է ներգաղթի հաջող լուծմանը, սակայն նույնքան անհրաժեշտ է մեր բարեգործական ընկերությունների և ազգային մեկենասների հանդես գալը, որոնք միշտ էլ սիրով և առատաձեռնությամբ մասնակցել են նման դեպքերում»³⁸⁴:

Գևորգ Զ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հայանպաստ գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն ներգաղթի հարցում մեծ օժանդակություն ցուցաբերելով: Նրա ուշադրության կենտրոնում էր նաև Հայոց հողերի վերադարձը:

Հայրենադարձության իրականացման համար Գևորգ Զ-ն առաջնային պայման էր համարում թուրքական տիրապետության տակ գտնվող հայոց հողերի վերադարձը: «Հայ ժողովրդի առաջ այսօր հրամայաբար կանգնած են երկու ճակատագրական խնդիրներ՝

ա. Հայության ազգահավաքումը իր նվիրական հայրենի հողի վրա,

բ. վերատիրացումը մեր Մայր Հայրենի հողի:

³⁸⁰ Ս. Բեհրության., նշվ. աշխ. էջ 351:

³⁸¹ Էջմիածին. 1946 թ. հունիս-հուլիս, էջ 16:

³⁸² Նույն տեղում, էջ 16:

³⁸³ Ս. Բեհրության., նշվ. աշխ. էջ 344:

³⁸⁴ Նույն տեղում. էջ 208:

Անհաղթահարելի արտաքին ուժը, անօրինակ բռնապետությունը և աննախընթաց կազմակերպված վայրագությունն է, որ բնավեր ու տարագիր դարձրեց հայրենատենչ հայ ժողովուրդը:

Այսօր բախտավոր ժամ է... Մեր հայրենի հարազատ իշխանությունը բացել է՝ ի սփյուռ աշխարհի տարագիր հայության առաջ՝ Հայրենի դռները, որով ազատում է Հայ ժողովուրդին անխուսափելի ծուլման և ազգային դիմագրկման, օտարության մեջ հյուծվելու և անէանալու մեծ վտանգից»³⁸⁵:

Գևորգ Զ-ն հասկանում էր, որ հետպատերազմյան շրջանում կան բավականին լավ նախապայման հայկական հողերի վերադարձի հարցը բարձրացնելու համար: Նա գիտակցում էր, որ այս հարցի լուծման համար անհրաժեշտ են պատերազմում հաղթանակած երեք գերտերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հովանավորությունը: 1945 թվականի հոկտեմբերի 25-ին նա մի կոնդակ ուղղեց այս երեք տերությունների կառավարություններին, որտեղ գրում էր. «Այսօր ժողովուրդների բախտը միացյալ դեմոկրատիկ ազգերի ձեռքում է: Այս արյունահեղ պատերազմից հետո, ուր միլիոնավոր կյանքեր զոհվեցին արդարության և հումանիզմի հաղթանակի համար, որպեսզի նորից չկրկնվեն ժողովուրդների ջարդերը, նրանց պարտքն է վերցնել անցյալի անարդարությունները, ճիշտ ճանաչել թշնամուն և բարեկամին, հատուցանել զրկվածին, զոհին, անարգվածին: Այս հավատով ձեզ են դիմում Թուրքիայից վտարված հին ու նոր գաղթականները, որոնք թափառում են երկրագնդի զանազան մասերում և նոցա հետ Ամենայն Հայոց հիմնավոր Հայրապետությունը և խնդրում ձեզ ճանաչել հայերի իրավունքը իրենց պատմական հայրենիքի վրա, որ նոքա սրբագործել են իրենց արյունով և քրտինքով և ծածկել հիշատակած արժանի հարուստ մշակութային կոթողներով»³⁸⁶:

1947 թվականին գրված իր կոնդակում Հայոց հայրապետ Գևորգ Զ-ն ևս մեկ անգամ շեշտում է հայկական հողերի վերադարձի և Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին. «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը չէր կարող անտեսել ու չպաշտպանել արտասահմանյան հայերի արդարացի ու տեղին պահանջները: Պեռ պատերազմի ընթացքում մեծ պետությունների կողմից մի շարք կոչեր հնչեցին հայերի նկատմամբ բոլոր

անարդարացի քայլերի համար վերջնական ու արդարացի վճիռ կայացնելու մասին: Հայկական նահանգների բռնագրավումը և այդ նահանգներում հայոց ազգաբնակչության ոչնչացումը Թուրքիայի կողմից, ավելի քան անարդարացի է: Որպեսզի ընդմիշտ և վերջնականապես արմատախիլ արվի այդ անարդարությունը, պետք է հայկական նահանգները միացվեն Խորհրդային Հայաստանին»³⁸⁷:

Գևորգ Զ-ն, դարձնելով այս հարցի լուծումը իր կյանքի վերջնականապես, իր ցանկացած ելույթում, նամակում նշում էր Հայրենի հողերի վերադարձի կարևորության և անհրաժեշտության մասին³⁸⁸:

Այսպիսով, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյանը մեծ ավանդ ունեցավ հայրենադարձության կազմակերպման գործում՝ ցույց տալով, որ եկեղեցին անցյալի սոսկ պատմական հուշ չէ, այլ կենդանի կառույց, որը բազմաթիվ գործնական թելերով կապված է իր ժողովրդի հետ և ապրում է նրա հոգսերով:

Նպաստելով հայրենադարձությանը՝ Գևորգ Զ Չորեքչյանը իրավաբանական հիմք տվեց ԽՍՀՄ ղեկավարությանը Թուրքիայից պահանջելու հայկական հողերը, և չնայած Վեհափառ տերը հստակ գիտակցում էր, որ դա մեծ տերությունների, մասնավորապես ԽՍՀՄ զավթողական քաղաքականության սոսկ մի մասնիկն է, այնուամենայնիվ, Գևորգ Զ-ն փորձում էր հաշվի առնելով այդ ամենը՝ հասնել որևէ ազգանպաստ որոշման:

³⁸⁷ Էջմիածին. 1947թ. մարտ-ապրիլ. էջ 4

³⁸⁸ Հայոց հողերի վերադարձին վերաբերող ելույթներ, կոնդակներ տես՝ Էջմիածին. 1946թ. փետրվար-մարտ. էջ 10, Ապրիլ-մայիս. էջ 17-18: Ս. Բեհրության., էջ 299, 376-377:

³⁸⁵ Ս. Բեհրության., նշվ. աշխ. էջ 374-375:

³⁸⁶ Ստ. Ստեփանյանց., նշվ. աշխ. էջ 179-180:

Վլադիմիր Պողոսյան, Արամ Դավթյան

Ներգաղթի կազմակերպումը և Հայ Առաքելական եկեղեցին

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ 1945թ. նոյեմբերի 21-ին, խորհրդային կառավարությունը հատուկ որոշում ընդունեց արտասահմանից հայերի հայրենիք վերադառնալու մասին³⁸⁹։ Դեկտեմբերի 2-ին հրապարակեց մի օրենք, որով թույլատրվում էր գաղութահայությանը վերադառնալ խորհրդային Հայաստան։

Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին թույլ էր տրվել կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում ապրող այն հայերի հայրենադարձությունը, որոնք ցանկություն ունեին վերադառնալ, ինչպես նաև հանձնարարվել էր Հայրենիք վերադարձող հայերի համար անհատական բնակարանային շինարարությունն ապահովել պետական վարկով բնակելի տան արժեքի 50 տոկոսի չափով։ Արտասահմանից խորհրդային Միություն վերադարձող հայերն ազատվում էին նրանց պատկանող և նոր բնակավայր փոխադրվող գույքի համար մաքսավճար տալուց։ Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված ներգաղթի կոմիտեն հրահանգել էր տեղերում կոմիտեներ կազմակերպել, որպեսզի ներգաղթը կանոնավոր, արագ և հաջող կատարվի։ Հատկապես հորգևոր առաջնորդների վրա բարոյական պարտականություն կար՝ իրենց հեղինակությամբ և ազդու խոսքով աջակցել հիշյալ կոմիտեների հաջող կազմակերպմանը, առաջ քաշելով գործունյա և ներգաղթի գաղափարին նվիրված անձանց³⁹⁰։

Հետևաբար, այս գործում իբրև խորհրդակից և կազմակերպիչ, մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Հայ Առաքելական եկեղեցին՝ իր երկու աթոռների, պատրիարքությունների և թեմերի հետ միասին։

Կարևոր էր նաև հայ բարեգործական ընկերությունների և ազգային մեկենասների հանդես գալը։

Նույն օրերին Էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսը պատմական դիմում ուղարկեց երեք գերտերությունների ղեկավարներին՝ Ստալինին, Չերչիլին, Ռուզվելտին՝ պահանջելով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը և կցումը խորհրդային Հայաստանին³⁹¹։ Դա եղավ Վերջին Չորեքշաբթի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո, և սկսվեց արտասահմանյան հայության գաղթը։ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը չէր կարող անտեսել և չպաշտպանել արտասահմանյան հայերի արդարացի ու տեղին պահանջները։ «Հայ եկեղեցին հավատացած է, որ Աստծո օգնությամբ և Միավորված Ազգերի կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի արդարացի որոշումով, անցյալում բազմաչարչար հայ ժողովրդի իղծը՝ տեսնել խորհրդային Հայաստանին միացված նրանից բռնի կերպով անջատված պատմական հողերը, կիրականանան»³⁹²։

1945թ. նշանակալից էր Հայ եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցած խոշոր իրադարձությամբ. դա 1945թ. հունիսին Ս. Էջմիածնում Ազգային-եկեղեցական ժողովի գումարումն էր։ Հայոց եկեղեցին դեռևս չէր ունեցել համազգային եկեղեցական ժողովի այնպիսի լրիվ ներկայացուցչական կազմ, ինչպիսին կար այդ ժողովում։ Ժողովն իր էությամբ դրսևորեց ազգային միասնության և փոխըմբռնման գոյությունը։ Նրա գործունեությունը նվիրագործվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությամբ, հոգևոր ճեմարանի բացմամբ և եկեղեցական մի շարք լուրջ ու գործնական որոշումներով։

1946թ. նոյեմբերի 1-ին մամուլը հրապարակեց Վերջին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անդրանիկ կոնգակը, որով հայտնում էր. «Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Միության, ինչպես և Սփյուռքի համայն հայ ժողովրդին. 1945թ. հունիսի 22-ին, ս. Էջմիածնի Լուսավորչահիմն Մայր Տաճարում, Տանն Կիլիկիո Շնորհազարդ Ս. Գարեգին Ա Կաթողիկոսի նախագահությամբ գումարած Ազգային-եկեղեցական ժողովը ընտրեց Ս. Լուսավորչի Հայրապետական Աթոռի գահակալ՝ ժողովականներիս եղող 111 պատգամավորների միածայն հավանությամբ։ Նույն ամսի 24-ին ընդունեցինք Հայրապետական օծումը՝ Հայաստանյաց եկեղեցւոյ ծեսի և ավանդության համաձայն, հինգ եպիսկոպոսների և հանդիսադիր տանն Կիլիկիո Շնորհազարդ Ս. Գարեգին Կաթողիկոսի ձեռամբ։

³⁸⁹ Տե՛ս «Հասկ», 1946թ., Փետրուար, էջ 60։

³⁹⁰ Տե՛ս «Հասկ», 1946թ., Մարտ, էջ 82։

³⁹¹ Տե՛ս «Սիոն», 1946թ., Յունուար-Փետրուար- Մարտ, էջ 1։

³⁹² ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1 գ. 2943, ք. 1։

Ծուներ դրի Իջման սեղանի առաջ և ուխտեցի ցմահ հավատարիմ մնալ Հայ եկեղեցուն, անձնուրացությամբ ծառայել Հայ ժողովրդին և Հայրենիքին»³⁹³։

Եվ որովհետև այդ կոնդակը ընդհանրապես բոլոր թեմականներին էր վերաբերում, ու ինչ խոսք, կաթողիկոսը զեկուցումների էր սպասում, ուստի արձագանքները չհապաղեցին։

Կիլիկիայի և Էջմիածնի կապերի սերտացումը

«Կիլիկիայի դարավոր և պատմական Աթոռը, որ մոտ վեց տարի է ի վեր սևով պատված էր, Կիլիկիո ժողովրդին և համայն հայության փափաքին վրա ունեցավ իր գահակալը, հանձին մեծանուն և միջազգային համբավի տիրացան Վեհ. Ս. Ս. Գարեգին Ա Կաթողիկոսի, որ լծվեցան շինարար աշխատանքի Անթիլիասի Կաթողիկոսարանին մեջ։ Կենդանացավ կրկին Կիլիկիո Աթոռը, արժանընտիր Պետի մը իր վրա բազմելովը»³⁹⁴։ Մեծ հայրենասեր Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա-ն ոչ մի ջանք չի խնայում ներգաղթի և Խորհրդային Հայաստանի ծաղկման համար. չնայած իր ալեգարդ հասակին՝ նա ամխոնք աշխատանք է ծավալել ներգաղթի հաջող կազմակերպման համար։

«Հասկի» համարներից մեկի մեջ տպվեց Ն. Սրբություն Ս.Ս. Գևորգ Ամենայն Հայոց Շնորհազարդ Կաթողիկոսի անդրանիկ կոնդակը, որում սիրո և միության գաղափարն է ընկած՝ սրտագին հարաբերություն բոլոր աթոռների հետ և ջանք այդ հարաբերությունը դարձնել ավելի սերտ, իրար լրացնող և դեպի նույն նպատակը ուղղված։ «Յայտնեմք զուրախութիւն մեր և զգոհունակութիւն հոգեւոր Մերում Ս. Գարեգին Շնորհազարդ Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ, որ ընդ եկեղացական և աշխարհական պատգամաւորօք իւրովք նպաստաւոր եղել յոյժ միասնականութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և բարձր տրամադրութեան ժողովականաց և առ հասարակ յաջող վերջաւորութեան ժողովոյս ըստ ամենայն մասանց։ Ձնոյն յայտնեմք և Ամենապատիւ Պատրիարքին Երուսաղեմի Ս. Կիւրեղի և Տեղապահի Պատրիարքութեան Պոլսոյ Ս. Գեորգաց Արքեպիսկոպոսի Արսլանեան»³⁹⁵։

³⁹³ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու Պատմությունից. Գեորգ Զ Չորեքչեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955թթ.). Երևան, 1999թ., էջ 314-319. ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 150թ. 19-27։

³⁹⁴ Մաշտոց Բհ. Ոսկերիչյան «Արաքս», Ալեքսանդրիա, 1946թ., փետրվար 9։

³⁹⁵ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու Պատմությունից. Գեորգ Զ Չորեքչեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955թթ.). Երևան, 1999թ., էջ 314-319. ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 150թ. 19-27։

Կաթողիկոսությունն ուներ փոքրաթիվ միաբանություն, միջնակարգ հոգևոր դպրոց, փոքր տպարան և հինգ թեմ՝ Բեյրութի Լատոսիկեի, Կիպրոսի, Դամասկոսի և Հալեպի, որոնք բոլորն էլ համարյա թափուր էին միաբանության սակավաթվության պատճառով։ Կիլիկիայի Աթոռը մտերմական հարաբերություններ էր պահում Էջմիածնի հետ. ընդառաջում էր նրա բոլոր կարիքներին ու առաջարկներին և մեծ ծառայություն էր մատուցում ներգաղթի գործում։ Էջմիածնի կաթողիկոսարանն էլ նրան քաջալերելու և եռանդը զորացնելու նպատակով ծննդյան 81-րդ տարեդարձի առթիվ նրա անցյալ գործունեությունն ամփոփող ջերմ կոնդակով վեղարի վրա անձնապես աղամանոյա խաչ կրելու իրավունք շնորհեց։

Կիլիկիայի Վեհաշնորհ Ս. Գարեգին կաթողիկոսի «Ազգային եկեղեցական ժողովը և նրա նշանակությունը» վերնագրով տեսությունը, որ լույս տեսավ «Հասկ» պաշտոնաթերթի մեջ, Էջմիածնի Հայրապետական ընտրության հատուկ տեղեկությունների կարգով, երկու կետեր էր մատնանշում, որոնք մասնավորաբար շահեկան ու նշանակալից են։

Նորընտիր հայրապետի ցանկության համաձայն՝ Հայրապետական օծման և Վեհարան վերադարձի թափուրների ժամանակ երկու կաթողիկոսները և Երուսաղեմի պատրիարքն ընթանում էին միասին՝ նույն ամպիովանու տակ։ Միության և եղբայրակցության հանգամանքը շեշտված էր նոր հաստատված Սահմանադրության մեջ, ուր գրված էր հետևյալ հոդվածը. «Հայաստանյայց եկեղեցու մասնականությունը գլխավորված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսով, հարաբերություն պահելով Կիլիկիո կաթողիկոսության հետ»³⁹⁶։

Հայաստանյան բոլոր եկեղեցիների մեջ նույնպես որոշված էր Պատարագի ժամանակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անվան հետ հիշել Կիլիկիո կաթողիկոսի անունը. Կիլիկիայի թեմերի մեջ էլ պիտի հիշվեր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունը, ինչը սովորաբար չէր արվում մինչ այդ։ Կաթողիկոսներին պիտի հետևեր Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքների հիշատակությունը։ Այս որոշումները, որոնք շեշտում էին հայաստանյան եկեղեցիների միությունը, Հայրապետական երկու Աթոռների հարաբերություններին, նրանց միջև խնդիրներին և իրադարձություններին տեղյակ եղողների համար հատուկ կարևորություն և արժեք ունեին։

³⁹⁶ «Էջմիածին», Ա. Նազար, 1946թ., Հունիս- Հուլիս, էջ 44։

Արտասահմանի Հայոց թեմերի գործունեությունը

Հետ չեն մնում մեր թեմական առաջնորդներն ու Ազգային-եկեղեցական ժողովի պատգամավորները, որոնք էջմիածնից դառնալուց հետո խոշոր հայրենասիրական աշխատանք ծավալեցին գաղութահայության և Մայր Հայրենիքի կապերի սերտացման համար:

1946թ. կեսերին հայերի ներգաղթն ավելի կազմակերպված բնույթ ստացավ:

Մայր հայրենիքի կառավարությունն իր առջև հարց չի դրել՝ ի՞նչ կրոնի կամ ի՞նչ կուսակցության կապտկանի, կամ հասարակական ի՞նչ դիրքի վրա է գտնվում անձը:

Լիբանանի մեջ 8 օրվա ընթացքում ներգաղթի գրասենյակի մեջ արձանագրված հայերի թիվը 40 հազարից ավելի էր:

Ներգաղթին ֆինանսական մեծ օգնություն էր ցուցաբերում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ): Հայրենադարձության ծախսերը հոգալու համար բարեգործական միությունը 1946թ. ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի հաշվին փոխանցեց 300 հազար դոլար, իսկ ներգաղթի տեղական կոմիտեներին Սիրիայում, Լիբանանում Հունաստանում և Բուլղարիայում՝ 225 հազար դոլար:

1947թ. դրությամբ արտասահմանում գոյություն ունեին երկու պատրիարքություններ՝ Երուսաղեմի և Կ.Պոլսի. առաջինի պատրիարքն էր Տ. Կյուրեղ Բ Իսրայելյանը, իսկ երկրորդը կառավարվում էր տեղապահով, որն էր Տ. Գևորգ արք. Արուշանյանը: Երուսաղեմի պատրիարքությունը ուներ մեծ միաբանություն, որը հետզհետե փոքրացել էր՝ շնորհիվ պատրիարքի և միաբանության ոչ ցանկալի փոխհարաբերության: Պատրիարքությունն ուներ երկու դպրոց՝ ժառանգավորաց և ընծայաբան: Ուներ տպարան, բավական մեծ ձեռագրատուն և հրատարակում էր «Սիոն» ամսագիրը: Պատրիարքությանը ենթակա էին Երուսաղեմին կից շրջակայքը և մերձավոր վայրերի վանքերին կից բնակչությունը, որոնք կառավարվում էին վարդապետ տեսուչներով և կոչվում էին տեսչություններ ու թվով ինն էին: Էջմիածնի ու Երուսաղեմի պատրիարքության փոխհարաբերությունները արտաքինապես շատ սիրալիր էին, սակայն ներքին մտերմությունը թվում է, թե պակասում էր, որը բացատրվում էր արտաքին քաղաքական ազդեցությամբ և մասամբ ներկա պատրիարքի բնավորության որոշ գծերով:

Կ.Պոլսի պատրիարքությունը կառավարվում էր պատրիարքական տեղապահով: Կ.Պոլսի վերջին պատրիարքի՝ Մեսրոպ արք. Նարոյանի մահից հետո Էջմիածնի կաթողիկոսարանը դիմեց թուրքական կառավարությանը, որ թույլատրեն կաթողիկոսարանին ուղարկել ներկայացուցիչներ տեղի եկեղեցական գործերն ուսումնասիրելու և տնօրինելու, որոնց թվում նաև պատրիարքի ընտրությունը կազմակերպելու: Ի պատասխան այդ գրության, առաջարկվեց կաթողիկոսարանին պատրիարքական տեղապահի միջոցով բացատրել ներկայացուցիչներ ուղարկելու նպատակը, որը և կատարվեց: Դրան հետևեց տևական լռություն, որով և փակվեց հարցը:

Բացի հիշյալ երեք աթոռներից, արտասահմանում կար 13 թեմ, որոնցից երեքը Ամերիկայում էին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի թեմ, Կալիֆոռնիայի թեմ և Հարավային Ամերիկայի Հայրապետական Պատվիրակություն, հինգը՝ Եվրոպայում՝ Մարսելի, Հունաստանի, Բուլղարիայի ու Ռումինիայի թեմեր և հինգը՝ Մերձավոր Արևելքում՝ Ատրպատականի, Թեհրանի, Իրանահայկաստանի, Եգիպտոսի և Իրաքի: Բոլոր թեմերն էլ ունեին եպիսկոպոս առաջնորդներ:

Երուսաղեմից Կյուրեղ Բ պատրիարքը հղեց նամակ՝ ներգաղթի արտոնության և հոգևոր ներգաղթի՝ Հայ եկեղեցուց հեռացած բոլոր այլադավաններին ևս Մայր եկեղեցու գիրկը վերադարձնելու բաղձանքների մասին: Նամակում մասնավորապես ասվում էր. «Ներգաղթի արտոնությունը և հրավերը մեծ խանդավառությամբ ընդունած է արդեն և Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը ստանձնած է վճարել փոխադրության բոլոր ծախսերը իր ունեցած միջոցներով և մասնավոր հանգանակություններով, որոնց պիտի մասնակցեն արտասահմանի մեր բոլոր գաղութներն ու ազգային հաստատությունները»:³⁹⁷

Իրանի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը իր գրությամբ հայտնում է Վեհափառ Ս. հայրապետին. «Նոր Ջուղայից, Ջարմահալից և Փերիայից ներգաղթում են 5785 հոգի: Ներգաղթի գործը հայության սրտին խիստ մոտ գործ է: Կան անձնագոհ, բարեխիղճ մարդիկ, որոնք իրենց անձնական գործերը ինքնահոսի թողած, գիշեր-ցերեկ ներգաղթի խնդիրներով են զբաղված, ինչպես հայ ազգի բարերար Պ. Իսաևը և ուրիշները: Բացվել են ֆինանսական սեկցիաներ,

³⁹⁷ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3893, թ. 11:

որոնց ֆունկցիաների մեջ է մտնում կարիքավորների անվճար ծանապարհումը:

Կրոնական խորհրդին կից, համաձայն սրբությանց կոնդակի առաջին հոդվածի, կազմակերպեցի խնամակալության ակցիա, որին ներգաղթողները լիազորելու են հետագայում վաճառել Նոր Զուղայում, Թեհրանում և Իսպահանում կամ այլ քաղաքներում իրենց ունեցած շարժական կամ անշարժ գույքը, այն պայմանով, որ վաճառումից հետո գոյացած դրամը փոխադրի մայր հայրենիք գույքատիրոջ հասցեով: Այդ մասին հայտարարված է ի լուր հասարակության»³⁹⁸:

Վեհափառ տիրոջը իր նամակն է հղում նաև Եգիպտոսի առաջնորդ Մամբրե արքեպիսկոպոս Սիրունյանը՝ ներգաղթի կազմակերպման հարցերի մասին:

Նամակում նա հայտնում էր, որ իրենց առաջին գործն էր դիմել եգիպտական կառավարությանը, ստանալ նրանց հավանությունը և ըստ այդմ սկսել աշխատանքը:

Կենտրոնական կոմիտեն 1946թ. օգոստոսի 12-ին պաշտոնապես կոչ ուղղեց և հրավիրեց եգիպտահայությանը արձանագրվել այդ նպատակով հաստատված 5 գրասենյակներում: Կազմակերպվեցին հայաստանյան երեկոներ, հանդեսներ, դասախոսություններ հայրենադարձի արժեքն ու նշանակությունը ըստ արժանվույն բացատրելու, հասկացնելու ժողովրդին:

Արձանագրվողների թիվը հասավ 13 հազարի, և եթե մի քանի դժվարին հարցեր իրենց լուծումը գտնեին, այդ թիվը կբարձրանար 15 կամ գուցե 20 հազարի:

«Կվստահեցնեմ Ձեր Վեհափառությանը, որ պիտի աշխատեմ ամեն գնով և ամեն միջոցներով իրագործել Վեհափառ Հայրապետիդ հայրենամակեր և ազգամկեր ջանքերն ու բաղձանքները կատարելու համար իմ վրա դրված պարտականությունները և խղճի կատարյալ հանդարտությամբ և բաց ճակատով ներկայանալ Վեհափառ Հայրապետիդ՝ ստանալով Նորին Սուրբ Օծության օրհնությունը»:³⁹⁹

Ներգաղթի արձագանքները աննախընթաց խանդավառություն ստեղծեցին արտասահմանի հայության մեջ:

Հալեպում հրատարակվող «Էլ հավատես» արաբական օրաթերթը 1946թ. փետրվարի 18-ին ներգաղթի արձանագրու-

թյան առթիվ գնահատելի հետևյալ տողերը գրեց հայերի հասցեին. «Մեր թղթակիցը տեղեկացնում է, որ խորհրդային Հայաստան մեկնել ցանկացողների արձանագրության գործը շատ կանոնավոր կերպով է կատարվում: Ներգաղթի կոմիտեի Հալեպի մասնաճյուղը իր անդամներից ոմանց ճեզիրեի և Եփրատի շրջաններն է ուղարկում այստեղ ևս արձանագրություն սկսելու համար»:⁴⁰⁰

Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը հայտնում էր, որ, ինչպես պատմական հին շրջաններում է եկեղեցիների և վանքերի հովանու տակ պատսպարվել մեր ժողովուրդը նեղության օրերին, այնպես էլ հիմա, բնականաբար, տեղական հայությունը հավաքվել է Երուսաղեմի հինավուրց Աթոռի շուրջը՝ սպասելով մեկնելուն:

«1947թ. հոկտեմբերի 28-ին Նորին Ամենապատվություն Տ. Կյուրեղ Ս. արք. Իսրայելյան Պատրիարք Հայրը ընկերակցությամբ Լուսարարապետ Գեր. Տ. Եղիշե վրդ. Տերտերյանի, ավագ թարգման Հոգ. Տ. Հայրիկ վրդ. Ասլանյանի և մատակարար ու հյուրընկալ Հոգ. տ. Միւռոն վրդ. Կրճիկյանի Երուսաղեմից Հայֆա մեկնեցան, ողջերթ մաղթելու և իր հայրական օրհնությունը տալու հայրենադարձ իր հոտի անդամներին»:⁴⁰¹

Ֆրանսիայից Արտավազդ արք.-ը իր ուրախությունն էր հայտնում առ այն, որ 1947թ. 7 հազար հայերի դեպի հայրենի երկիր մեկնումի հանդիսատեսը դարձավ: «Գնացե՛ք սիրով ու խաղաղությամբ ու գնացե՛ք մանավանդ երախտագետ սրտով դեպի սքանչելի Ֆրանսիան, որի հետ սիրով բաժանեցիք նրա տազնապներն ու անձկությունները: Նմանապես երախտագետ եղեք այս երկիրը թողած ձեր հայ եղբայր-քույրերին, որոնց հետ տարիներով բարեկամներով ապրեցանք»:⁴⁰²

Ամերիկայի հայությունը «Ի Հայրենիս» վերադարձի սրբազան գործին օժանդակելու նպատակով հաջողությամբ պսակեց մեկ միլիոն դոլար հանգանակությունը, որին ձեռնադրելով մեր եկեղեցիները և հայրենասիրական բոլոր կազմակերպությունները:

1947թ. դարձյալ իրար հետևից քարավաններ ուղարկվեցին դեպի Հայաստան:

³⁹⁸ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4225, ք. 4-6, ձեռագիր, բնագիր:
³⁹⁹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 4863, ք. 3-4:

⁴⁰⁰ «Ժողովրդի ծայն», 1946թ., մարտ, ք. 6:

⁴⁰¹ «Սիւն», 1947թ., դեկտեմբեր, էջ 459:

⁴⁰² «Էջմիածին», 1947թ., Օգոստոս 22, էջ 31:

Ամերիկայի Հայոց թեմի առաջնորդ Տիրան եպիսկոպոսը ողջույն է հղում հայ ժողովրդին. «Կօրինենք Ամերիկայեն ներգաղթի սրբազան գործը: Երթալ կրցողները պիտի երթան: Իսկ այն ստվար զանգվածն ալ, որ պիտի մնա այս երկրին մեջ, պետք է հաստատուն վճռականությամբ առավելագույնի բարձրացնեն իր Ազգին և Եկեղեցուն նվիրված հավատարիմ ծառայությունը»:⁴⁰³

Խորհրդային կառավարությունը ամեն տեսակ օգնություն ցույց տվեց նորեկներին իրենց տնտեսությունը կազմակերպելու գործում:

Վերադարձած հայերից շատերը Երևանում իրենց համար սեփական տներ կառուցեցին: Երևանի քաղաքային խորհուրդը հողամասեր հատկացրեց 1500 ընտանիքի: Ներգաղթողներն իրենց երախտագիտությունն ու ջերմ շնորհակալությունն էին հայտնում խորհրդային կառավարությանը և անձամբ Ի. Վ. Ստալինին՝ ամբողջ աշխարհում ցրված արտասահմանյան հայերի նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարության համար:

Ընդդեմ ներգաղթի

Մարդիկ կան, որ իրենց նպատակներին հասնելու համար այս սկզբունքը որդեգրելով, խտրություն չէին դնում միջոցների միջև և պատրաստ էին միշտ աչք փակելու պատմական իրողությունների հանդեպ և պատմական անցքերն ու դեպքերը շրջված ներկայացնելով աղավաղելու իրականությունը:

Այդպիսի մարդկանց թվին էին պատկանում Հռոմի պապ Պիոս ԺԲ-ն և կարդինալ Աղաճանյանը, որոնք ճգնում էին շրջել հայկական դարավոր պատմությունը և Վատիկանի, այսինքն՝ հռոմեական եկեղեցու քահանայապետներին ներկայացնել որպես հայ ժողովրդի մշտական «պաշտպան» ու «փաստաբան» քրիստոնեության ամենահին դարերից սկսած: Վատիկանում հապճեպ կերպով կատարված այս «հայտնագործության» հեղինակները խուսափել են իրենց «հայտնագործությունը» պատմական անելիքների փաստական տվյալներով ամրապնդելու, որովհետև այդպիսիք առհասարակ բացակայում են, թե՛ ելնելով «պապի անսխալականության» դրույթից՝ կարծել են, որ պապի սոսկ հայտարարություններն ու հյուսած առասպելները կընդունվեն անառարկելիորեն:

Այս հարցին պատասխանելու համար հարկ կլինի ծանոթանալ Մերձավոր և Միջին Արևելքի հռոմեադավան բոլոր

եկեղեցիների պետ՝ կարդինալ Աղաճանյանի 1946թ. հուլիսի 6-ի շրջաբերականին⁴⁰⁴: Այս շրջաբերականում Աղաճանյանը շոշափում է հայ ժողովրդի ազգահավաքման համար կենսական մեծ կարևորություն ներկայացնող ու չափազանց հրատապ մի խնդիր, այն է՝ ներգաղթի խնդիրը: Շրջաբերականը, որը կրում է «Թուրք հովուական» խորագիրը, ամբողջապես ուղղված էր ներգաղթի դեմ, այդ պատճառով էլ ավելի ճիշտ կլիներ կոչել «Թուրք ընդդեմ հայրենիքի և ներգաղթի»:

Հայ ժողովրդի երդվյալ թշնամիները նույնպես քնած չէին: Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կեղծ դիմակ հագած հանդես էին գալիս հայ ժողովրդին «բարեկամական, անկեղծ խորհուրդներ» տալու պատրվակի տակ: Նրանք փսփսում էին ներգաղթողների ականջներին, սուտ լուրեր էին տարածում ներգաղթի առաջացրած խանդավառությունը նսեմացնելու համար, որոգայթներ էին լարում ներգաղթը կասեցնելու և ներգաղթի աշխատանքները ձախողելու համար: Ստահող լուրեր էին տարածում և աղավաղում Հայաստան ներգաղթի թվի մասին եղած տեղեկությունները, այդ թիվը իջեցնելով 350-400 հազարից 30-40 հազարի:

Որոշ դեպքերում էլ նրանք դիմում էին տեղական իշխանություններին՝ խնդրելով խոչընդոտ հանդիսանալ ներգաղթին, կամ աշխատում էին երկպառակություն սերմանել հայ ժողովրդի արյունակից եղբայրների մեջ կրոնական վեճեր հրահրելով լուսավորչական ու կաթոլիկ հայերի միջև: Ամբաստանում, մեղադրում էին Կիլիկիո կաթողիկոսությանը, թեմական առաջնորդներին և առաջարկում, որպեսզի նրանք արգելք հանդիսանան ներգաղթին:

Գաղութահայ ժողովրդի ամենալայն զանգվածներն արդար գայրությամբ վերաբերվեցին ներգաղթը կասեցնելու նրանց բազմապիսի փորձերին:

Գաղութահայ ժողովուրդը, հյուրընկալվելով օտար երկրներում, ապրել է երբեմն աղքատ, երբեմն ունևոր կյանքով, մասնակցել է այդ երկրի վերաշինման աշխատանքներին, տվել է այդ երկրներին բազմաթիվ տաղանդավոր ներկայացուցիչներ, որոնք զարկ են տվել նրանց մշակութային զարգացմանը, բայց աղքատ, թե ունևոր, ամենուր էլ նա դիտվել է որպես օտար:

⁴⁰³ «Էջմիածին», 1947թ., Օգոստոս 15, էջ 32:

⁴⁰⁴ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Էջմիածին», Թուրք ընդդեմ հայրենիքի և ներգաղթի, 1946թ.. Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 14-22:

Այս օրերին էլ հայրենադարձությունը պետք է դառնա մեր ամենօրյա հոգացողության առարկան այնպես, ինչպես մեր ամենօրյա աղոթքները:

Այսօրվա մեր նշանաբանը պետք է լինի. «Դեպի երկիր, ամեն ինչ ներգաղթի համար» (մեջբերումը մերն է՝ Վ. Պողոսյան):

Արտասահմանի բոլոր թեմերի հարաբերությունը ս. Էջմիածնի հետ լոյալ, կանոնավոր էր ու մտերմական, ինչպես և ժողովրդի վերաբերմունքը ջերմ ու վստահելի: Այդ ժամանակ արտասահմանի թեմերի հետ ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանի հարաբերության գլխավոր խնդիրը ներգաղթի հարցն էր, որի հաջողության համար բոլոր առաջնորդներն էլ եռանդուն և ջերմ աշխատանք էին տանում՝ առաջնորդվելով կաթողիկոսարանի և պետական հրահանգներով: Հետևապես մեծ աշխատանք են տարել կազմակերպության շրջանում, ապա քարոզել են ներգաղթի անհրաժեշտության գաղափարի պաշտպանության համար, այնուհետև նվիրվել դրամական հանգանակության գործին: Ամերիկայի Բարեգործական Ընդհանուր Միության մեկ միլիոն դոլարի հանգանակությունը գլխավորապես առաջնորդները կատարեցին իրենց ենթակա հոգևորականության աջակցությամբ:

Բացի ժամանակի հետ կապված խոշոր ու ընթացիկ հարցերից, որոնք թեմերի և Էջմիածնի հարաբերության նյութ էին դառնում, կային նաև երկու պարբերական բնույթ կրող հարցեր, որոնք են տեղեկագրեր ուղարկելու հարցերը, որ թեմերը ներկայացնում էին ըստ Էջմիածնի պահանջման և զեկուցագրեր ներկայացնելու հարցը ընդհանուր պատգամավորական ժողովների տարեկան հաշվետվության մասին:

1946-48թթ. հայրենադարձության հիմնական ազդակներն էին՝ հայրենադարձությունը, Հայկական հարցի լուծման հեռանկարը և կոմունիստական քարոզչությունը: Հայրենադարձության քաղաքական միջոցառմամբ ևս ակնհայտ է դառնում մի կարևոր հանգամանք: Այն, որ թե՛ Հայկական հարցի բարձրացումը, թե՛ սփյուռքահայության հայրենադարձության կազմակերպումը, միշտ էլ, դժբախտաբար, հորդորել և նախապատրաստել են մեծ տերությունները, մասնավորապես ԽՍՀՄ-ը՝ քաղաքական որոշակի նպատակներով: Օրինակ՝ Ստալինը, նախապես գիտենալով, որ նշված հիմնահարցերի իրականացման համար ոչ միայն իրական հող չկար, այլև քաղաքական

այդ միջոցառումներն ուղղվելու են հայության ազգային շահերի դեմ, հորդորեց և քաջալերեց Հայկական հարցի բարձրացումը և սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը: Սփյուռքահայերի այդօրինակ խաբեության և ինքնախաբեության հիմնական պատճառը անկախ և ազատ պետականություն չունենալն էր:

«Քանի դեռ Հայկական հարցի գոնե մասնակի (տարածքային առումով) լուծման համար իրական հնարավորություններ չեն ստեղծել, ապա անիմաստ և Հայ դատի համար վտանգավոր են սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունները: Անկախ այն իրականացնող ԽՍՀՄ-ի պետական-գաղափարական շահախնդրություններից և Խորհրդային Հայաստանի զարգացմանը նպաստող հանգամանքներից, ըստ մեզ, դրանք ունեցել են Սփյուռքին թուլացնող և Հայ դատին վնասող անդրադարձ»:⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ «Դրօշակ», Ն. Սարգսյան, քիվ 17, 1998թ., Օգոստոս 27 - Սեպտեմբեր 9:

Յովիկ Եորդեկյան

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երկրում արդյունաբերությունն ու շինարարությունը զարգացնելու, պատերազմի կործանարար հետեւանքները վերացնելու, ինչպես նաեւ միջազգային դերակատարություն ստանձնելու նպատակով Խորհրդային Միությունը կարիք ուներ նոր մարդուժի ու միջոցների: Խորհրդային իշխանությունների հետապնդած այդ քաղաքականությունը համընկնում էր հայրենի հողի վրա համախմբվելու հայության ազգային իղձերի հետ: Տարագրության մեջ գտնվող տասնյակ հազարավոր հայեր ցանկություն էին հայտնում ներգաղթելու Խ. Հայաստան:

Արդ, ԽՍՀՄ կառավարության 1945թ. նոյեմբերի 21-ի որոշմամբ թույլատրվեց հայերի զանգվածային ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան: Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում ձեւավորվեցին ներգաղթ կոմիտեներ: Հայրենադարձության կազմակերպման իրենց մասնակցությունը բերեցին համահայկական խոշորագույն կազմակերպությունը՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը, Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին, Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցությունը, արտասահմանում գործող հայ համայնավարները, Հայ Կաթողիկե եւ Հայ Ավետարանական համայնքների ներկայացուցիչները, հայրենակցական միությունները, ինչպես նաեւ չեզոք ազգայիններ:

Հայրենասիրական զգացումների պոռթկման, կարոտի, խանդավառության ու վառ երազների մթնոլորտում, շուրջ 100 հազար հայեր 1946-1947 տարիներին ու մասնակիորեն նաեւ 1948թ.՝ վերջ տալով պանդխտությանը, վերջնականապես հաստատվեցին հայրենիքում: Հայրենադարձության դրական ու պատմական այս երեւոյթն իրագործվեց Խորհրդային Միության ու Արեւմուտքի աճող դիմակայության պայմաններում, որն անխուսափելիորեն իր հետեւանքներն ունեցավ ներհայկական կյանքում: Սփյուռքը բաժանվեց երկու հակամարտող ճակատների՝ Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանների ու նրա հակառակորդների:

Մի կողմից՝ Խորհրդային իշխանությունների բիրտ քարոզչությունը, մանավանդ հայրենադարձվելուց առաջ

կուսակցական հրաժարումների պարտադրման, մյուս կողմից՝ սփյուռքում գործող որոշ ուժերի անհանդուրժողությունը՝ Խորհրդային Հայաստանը հայության հայրենիքը համարողներին բուլշեիկներ կոչելու հարցերում, ինչպես նաեւ քաղաքական, տնտեսական եւ այլ պատճառներով ընդհատեց հայրենադարձության անախտընթաց ու ազգաշեն ծրագիրը:

Այդուհանդերձ, արժանին պետք է մատուցել Խորհրդահայ պետական այն գործիչներին ու սփյուռքահայ այն կազմակերպություններին ու անհատներին, ովքեր ծայրաստիճան սրված քաղաքական մթնոլորտում անվերապահորեն կանգնեցին հայրենադարձության կազմակերպման ակունքներում: Այս իմաստով անուրանալի է նաեւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության բացառիկ դերակատարությունը: Որպես հայրենիքը բոլոր տեսակի գաղափարախոսություններից վեր դասող, «վարչաձեւերը գնայուն են, հայրենիքը՝ մնայուն» կարգախոսով առաջնորդվող կազմակերպություն՝ ՀԲԸՄ-ը ոչինչ չէր խնայել հայրենադարձության հաջողության համար: Միության անսակարկ հայրենասիրության դիրքորոշումն արտահայտվել էր թե՛ Առաջին Հանրապետության, թե՛ Խորհրդային Հայաստանի եւ թե՛ Երրորդ Հանրապետության ստեղծման օրվանից եւ մինչ այսօր: Եվ բնավ էլ պատահական չէ, որ հենց Բարեգործականի, ՌԱԿ-ի ներկայացուցիչներն ու չեզոք ազգայիններն էին գլխավորում Լեւոնաթ կոմիտեներից շատերը: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության ուսերին էր ընկած հայրենադարձների տեղափոխման ֆինանսավորման բեռի մեծ մասը: Բարեգործականի ու մյուս կազմակերպությունների մեծ թվով անդամներ, անձնական օրինակով, առաջիններից էին, որ բարձրանում էին նավ՝ Հայաստան ուղեւորվելու: Հայրենադարձներից շատերը հետագայում մեծ նպաստ բերեցին երկրում տնտեսության, գիտության, կրթության, մշակույթի, սպորտի, արվեստների ու արհեստների զարգացմանը:

Հ.Բ.Ը.Մ.-ը, սփյուռքահայ այլ կազմակերպությունների նման, հավատալով Կարսի ու Արտահանի շրջանները Հայաստանին կցելու մասին Խորհրդային իշխանությունների տված խոստումներին ու հայտարարություններին, ելնելով հայրենասիրական մղումներից, եռանդով նվիրվեց ներգաղթի գործին: Խորհրդային իշխանությունների ու Հ.Բ.Ը.Մ.-ի միջեւ 1937թ. խզված հարաբերությունները, առաջինի կամքով,

վերականգնվել էին 40-ականներին: Միությունը գումարներ էր հանգանակել պատե-րագմի հայ աղետյալների օգնության, ինչպես նաև «Սասունցի Դավիթ» շարասյան հրաասայլերի գնման համար:

Պատմական ու ազգային անհրաժեշտություն լինելով հանդերձ, ստալինյան ռեժիմի դաժանությունների ու սարսափների, հայրենադարձների նկատմամբ կիրառված բռնաճնշումների, մարդկային ճակատագրի ողբերգությունների եւ, վերջապես, աքսորի հետևանքով, մեծապես մթազնվեց հայրենադարձության դրական երեւույթը: Հայրենադարձների կրած զրկանքները, ապրած հիասթափություններն ու աղապտացիայի և ինտեգրման դժվարությունները խոր բացասական հետք թողեցին ընդհանրապես հայրենադարձության երեւույթի ու հասկացության վրա: Իրողությունն այն է, որ հետագայում զգալի թվով հայրենադարձներ ու հայաստանիցներ, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու այլ պատճառներով դարձյալ բռնելու էին պանդխտության ճանապարհը:

Հայրենադարձությունից ավելի քան կես դար անց դեռևս անհաղթահարելի են մնում ազգի տարբեր հատվածների միջև գոյություն ունեցող հակադրությունները, կենցաղային զոհակությունների աստիճանի փոխադարձ անվանարկումների արատավոր երեւույթները, Հայաստան մշտական բնակություն հաստատած սփյուռքահայերի նկատմամբ որոշ կասկածամտությունը: Երկրորդական համարելով նրանց հայ լինելը, «օտարերկրացի» անվան տակ, հաճախակի են դարձել ծառայությունների մատուցման կամ օրենքի գործադրման պատրվակով նրանցից հավելյալ գումարներ գանձելու դեպքերը: Արձանագրվել են փաստեր, երբ տասը տարուց ավելի Հայաստանում բնակվող սփյուռքահայերից ոմանք, վիզային ռեժիմի կամ ժամանակավոր կացության փաստաթղթերի ժամկետների խախտման պատճառով, օրենքի ամբողջ խստությամբ ենթարկվել են Հայաստանի Հանրապետությունից վտարման: Բյուրոկրատական քաշքշուկները անդառնալի հետևանքներ են ունենում նրանց հոգեվիճակի վրա:

Արդարացված չէ նաև հանրապետության բուհերում սովորող սփյուռքահայ ու տեղացի ուսանողների ուսման վարձավճարների միջև տարբերություն դնելը: Ի վերջո, այդ ուսանողները Հայաստանում սովորելիս հավելյալ գումարներ

են ծախսում ապրելու համար, եւ ոչ բոլորն են բարեկեցիկ ընտանիքներից: Պայմանների բարելավման պարագայում նրանցից շատերն իրենց հետագա ճակատագիրը պատրաստ են կապելու հայրենիքի հետ: Խորհրդային տարիներին, թեւ քարոզչական նպատակներով, սփյուռքահայ ուսանողները սովորում էին անվճար եւ նույնիսկ կրթաթոշակ ստանում: Անկախ այդ քարոզչությունից, Խ. Հայաստանի բարձրագույն կրթական հաստատությունների սփյուռքահայ հարյուրավոր շրջանավարտներ ուսումն ավարտելուց հետո տարբեր զաղթօջախներում նվիրվեցին հայապահպանման գործին ու շարունակում են ծառայել հայկական հաստատություններում:

Բնավ էլ երկրորդական չեն Հայաստանում ժամանակավոր կացության կամ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության ձեռքբերման անհրաժեշտ փաստաթղթերի ձեւակերպման ընթացքում, տառացի թարգմանության արդարացումով, սփյուռքահայերի հայադրոշմ անունների ու ազգանունների՝ անհեթեթությունների ու զավեշտի հասնող աղավաղումները: Այս եւ այլ պատճառներով բազմաթիվ սփյուռքահայեր հաճախ հարց են տալիս. «օտար էինք մեր ծննդավայրում, օտար ենք նաև այստե՞ղ»: Ազգային ու քաղաքացիական պատկանելության բարդույթի դասական մի օրինակ, որը տանջում է նրանցից շատերին:

Այսօր, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը դիմագրավում է բազմաթիվ արտաքին ու ներքին մարտահրավերներ, այդ թվում նաև՝ ազգային անվտանգությանն սպառնացող, ազգաբնակչության բնական աճի ու վերարտադրման դանդաղումը, ժողովրդագրական սպառնալիքներն ու արտագաղթը, նոր հայրենադարձության կազմակերպումը պետք է դառնան մեր մտասկզբները:

Հաշվի առնելով ժամանակի ու պայմանների առանձնահատկությունները՝ համազգային այդ խնդրի լուծմանը պետք է նախապատրաստվել լրջորեն, հաշվի առնելով 1946-1948թթ. հայրենադարձության փորձը, դասեր քաղել դրանից: Քաղաքական, տնտեսական ու բարոյահոգեբանական ամուր նախադրյալներ է պետք ստեղծել ոչ միայն Հայաստանից հեռացածների վերադարձի, այլև ավանդական սփյուռքի համայնքներից ներգաղթի համար: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը, հավատարիմ իր կոչմանն ու առաքելությանը, սփյուռքահայ երիտասարդներին հայրենի հողին կապելու և

ազգային արմատներին վերադարձնելու ուղղությամբ մեծածավալ ծրագրեր է իրականացնում: Միության դպրոցների շրջանավարտների Հայաստան այցելությունները, սփյուռքահայ երիտասարդական ու Ասպարեզային փորձառության ամառային ծրագրերը, սկաուտական տարեկան բանակումների մեկնարկը, Մելքոնյան համալիրի կառուցումն ու այլ ծրագրեր, կարծում ենք, նպաստում են նաեւ հայրենադարձությանը:

Բնականաբար, զանգվածային հայրենադարձության կազմակերպումը իրատեսական չէ այսօր՝ հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության սահմանափակ ռեսուրսները, սոցիալ-տնտեսական խնդիրներն ու այլ գործոններ: Հզոր ու բնական ռեսուրսներով հարուստ Ռուսաստանի նման երկիրն անգամ չի կարողանում հաջողությամբ իրականացնել էթնիկ ռուսների հայրենադարձության սեփական ծրագիրը, որի նպատակն է ազատվել օտարերկրյա աշխատուժից:

Մենք պետք է գիտակցենք, որ արտերկրում բնակվող մեր հայրենակիցների մեծ մասը, մանավանդ կայուն եկամուտ ունեցողներն ու բարեկեցիկ կյանք վարողները, դժվար թե մոտակա տարիներին ցանկություն հայտեն մշտական բնակություն հաստատելու հայրենիքում: Պոտենցիալ վերադարձողներ կարող են լինել առավելաբար Մերձավոր Արեւելքի երկրներից, Հայաստանից հեռացած զանգվածների շրջանակներից:

Վերջին տարիներին նկատելիորեն աճում է Իրանից, Սիրիայից, Իրաքից ու Լիբանանից Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատողների թիվը: Մերձավոր Արեւելքում անկայուն իրավիճակն ու պատերազմական գործողությունները ստիպում են տեղի հայերին լքել իրենց ծննդավայրը: Նրանց զգալի մասը հեռացել կամ հեռանում է դեպի առավել ապահով ու առավել բարեկեցիկ երկրներ:

Հայաստանի Հանրապետության որոշ քայլերն այդ երկրներում ստեղծված ճգնաժամային պահերին Հայաստանի քաղաքացիներին կամ տեղի հայերին տարհանելու, երկքաղաքացիության մասին օրենքն ընդունելու ուղղությամբ, թեւ քաջալերական, բայց անբավարար են: Այս հարցում զարմացնում են նաեւ սփյուռքահայ որոշ շրջանակների այն հայտարարությունները, թե դրանով Հայաստանը նպաստում է այդ համայնքների քայքայմանը: Հարց է ծագում. ազգային ինքնության պահպանման տեսակետից ո՞րն է ավելի նպաստավոր՝ վերոհիշյալ երկրներից դեպի Ամերիկաներ կամ Եվրոպա գաղ-

թելը, թե՞ Հայաստան ներգաղթելը: Սփյուռքում ահագնացող ուժացումը, հայկական իրականությունից օտարումը, Հայաստանում տիրող սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների ու իրավական պաշտպանվածության մասին օրելյալի ու սուբյեկտիվ պատկերացումներն ու կենսամակարդակի տարբերությունները նրանց օրեցօր հեռացնում են հայրենիքի շուրջ համախմբելու կամ հայահավաքի գաղափարից: Հայության տարբեր հատվածների միջեւ գոյություն ունեցող մտածելա-կերպի տարբերությունների հաղթահարմանը, նրանց մերձեցմանը միտված հսկայական աշխատանք կա անելու, որը պետք է լուզունգներից անցում կատարի դեպի լուրջ ու գործնական հանգրվան:

Առանց հապաղելու պետք է ընդունվի օրենք հայրենադարձության մասին, որով, հայրենասիրական քարոզներից անդին, պետք է գործնականորեն հեշտացվի ու տնտեսապես էլ ավելի հրապուրիչ դառնա հայրենահավաքը: Զինվորական ծառայությունից խուսափածներին ներում շնորհելու, մշտապես Հայաստան վերադառնալ ցանկացող ընտանիքներին որոշակի ժամանակով հարկային պարտավորություններից ազատելու, բնակարանային շինարարության արտոնյալ վարկեր տրամադրելու ու այլ բնույթի արտոնություններ սահմանելու միջոցով մենք կարող ենք նպաստել հայրենադարձության մասնակի ծրագրերի իրականացմանը: Ի դեպ, նույնիսկ խորհրդային իշխանություններն էին նման արտոնություններ սահմանում ներգաղթողների համար: Հնարավոր ենք համարում նաեւ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի շրջանակներում հայրենիք վերադարձող ընտանիքների տեղավորմանն աջակցող նպատակային ծրագրերի իրականացումը:

Մեր դիմագրաված ազգային խնդիրներն ու համաշխարհային տնտեսական ու ֆինանսական ճգնաժամը ստիպում է ամեն ինչ անել, որպեսզի արտերկրում բնակվող մեր հայրենակիցների վերադարձը հայրենիք լինի ոչ միայն սոսկ հայրենասիրական քայլ, այլ գիտակցված ու տնտեսապես ձեռնառու: Իրավական դաշտի կատարելագործման, արդարության ամրապնդման, բարոյահոգեբանական մթնոլորտի մաքրման ու մանավանդ օրենքների կատարյալ ազատականացման պետք է ձգտեն բոլորը՝ Հայաստանում թե արտերկրում:

Վերջում շնորհակալություն հայաստանի Հանրապետության Սփյուռքի նախարարությանը՝ այս կարեւոր գիտաժողովը կազմակերպելու համար, որը, հույս ունենք, գործնական ու օգտակար առաջարկներ կներկայացնի և ուղենիշներ կսահմանի հայրենադարձության առաջիկա ծրագրերի համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՓՅՈՒԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐ
ՀՐԱՆՈՒՇ ՀԱԿՈՔՅԱՆԻ ԲԱՑՄԱՆ ԵԼՈՒՅԹԸ.....3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՍԵՐԺ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՈՒՂԵՐՁԸ.....5

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՈՒՂԵՐՁԸ.....6

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ
ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԵԼՈՒՅԹԸ.....7

Ամատունի Վիրաբյան
1946-1948թթ. Մեծ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐ.....8

Էդուարդ Մելքոնյան
ՍՏԱԼԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ 1946-1948թթ.....22

Պետրոս Հովհաննիսյան
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....32

Հրանուշ Հակոբյան
ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ՍՓՅՈՒԹ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ.....41

Համլետ Սարգսյան
1946-1948թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....48

Էդուարդ Մելքոնյան
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ
1946-1948թ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ.....60

Կարպիս Լեփեճեան (Սիրիա)
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍԴՀԿ-Ի
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....69

Հարություն Առաքելյան
ՈԱՄԿԱՎԱՐ ԱԶԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1946-1948թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ.....75

Իշխան Սաղաթելյան
1946-1948թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ.....85

Վերժինե Սվազյան
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ (ըստ հայրենադարձների շրջանում 1955
թվականից սկսած ժողովրդագիտական դիտարկումների).....94

Սարիա Թիթիզյան (Կանադա)
«1946-48 թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԿԱՆԱՏԵՄՆԵՐԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ».....107

Քնարիկ Ավագյան
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ (1947-
1948թթ.) (Եգիպտահայ Գառնիկ Սվազյանի ներգաղթի
գաղափարախոսության դասերը).....120

Արմինե Կոնդակչյան (ԱՄՆ)
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ ԲՈՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՐԶԱՆՈՒՄ.....141

Արմենուհի Ստեփանյան
1946-1948թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՆ ԵՎ
ԱՂԱՊՏԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ.....152

Յուրի Ավետիսյան
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒ
ԱՐԵՎՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԵՐՁԵՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ.....166

Հայկանուշ Մեսրոպյան
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԵԶԱԿԱՆ ՓՈԽԸՄԲՈՆՄԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ.....176

Խաչիկ Տէր-Ղուկասեան (Արգենտինա) ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ՄԵՐՕՐԵԱՅ ՍՓԻՒՔԻ ՄԷՋ.....	185
--	-----

Ռուբինա Փիրումեան (ԱՄՆ) «ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՀՈՒՐՋ».....	195
--	-----

Ալբեր Աճեմյան (Իրան-Հայաստան) ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԴՐԱ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԿԱՐԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	203
--	-----

Տիրան Լոքմազյոզյան (Թուրքիա) ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ-ԶԳԱՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՄԷՋ.....	211
---	-----

Գեւորգ Յազըճեան ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՍՓԻՒՔԱՅԱՅ ԱՐԴԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻՆ ՄԷՋ (համայնապատկերի փորձ).....	220
--	-----

Էդիկ Մինասյան ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՂՔ ԿԱՊԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	251
---	-----

Սաթենիկ Սկրտչյան, Ռուզաննա Ծատուրյան ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՍՊԱՍՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱԿՆԿԱԼԻՔՆԵՐ.....	281
--	-----

Անահիտ Սկրտչյան ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍՓՅՈՒՂՔԱՅԱՅԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁԻՑ.....	290
--	-----

Варвара Маркарян (Ռուսաստան) АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА КУБАНИ: ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ.....	306
---	-----

Михаил Кузуб (Ռուսաստան) СОЦИАЛЬНО - КУЛЬТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АРМЯН КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ В СВЯЗИ С ВОПРОСАМИ РЕПАТРИАЦИИ В АРМЕНИЮ.....	324
---	-----

Հարություն Մարության ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՔՍՈՐԲՑԻԱՅԻ ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՓՈՐՁԻՑ.....	337
--	-----

Թովմաս Սամուէլեան ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ. ՈՐՈՇ ԻՐԱԿԱԿԱՆ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ.....	351
---	-----

Գրիգոր Վարդանյան ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1975-1990թթ.) ԵՎ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ.....	356
--	-----

Լիլիթ Հարությունյան ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Զ. ԶՈՐԵՔՉՅԱՆԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1946-1948թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ.....	372
--	-----

Վլադիմիր Պողոսյան, Արամ Դավթյան 1946-1948թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	380
--	-----

Հովիկ Եղորդեկյան ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁԸ՝ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.....	392
---	-----

«1946-1948 թթ. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ ԴԱՍԵՐԸ.

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ԱՅՍՕՐ»

Համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու

Գիտաժողովի կազմկոմիտե եւ խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Մելքոնյան - ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի թղթակից անդամ, պատմ. գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, գիտաժողովի կազմկոմիտեի նախագահ

Արման Եղիազարյան - պատմ. գիտ. թեկնածու, ՀՀ սփյուռքի նախարարության հայրենադարձության և հետազոտությունների վարչության պետ, գիտաժողովի կազմկոմիտեի նախագահի տեղակալ
Հայկ Ավետիսյան - պատմ. գիտ. դոկտոր, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան

Լևոն Սարգսյան - պատմ. գիտ. թեկնածու, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի վարիչ

Հայկ Դեմոյան - պատմ. գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն

Հարություն Մարության - պատմ. գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ աշխատակից

Մարիա Թիթիզյան - «Սոցիոտերն»-ի փոխնախագահ

Էդուարդ Մելքոնյան - պատմ. գիտ. դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ աշխատակից

Յուրի Ավետիսյան - բանասիր. գիտ. դոկտոր, ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչ

Ավիկ Իսահակյան - բանասիր. գիտ. դոկտոր, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՓՅՈՒՌԷԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Էլ. հասցե՝ ministry@mindiaspora.am

Կայքէջ՝ www.mindiaspora.am

Հեռախոս՝ 585601, 585602

Թուղթը՝ օֆսեթ: Ֆորմատը՝ 60x84 1/16:

Ծավալը՝ պայմանական 25,5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 500 օրինակ:

Տպագրվել է «Լիմուշ» ՍՊԸ-ի տպարանում: